

יהודים על דרך המשי – חוראסאן: משהד, הראת

תעודות ומקורות

ליקט ופירש: בן-ציון דוד יהושע-רז

תוכן עניינים

מבואות:

'דרך המשי' – מהי?

ח'וראסאן, خراسان, Khorasan (ארץ השמש, ארץ הקדם)

עדויות בכתב - מצבות עבריות קדומות מאפגניסטן

'דרך המשי' – מהי?

השם 'דרך המשי'¹ מוביל אותנו אל השיירות האין סופיות של פילים, גמלים, סוסים ופרידות עמוסים מאוצרות הודו וסין, שכללו בדי משי ססגוניים, תכשיטים מרהיבים, בשמים, סמי מרפא, כלי-נשק וכמובן עבדים, סריסים ושפחות. הסוחרים מן המזרח ועמיתיהם מן המערב התנהלו במעברי ההרים השגיאים כמו הרי פאמיר, שהתנשאו עד לגובה 7,719 מ' בתחומי סין (הר ח'ונג'ור). לא רק סוחרים אלא גם מיסיונרים, הרפתקנים ומגלה ארצות נסעו בדרכים המסוכנות בהן שלטו שודדים או חיות טרף. **המונח 'דרך המשי' – אינו קדום.** דרך המשי (או בשמו הפרסי 'רֶאָה אַבְרֶשֶׁם' - راه ابریشم או באנגלית Silk Road) היא מערכת של דרכים יבשתיות וימיות אשר קישרו בין הבירה הקדומה של סין צ'אנג-אן בסין (שִׁי-אָן של ימינו) עם אנטיוכיה בסוריה ועברו בה נתיבי המסחר העיקריים בין המזרח הרחוק לאירופה. בעוד שמוצרי הסחר עברו מקצה אחד של הדרך אל קצהו, הסוחרים עצמם עברו רק קטעים של הדרך. לפי סברה אחרת מקור השם 'דרך המשי' הוא בביטוי הגרמני: Seidenstraße, שטבע הגיאוגרף הגרמני פרדיננד פון ריכטהופן² במאה ה-19, בשל המסחר במשי שעבר בדרכים אלה. לפי סברה אחרת: בשנת 1877 יצא לאור הספר CHINA מאת REHT GOFEN – ובו מופיע לראשונה המונח 'דרך המשי', כשכונת הכותב היא לדרך הסחר בין סין לאירופה. שיירות המסחר עשו את המסע במשך 200 יום לאורך 12,000 ק"מ. אין לדבר על דרך אחת אלא על נתיבים רבים שחצו את אסיה. הדרך עברה בהרי פאמיר, שמרקו פולו³ כינה אותם 'גג העולם'. הדרך יצאה מאזור הדלתא של הנהר הצהוב, חצתה בנתיבים שונים את מדבר גובי ואת כל מערב סין עד קשגאר ומשם הגיעה לעמק פרגנה, קוקנד, סמרקנד, בוכרה וחיווה. חלק מן הנתיבים עברו את איראן ואפגניסטן והגיעו עד

¹ מדובר לא בדרך אחד אלא בכמה דרכים, ששימשו כדרכי מסחר. דרך המשי קישרה את המזרח הרחוק, יפאן וסין, עם המזרח התיכון דרך מרכז אסיה. היא התחילה בנמל צור שם עגנו אוניות שבאו מאיטליה, מספרד ומארצות אחרות של הים התיכון. הנתיב הדרומי עבר את טרמז ואת בלך (כיום אוזבקיסטן ואפגניסטן). הנתיב הצפוני עבר את מרב (בימינו טורקסטן), דרך קארשי, בוכרה, סמרקנד, טשקנט, עמק פרגאנה (כיום אוזבקיסטן), אוש (כיום קירגיזיה) וקשגאר (כיום במערב סין). הדרך עברה לרוחבה של סין והגיעה עד לחופיה של יפאן.

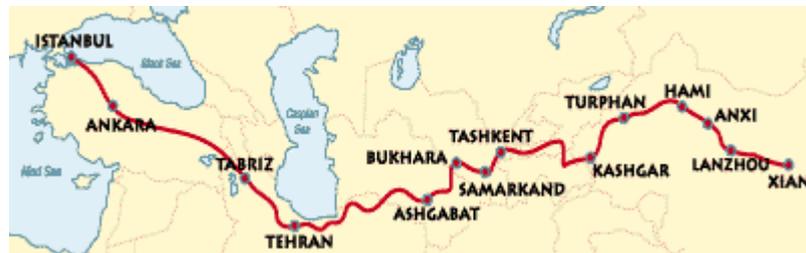
² *Richthofen, China: The results of My Travels and the Studies Based Thereon* (1877-1912, 5 vols. and atlas)

³ Hart, Henry H., *Marco Polo, Venetian Adventurer*, University of Oklahoma Press, 1967 ; Lerner, John, *Marco Polo and the Discovery of the World*, Yale University Press, 1999; Wood, Frances, *Did Marco Polo Go to China?*, Westview Press, 1995; Yule, Henry (Ed.), *The Travels of Marco Polo*, Dover Publications, New York, 1983 [[new edition of: London, 1870

להודו. מצד שני היו נתיבים שעברו את כל מרכז אסיה, לקווקז, לבגדד ולאסיה הקטנה ולחופי הים התיכון. מן הנמלים של הים השחור או הים התיכון – צור וצידון – המשיכו המטענים לעשות דרכם עד לספרד, צפון אפריקה ומצרים. מנהל דאר ערבי, אבן ח'ורדאד'בה (מאה תשעית)⁴, מספר על פעילותם של הסוחרים היהודים על דרך המשי:

הסוחרים היהודיים הראד'אנים שהם מדברים פרסית, יונית, ערבית, פרנקית, ספרדית וסלבית. הם נוסעים מן המערב אל המזרח ומן המזרח אל המערב, ביבשה ובים. מן המערב הם לוקחים אתם סריסים, שפחות, נערים, אריגי משי מקושטים, פרוות וחרבות. בארץ הפרנקים הם יורדים באוניות על הים המערבי ועולים על החוף באל-פרמא [בחלק המזרחי של מצרים התחתונה] ושם מעמיסים את סחורתיהם על גבי בהמות [ומובילים אותן ביבשה] עד קולזום [סואץ]. בין שני המקומות הללו [מרחק] חמישה ימים או עשרים פרסה. מקולזום הם מפליגים בים המזרחי אל אל-ג'אר [אי בקרבת ג'דה] וג'דה [עיר הנמל של מכה] ומשם הם ממשיכים את דרכם אל סינד [באשדות האינדוס], הודו וסין. מסין הם לוקחים אתם מושק [לתעשיית הבשמים], אהל [ליצור סבון ובשמים], כמפור, קינמון... ואם רצונם בכך... הם נוסעים ביבשה שלושה ימים, ואחר כך שטים על נהר פרת עד בגדד, ואחר כך על נהר חדקל עד אובלה [ליד בצרה] ומן אובלה אל עומאן, סינד, הודו וסין ולפעמים הם עוברים מאחורי ארמיניה דרך ארץ הסלאבים, ומשם אל מפרץ עיר הכוזרים. אחר כך הם [מפליגים] בים לגורגאן ומשם [מגיעים ביבשה] אל בלח', טראנסאוכסניה ['מעבר לנהר' הארצות שמעבר לאמו דאריה].

סוחרים מח'וראסאן הם שהביאו לחסדאי איבן שפרוט את בשורת קיומה של ממלכת הכוזרים. חיזוק לאמינות הדיווח שלהם הוא מקבל ממשלחת דיפלומטית ביזנטית. וכך הוא כותב באיגרתו ליוסף מלך הכוזרים:

ואת כל השלוחים האלה, מביאי המנחות, אני שואל אותם תמיד בעד אחינו ישראל[ל] פליטת הגולה: אם שמעו שמע לדבר הדרור לשרידיים אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח. עד אשר הודיעוני שלוחי כראסאן, הסוחרים שאמרו לי כי יש ממלכת ליהודים נקראים על שם אלכזר ולא האמנתי לדבריהם, כי אמרתי: "לא יאמרו לי כדבר הזה כי אם לרצות אותי ולהתקרב אלי". ואשתומם על הדבר הזה, עד אשר באו שלוחי קסטנטינה בתשורה וכתב מאת מלכם אל מלכנו, ואשאלם על הדבר הזה. וישיבו אותי כי באמת הוא הדבר הזה, וכי שם המלכות – אלכזר; ובין אלקסטנטינה ובין ארצם מהלך ט"ו יום בים, אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות. ושם המלך המולך יוסף. ואניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות והם אנשי אחרתנו ומכובדים עלינו.

ובינינו וביניהם שליחות ומנחות, ולהם כח ומעוז, גדודים וחיילים יוצאים
[למלחמה] בזמנים [=לעתים]⁵.

במקביל לדרך המשי היבשתית התפתחו החל מהמאה ה-2 לספירה דרכי מסחר ימיות בין אלכסנדריה במצרים לבין גואנגזו בסין, כאשר ספינות המסחר עצרו גם בחופי הודו. דרכי המסחר הובילו להיווצרות מדינות חזקות מבחינה צבאית לאורך הדרך. במדינות אלה שלטו שבטים נודדים שמקורם במדבריות צפון סין. הגדולה במדינות אלה שצמחו על דרך המשי הייתה האימפריה המוגולית. עם נפילתה של האימפריה הרומית – אשר היוותה אבן שואבת של ביקוש למוצרים אסייתיים, ולמעשה "הניעה" את כל המסחר על דרך המשי, במאה ה-5 לספירה, וכן עם עליית האסלאם במרכז אסיה, במאה ה-7 לספירה, אירוע שהביא להפסקת ההתפשטות הסינית מערבה, נפסק למעשה הסחר היבשתי לאורך דרך המשי.

הקהילה הח'וראסאנית בקאי-פנג בסין

– בצפון מזרחה של אפגניסטן של ימינו מצוי המסדרון של חבל וואח'אן, הקושר את אפגניסטן עם סין. החבל שוכן למרגלות הרי פאמיר. מרקו פולו לא היה היחיד שעבר כאן ב'גג העולם'. הייתה

זאת דרך המסחר העתיקה שקישרה את העיר קאי-פנג (Kaifeng) שבסין, בנתיב צפוני, שעבר את מרכז אסיה או מסלול דרומי שעבר את אפגניסטן של ימינו. העיר קאי-פנג⁶ מצויה בפרובינציית הונאן, במרכז סין, כ-600 ק"מ מערבית לבייג'ינג. העיר יושבת בעמק הנהר הונג-הו. מיקומה הקנה לה יתרונות אך גם היה בעוכריה כי העיר יושבת בשוליה הדרומיים של מניפת הסחף הגדולה שיוצר הנהר הונג-הו, ולכן נפגעה פעמים רבות משטפונות. גם שרידי החיים היהודיים שהותירו הסוחרים היהודיים נסחפו בשטפונות. קאי-פנג שימשה מרכז

⁵ איגרת חסדאי אבן שפרוט אל יוסף מלך הכוזרים, ראה דינור-ישראל בגולה, כרך א/2, עמ' 34-35.

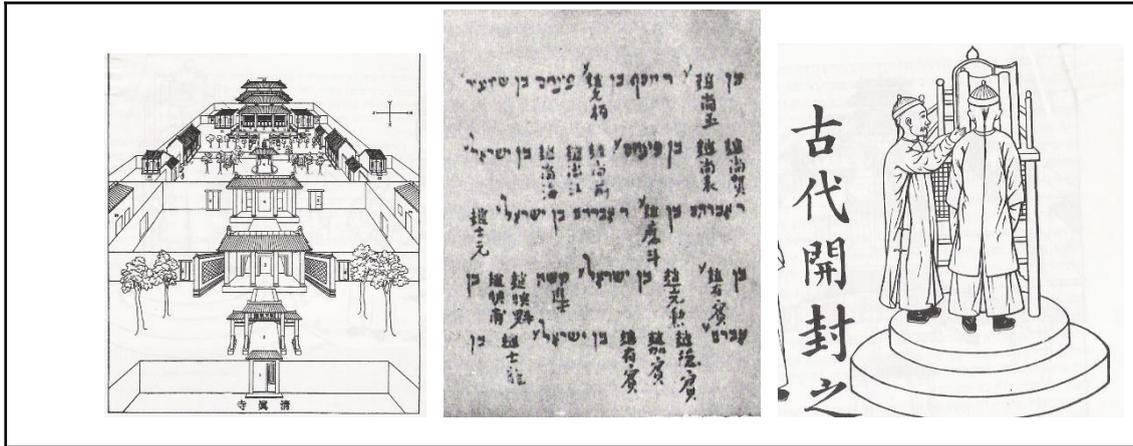
⁶ ראה יצחק בן-צבי, 'לוחות-האבן מבית-הכנסת הקדום בקאי-פנג-פו', ספר זיכרון לישעיהו זנה (מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח), מכון בן-צבי, ירושלים תשכ"א, עמ' כז-סה; דניאל לסלי, 'הערות לכתבות מקאי-פנג-פו', שם, עמ' סז-עד.

מסחרי עתיק וצומת דרכים חשוב ונקודת מוצא ל'דרך המשי'. בשנים 1127-907 היתה קאי-פנג בירת הקיסרות הסינית. היישוב היהודי התקיים בה לפחות מן המאה ה-12 ועד לראשית המאה ה-19. בין עתיקותיה נמצאו שרידי בית-כנסת ובית עלמין יהודי. נראה שהקהילה היהודית והקהילה המוסלמית שבעיר שגשגו ושיתפו פעולה למן המאה ה-12 ועד למאה ה-16, כשהסחר היבשתי בין סין לבין המזרח-התיכון ואירופה היה בשיאו. סין קרויה בפי הרומאים והביזנטים בשם 'סֶרְס' (Seres), שמשמעו משי. כבר בימי התלמוד הבבלי סחרו יהודים עם סין ונמנו על המומחים למשי הקרוי בפי חכמי התלמוד 'שיראין'. במסכת סוטה נאמר: 'משחרב מקדש ראשון – בטלה שירא, פרנדה' (סוטה מח, ע"ב). במסכת שבת (כ, ע"ב) מתייחס רש"י בפירושו למשי ולתולעי משי (ויש לזכור כי רק במאה ה-16 התחילו לגדל באירופה תולעי משי). בתשובות הגאונים אנו מוצאים התייחסות הגאונים ל'תגורתא דאברי'שום' (ابريشوم - אַבְרִישִׁים – בפרסית). סוחרי המשי היהודים גלגלו עסקים באלפי דינרים.

בן-צבי מציין כי הקהילה הקדומה שבקאי-פנג-פו עמדה בפני כוחות ההרס יותר משאר הקהילות. בית הכנסת, שריכז סביבו את הקהילה, נחרב פעמים אחדות: בשנת 1163 נהרס ותוקן; בשנת 1642 נחרב ונבנה; בשנת 1653 נסחף בשיטפון הנהר הצהוב ולא שוקם ואבניו פוזרו ואף נמכרו על-ידי שרידי העדה. מארבע המצבות וחמש כתובות גדולות מהמאות ה-15-ה-17. מן הכתובות לומדים כי היהודים הגיעו דרך הודו מפרס ומבבל. חלקם היו איכרים, בעלי מלאכה וסוחרים והיו שזכו למשרות רמות של פקידים, רופאים וקציני צבא בכירים. דורות רבים הקפידו על קיום המצוות. הכתובות שנתגלו כתובות בשילוב של פרסית, עברית וסינית

לדעת החוקר לסלי, יהודים הגיעו לקאי-פנג בכמה נתיבים ובכמה גלים. יהודים הגיעו לעיר בימי שושלת סונג (960-1279) מפרס, אפגניסטן או בוכרה. סינולוגים העדיפו את דרך הים, שבה היו הגירות מהודו ואולי מתימן. לסלי מביא מקור, שלפיו הגיעו מח'וראסאן 70 משפחות בימי שושלת האן, שהמאוחרת בהם הייתה במאה ה-10. סופרים ערבים סיפרו על הגירת יהודים לסין הן בדרך היבשה והן בדרך הים. נראה שהמונגולים הגלו יהודים מהחבלים המערביים של ארצות כיבושיהם אל סין.⁷

⁷לסלי-קאיפנג 1968/9; 1972; 1982. על סחר המשי ועל התעשייה שנתלוותה לו ראה: גיל-ארץ ישראל, סעיף 358. אסמאעיל בן יצחק האנדלוסי (1065 בערך) מזכיר את המונח 'אבריסם כראסאני'. המשי החוראסאני נחשב למשי משובח. על ייצור המשי ושיווקו, ראה פירוט: הראל-נחלת יעקב, עמ' 145-102.

ימין: קריאה בתורה בבית הכנסת בקאי-פנג; במרכז: מגילת יוחסין של גברים ונשים כתובה עברית וסינית;

שמאל: בית הכנסת בקאי-פנג. לבית הכנסת ארבע חצרות מחוברות. בית הכנסת נמצא ברביעית

לדברי לסלי, כל העדויות היהודיות שבידינו מקאי-פנג הן מן השנים 1489 ועד המאה ה-16, אך אין ספק שהיישוב היהודי קדום יותר. מיסיונרים שביקרו בקאי-פנג בשנת 1850 סיפרו כי המסורות של יהודי קאי-פנג קובעות שמוצאם מפרס. בספרו על היהודים בסין מציין צ'רלס ווייט, בישוף הונאן ופרופסור למדעי סין, כי בגניזת טון-הואנג (Tun-Huang) נמצא דף של סליחות מן המאה ה-8, כתוב בפרסית-יהודית על נייר סיני, המהווה עדות לקדמות הימצאם של יהודי פרס בסין.

דף של 'סליחות', כנראה מאה ה-8. גניזת טון-הואנג.

בשלושת כרכי ספרו המונומנטלי הוא מביא קטעי תפילה וקטעים מן המחזור בעברית וכן מובאות מהתלמוד ומן הספרות הרבנית שלאחריה, המעידיים על הגירה לסיין לאחר הכיבוש הערבי. הנוסח הוא בבלי-פרסי. בין הכתבים נמצא ספר תורה עם קולופון משנת שפ"ב-שפ"ו (1622-1626) בפרסית יהודית. במגילת יוחסין מהשנים 1660-1670 מופיעים 453 שמות של גברים (בן-משה, בן-יוסף, בן-אהרן, בן-יהושע, בן-ישראל) ועוד 259 שמות של נשים, שרובן היו כנראה לא יהודיות. הסתגרותה של סין הביאה לטמיעה של המיעוטים. קודם נטמעו היהודים בקרב המוסלמים של סין ולימים נטמעו גם יחד בתוך הרוב הסיני. י' פרויס, רופא בשנחאי בשנים 1933-1950, כותב כי בשנת 1605 ביקר יהודי סיני כבן ששים בשם איי טיאן את האב הישועי בפקין וסיפר לו שבקאי-פנג עירו מתגוררים שנים-עשר בתי-אב יהודים ולהם בית-כנסת ויש ביניהם יודעי עברית. לדברי פרויס יהודים שירתו בצבא הקיסר. גנרל יהודי הציל את הבירה הסינית קאי-פנג מגורל מר מידי הטאטרים וסגן אלוף יהודי שיקם את הריסות העיר ואירגן את חיי הקהילה היהודית בעיר. על במת בית הכנסת ניצב 'כיסא משה' ועליו הניחו ספר תורה לקריאה בשעת התפילה בצד עמד סומך שתיקן שגיאות של בעל קורא. המתפללים פנו מערבה לעבר ירושלים.⁸

שיירות המסחר עברו דרך קאן צג, סו-צו, ואן-הסי-צו, קשגאר ופנו לסמרקנד או לבאלך ומשם הגיעו לסלבקיה אשר על נהר חידקל, דרומה לבגדאד, משם לאנטיוכיה ולכל חלקי הקיסרות הרומאית. עם הכיבוש הערבי, ובמיוחד במאה ה-8 וה-9 פרח הסחר היהודי עם סין. יהודים דוברי פרסית השאירו עקבות. המהגרים הראשונים שהשתקעו בסין במאות 9-10 בחברת סוחרים מוסלמים, שדיברו ביניהם פרסית – ה'לינגווא פרנקה' ששלטה באותם ימים. הם הגיעו לסיין לפי בקשת אחד מקיסרי שושלת סונג והתיישבו בבירת המדינה, קאי פנג וזאת בשל מומחיותם בייצור בדים ובצביעתם, מקצועות שיהודי בוכרה הצטיינו בהם עד הדורות האחרונים.⁹ הסתגרותה של סין הביאה לטמיעה של

⁸ שרלין פו, כתבת *Associated Press*, מדווחת ('הארץ' 16.9.90) כי ז'או פינגיו הוא אחד מכמה מאות מצאצאי היהודים שמקורם במאה ה-10 בסין הקיסרית. הוא סיפר לכתבת כי בית הכנסת נבנה בשנת 1163 ושופץ עשר פעמים במשך 700 שנה. כיום עומד על מקומו בית-חולים. אחד משלושת לוחות האבן על יהודי סין המוצג במוזיאון של קאי-פנג, מקורו במשפחתו של ז'או. לדבריו סוחרים יהודיים הגיעו לסיין כבר במאה ה-7. אלפי יהודים חיו בקאי-פנג, הגדולה בקהילות סין. עד לפני כ-200 שנה 2,000-3,000 יהודים, אולם החל מן המאה ה-19 הם נטמעו בקרב החברה האסלאמית והחברה הסינית ושכחו את השפה העברית והסבו את שמותיהם לשמות סיניים. ראה עוד יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 78-82, וראה הראל-נחלת יעקב, עמ' 122-128.

⁹ וויט-קאיפנג, חלק ג, עמ' 105, בן-צבי-קאי-פנג, עמ' כז-סו. לסלי-קאיפנג (תשכ"א), עמ' טז-עג וכן זנ"ד-בוכרה, עמ' 147.

המיעוטים. קודם נטמעו היהודים בקרב המוסלמים של סין ולימים נטמעו גם יחד בתוך הרוב הסיני¹⁰.

הגניזה האפגנית

הספרייה הלאומית רכשה לאחרונה אוסף יחיד במינו של מה שקרוי "הגניזה האפגנית", והוא מצטרף לאוסף קטן יותר של אותה גניזה שהספרייה רכשה לפני כשנתיים.

מדובר בכ-250 מסמכים, בעיקר מן המאה ה-11 וכמה מהמאה ה-12 ומהמחצית הראשונה של המאה ה-13, אז החלה הפלישה המונגולית. מסמכים אלו לא היו ידועים עד כה למחקר ההיסטורי, וחוקרים מעריכים שהאוצרות שיימצאו לבטח בין המגילות והמסמכים האלו יחוללו מהפכה בידע הקיים אודות הקהילה היהודית, ויאפשרו הצצה נדירה במינה לתרבויות המוסלמיות העשירות של פרס ואפגניסטן לפני הכיבוש המונגולי.

רובם של הטקסטים שנרכשו נכתבו על ידי סוחרים יהודים ומוסלמים שחיו באזור שנמצא היום באפגניסטן, בתקופה שקדמה לחורבן שהשיתו צבאות המונגולים בשנת 1220 בהנהגתו של ג'ינגס חאן. המסמכים מאירים באור חדש על שלל עצום של נושאים שהיו עד כה בגדר תעלומה: התרבויות המוסלמיות העשירות של פרס ואפגניסטן, חייהם של בני הקהילה היהודית על דרך המשי ועוד. המסמכים מספקים גם הצצה חסרת תקדים לחיי היום-יום, ליחסים החברתיים ולרזי הכלכלה היהודית של אותה תקופה באותו האזור.

רבים מהמסמכים שייכים לדמויות מפתח ממשפחת הסוחרים היהודית-אפגנית שבראשה עמד כנראה אבו נאסר, אשר פעלה במאה ה-11 במרכז של אפגניסטן. קטע נוסף ממסכת עבודה זרה מהמשנה מהווה את העדות המוקדמת ביותר לקיומה של הספרות התורנית באזורי דוברי פרסית ממזרח למרכז הרבני הגדול בבבל.

האוסף כולל כתבים בפרסית, ערבית, ארמית ופרסית-יהודית, ומכיל מסמכים משפטיים מקומיים, ספרי תיאולוגיה ודת, כרונולוגיות היסטוריות ופסוקים מן התנ"ך. "מדובר במציאה מרשימה ביותר הנוגעת לחייהם ולתרבותם של יהודים מן החלק הזה של העולם", מסביר פרופ' חגי בן-שמאי, מומחה בעל שם עולמי ליהדות ארצות האסלאם.

¹⁰ שרלין פו, כתב 'אסושיאייטד פרס' מדווחת ('הארץ' 16.9.90) כי ז'או פינגיו הוא אחד מכמה מאות מצאצאי היהודים, שמקורם במאה ה-10 בסין הקיסרית. הוא סיפר לכתבת כי בית הכנסת נבנה בשנת 1163 ושופץ עשר פעמים במשך 700 שנה. כיום עומד על מקומו בית-חולים. אחד משלושת לוחות האבן על יהודי סין המוצג במוזיאון של קאי-פנג, מקורו במשפחתו של ז'או. לדבריו סוחרים יהודיים הגיעו לסין כבר במאה ה-7. אלפי יהודים חיו בקאי-פנג, הגדולה בקהילות סין. עד לפני כ-200 שנה חיו בעיר 2,000-3,000 יהודים, אולם החל מן המאה ה-19 הם נטמעו בקרב החברה האסלאמית והחברה הסינית ושכחו את השפה העברית והסבו את שמותיהם לשמות סיניים. ראה עוד יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 78-82. וראה: פרויס-קייפנג-פו.

לדבריו, חשיבותם של המסמכים רבה מאוד, כיוון שעד עכשיו לא היו עדויות כתובות ומקורות ראשוניים על היהודים ועל חייהם באזור זה ששלטו בו שושלות מקומיות, איראניות ותורכיות. גם העדויות ממקורות ספרותיים דלות ביותר.

באזור שבו התגלו התעודות עבר אחד מנתיבי המסחר העיקריים של "דרך המשי" בין המזרח הרחוק לאירופה, והתעודות אכן מעידות על תחומי מסחר רבים ומגוונים שהתנהלו באזור זה.

ח'וראסאן, خراسان, Khorasan

ארץ השמש, ארץ הקדם

האמר לַחֶרֶס וְלֹא יִזְרַח וּבְעֵד כּוֹכְבִּים יִחַתֶּם

(איוב ט, ז)

ח'וראסאן (Khorasan) שבמרכז אסיה מאוזכרת הרבה הן במקורות ערביים והן במקורות עבריים של ימי הביניים. גבולותיה מעולם לא היו קבועים והם השתנו במרוצת השנים. ח'וראסאן השתרעה על החלק המזרחי של האימפריה הפרסית והוא כלל את המדבר הפרסי הגדול דשטי-כביר (Dasht-e Kabir). כמה מהערים המרכזיות שבהן התיישבו יהודים הן: מרב-מארי (Marv, Mari),

באלך ((Balkh, גאזני ((Gazni, הראת ((Herat, נישאפור (Nishapur), בוכרה (Bukhara) וסמרקנד (Samarkand)) והעיר הקדושה משהד (Mashhad). ישוב יהודי, שלא נזכר במקורות הכתובים, הוא פירוז-קו שבכפר ג'אם Jam, ביישוב זה נתגלו עד כה לא פחות מ-88 מצבות קבורה באותיות עבריות מזרחיות והטקסט הוא בלשון פרסית-יהודית. המצבות המוקדשות רק לאישים מרכזיים (לא נמצאו מצבות של נשים, ילדים ופשוטי עם). המצבות שנתגלו הן מן השנים 1012-1249 (27 שנים לאחר הפלישה המונגולית) של שנת 1222. המצבות מעידות על קהילה מבוססת חומרית ורוחנית כאחד. וולף ליסלאו, דן בהתיישבות היהודית בפירוז-קו בירתם של סולטני גוריד וסבור כי המצבות הן של קהילת סוחרים בדרך שיירות המסחר, כפי שמעידה הכרוניקה הפרסית *Tabaqat i-Nasiri*. הקהילה התפזרה בעקבות הפלישה המונגולית וחיסול הסולטנות הגורידית. היהודים שלא הושמדו פנו מזרחה לחוריזם ואף הגיעו לקייפנג בסין.

25 ק"מ דרומית לג'אם, במעבר ההרים Tang-I Azao, נמצאו שלוש כתובות סלע בפרסית יהודית ובאותיות עבריות, כנראה מן השנה 752. בקנדאהר נתגלתה מצבת שיש מפוארת הן מבחינת העיצוב והן מבחינת הטקסט, חרותה באותיות עבריות מרובעות והטקסט כתוב בחרוזים. המצבה מוקדשת להשר והטפסר ה"מ משה בן אפרים בצלאל, שכנראה הוצא להורג בשנת 1320. המצבה מעידה על תרבות חומרית ורוחנית גבוהה של הקהילה. הכיבוש הערבי במאה ה-8 הביא בעקבותיו לגלי הגירה מבבל של ערבים ויהודים כאחד, שהקימו מושבות סחר על דרכי המשי, כדי כך שהאזור נקרא גם 'ערב השנייה' ו'המושבה של בצרה'. הקשר ההדוק בין יהודי ח'וראסאן ליהודי בבל מצביע, כנראה, על מוצאם המשותף של חלק מן היהודים. זיקה דתית וכלכלית גדולה הייתה בין קהילות ח'וראסאן לבין ההנהגה היהודית בבבל. בהיותן קהילות אמידות של סוחרים, שפעלו על דרכי המשי בין סין והודו לבין אירופה, הם תמכו בישיבות בבל. בתמורה החזיקה בבל בח'וראסאן ישיבות ומרכזי תורה, שלחה אליה כלי קודש ופתרה סוגיות הלכתיות שהתעוררו מזמן לזמן.

ח'וראסאן הייתה משופעת בכיתות שסטו מן הזרם המרכזי באסלאם וביהדות. החשיבה הרציונאלית האריסטוטלית הייתה בעלת השפעה אדירה ועוררה ויכוחים תיאולוגיים בקרב יהודים ומוסלמים כאחד. כאן פעלה ה'מועתזלה' [المعتزلة *al-mu'tazilah*], תנועה אסלאמית, שדגלה בהסברת עיקרי הדת על דרך העיון השכלי. התנועה השפיעה על ספרות המחשבה היהודית, הרבנית

וביחוד הקראית, אותותיה מצויים ב'תנא דבי אליהו רבה' *Tana Debei Eliyahu Raba*, בחיבוריו של הקראי דניאל אלקומסי Daniel el-Kumisi ובמיוחד בחיבורי רב סעדיה גאון Rav Se'adia Gaon, ומהם עברה להוגי דעות אחרים בימי הביניים. היא ייצגה את המדע והסתמכה עליו. בתור שכזאת העדיפה את הספקנות על פני יראת אלוהים. הם שללו את רעיון היות הקוראן תורה משמים וטענו שאינו אלא יצירה שנכתבה על-ידי בני-אדם. הוויכוח הוסב מן הקוראן לעבר המקרא, וחיווי הבאלכי Hivi al-Balkhi (המאה ה-9), שנחשב מבקר המקרא הראשון, ניסח את השגותיו על המקרא במאתיים שאלות מחורזות שעוררו עליו את רוגזו של רס"ג Rav Se'adia Gaon. שישים שנה לאחר מותו של חיוי הבאלכי מתייחס אליו רס"ג Rav Se'adia Gaon ב'ספר הגלוי' *Sefer Ha-galuy* ומתריע על השפעתו השלילית המתמשכת על דורות אחדים. ר' אברהם בן דוד (הראב"ד *Ha-Rabad*) כותב על כך ב'ספר הקבלה' *Sefer Ha-Kabalah* על מאבקו של רב סעדיה גאון בתורתו של חיווי הבאלכי ומעיר כי רב סעדיה ראה מורים המלמדים את תלמידיהם בספרים ובלוחות שחיבר חיוי הבאלכי 'עד שבא רב סעדיה ונצחם [גבר עליהם]'.

הקבוצות הקראיות של ח'וראסאן לא היו אחידות. בכרוניקה קראית מזכיר דוד אבן אל היתי David Ibn el-Hithi רשימה של קבוצות קראיות והוא מייחד מקום מיוחד לקראים של ח'וראסאן שהיו בעלי השקפות שונות. הקראי יעקב קרקסאני Yaakov al-Kirkisani מפרט את ההבדלים בין קראי ח'וראסאן לשאר מקומות. הראשונים שוללים את הכתיב וקרי *scriptural text and readable* בתנ"ך והם קוראים כפי שנכתב אפילו את השם המפורש של אלוהים *Jehovah* ולפי תפיסתם מי שקורא *Adonai* הריהו כופר. המשיח שבואו הובטח כבר באושבית המקדש הוא רק זה שבנה זרובבל. יש גם ששוללים את תחיית המתים וטוענים שכוונת המקרא לתחיית האומה מן הגלות והשפלות.

לבד מן הקראים חיו בח'וראסאן כיתות יהודיות, שרס"ג Rav Se'adia Gaon ורב נטרונאי גאון Rav Natronai Gaon מכנים אותן בשמות גנאי: 'מינים' [*Minim*], 'מובדלי בני-ישראל' [*Muvdalei Benei-Israel*] או 'אנשים שנקראים יהודים' [*Anashim shenkraiim Yehudim*]. ח'וראסאן הייתה מאוכלסת בכיתות של אפיקורסים, פורשים ומתבדלים [*Separate*], שקיבלו את היהדות לשליש ולרביע בעוד שהיהדות עדיין לא גיבשה עד אז את דפוסיה ועיקריה הסופיים. לוחם ללא חת בקבוצות אלו היה רס"ג Rav Se'adia Gaon, שסלד מכיתות אלו והעביר את תחושותיו ודעותיו גם לבאים אחריו בקרב גאוני בבל.

המקורות המוסלמיים, מאזכרים גם כופר אחר ממוצא יהודי, הנושא את השם אבן אר-ראונדי Ibn ar-Ravandi, מן העיר ראונד Ravand, שבסמוך לנישאפור Nishapur שבח'וראסאן. בני זמנו ראו בו יהודי 'מובדל', שאביו היה יהודי והתאסלם. מקורות מוסלמיים מספרים שחברו הטוב היה היהודי אבו עיסא בן לוי אל-אהוואזי, שבביתו מצא אבן אר-ראונדי מקלט ולו הקדיש את עבודתו המדעית העיקרית: 'כתאב אל דאמיג' *Kitab el-Damige*. סלומון בן ירוחם Salomon ben Yeruham בפירושו ל'ואל תתחכם יותר' (קהלת ז, טז), *(Neither be thou foolish (Ecclesiastes VII, 16)* תוקף את אלו המסתובבים בערים ובשווקים ומבקשים לרכוש ספרים חיצוניים, כמו ספרי פילוסופיה, ואף את ספריהם של שני הכופרים: אבן אל-ראונדי Ibn Ar-Ravandi המוכר בשמו המוסלמי אבו אל חסון אחמד בן יחיא בן אסחאק ראונדי Abu el-Hason Ahmad ben Yihya ben Eskhak Ravandi, שכתב על הסתירות בקוראן ונגד הרעיון שהתורה ניתנה משמים; אבן סויד Sweid Ibn (או: אבו סויד Abu Sweid), שדינור סבור שהוא אבו סעיד האמגושי Abu Mani and the Sa'id The Magician, בן המאה ה-9, מחסידי Mani and the Manichaeism מוסיף על דבריו סלומון בן ירוחם: "הם המפתים לכפירה באל ובנביאיו ובתורתו".

הקראים וכיתות הפורשים חיו דורות אחדים במרחב הגדול הזה בבדידות מתמשכת, מרוחקים מן הקהילות היהודיות הסמוכות ומנותקים משיבות סורא ופומבדיתא Sura and Pumbeditha. ככל שחלף זמן מצבם ההלכתי הלך והחמיר, משום שלא יכלו להקים בתי-דין שייתנו גט כהלכה, המוכר על-ידי גאוני בבל. אישה שהתגרשה ונישאה ליהודי אחר, היו ילדיה שנולדו מן הזיווג החדש בחזקת 'ממזרים'. קהילה שתווית של ממצרות דבוק בה פסולה מלבוא בכלל ישראל. גם פיצולם לתת-קבוצות תרם לחיסולן הדימוגרפי של הכיתות הזעירות ואפילו הקראים, שהיו רבים, הלכו ונעלמו במרוצת השנים ונטמעו בחברה המוסלמית. משנדחו צאצאיהם של הפורשים על-ידי הקהילות היהודיות בח'וראסאן, הם פנו לאסלאם, שקיבל אותם בחום ובמאור פנים. כמוסלמים הם היו פטורים מתשלום מיסים, שנתחייבו בהם המיעוטים השונים, ושערי המסחר נפתחו בפניהם בדומה לכל סוחר מוסלמי כעדותו של הקראי שמואל בן יחיא Shmuel ben Yihyah. אם רובם של הקראים התאסלמו, על אחת כמה וכמה חמור היה מצבם של בני הדור השני והשלישי של ה'נבדלים' מבני ישראל, שידעו על שורשיהם היהודיים וביקשו לשוב ולחיות חיים יהודיים שלמים, במסגרת יהודית נורמטיבית הקשורה לתורתה של בבל, אך הם מצאו את

שערי היהדות נעולים בפניהם. הם פנו לרבני ח'וראסאן בבקשת הצטרפות לקהילה היהודית, כחוזרים בתשובה, והרבנים פנו לגאון בבל, רב נטרונאי בר הילאי גאון Gaon Natronai Bar Hilay (גאון ישיבת סורא Sura בשנים 853-858), בשאלתה בסוגיה זו. ה'מינים' מוצגים באורח שלילי וכוללני כמי שאינם שומרי מצוות, אוכלים טריפה ואין נוהג אצלם כתובה, גיטין, חליצה וייבום. הצגתם כך הזמינה פסילה חד-משמעית מצד גאון בבל. הקביעה ההלכתית של רב נטרונאי גאון Gaon Natronai Rav לא בחנה כל מקרה לגופו, והטילה דופי באופן גורף וכוללני והחשידה קבוצות שלימות בחשש של ממזרות, גם כשרובם או חלקם היו יהודים כהלכה, למרות שלא הקפידו על תרי"ג [613=]. יצוין, כי יהודי משהד ויהודי אפגניסטן עד הדורות האחרונים לא גרשו אישה אלא נשאו אישה נוספת. דחייתם הכוללת של בנים אלו, שביקשו לכפר על עוון אבותיהם ולהצטרף ליהדות הנורמטיבית, הביא לטמיעתם המיידית בחברה המוסלמית. ניסיון פסילה נתקיים באנוסי משהד גם לאחר הקמתה של מדינת ישראל. האנוסים פנו למוסדות וביקשו לעלות לישראל, אך מחלקת העלייה חשדה בהם בממזרות ופנתה בשנת 1949 לרבנים הראשיים ר' יצחק הלוי הרצוג והראשון-לציון בן-ציון מאיר חי עוזיאל וביקשה חוות דעתם ההלכתית. הרב הרצוג סבר שחלקם נשאו מן הסתם נשים מוסלמיות וילדיהן משום כך אינם יהודים וטעונים גיור. ייתכן שחלק מן הנשים הנשואות התגרשו ללא בית-דין שייתן להן גט כהלכה ונישאו מחדש ומשום כך ילדיהן הם בבחינת 'ממזרים'. הרב הרצוג פסק כי יש לערוך בדיקה אישית לכל אחד ממרכיבי הקהילה. פסק ההלכה של הרב הרצוג, המנותק לחלוטין מקורותיהם ומדרך חייהם של האנוסים במשך 110 שנות אניסותם, שונה בגישתו מפסק ההלכה של רב נטרונאי גאון, בכך שאינו נוטה להכללה, אלא מבקש בדיקה יסודית של כל אחד ממרכיבי הקהילה. הרב עוזיאל, שהיה מעורה בחייהן של הקהילות היהודיות מן המזרח והכיר אותן היכרות אישית, פסק בקצרה וכדלקמן: "לפי ידיעות מהימנות, אנוסי משהד אלה שמרו את יהדותם בביתם בחירוף נפש ממש, ובייחוד בענייני המשפחה: שמרו על נישואיהם רק בחופה וקידושין, כתורת משה וישראל, ואם הוצרכו לגט הלכו אל קהילות ישראל ושם סידרו גט כריתות כדין וכהלכה. ובכן הרי הם ישראל קדושים לכל דבריהם [ענייניהם]. פסק ההלכה של הרב עוזיאל נתקבל ושערי ארץ ישראל, שאליה ערגו כל השנים, נפתחו בפני אנוסי משהד והם שבו לקיים חיים יהודיים בגלוי על אדמת ארץ-ישראל.

בח'וראסאן צמחו כיתות השיעה, שקמו כתנועות אופוזיציה למוסלמים ממוצא ערבי. כאן חיו ופעלו כיתות מוסלמיות (כמו המועתזילה), שסרבו לקבל את הקוראן כתורה משמים והיו מושפעות מתורות בודהיסטיות וזורואסטריות בצד תפיסות שכלתניות מבית מדרשו של אריסטו ותלמידיו, שהשפיעו על חייו הבלכי ועל כיתות של קראים וכיתות יהודיות שחרגו מן היהדות הנורמטיבית כפי שהתגבשה על-ידי ר' סעדיה גאון. היהודים בח'וראסאן אוזכרו בספרות הערבית של ימי הביניים, אך בעיקר בפרשנות המקראית, הרבנית והקראית, של ימי הביניים. ח'וראסאן אוזכרה כמקום גלותם של השבטים האובדים. המחבר הקראי דניאל בן משה אל-קומיסי el-Kumisi, שנולד בקומיסי Kumiso שבח'וראסאן במאה ה-9 הכיר את תנאי הקיום של הגולה היהודית בפרובינציות המזרחיות. בפירושו לדניאל (יא, לו) ולזכריה (ו, ח) השתמש בכינוי 'כל מדינות [ערי] כוראסן'. גם יפת בן עלי ויוסף בן עלי (המאה ה-9) מזכירים בכתביהם את 'כל ארצות חוראסאן'. יהודה בן בלעם Yehuda ben Bal'am (המאה ה-11) מציין בפירושו לספר ישעיהו את ח'וראסאן כמקום שבתם של עשרת השבטים האובדים. תנחום ירושלמי (המאה ה-13) מציין בפירושו למלכים ב יח, יא): 'הערים בחבל חוראסאן וכן הן נזכרות בפירושים של רב סעדיה גאון למלכים ב יז, ו ודברי הימים א, ה, כו, שבהם מובא סיפור גלות אשור. על פסוקים אלה אומר רבי משה אבן עזרא: 'אין ספק שאלו הם הפלכים Province של כוראסאן Khorasan'. יש עדות על התיישבות צפופה של יהודים באזור, שעסקו בעיקר במסחר ותמכו בישיבות בבל. ההיסטוריון הפרסי אל-גוזגאני מינהדג' אד-דין אבו עומר El-Gozgani Minhaj ad-Din Abu Omar מספר בספרו 'טאבאקאט-י-נאצירי *Tabaqat-i-Nasiri*, כי בימי Harun El Rashid הארון אל-רשיד (786-809) שימשו היהודים מתווכים במאבקים השבטיים בח'וראסאן. היהודים הוצגו בפני הח'ליף כאזרחי הטריטוריה של גור. זאת הוכחה שההתיישבות היהודית קדמה לימיו של הארון אל-רשיד.

גאוני בבל מתייחסים באופן כללי ל'מנהג ח'וראסאן'. אפילו ההיסטוריון הערבי מאקרזי (1364-1442) Al-Maqrizi מציין שמנהגיהם של יהודי עיראק אינם תואמים את מנהגיהם של יהודי ח'וראסאן בכל הכרוך לחישובי לוח השנה וקביעת המועדים. ב'ספר המאורות' *Sefer* (*Kitab al-Anwar wal-Marakib*) של הקראי אל-קרקסאני Yaakov al-Qirkisani, נשתמרו פרטים על ההבדלים בין נוסח ארץ-ישראל לבין נוסח בבל, שהיה מקובל ברחבי הכליפות לרבות יהודי ח'וראסאן. עיקר ההבדלים בין נוסח בבל לנוסח ארץ-ישראל הוא בדיני אישות. ר' יהודה הברצלוני (המאה ה-12) מספר על

תיקונים דתיים ששלח בסוף המאה ה-9 רב האי גאון Rav Hai Gaon מבבל לח'וראסאן, שעד אז נהגו לקדש אישה בכתובה או בשטר אירוסין אלא בטבעת בלבד והדבר גרם להכחשת הקידושין. הוא דרש מיהודי ח'וראסאן, שינהגו כמנהג בבל שלפיו מקדשים בכתובה החתומה על-ידי עדים ובברכת אירוסין. לפנינו לא רק עדות על הבדלי מנהגים בין בבל לח'וראסאן אלא גם עדות ממשית לקיום חיים יהודיים במרחב הזה.

מקורות מוסלמיים מן המאות ה-7 וה-8 מאזכרים את יהודי ח'וראסאן. עומר ה-2 (717-720) מוציא צו לבני ח'וראסאן, 'שלא להרוס בתי-כנסת, אך לא לאפשר בנייתם של בתי-כנסת חדשים'. צו זה מוכיח בעליל שיהודים חיו ופעלו באזור קודם האסלאם. במאה ה-8 מוזכר ר' עקיבא, רבה של מרו, שהיה ממונה על גביית המיסים בעיר מיהודים ומדתות אחרות, אך מוסלמים היו פטורים מרוב המיסים. אבן ח'רדאד'בה Ibn-i Khurdadbeh in his book *Kitab al-Masalik wa al-Mamalik*, מספר על הסוחרים היהודים הראד'אניים Radhanite היוצאים מסין, עוברים את ח'וראסאן ומגיעים עד לארצות המערב בקצה אירופה. שורה של מלומדים יהודים בני המאה ה-8 וה-9 מוזכרים בספרות המוסלמית כבני ח'וראסאן. הגיאוגרף אל-מוקדסי el-Mukadesi מספר על קיומם של יהודים באזור לצד נוצרים ואמגושים (זוראסטרים). מקורות מוסלמיים מתייחסים ליהודי גזני Ghazni, שהיו סוכני עסקים של הסולטאן מחמוד מגזני Sultan Mahmud of Ghazni.

ההתיישבות היהודית על דרך המסחר הייתה מובנת מאליה. העושר העולמי עבר כאן. היהודים הקימו מושבות לאורך המסלול של דרך המשי. הם נדדו בשיירות המסחר לעתים עם אלפי סוסים, גמלים ואפילו פילים, לצד לאומים אחרים ובעיקר ערבים. מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר Abu-Sayar מושל ח'וראסאן בימי עומר ה-2 קבע תוכנית מסים חדשה, שלפיה חויבו בתשלום מסים רק הלא מוסלמים. בדבריו הוא מזכיר את ראש הקהילה עקיבא. נראה שאת סמכותו קיבל מגאון ישיבת פומבדיתא Gaon of Pumbadita Yeshivah, וזאת על סמך הוויכוח שהתנהל בין ראש ישיבת פומבדיתא רב כהן צדק בר רב יוסף למר עוקבא, ראש הגולה בימיו, בקשר למיסים הנגבים בח'וראסאן. מר עוקבא ביקש לשגר דיין לח'וראסאן ולגבות לעצמו את המיסים המגיעים משם, אך רב כהן צדק מנע זאת והביא להגלייתו של רב עוקבא למשך שנה. ההתנגדות לר' עוקבא והתלונות למלך גרמה להגלייתו השנייה והסופית. במשך שנים אחדות נותרה יהדות הגולה ללא ראש עד שנבחר דוד בן זכאי קרובו של רב עוקבא, למורת רוחו של כהן צדק.

רדיפת יהודים קודם על-ידי כוהני דת זורואסטרים ואחר כך על-ידי מוסלמים הביאה לאורך ההיסטוריה של ח'וראסאן נדידה של יהודים. יהודים שנרדפו בצלע אחת מוצאים מקלט בצלע אחרת באותו משולש הישרדות – פרס, אפגניסטן ובוכרה ממשדה להראת, מבאלך לבוכרה. גירוש יהודי קאבול באמצע המאה ה-19 הוביל אותם לסמרקנד. בשנות ה-30 של המאה ה-20 יהודים בורחים מברית המועצות האסייתית [בוכרה] אל אפגניסטן ואל איראן. היו גם גלי הגירה של יהודים מח'וראסן אל קיי-פנג שבסין.

היישוב היהודי בח'וראסאן בימי הביניים – תיעוד בכתב

הכיבוש הערבי במאה השמינית הביא בעקבותיו לגלי הגירה מבבל של ערבים ויהודים כאחד, שהקימו מושבות סחר על דרכי המשי, כדי כך שהאזור נקרא גם 'ערב השנייה' ו'המושבה של בצרה'. הקשר ההדוק בין יהודי ח'וראסאן ליהודי בבל מצביע, כנראה, על מוצאם המשותף של חלק מן היהודים¹¹. בקרב היהודים חיו ופעלו מבקר המקרא חיוי הבלכי, שמוצאו מבלך, כיתות של קראים וכיתות יהודיות שחרגו מן היהדות הנורמטיבית כפי שהתגבשה על-ידי ר' סעדיה גאון.

במקורות רבניים וקראיים, ובעיקר בפרשנות ימי הביניים, מוזכרת ח'וראסאן הן כמרכז יהודי גדול והן כמקום גלותם של 'עשרת השבטים האובדים'¹². המחבר הקראי דניאל בן משה אלקומיסי, שנולד בקומיס שבח'וראסאן במאה התשיעית, משתמש בפירושו לדניאל ולזכריה בכינוי "כל מדינות [ערי] כוראסן" (דניאל יא, לו, לט; זכריה ו, ח). יהודה בן בלעם מציין בפירושו לספר ישעיה את ח'וראסאן כמקום שבתם של עשרת השבטים. כך אצל רס"ג, ר' משה אבן עזרא ורבים אחרים¹³.

¹¹ ראה יהושע: מנדחי ישראל, עמ' 33-75; דופרי-אפגניסטן (1980), עמ' 26, 70, 77, 313, 330, 335-340; פישל-ח'וראסאן, עמ' 29-50; פישל-פירוז-קו, עמ' 148-153; גיל-חיוי, עמ' 29-32.
¹² ר' משה אבן עזרא (1055-1135) מספר בהקשר לפירוש לפסוק 'ויביאם לחלח וחבור, נהר גוזן וערי מדי' (דה"א, ה, כו):

ואין כל ספק שאלו הם הפלכים של כוראסאן ואפשר שגוזן היא מדינת [עיר] גזנה, שהיא עיר הבירה של כוראסאן. ואיש אחד [כנראה סוחר מח'וראסאן שהגיע לספרד], אף על פי שאיני מאמין לדבריו, סיפר לי על דבר יושבי המדינות הללו וזולתם, שיש בעיר הבירה ההיא, כלומר בגזנה הנזכרת למעלה, משבטינו - כארבעים אלף יהודים משלמי מס המושם עליהם, וכערך הזה יש גם בשאר ערי כוראסאן.

הנוסע בנימין מטודלה (1170) מספר על גזנה כעיר מסחר וכי יושבים בה כשמונים אלף יהודים (לפי גירסה אחרת: שמונת אלפים). ובהמשך הוא מציין ש"סמרקנת (סמרקנד), היא העיר הגדולה בקצה ארץ פרס ובה חמישים אלף מישראל ור' עובדיה הנשיא ממונה עליהם וביניהם חכמים ועשירים גדולים". גם הם מספרים אלה נראים מוגזמים, יש להניח שמדובר בקהילות גדולות ומבוססות, שמנו אלפי יהודים, ראה: מטודלה: מסעות, עמ' נד.

¹³ ראה מקורות אצל דינור-ישראל בגולה, (א)2, עמ' 34, 267, 317, 323; פישל-ח'וראסאן, עמ' 31-34.

בספרו של הסופר הקראי אלקרקסאני נשתמרו פרטים על ההבדלים בין נוסח ארץ-ישראל לבין נוסח בבל, שהיה מקובל מגבול רקה ועד גבול סין, ונוהגים בו גם אנשי אלג'זירה שבצפון עיראק וכן היהודים בח'וראסאן ובערים שונות בפרס, בבחריין, בתימן ועוד. עיקר ההבדלים בין נוסח בבל לנוסח ארץ-ישראל הוא בדיני אישות. בידינו עדות על תיקונים דתיים ששלח בסוף המאה התשיעית רב האי גאון מבבל לח'וראסאן. ר' יהודה הברצלוני (המאה ה-12) מספר:

וכתב רב האי ז"ל: הוו יודעים כי הפסד גדול אצלכם בזה שיש לכם מנהג לקדש אשה שלא בשעת הכתובה או שטר אירוסין ואע"פ כי האשה מתקדשת אפילו בשוק בפני שנים אלא שיש במנהג זה הפסד ומק' [מאה] שנה לא נשמע בבבל כזאת ואין יודעין כל עיקר קדושי אשה אלא בשעת כתובה. ובכורסאן היה מכמה שנים, יותר מק' שנה, מנהג לקדש בטבעת במושב משתה וכיוצא בזה ורבו הטענות, טענות וכפירת קידושין, ויצא הדבר להפסד ותיקן להן זקנינו מרנא ורבנא יהודה גאון [נפטר בשנת 917] שלא יקדשו אלא כסדר בבל, בכתובה וחתם ידי עדים, וברכת אירוסין...¹⁴

לפנינו לא רק עדות על הבדלי מנהגים בין בבל לח'וראסאן אלא עדות ממשית לקיום חיים יהודיים במרחב הזה. זיקה דתית וכלכלית גדולה הייתה בין קהילות ח'וראסאן לבין ההנהגה היהודית בבבל. בהיותן קהילות אמידות של סוחרים, שפעלו על דרכי המשי בין סין והודו לבין אירופה, הם תמכו בישיבות בבל. בתמורה החזיקה בבל בח'וראסאן ישיבות ומרכזי תורה, שלחה אליה כלי קודש ופתרה סוגיות הלכתיות שהתעוררו מזמן לזמן.¹⁵

גאוני בבל מדברים באופן כללי על "מנהג ח'וראסאן". אפילו ההיסטוריון הערבי מאקרזי (מאה ארבע-עשרה) יודע לספר שמנהגיהם של יהודי עיראק אינם תואמים את מנהגיהם של יהודי ח'וראסאן בכל הכרוך לחישובי לוח השנה וקביעת המועדים.

עדויות מוסלמיות – מקורות מוסלמיים מן המאות ה-7 וה-8 מאזכרים את היהודים של מרכז אסיה. עומר ה-2 (717-720) מוציא צו לבני ח'וראסאן,

¹⁴ אסף-תשובות הגאונים, סי' קיג; פריימן-קידושין, עמ' יט. גם מנהגי הקראים שחיו בח'וראסאן נבדלו ממנהגי קראים בקהילות אחרות.

¹⁵ עדויות על כך הבאנו מבית העלמין הקדום בגור (1012-1246), יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 54-73 ובפרק 'סחר יהודי חובק עולם', שם, עמ' 76-87.

'שלא להרוס בתי-כנסת, אך לא לאפשר בנייתם של בתי-כנסת חדשים'. צו זה מוכיח בעליל שיהודים חיו ופעלו באזור קודם האסלאם. במאה ה-8 מוזכר ר' עקיבא, רבה של מרו, שהיה ממונה על גביית המיסים בעיר מיהודים ומדתות אחרות, אך מוסלמים היו פטורים מרוב המיסים. אבן ח'רדאד'בה¹⁶ מספר על הסוחרים היהודים הראד'אניים על דרך המשי, שהם דוברים פרסית, יוונית, ערבית, פרנקית, ספרדית וסלאבית. הם יוצאים מסין, עוברים את מרכז אסיה ומגיעים עד לארצות המערב בקצה אירופה. שורה של מלומדים יהודים בני המאה ה-8 וה-9 מוזכרים בספרות המוסלמית כבני ח'וראסאן. הגיאוגרף אל-מוקדסי מספר על קיומם של יהודים באזור לצד נוצרים ואמגושים (זורואסטרים). מקורות מוסלמיים מתייחסים ליהודי גזני שהיו סוכני עסקים של הסולטאן מחמוד מגזני.

ההתיישבות היהודית על דרך המסחר הייתה מובנת מאליה. העושר העולמי עבר כאן. היהודים הקימו מושבות לאורך המסלול של דרך המשי. הם נדדו בשיירות המסחר לעתים עם אלפי סוסים, גמלים ואפילו פילים, לצד לאומים אחרים ובעיקר ערבים. ההתיישבות היהודית בסין בקיי פנג היא כחלק מן המושבות היהודיות. עדויות על ההתיישבות היהודית בסין נמצאו בפרסית-יהודית¹⁷. הקהילות העשירות הללו מימנו את חיי השפע והבזבז של ראשי הגולה בבבל ותמכו בישיבות סורא ופומבדיתא ואלו בתמורה שלחו להם 'כלי קודש', ששימשו את הקהילות שהלכו וגדלו. השיק, או ה'סופטג'ה' בלשון אותם ימים, היה כלי עזר יהודי מובהק. החשש מפני שודדי דרכים שפגעו הן בנפש והן ברכוש אילץ את היהודים למצוא דרך מתוחכמת. הסופטג'ה הייתה מכתב קצר בנוסח 'אל... מאת...!', שבו נתבקש מקבל האיגרת לתת למוסר האיגרת סכום כסף ועל כך בא הכותב על החתום. את הסופטג'ה הם תפרו לתוך הבגד. ההתיישבות היהודית הייתה פזורה לאורך דרכי המשי ובתחנות הללו נרכשה הסחורה שהגיעה מן המזרח. ככל שהתרחקה הסחורה ממקום המוצא ועברה תחנות כן הלך מחירה והאמיר בשל פערי התיווך ומכסים. כל סוחר הוסיף את מתח הרווח שלו ושיגר את הסחורה ליעד הבא. שלוחת הסוחרים שהייתה פזורה על דרך המשי יירטה את הסחורה ממסלולה ובכך

¹⁶דיוויד תומס מתייחס במאמרו למינרט של ג'אם שגובהו 63 מ' במסגרת רשמיו מביקור באפגניסטן. האתר נבזז על ידי שודדי ארכיאולוגיה. לאחרונה נמצאו מצבות נוספות המצטרפות לכתובות שכבר נתגלו. ראה דיוויד תומס 'חקירות ארכיאולוגיות ותיעוד מצבות מבית הקברות היהודי בג'אם, אפגניסטן', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז - מרץ 2007), עמ' 10.

בספרו 'כתאב אל-מסאליכ ואל ממליכ' (ספר הנותבות והממלכות). מובא אצל דינור: ישראל בגולה, א(1), עמ' 366-367.
¹⁷ ראה: ווייט-קאיפנג, חלק ג, עמ' 105; בן-צבי-קאי-פנג, עמ' כז-סו; לסלי-קאיפנג (תשכ"א), עמ' 82-78.

הצליחו להרוויח סכום נאה. כך גם קמו קהילות. מרגע שהגיעו בנות הזוג ונולדו ילדים והגיעו 'כלי קודש', שכללו רבנים, ריש דוכנא שלימד את הילדים, חזנים, שוחטים ומוהלים, והוקמו מקומות פולחן ומוסדות דתיים נוסדה קהילה מאורגנת.

מרב Merv - ההיסטוריון הפרסי Baihaki מציין כי היישוב היהודי במרו (Merv) נוסד על-ידי עזרא הסופר. הגיאוגרף הערבי יקוט Yaqut מאשש את עדותו של ההיסטוריון הפרסי ומציין שעזרא הסופר התפלל בבית הכנסת שבעיר מרו (Merv).

באלך Balkh - הכרוניקן הערבי אל-מקריזי Al-Maqrizi (המאה ה-14) כתב כי סנחריב מלך מוצול Sanheriv king of Mosul הגלה יהודים גם לבאלך Balkh. אבן בטוטא Ibn Battuta, הגיאוגרף הערבי הצפון אפריקאי (1304-1377) מספר כי הנביא יחזקאל קבור בבאלך ומזכיר גם את 'באב אל יהוד' Bab el-Yahud (שער היהודים). בבאלך היו בני כיתות יהודיות, הקרואים על ידי רב סעדיה גאון 'מובדלי בני ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'. בתקופה שקדמה לאסלאם הוקמה בסמוך לבאלך התיישבות יהודית והמקום נקרא 'אל יהודיה' el-Yehudiya או 'אל יהודאן אל כוברה' el-Yehudon al-Kubrah (היהדות הגדולה), שם זה שונה לאחר הכיבוש המוסלמי ל'מאימאנה' Maimanah. בימי הסולטאן מחמוד מגזני Sultan Mahmud of Ghazni היהודים עסקו בשמירה בגן הציבורי של העיר באלך ושיעור המסים שהוטל עליהם לא עלה על 500 דרהם Dirham. התיישבות היהודים בבוכרה התבססה על הגירה של יהודים מן העיר באלך.

באלך, כאמור, מאוזכרת בהקשר לחיווי הבאלכי, הכופר מח'וראסאן (רבע אחרון של המאה ה-9), פרופ' עזרא פליישר פרסם קטע מן ה'מאסאיל' בלשון העברית, שנתגלה בגניזה הקהירית.

גאזני Ghazni - לפי מקורות מוסלמיים חיו יהודים בעיר גאזני Ghazni במאה ה-10 ובמאה ה-11 כסוכני עסקים של הסולטן מחמוד מגזני Sultan Mahmud of Ghazni. נידהמי ארודי סמרקנדי Nidhami-i-Arudi Samarkandi

מחברו של *Chahar Maqala*, ששימש משורר חצר בארמון, מזכיר תושב יהודי בגאזני בשם יצחק, שהיה סוכנו של מחמוד מגאזני וניהל למענו מכרות עופרת וכורי היתוך באזור. ר' בנימין מטודילה (עמ' נד) מציין, כנראה מפי השמועה: '...העיר הגדולה שעל נהר גוזן, ובה כמו 80,000 [נוסח אחר: 8,000] מישראל'. רס"ג Rav Seadia Gaon (המאה ה-10) זיהה אותה עם גוזן המקראית (ישעיהו לז, יב). ר' משה אבן עזרא R. Moshe Ibn Ezra (1135-1055) מספר על גאזני לא רק כמקום גלותם של עשרת השבטים אלא גם כמקום שבו חיו יהודים בזמנו. הוא מביא מפי השמועה כי בעיר הבירה של גזנה כארבעים אלף יהודים משלמי מס וכמספר הזה גם בשאר ערי כוראסאן.

ניסבור [נישאפור] [Nisapur] [Nisapur] - בנימין מטודילה מספר על השבטים דן, זבולון, אשר ונפתלי מגלות אשור החיים חיי חופש בהרי ניסבור [נישאפור] [Nisapur] [Nisapur] ובראשם הנשיא ר' יוסף אמרכלא הלוי R. Yosef Halevi Amarkalah וביניהם תלמידי חכמים וזורעים וקוצרים והולכים למלחמה עד ארץ כוש Kush. משה גיל מביא עדויות על מתאסלמים מנישאפור הבאים להתיישב בירושלים. לא נדע אם היו להם שורשים יהודיים, אך יש לשער שבין המתאסלמים היו גם יהודים לשעבר.

הראת Heart - לגבי העיר הראת אין לנו עדויות להתיישבות יהודית עד למאה ה-19, שבה חיו בה כ-400 משפחות יהודיות, שהיגרו מערי איראן השונות ובעיקר אנוסים מן העיר משהד, מעוז האמונה השיעית, שחזרו בהראת לאמונתם היהודית (1840). הנוסע אפרים ניימרק מציין כי בבואם של המשהדים מצאו בהראת כעשרים בעלי בתים.

משהד, (مشهد, MASHHAD, MESHHEH), - בירת ח'וראסאן, היא העיר הקדושה ביותר באיראן בשל קברו של האימאם עלי א-ריזא המצוי בה. נאדיר שאה (מלך 1736-1747), הכובש הגדול, עשה אותה לבירתו. נאדיר שהיה סוני ביקש לנטרל את עצמתם של השיעים בבירתו והעביר מן הקווקז ומצפון איראן קבוצות של ארמנים, כורדים ויהודים למשהד. לאחר מותו התחדשו הפגיעות במיעוטים ובעיקר ביהודים. ביום 26 במארס 1839, ימים אחדים לפני חג הפסח, חל יום אבל ה'עשורא' عاشوراء Ashura של השיעים (10 בחודש מוחרם 1255 להג'רה). התחולל בעיר פוגרום ביהודים בעקבות מעשי הסתה שגרמו לאבדנם של כ-36 יהודים ושוד וביזה של רכוש יהודי וחורבן בתי-כנסת. הצלתם

של היהודים נקנתה רק בעבור התאסלמותם לאמונה השיעית. המתאסלמים קיבלו את הכינוי 'ג'דיד אל אסלאם' (מוסלמים חדשים), אולם בחשאי המשיכו לשמור על דיני היהדות. שנה לאחר אינוסם, כשנרגעו הרוחות, כאלפיים אנוסים קנו את חרותם וברחו לבוכרה Bukhara ולהראת באפגניסטן Herat in Afghanistan, הסמוכה יחסית. שתיהן מדינות סוניות שנהגו סובלנות כלפי דתות אחרות. בהראת חזרו האנוסים ליהדות שלימה וקיימו חיי קהילה וחיי מסחר משגשגים. שבע-עשרה שנה יותר מאוחר נכבשה העיר הראת על-ידי הפרסים והאנוסים, שמרדו באסלאם השיעי, גורשו מהראת למחנה ריכוז ליד העיר משהד. רק השתלטות בריטית על עיר הנמל בושהר Bushehr במפרץ הפרסי אילץ את האיראנים לסגת מאפגניסטן ולאפשר למגורשים לחזור להראת. עשרות רבות מתו והיו שחזרו לחיק האסלאם והצילו את חייהם¹⁸. בין הבאים להראת היו בני משפחת גרג'י Garji, שרבניה הנהיגו את הקהילה ועשו רבות למען מעמדה החברתי והרוחני. המהגרים החדשים, שהיו אמידים יותר ובעלי פתיחות כלכלית וחברתית נתנו את הטון בקהילה לאורך כל השנים עד לעלייתה של הקהילה לארץ ישראל. האנוסים גם התייחדו בעגה הגיליקית The Giliki dialect שאותה הביאו מצפון איראן.

האנוסים שנותרו במשהד במשך 110 שנים שמרו במסתרים על יהדותם. בדרכים מתוחכמות ביותר הם קיימו את פולחנם במרתפי הבתים בעוד שבפומבי ביקרו במסגדים. הילדים נשלחו לפתוח את החנויות בשבת והצליחו שלא למכור דבר. הם קנו בשר טריפה בשווקים אך את הבשר השליכו לכלבים וחתולים ושחטו בביתם שחיטה כשרה. כך נהגו כלפי הלחם. בחנוכה השתמשו בחנוכייה בעלת 9 בזיכים vessels נפרדים שהוארו ופוזרו ברחבי הבית. הילדים והילדות התארסו בתוך המשפחה בילדותם המוקדמת וקיבלו אישור כדת וכדין מהאימאם, אולם משהגיעו לפרקם השיאו אותם כדת משה וישראל בשני אירועים ובשתי כתובות יהודית ומוסלמית – אירוע פומבי הפתוח למוסלמים ואירוע יהודי נסתר במעמד מניין יהודים שנערך יום קודם. האנוסים נמנעו מלתת גט לאישה. מאחר ולא היו להם בתי דין כהלכה היה חשש שהאישה תינשא לגבר אחר מבלי שניתן לה גט כהלכה והילד הנולד מן הזיווג הזה יוגדר כממזר. אנוסי משהד כמו יהודי המרחב לא קיבלו עליהם את חרם

דרבנו גרשום ועל כן נשאו אישה נוספת מבלי שגירשו את הראשונה. בעלייתם למכה היו שעברו בירושלים ובנו בה בת-כנסת (חג'י יחזקאל ומשפחת כהן אהרונוב). לגבי ברית מילה לא הייתה בעיה כי גם המוסלמים מלים את ילדיהם. לאנוסים הייתה חלקה מיוחדת בבית הקברות והם הצליחו לקיים במשולב פולחנים מוסלמיים ויהודיים.

מושבה ח'וראסאנית בקאי פנג, סין - ההתיישבות היהודית בסין בקיי פנג Kai-Feng הייתה חלק מן ההתיישבות היהודיות. עדויות על ההתיישבות היהודית בסין נמצאו בפרסית-יהודית והסברה שמדובר במהגרים מח'וראסאן. לדעת החוקר לסלי, יהודים הגיעו לקאי-פנג בכמה נתיבים ובכמה גלים. יהודים הגיעו לעיר בימי שושלת סונג (960-1279) מפרס, אפגניסטן או בוכרה. סינולוגים העדיפו את דרך הים, שבה היו הגירות מהודו ואולי מתימן. לסלי מביא מקור, שלפיו הגיעו מח'וראסאן 70 משפחות בימי שושלת האן, שהמאוחרת בהם הייתה במאה ה-10. סופרים ערבים סיפרו על הגירת יהודים לסין הן בדרך היבשה והן בדרך הים. נראה שהמונגולים הגלו יהודים מהחבלים המערביים של ארצות כיבושיהם אל סין. לדברי לסלי, כל העדויות היהודיות שבידינו מקאי-פנג הן מן השנים 1489 ועד המאה ה-16, אך אין ספק שהיישוב היהודי קדום יותר. מיסיונרים שביקרו בקאי-פנג בשנת 1850 סיפרו כי המסורות של יהודי קאי-פנג קובעות שמוצאם מפרס. בספרו על היהודים בסין מציין צ'רלס ווייט, בישוף הונאן ופרופסור למדעי סין, כי בגניזת טון-הואנג (Tun-Huang) נמצא דף של סליחות מן המאה ה-8, כתוב בפרסית-יהודית על נייר סיני, המהווה עדות לקדמות הימצאם של יהודי פרס בסין.

Bibliography

W.J Fischel, The Jews of Central Asia (Khorasan) in Medieval Hebrew and Islamic Literature, *Historia Judaica*, Vol. VII, 1 (April 1945), pp. 29-50

J. Fischel, *Jews in the economic and Political Life of Medieval Islam*, New-York 1969, XXVII+139 p. Ghubar, Mir Ghulam Mohammad, *Khorasan*, 1937 Kabul Printing House, Kabul, ;Afghanistan

B. Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, London 1862

Neamet Ulla, *History of the Afghans* (Translated from Persian) by Bernard Dorn, London 1829-1836. 2 parts. XV+184; VIII+131
א' אביחיל, שבטי ישראל האובדים והנדחים, (אגודת 'עמישב'), ירושלים תשמ"ז, עמ' 240.

ש' אסף, *תשובות הגאונים ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני ז"ל* (מדעי היהדות, ספר ב), ירושלים תרפ"ז.

ב"צ דינור, *ישראל בגולה מימי כיבוש ארץ-ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב*, הוצאה שניה, תל-אביב תשי"ח.

א"ח פריימן, *סדר קידושין ונישואין מאחרי התלמוד ועד ימינו*, ירושלים תשכ"ה.

W.J. Fischel, The rediscovery of the medieval Jewish Community at Firuzkuh in Central Afghanistan, *JAOS*, Volume LXXXV ((1965).

W.H. Henning, The Tang-I Azaos inscriptions, *BSOAS* XX (1957), pp. 335-342
The Itinerary of Benjamin of Tudela, Critical text, Translation and Commentary
by Marcus Nathan Adler, New York 1907, xvi+94+89 pp

E.I. Rapp, *Die Judisch-Persisch-Hebraischen Inschriften aus Afghanistan*, Munchen 1965, 77 pp

S. Shaked, Epigraphica Judeo-Iranica, *Studies in Judaism and Islam*, Jerusalem 1981
ב"צ יהושע, מצבת קבורה קדומה מקאבול שבאפגאניסתאן, תרביץ, מט (תשל"ט), עמ' 348-351.

מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), חלקים א-ג, תל-אביב תשמ"ג.

מ' גיל, *חיוי הבלכי - הכופר מח'וראסאן*, מרחביה תשכ"ו.
ספר הקבלה לראב"ד, מהדורת א' נויבאואר, אוקספורד 1895, עמ' 66.
ר' סעדיה בר' מימון אבן דנאן, *חמדה גנוזה*, כח, ע"ב;
ע' פליישר, "שריד מהשגותיו של חיוי הבלכי על סיפורי המקרא", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 49-57.

ב"צ דינור, *ישראל בגולה*, ירושלים-תל-אביב 1962..
 סיפור ל' נתן הבבלי, מהדורת נייבאוואר, ח"ב, עמ' 78-79.

W.Bacher, *Les Jifs de Perse aux XVIIe XVIIIe siecles d'apres les chroniques de Babai B Louff, et de B. Farhad*

יהודי אפגאנסתאן, בוכארה ופרס, פעמים – רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, גיליון 79 (אביב תשנ"ט).

ח' מזרחי, *יהודי פרס*, תל-אביב תשי"ט.
 ח' מזרחי, *תולדות יהודי פרס ומשורריהם*, ירושלים 1966.
 א' ניימרק, *מסע בארץ הקדם* (מהדורת יערי), ירושלים תש"ז.
 א' נצר (עורך), *יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ ישראל*, חולון-תל-אביב, תשמ"ח. ח+168 עמ'.

חיים סעדון (עורך), *קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: איראן (מכון בן-צבי*

ומשרד החינוך). ירושלים תשס"ו. 276 עמ'.

;A. Levy, *The Jews of Mashad*, Jerusalem, 1998.

J. Pirnazar, Jaleh, 'The Anusim of Mashad', *Ester's Children: A Portrait of Iranian Jews*, Beverly Hills & Philadelphia 2002, pp. 115-136

A. Vambery, *Travels in Central Asia*, New York 1865

Joseph Wolf, *Researches and Missionary Labours among the Jews...*, London 1835

י' ארליך, *אנוסי משהד עולים, שלוחות* (סיון-תמוז תש"י).
 י' בן-צבי, *מחקרים ומקורות*, ירושלים תשכ"ו. 608 עמ'. לוחות.
 י' בן-צבי, *נדחי ישראל*, מהדורה שלישית מורחבת, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1963.
 מ' חכימי, *ג'דידי אל-אסלאם* (אנוסי משהד-פרסית), טהרן, 1966;

ב"צ יהושע, *דיוקנה של קהילת האנוסים במשהד שבאיראן*, ירושלים, 1980 (מופיע גם בהרחבה ועם תצלומים בספרו

יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 96-148);

א' כהן וש' כאבלי, *דו קרני-מקאומת: תאריח' יהודיאני-משהד* (מאתיים שנה של התנגדות), כרך ראשון (פרסית); ש"ז כהן, *בשובך לציון – ילדותי במשהד ועלייתי לארץ ישראל*, [ישראל], תשנ"ט;

י' כחי-בעז, *קריאת מגילת איכה והקינות לתשעה באב אצל יהודי משהד בישראל*, עבודת גמר לתואר שני,

אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח;

- ח' לוי, *תאריכי יהודי איראן* (תולדות יהודי איראן - פרסית), טהראן, 1960-1956.
 ע' לוי, "עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד", *פעמים* 6 (תשמ"א), עמ' 73-57.
 ע' לוי, גירוש הראת (1859-1856), *פעמים* 14 (תשמ"ג), עמ' 91-77 [עם ביבליוגרפיה נרחבת].
 ע' לוי, 'יהודי משהד בראשית המאה העשרים', *יהודי איראן במאה הי"ט*, ע' לוי, 'נשיא יהודי משהד', *עת-מול*, ו (2), 1980, 23-22;
 ע' לוי, 'עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד', *פעמים*, 6, תשמ"א, עמ' 73-57;
 ע' לוי, 'גירוש הראת 1856-1859', *פעמים*, 14, 1982 (תשמ"ג), עמ' 77-91. (נמצא גם בספרו: *יהודי איראן במאה הי"ט*);
 א' נצר, 'קורות אנוסי משהד לפי יעקב דילמניאן', *פעמים*, 42, 1990, עמ' 156-127;
 ר' פטאי, 'החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד', בתוך: א' שטאל (עורך), *עדות ישראל – פרקי ספרות, היו והיסטוריה*, חלק ב, תל-אביב, 1979, עמ' 256-251;
 ר' פטאי 'הנישואים אצל אנוסי משהד', *עדות*, ב, ב, תש"ז, עמ' 192-165;
 ו"י פישל, 'קהילת האנוסים בפרס', *ציון*, כרך א', תרצ"ו, עמ' 74-49;
 ו' פישל, *יהודי הודו*, ירושלים תש"ך.
 ו' פישל, 'קהילת האנוסים בפרס', *ציון*, א, תרצ"ו, עמ' 74-49.
- R Dollot, *La Afghanistan: Histoire, Description, Moeurs, coutumes, Folklore, Fouilles*, Paris 1937
 L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton 1980, xxiv+778 pp
 Ida Cowen, *Jews remote Corners of the world*, New jersey 1971, pp. 231-250: Afghanistan
 W. J. Fischel, The Jews of Afghanistan, *The Jewish Chronicle Supplement*, 22.4.1932, 26.3.1937
 א' ברואר, יהודי אפגניסטן, *סיני*, יד (תש"ד), עמ' שכד-שמב.
 נ' ברעם-בן-יוסף (עורכת), *בואי כלה* (מנהגי אירוסין וחתונה של יהודי אפגניסתאן), ירושלים 1997.
 ז' הנגבי-ב' יניב, *אפגניסתאן – בית הכנסת והבית היהודי*, ירושלים תשנ"א.
 ב"צ יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים (מוסד ביאליק), יד+64+579 לוחות.
 קורות זמנים להרב מתתיה גרג'י מאפגניסטאן, *שבט ועם*, א (תשל"א), עמ' 159-136.
 י' בן-צבי, יהודי בוכארה בדורות האחרונים, *העבר*, שנה א (תשי"ג).

א' בן-עמי, בין הפטיש והמגל, תל-אביב תשכ"ה.
יהודה ויצחק הכהן רבין, *זרח כוכב מיעקב* כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל

– תולדותיהם והליכותם בקודש של רבני בוכארה, ירושלים תשמ"ט, שנב
עמ'.

א' פנחסי (עורך), כתבי אברהם עמנואלי (פילוסוף), ירושלים 1960.
ג' פוזיילוב, *יהדות בוכרה גדוליה ומנהיגיה*, ירושלים 1993.
ג' פוזיילוב, מבוכרה לירושלים – עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכרה בארץ
ישראל (תרכ"ח) –
תש"ח – 1868-1948), ירושלים התשנ"ה.

W.C. White, *Chinese Jews: A Compilation of Matters Relating to
the Jews of Kaifeng Fu*, 3 Vols, Toronto 1942

D.D. Leslie, *The Judeo-Persian Colophones to the Pentateuch of
(the K'aifeng Jews, Abr-Naharin 8 (1968/9*

D.D. Leslie, *The Survival of the Chinese Jews – The Jewish
Community of Keifeng*, Leiden 1972, pp. 36, 45, 93

D.D. Leslie, *Persia or Yemen? The Origin of the Keifeng Jews,*
in: *Irano-Judaica*, Jerusalem 1982. pp. 101-111

Wolf Leslau, *Gleanings in Harari Grammar I, Journal of the
American Oriental Society*, Vol. 85, No. 2 (Apr. - Jun., 1965), pp.
153-159

י' בן-צבי, 'לוחות האבן מבית הכנסת הקדום בקאי-פנג-פו בסין', *ספונות*, ה, עמ'
לד.

. י' פרויס, הקהילה היהודית בקייפנג-פו, מוזיאון הארץ (1961), עמ' 1-23.

עדויות בכתב - מצבות עבריות קדומות מאפגניסטן

ידיעותינו על הקהילות היהודיות שברמת איראן מימי הביניים אינן
עשירות. המקורות העבריים, הערביים והפרסיים בני התקופה

עוסקים ביהודים רק בקיצור נמרץ ובעיקר על בסיס אנקדוטי, להוציא אולי את התייחסותו של רב סעדיה גאון לחייו הבלכי. המקורות הממשיים ניתן לסווגם לשתי קבוצות:

1. מקורות שבכתב.

2. מציבות קבורה.

הכתובת הקדומות ביותר שנתגלתה עד כה והמצביעה על נוכחות יהודית היא כתובת סלע שנתגלתה על דרך המשי בטאנג-י אזאו שבאפגניסטן. מדובר באזור שומם על דרך המשי שבין הריאת לקאבול, במרכז ההררי של מערב אפגניסטן, סמוך ליישוב צ'ישט (25 ק"מ דרומית לג'אם). במקום קיים מעבר הרים הנושא את השם 'טאנג-י-אזאו' (נתיב הייסורים). הנינג מייחס את הכתובת לשנים 752-753 לספירה. ראפ מאחר את הכתובת לד' אלול ס' לבריאת העולם וכך מגיע הוא ל-20 באוגוסט 1300. למעט המצבה שאותה ננתח בהמשך, כל המצבות הקדומות מתוארכות לפי מניין השטרות, שאותו מונים מאז שנת 312 לפני הספירה, הפענוח של ראפ מוטל בספק.

התעודה הקדומה ביותר בפרסית-יהודית נמצאה בגניזה הקהירית והיא נחשבת לאחד השרידים הקדומים של השפה הפרסית בכלל.

הוכחה לקיומה של קהילה יהודית אנו מוצאים במציבות קבורה מן המאה השלוש-עשרה שנמצאו בבית עלמין יהודי קדום בפירוז-קו (Firuzuku) בירתם של סולטני גור (Gur), הקרויה בימינו ג'אם. יישוב זה, הנמצא כ-250 ק"מ מזרחית לעיר הריאת על האפיק של הארי רוד, נשען על ישיבות בבל ובעיקר ישיבת פומבדיתא, קיים חיים יהודיים תוססים שכללו בתי כנסת, בתי מדרשות, ישיבות ומוסדות קהילתיים וארגוניים. נוסח המצבות מעיד על חיים יהודיים שהתקיימו במקום במשך 210 שנים. המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הזה שנתגלתה עד כה היא משנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012) והמאוחרת ביותר היא של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו ביום ראשון, ה' באלול 1557 (19 באוגוסט 1249) – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית. אם לא יתגלו מציבות מאוחרות יותר

תהיה זאת עדות להיעלמה של הקהילה היהודית באפגניסטן במועד האמור, כנראה בשל חיסול פיסי, הגירה, הגליה או המרה. בין המצבות לא נתגלו מצבות של נשים או ילדים וכנראה גם לא של פשוטי עם. תופעה זו רווחה באפגניסטן עד הדורות האחרונים. מרבית הקברים היו ללא מצבה והסתפקו בתלולית עפר. בין התארים של בעלי המצבות נמצאו תארים המוכרים לנו מבבל: 'אלוף [בתורה]', 'ראש הסדרנות' – 'ריש סידרא' (ראש הסדר) כלומר ראש ישיבה. רווח גם התואר 'חכם', 'מלמד'. התואר 'זקן' או 'ישיש', אינם מצביע על גיל אלא על חכמתו של האיש. במצבה מס' 21 מופיעים ברצף התארים הבאים: 'הישיש הנבון החכם היקר החתן הירא התגר', 'ראש הכנסא' (בית הכנסת), 'ראש הקהל' 'עזרת הקהל' ו'נשיא'. גם בדורות האחרונים מצאנו בקהילות אפגניסטן, בוכרה ואיראן, הבחנה בין המנהיג הרוחני של הקהילה לבין ה'נִפִּיל' או ה'כלאנתר', שייצג את הקהילה בפני השלטונות וגבה מסים מן הקהילה.

בהיותה מושבה של סוחרים על חלק מן המצבות מופיע התואר 'תגר'. האזור מוכר גם בשם 'מושבת הסוחרים של בצרה', המצביע על מקורם של הסוחרים שנדדו עד לפאתי מזרח.

עדויות ארכיאולוגיות

כתובות עבריות קדומות באפגניסטן

ידיעותינו על הקהילות היהודיות שברמת איראן מימי הביניים אינן עשירות. המקורות העבריים, הערביים והפרסיים בני התקופה עוסקים ביהודים רק בקיצור נמרץ ובעיקר על בסיס אנקדוטי, להוציא אולי את התייחסותו של רב סעדיה גאון לחייו הבלכי. התעודה הקדומה ביותר בפרסית-יהודית היא קטע ממכתב מן המאה השמינית, שנתגלתה בחורבות מנזר בודהיסטי בדנדאן אויליק (Dandan Uiliq).¹⁹ התעודה מהמאה ה-8 נמצאת כיום במוזיאון הבריטי. היא כתובה באות עברית מזרחית בדומה לפרסית-יהודית. היא נחשבת לאחד השרידים הקדומים של השפה הפרסית בכלל.

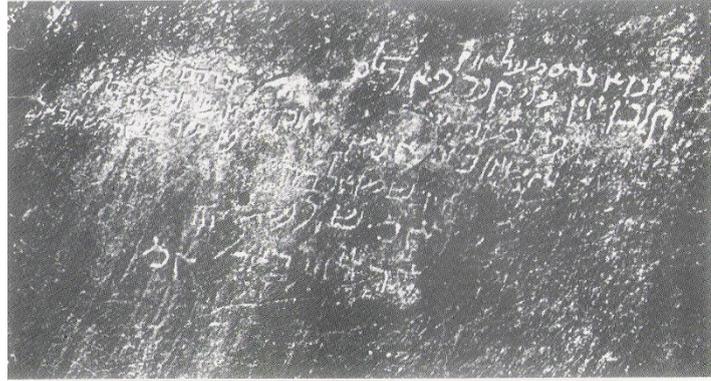
העדויות הכתובה הראשונה של הלשון הפרסית החדשה מהמאה השמינית,

כתובה בפרסית-יהודית באותיות עבריות מזרחיות. המוזיאון הבריטי

כתובות סלע ומצבות קבורה.

¹⁹ ראה שקד-ידיעות, פעמים 79 (תשנ"ט), עמ' 5-6. איגרות נוספות בפרסית יהודית מצויות מן הגניזה הקאהירית.

הכתובת הקדומה ביותר שנתגלתה עד כה והמצביעה על נוכחות יהודית באפגניסטן היא כתובת סלע שנתגלתה על דרך המשי בטאנג-י אזאו שבאפגניסטן²⁰ מדובר באזור שומם על דרך המשי שבין הראת לקאבול, במרכז ההררי של מערב אפגניסטן, סמוך ליישוב צ'ישט (25 ק"מ דרומית לג'אם). במקום קיים מעבר הרים הנושא את השם 'טאנג-י-אזאו' (מעבר הייסורים).

כתובת סלע מטאנג-י אזאו על דרך המשי, כנראה מן השנים 752-753 לספירה

הנינג מייחס את הכתובת לשנים 752-753 לספירה. ראפ מאחר את הכתובת לד' אלול ס' לבריאת העולם וכך מגיע הוא ל-20 באוגוסט 1300. למעט המצבה שאותה ננתח בהמשך, כל המצבות הקדומות מתוארכות לפי מניין השטרות, שאותו מונים מאז שנת 312 לפני הספירה, הפענוח של ראפ מוטל בספק. וזה נוסח הכתובות:

כתובת ראשונה:

1 יפוא בר סמאעל אז(ק)

2 קובן אין ניוי קנד פא דאלס²¹

3 פא מור[א] ייי [יאר]

²⁰ ראה הנינג-כתובות סלע, עמ' 335-342; ראפ-כתובות (1971), עמ' 41-44.

²¹ השם 'יפוא' – יפו, מופיע גם במקרא בכתוב מלא: 'מן הלבנון אל-ים יפוא' (עזרא ג, ז). 'קובן' הוא אחד משמותיה הקדומים של קאבול. לדעתו של ראפ שנת דאלס היא 1064 למניין השטרות או ד' אלול ס' 20.8.1300. שקד מעדיף את הפענוח של הנינג, דהיינו שנת 752-753. ראה שקד-פעמים 7, עמ' 6.

4 אש או באד אמין

תרגום

1 יפו בן ישמעאל מן

2 קובן חרט זאת [בסלע] ד אל[ול] ס

3 מבטחו בה'

4 יהי לו למושיע

כתובת שנייה:

1 אין שמואל בר

2 ראמש פושת [: נושת] ייי

3 יאר-י אוי באד אמין

תרגום

1 זה שמואל בן

2 ראמש²² כתב. ה'

3 יהי לו למושיע אמן.

כתובת שלישית:

1 דוד בר אברהם אז

2 קובן קי אין ניוי קנד פא ד אל[ול] ס

3 פא מור (א) ייי יאר אש או באד

²² ראמש = שמחה.

תרגום

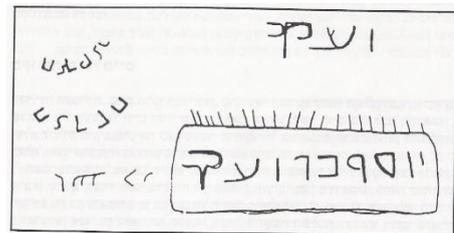
1 דוד בן אברהם מן

2 קובן שחרט כתובת זאת ד אל[ול] o

3 מבטחו בה'. יהי לו למושיע.

גלוסקמאות במחוז מרב (טורקמניה)

במאה הראשונה לספירה היה נפוץ השימוש בגלוסקמאות (משנה סנהדרין ו, ו), כאמצעי לקבורה משנית. לאחר שנה של קבורה 'רגילה' הועברו העצמות לגלוסקמה עשויה אבן שאורכה כגודל עצם הירך ורוחבה כגודל האגן והגולגולת. באותה גלוסקמה אספו עצמות של בני משפחה נוספים. כתובות עבריות על גלוסקמאות נתגלו בביראם-עלי, כ-25 ק"מ מזרחית למְרָב, כיום מארי בטורקמניה. השמות יעקב, יוסף בר יעקב.

כתובות עבריות על גלוסקמאות שנתגלו בביראם-עלי

Marv Mary, Margiana ממוקמת צפונית-מזרחית לאיראן, על אם הדרך שבין משהד לבוכארה, כיום בטורקמניה. העיר ממוקמת בנווה מדבר על הנהר מורגאב שבמדבר קארא קום (המדבר השחור). העיר הייתה מיושבת כבר בימי קדם. לפי המסורת הפרסית והערבית זהו גן עדן מקום מושבם של השבטים האריים. בימי קדם נקראה מרגיאנה וידעה כובשים רבים. בית סלווקוס שינו את שמה לאנטיוכיה מרגיאנה. אחר כך נכבשה על ידי הבאקטרים, הסקיתים, הפארתים ועוד. הערבים השתלטו עליה בשנת 646 והיא הפכה למרכז מוסלמי חשוב. בשנת 1040 נכבשה על-יד שבטים טורקיים ולאחר מכן הייתה בירת הסלג'וקים. בשנת 1221 נכבשה על-ידי המונגולים ובשנת 1787 נכבשה על ידי אמיר בוכארה. בשנת 1884 כבשו אותה הרוסים.

מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר, מושל ח'וראסאן בימי עומר השני (682-720), הגיע לMarv ובדרשה שהשא במסגד בבוקר יום שישי, פירט את תכנית המיסים החדשה, שלפיה חוייבו בתשלום מיסים רק הלא-מוסלמים: האמגושים, הנוצרים והיהודים. לפנינו עדות לקיומה של קהילה יהודית, שבראשה עמד עקיבא רב הקהילה, שנצטווה על-ידי המושל לגבות את המיסים מן הקהילה ולהעבירם למושל. וזו לשון הדרשה:

הקשיבו! ברהמסיס נטה חסד לאמגושים והקל עליהם את נטל המיסים וכפה אותם על המוסלמים. אישבדאד בן ג'וראיגאן הלך באותה דרך והקל על הנוצרים. עקיבא היהודי הקל על היהודים. אני נאצר בן סאיאר אהיה מגינם של המוסלמים ואסיר מעליהם את נטל המיסים עד שלא ייאמן. אני ממנה את מנצור בן עומר לגובה מיסים. הוא ינהג עמכם בצדק. אם מי מכם [המוסלמים] יאולץ [על-ידי לא-מוסלמים] לשלם מס גולגולת או מס קרקע, שיפנה את עצמתו למנצור והוא יקל מעליו את עול המיסים והלא-מאמינים [בדת מוחמד] יישאו בהם.²³ ההיסטוריון הפרסי Baihaqi מציין, כי היישוב היהודי ב-Marv נוסד על-ידי עזרא הסופר. היהודים שגלו מארץ-ישראל עברו דרך נישאפור לMarv, ובנו בה בית כנסת שעמד על תילו עד לימיו של הסולטאן הסלג'וקי Arslan (1092-1096)). הגיאוגרף הערבי יקוט מאשש את עדותו ההיסטוריון הפרסי Baihaqi ומציין שעזרא הסופר התפלל בבית הכנסת בעיר Marv והוא קבור בה.²⁴

ספר המליצה, מילון בפרסית-יהודית, נכתב כאן בשנת 1473. הספר מלמד על חיי הרוח שהיו בקהילה.²⁵

מצבות קבורה עתיקות

'בית חיים', כינוי לבית קברות המובא לראשונה ב'ספר מצוות קטן'²⁶, מעיד כמאה עדים שמצבותיה של שוכני עפר הן הוכחה לחיים שהיו ונגדעו. המצבות שנתגלו באפגניסטן הן עדות לקיומה של קהילה יהודית בחבל הגור שניהלה

²³ פישל, ח'וראסאן, עמ' 35-37. על היישוב היהודי הקדום בMarv, ראו זנ"ד, בוכארה, עמ' 144.
²⁴ פישל ח'וראסאן, שם; שיידר, עזרא הסופר, עמ' 38.
²⁵ ראו: ד"ס ששון, אהל דויד, א, לונדון 1932, עמ' 500, מס' 710.

²⁶ ספר מצות קטן, בשמו המקורי 'שבעת עמודי גולה' הוא ספר הלכה בסיסי, שחובר על-ידי רבי יצחק מקורביל (שוכנת על נהר סן, כ-28 ק"מ דרומית מזרחית לפאריס. פורסם במאה ה-13 ונדפס לראשונה בקושטא בראשית המאה ה-16. ראו: א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 575.

חיים תוססים במשך 210 שנים. המצבה הקדומה ביותר שנתגלתה כאן היא משנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012), והמאוחרת ביותר היא של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו ביום ראשון, ה' באלול 1557 לשטרות (19.8.1249) – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית לפירוז-קו, בירתם של סולטני גור. המצבות מפירוז-קו, הנקראת היום ג'אם, הן סיפור של יישוב שהיה חלק בלתי נפרד מן היישוב היהודי בבבל. ישוב מבוסס זה, כפי שמעידות המצבות, היו בו חיים יהודיים תוססים, שכללו בתי-כנסת, בתי מדרש, ישיבות ומוסדות קהילתיים וארגוניים, שפעלו הן במישור הדתי-יהודי והן במישור הקהילתי על כל היבטיו, כפי שנראה להלן.

ישוב שלא נזכר במקורות הכתובים הוא פירוז-קו שבכפר ג'אם Jam, ביישוב זה נתגלו עד כה לא פחות מ-88 מצבות קבורה באותיות עבריות מזרחיות והטקסט הוא בלשון פרסית-יהודית. המצבות המוקדשות רק לאישים מרכזיים (לא נמצאו מצבות של נשים, ילדים ופשוטי עם). המצבות שנתגלו הן מן השנים 1012-1249 (27 שנים לאחר הפלישה המונגולית) של שנת 1222. המצבות מעידות על קהילה מבוססת חומרית ורוחנית כאחד. וולף ליסלאו, דן בהתיישבות היהודית בפירוז-קו בירתם של סולטני גוריד. המצבות לדעתו הן של קהילת סוחרים בדרך שיירות המסחר, כפי שמעידה כרוניקה פרסית *Tabaqat i-Nasiri*. לדעתו הקהילה התפזרה בעקבות הפלישה המונגולית וחיסול הסולטנות הגורידית. היהודים שלא הושמדו פנו מזרחה לחוורזם ואפילו לקייפנג בסין. נראה שמשלחות ארכיאולוגיות מן המערב נטלו איתן מצבות וממצאים אחרים ויחלפו עוד שנים עד שאלו יחקרו ונדע עליהם פרטים. שודדי קברים יצאו ברכוש רב כפי שמעידות החפירות הוונדליות באתר. באתר נותר מינרט מרהיב בגובה של 63 מטרים מוסתר מעיני העולם.²⁷

היישוב פירוז-קו ממוקם כ-258 ק"מ מזרחית לעיר הראת, על האפיק של הארי-רוד. בשנת 1957 נתגלו שרידים ראשונים של בית קברות יהודי שהיה במקום, אך עיקר התגלית נתגלתה ביום 28.9.1962. קבוצה של ארכיאולוגים וארכיטקטים איטלקיים, שהגיעו כדי לשפץ ולשחזר את המינרט העתיק והמפואר במקום וגילו להפתעתם שרידי ישוב יהודי קדום. בשנת 1967 יצאה

²⁷ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 55-73; ראפ-כתובות [1965, 1971, 1973, 1974/75], שקד-כתובות. רשמי ביקור באתר מביא ר' סטיוארט, סופר ה'ניו-יורק טיימס', שתרגומו ראה אור ב*משואה*, גל' 2 (תשרי תשס"ז-ספטמבר 2006), עמ' 8. בנוסף שאל שקד פרסם 3 מצבות חדשות ומצבות נוספות שפוענחו מחדש. ראו שקד, כתובות, עמ' 72. על תעודה קראית מהאזור, ראה שקד, פרסית-יהודית, עמ' 49-58. וראו גם את הערכותיו של פישל, פירוז-קו, עמ' 150-153. Wolf Leslau, Gleanings in Harari Grammar I, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 85, No. 2 (Apr. - Jun., 1965), pp. 153-159

ממיינץ בגרמניה משלחת אוניברסיטאית שחשפה, צילמה ותיעדה מצבות נוספות. בסך הכול נמצאו עד היום 88 מצבות שלמות ושבורות ויש להניח כי נוספות עוד יתגלו. תושבי המקום כינו אותן 'מצבות הקסם הירוקות'. הן עשויות שברי בזלת ירוקה כהה ולא מהוקצעת בגודל ממוצע של 15X40 ס"מ והאותיות העבריות-מזרחיות מצטרפות לטקסט בפרסית-יהודית – רובו ככולו עברי, משולב במילים פרסיות. טכניקת החריטה הייתה ניקוב הטסט באזמל חד וחיבורן של הנקודות למלים שלמות²⁸

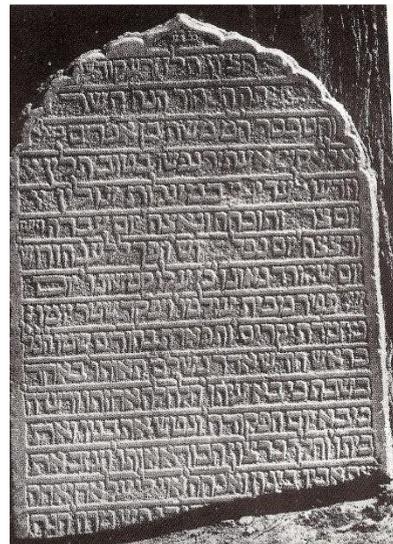
המינרט בג'אם מתנשא לגבהים בתוך העמק. הוכרז על-ידי אונסקו כאתר מורשת עולמית. לא הרחק מכאן פרח יישוב יהודי

המצבות חשן תופעה מיוחדת: אין ביניהן אפילו מצבה אחת המוקדשת לאישה או לילד או ילדה, וכנראה גם לא פשוטי-עם. המצבות הוקדשו לבעלי ממון, למנהיגי הקהילה, לרבנים וכלי-קודש ולבעלי תפקיד פוליטי-ממלכתי מטעם השלטונות. תופעה דומה מצאנו גם בבית העלמין היהודי של הראת. חלק ניכר מן המצבות הן תלוליות עפר ללא ציון ורק אישים רמי-מעלה ועששירים זכו למצבה על קברם. נראה שהקהילה אימצה את אמרתם של חז"ל: "אין עושים נפשות לצדיקים – דבריהם הן זכרונם" (שקלים ב, ח).²⁹

25 ק"מ דרומית לג'אם, במעבר ההרים Tang-I Azao, נמצאו שלוש כתובות סלע בפרסית יהודית ובאותיות עבריות, כנראה מן השנה 752. בקנדאהר,

²⁸ ראה: א' נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 45-46
²⁹ שאלנו את בני העדה על התופעה והם טענו כי המשפחה מזהה את הקבר ללא צורך במצבה

כנראה, נתגלתה מצבת שיש מפוארת הן מבחינת העיצוב והן מבחינת הטקסט, חרותה באותיות עבריות מרובעות והטקס כתוב בחרוזים. המצבה מוקדשת להשר והטיפסר ה"מ משה בן אפרים בצלאל, שכנראה הוצא להורג. המצבה מעידה על תרבות חומרית ורוחנית גבוהה של הקהילה.

מצבת אלישע בן משה יוסף

כ"ד בתשרי 1510 לשטרות – 26.9.1190

מצבת השר והטיפסר

משה בן אפרים בצלאל (1320)

התקופה

המצבות שנתגלו עד היום הן מן השנים 1012-1249. המצבה המאוחרת היא משנת 1249 – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית של שנת 1222. ההיסטוריון הפרסי אל גוזגאני מינהדג' אד-דין אבו עומר מספר בספרו 'טאבאקאט-י נאצירי', כי בימי הארון אל ראשיד (786-809) שימשו היהודים כמתווכים במאבקים הבין-שבטיים באזור. היהודים הוצגו בפני הח'ליף כאזרחי הטריטוריה של גור. מקור זה מקדים, אפוא, את ההתיישבות היהודית בחבל הגור לימיו של הארון אל-ראשיד³⁰. לאן נעלמו יהודי האזור? ראינו שלא כל היישוב הושמד על-ידי המונגולים ו-27 שנים אחרי הפלישה המונגולית עוד היו יהודים במקום. האם בהמשך הייתה תופעה של איסלום בכוח או ברצון? האם בעקבות מאורעות הזמן נאלצו היהודים לברוח על נפשם, שלב אחר שלב, אל הודו בדרום או לעלות צפונה אל אמירות בוכארה, או מזרחה לקאי-פנג בסין, או מערבה לפרס. עובדה שאין בידינו עדויות מוחשיות לגבי המשך ההתיישבות היהודית באיזור זה.

חיי הקהילה לאור המצבות

חיי הרוח והתרבות של יהודי האזור אינם צריכים להיבחן רק על פי התגליות. זאת תקופת זוהר של המוסלמים בתחומי המדע והספרות והיהודים לא היו מנותקים מן המתרחש סביבם, אל בירוני מספר על יעקב בן מוסא ניקריסי ועל מלומדיהודי אחר, שהיו בקשרים הדוקים ושימשו מקור לכרונולוגיה יהודית, היסטוריה וספרות. ספרי המליצה, מילונים בפרסית-יהודית שנכתבו באורגנז' ובמרב במאות ה-14 וה-15 הם עדות לכך. יתר על כן תאריו ותפקידיו של הנפטר החרותים על מצבת קברו היא עדות³¹:

1. אלוף – ראש הסדרנות – ריש סידרא (ראש הסדר).
2. חכם, מלמד.
3. ראש הכנסה/ ראש הקהל/ עזרת הקהל/ נשיא.
4. זקן, ישיש - זה קנה חכמה (לפי רש"י לקידושין לב ב).
5. חיי כלכלה ומסחר: פוקד תומאן, פקיד, פקיד הסוחרים, תגר, מערוף במלך.
6. אזכור של כהן, לוי, ישראל.
7. משמעות השמות של הנפטרים בעברית

³⁰ ראו פישל, ח'וראסאן, עמ' 40-41
³¹ בספרנו 'מנדחי ישראל', עמ' 56-70 הבאנו את המצבות שהתגלו ואת הניתוח של התפקידים שמילאו.

האם אפרים בצלאל, האישיות בעלת המעמד הממלכתי, הכלכלי והתרבותי, הוצא להורג?

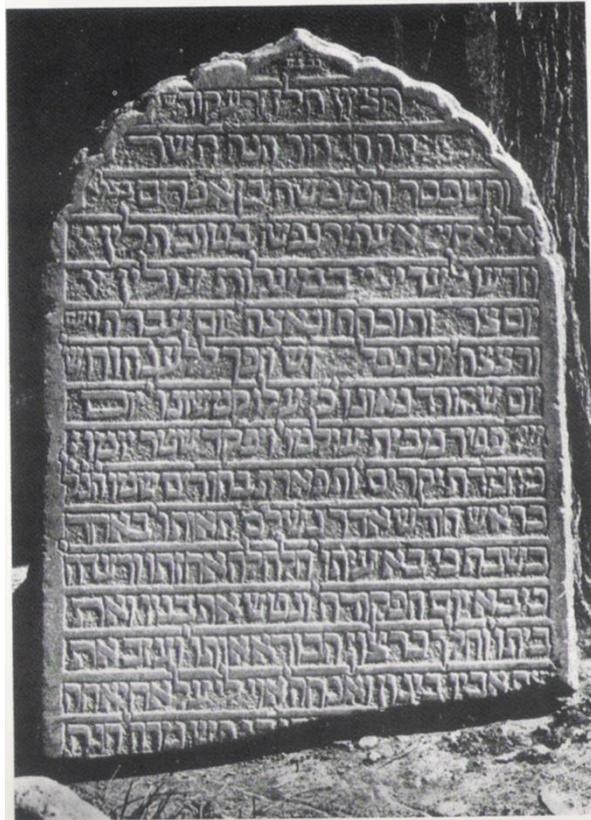
אחת התעלומות בין המצבות והכתובות שנתגלו באפגניסטן עד היום היא מצבתו של השר והטיפסר משה בן אפרים בצלאל. מצבת שיש זו, שגובהה 58 ס"מ ורוחבה 39 ס"מ, היא היחידה במינה הן בעושרה, הן בסגנונה והן בעיצובה. החוקרים מוטרדים בשאלת זמנה המדויק. המצבה הזאת שהייתה בשעתה במוזיאון קאבול אין יודעים מה עלה בגורלה בימי מלחמות האזרחים. ראפ מספר כי אגא ג'אן בחבודי, היהודי האחרון שנותר בעיר באלך, סיפר לו כי כתובת זו נתגלתה סמוך לקנדאהר לפני כמה עשרות שנים והובאה משם למוזיאון קאבול. מצבה זו היא ב'צריך עיון' ובחינה נוספת עד שנגלה מצבות בסגנון דומה באזור או באזורים אחרים במרחב, שאולי היא הייתה בית היוצר משם הועברה לקנדאהר. בינתיים היא משמשת עדות היסטורית, תרבותית ולשונית.

המצבה העשויה שיש, מסותתת בסגנון הערבסקה. האותיות שעליה הן אשוריות בולטות, שלא כבשאר כתובות, החקוקות על שברי אבני בזלת שחקוקות עליהן אותיות בכתב עברי-מזרחי. הכתובת כולה עברית והיא שואבת בעיקר מן המקרא. הטקסט מחורז. הדימויים לקוחים מעולמם של סוחרים כמו: 'ויפקד שטר יומו'. מן הכתובת נותרו שש-עשרה שורות וחצי בלבד. סיומו של כל חרוז מסומן בנקודה עילית.

הכתובת פוענחה על-ידי ראפ בצורה משובשת וללא התייחסות למקורות העבריים של הנוסח, שמן הסתם יכולים ללמדנו על המקורות העבריים שהיו מוכרים לקהילה ובעקיפין אולי לקבוע את שייכותם לקראים, שפעלו וחיו באזור זה, או ליהדות הנורמאטיבית הסמוכה על שולחן התורני של ישיבות בבל.

הכתובת המוקדשת ל'השר והטיפסר המ' משה בן אפרים בצלאל', מצביעה שהנפטר היה יהודי בעל עמדה ממלכתית בכירה ובעל מעמד בכיר בקהילתו, שהצטיין בנכסי חומר ורוח. עובדה היא שהחברה היהודית שבה חי ופעל יכולה היתה להוציא מתחת ידה מצבה המעידה על חיים יהודיים עשירים בחבל ארץ זה.

מקים המצבה הוא אחיו של הנפטר (שורה 16), שמת ללא עת
ובמפתיע וייתכן שנרצח או הוצא להורג (שורות 7, 13-14). במותו
הותיר אחריו את אביו אפרים בצלאל (שורה 16) ואת צאצאיו (שורה
6, 14), המצביע על גיל ביניים לא מבוגר מדי ולא צעיר מדי).

מצבת השר והטפסר ה'מ משה בן אפרים בצלאל (1320?)

וזו לשון הכתובת:

- 1 נ ב ג ע
- 2 הציון הלז זרע קודש
- 3 [מצב]תה הבחור הנח[מד] השר
- 4 והטפסר ה'מ משה בן אפרים בצלאל
- 5 אל אלקים אעתיר נפשו בטוב תלין"
- 6 וזרעו לעד י[כו]ן במעלות עולין"

- 7 יום צרה ותוכחה ונאצה" יום עברה זעם
- 8 ורצצה" יום נפל [בר]וש" הפך ללענה ורוש"
- 9 יום שהורד גאוונו" כי עלו קמשונו" יום
- 10 שנפטר מבית עולמו" ויפקד שטר יומו"
- 11 מחמדת יקרים" ותפארת בחורים שמו הנל
- 12 בראש חודש אדר נשלם תאוותו" באחד
- 13 בשבת כי בא עיתו" חלחלה אחזתו ורעדה
- 14 כי בא יום הפקודה" ואת נטש את בניו ואת
- 15 ביתו" והלך כרצון הבורא אותו" ועזב את
- 16 [בית] אביו ביגון ואנחה" אוי לי על אחי אחה
- 17 ...[בנפ]ש מרה" חנה

פירוש:

1 נ ב ג ע - נוחו בגן עדן. ראפ רואה בראשי התיבות האלה גם כגימטריה של

שנת הפטירה, לפי מניין בריאת העולם. בחישוב לפרט קטן מתקבל השנה

ה'קכה, והתאריך העברי הוא: יום שבת א' באדר ה'קכה (25.1.1365). ראפ

תרגם את 'אחד בשבת' כ-Samstag – שבת ולא הבחין כי בשורות 12-13

מוזכר אחד בשבת (ובפרסית 'יק שבת'), שהוא כמובן יום ראשון (ראה: תענית)

כט, ב). מכאן שחשבונו של ראפ אינו עומד במבחן. אותה שנה הייתה גם שנה

מעוברת, וחזקה על בעלי המצבה שהיו מציינים במפורש אם
מדובר באדר

ראשון או באדר שני, שחל ביום שני בשבוע (24.2.1365). כל
המצבות שנתגלו

באפגניסטן מתוארכות לפי מניין השטרות ובכולן השנה צמודה
ליום בשבוע,

ליום בחודש ולשם החודש. סביר להניח שראשי התיבות הנל'
(שורה 11),

שאינם תורמים למשפט או לחרוז, מתאימים יותר לשנת
הפטירה לפרט גדול:

ה'פ, שהיא שנת 1320, שהייתה שנה לא מעוברת. ראש חודש
אדר חל בימים

שני ושלישי (12/11 בפברואר 1320). תאריך זה בא בחשבון
אם הנפטר הלך

לעולמו בשעות הערב של יום ראשון, שאז מונים לפי התאריך
שלמחרת.

3-2 הציון הלז – על-פי הכתוב במלכים ב כג, יז: זרע קודש – על-פי
ישעיהו ו, יג:

'זרע קודש מצבתה'.

4-3 השר והטפסר – שר השרים, אדם נכבד, נגיד. לפי ירמיהו מא,
כז: 'פקדו עליה

טפסר' במשמע של שר ונגיד. נגזר מן 'תפתיא' ומן 'שר'.

- 4 המ - ראפ מפענח 'הוד מלכותו'. סביר להניח 'המנוח'. משה בן אפרים בצלאל - השם 'בצלאל' או בקיצורו 'בצל' רווח כשם משפחה אצל יהודי פרס ואפגניסטן עד ימינו.³²
- 5 אל אלקים אעתיר - אתפלל, לפי שמות ה, ה; נפשו בטוב תלין - לפי תהלים עח, מט.
- 6 וזרעו לעד יכון - לפי תהלים קב, כט, משלי כט, יד; במעלות עולין - כוכבם יתנשא מעלה מעלה.
- 7 יום צרה ותוכחה ונאצה - על-פי מלכים ב יט, ג. אולי מרמז על סופו הטראגי של הנפטר.
- 8 ורצצה - מן המקורות הייתה מתבקשת כאן המילה 'וצרה' אך המחבר ביקש שלא לחזור על שורה 7. ורצצה במובן של 'שבר, נפץ'; יום נפל [בר]וש - לפי
- 'הילל ברוש כי נפל ארז' (זכריה יא, ב); הפך לענה ורוש - צירוף של 'ההופכים
- ללענה משפט' (עמוס ו, יב) ושל 'ומרודי לענה וראש' (איכה ב, יח).
- 9 יום שהורד גאנו - לפי זכריה י, יא: יום שהורד מכס שלטונו. השווה עם שורות
- 7-8. כי עלו [צריך להיות: עלה] קמשונו - עלו קוצים על קברו. בחינת: 'יעלו
- עשבים בלחיי' (ירושלמי תענית סח, ד).
- 10 בית עולמו - כינוי מליצי לקבר המת: 'הלך האדם אל-בית עלמו' (קהלת יב, ה),

³² ראה תעודה מסוכות תרי"ז (1856), בחתימת בנימין בן כה"ר גאני יצ"ו בצל חזק. אצל: בן צבי, מחקרים, עמ' 331. ראה גם נצר: קהילת האנוסים במשהד, עמ' 142.

ויקרא רבה יב, תוספתא ברכות ג, כד). ויפקד שטר יומו – צירוף
זה מצביע מן

הסתם על מונח שגור בקהילת סוחרים במשמע שהגיע יום
פרעון השטר, וכאן:

יום המיתה, שהוא כאמור בהושע ט, ז: 'באו ימי הפקודה, באו
ימי השילם'.

11 מחמדת יקרים ותפארת בחורים – על-פי יחזקאל כו, ו; משלי כ,
כט. שמו – בא

להתחרז עם יומו, אך אינו תורם דבר. אולי טמון כאן מרכיב של
השנה. הנל –

ראשי התיבות האלה אינם מתחרזים. אולי הנפטר לעולמו, אך
נראה כי מדובר

בשנת הפטירה (ועיין לעיל, פירוש לשורה 1).

12 נשלם [צריך להיות: נשלמה] תאותו – לפי קוהלת רבא א, לד, ג,
ב: 'אין אדם
יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו'.

13 כי בא עיתו – הגיע זמן פטירתו, לפי קוהלת ז, יז: 'למה תמות
בלא עתך'.

חלחלה אחזתו ורעדה – על-פי תהלים מח, ז ויחזקאל ל, ט.

14 כי בא יום הפקודה – יום המיתה (ראה שורה 10).

15 והלך ברצון הבורא אותו – רמז לעקידת יצחק. 'רצון' – במובן
של קורבן, לפי

מלאכי ב, יג: 'ולקחת רצון מידכם'.

אוי לי על אחי – לפי מלכים א יג, ל; ירמיה כב, יח. המחבר או יוזם
המצבה

היה אחיו של הנפטר.

17 כאן שבורה המצבה. לדעת ראפ נראה שזו סופה או כמעט סופה של המצבה.

המסורות העקשניות של העם האפגני באשר למוצאו היהודי, שעליהן עמדו נוסעים ואינפורמנטים ואף נכללו בספרי היסטוריה אפגניים החל מן המאה ה"ט", מקורן אולי בתקופה זו (מאות שלוש עשרה-ארבע עשרה) של טמיעה יהודית בין שבטים אפגניים. הכתובת המובאת להלן, שפורסמה על-ידי ראפ, יוצאת דופן מבחינות רבות.

ידעותינו על הקהילות היהודיות שברמת איראן מימי הביניים אינן עשירות. המקורות העבריים, הערביים והפרסיים בני התקופה עוסקים ביהודים רק בקיצור נמרץ ובעיקר על בסיס אנקדוטי, להוציא אולי את התייחסותו של רב סעדיה גאון לחייו הבלכי.

המקורות הממשיים מסווגים לשתי קבוצות:

3. מקורות שבכתב.

4. מציבות קבורה.

הכתובת הקדומות ביותר שנתגלתה עד כה והמצביעה על נוכחות יהודית היא כתובת סלע שנתגלתה על דרך המשי בטאנג-י אזאו שבאפגניסטן. מדובר באזור שומם על דרך המשי שבין הרים לקאבול, במרכז ההררי של מערב אפגניסטן, סמוך ליישוב צ'ישט (25 ק"מ דרומית לג'אם). במקום קיים מעבר הרים הנושא את השם 'טאנג-י-אזאו' (נתיב הייסורים). הניג מייחס את הכתובת לשנים 752-753 לספירה. ראפ מאחר את הכתובת לד' אלול ס' לבריאת העולם וכך מגיע הוא ל-20 באוגוסט 1300. למעט המצבה שאותה ננתח בהמשך, כל המצבות הקדומות מתוארכות לפי מניין השטרות, שאותו מונים מאז שנת 312 לפני הספירה, הפענוח של ראפ מוטל בספק.

התעודה הקדומה ביותר בפרסית-יהודית נמצאה בגניזה הקהירית והיא נחשבת לאחד השרידים הקדומים של השפה הפרסית בכלל.

הוכחה לקיומה של קהילה יהודית אנו מוצאים במציבות קבורה מן המאה השלוש-עשרה שנמצאו בבית עלמין יהודי קדום בפירוז-קו (Firuzuku) בירתם של סולטני גור (Gur), הקרויה בימינו ג'אם. יישוב זה, הנמצא כ-250 ק"מ מזרחית לעיר הראת על האפיק של הארי רוד, נשען על ישיבות בבל ובעיקר ישיבת פומבדיתא, קיים חיים יהודיים תוססים שכללו בתי כנסת, בתי מדרשות, ישיבות ומוסדות קהילתיים וארגוניים. נוסח המצבות מעיד על חיים יהודיים שהתקיימו במקום במשך 210 שנים. המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הזה שנתגלתה עד כה היא משנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012) והמאוחרת ביותר היא של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו ביום ראשון, ה' באלול 1557 (19 באוגוסט 1249) – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית. אם לא יתגלו מציבות מאוחרות יותר תהיה זאת עדות להיעלמה של הקהילה היהודית באפגניסטן במועד האמור, כנראה בשל חיסול פיסי, הגירה, הגליה או המרה. בין המצבות לא נתגלו מצבות של נשים או ילדים וכנראה גם לא של פשוטי עם. תופעה זו רווחה באפגניסטן עד הדורות האחרונים. מרבית הקברים היו ללא מצבה והסתפקו בתלולית עפר. בין התארים של בעלי המצבות נמצאו תארים המוכרים לנו מבבל: 'אלוף [בתורה]', 'ראש הסדרנות' – 'ריש סידרא' (ראש הסדר) כלומר ראש ישיבה. רווח גם התואר 'חכם', 'מלמד'. התואר 'זקן' או 'שיש', אינם מצביע על גיל אלא על חכמתו של האיש. במצבה מס' 21 מופיעים ברצף התארים הבאים: 'הישיש הנבון החכם היקר החתן הירא התגר', 'ראש הכנסא' (בית הכנסת), 'ראש הקהל' 'עזרת הקהל' ו'נשיא'. גם בדורות האחרונים מצאנו בקהילות אפגניסטן, בוכרה ואיראן, הבחנה בין המנהיג הרוחני של הקהילה לבין ה'פיל' או ה'כלאנתר', שייצג את הקהילה בפני השלטונות וגבה מסים מן הקהילה.

בהיותה מושבה של סוחרים על חלק מן המצבות מופיע התואר 'תגר'. האזור מוכר גם בשם 'מושבת הסוחרים של בצרה', המצביע על מקורם של הסוחרים שנדדו עד לפאתי מזרח.

האם אפרים בצלאל, האישיות בעלת המעמד הממלכתי, הכלכלי והתרבותי, הוצא להורג?

אחת התעלומות בין המצבות והכתובות שנתגלו באפגניסטן עד היום היא מצבתו של השר והטיפסר משה בן אפרים בצלאל. מצבת שיש זו, שגובהה 58 ס"מ ורוחבה 39 ס"מ, היא היחידה במינה הן בעושרה, הן בסגנונה והן בעיצובה. החוקרים מוטרדים בשאלת זמנה המדויק. המצבה הזאת שהייתה בשעתה במוזיאון קאבול אין יודעים מה עלה בגורלה בימי מלחמות האזרחים. ראפ מספר כי אגא ג'אן בחבודי, היהודי האחרון שנותר בעיר באלך, סיפר לו כי כתובת זו נתגלתה סמוך לקנדאהר לפני כמה עשרות שנים והובאה משם למוזיאון קאבול. מצבה זו היא ב'צריך עיון' ובחינה נוספת עד שנגלה מצבות בסגנון דומה באזור או באזורים אחרים במרחב, שאולי היא הייתה בית היוצר משם הועברה לקנדאהר. בינתיים היא משמשת עדות היסטורית, תרבותית ולשונית.

המצבה העשויה שיש, מסותתת בסגנון הערבסקה. האותיות שעליה הן אשוריות בולטות, שלא כבשאר כתובות, החקוקות על שברי אבני בזלת שחקוקות עליהן אותיות בכתב עברי-מזרחי. הכתובת כולה עברית והיא שואבת בעיקר מן המקרא. הטקסט מחורז. הדימויים לקוחים מעולמם של סוחרים כמו: 'ויפקד שטר יומו'. מן הכתובת נותרו שש-עשרה שורות וחצי בלבד. סיומו של כל חרוז מסומן בנקודה עילית.

הכתובת פוענחה על-ידי ראפ בצורה משובשת וללא התייחסות למקורות העבריים של הנוסח, שמן הסתם יכולים ללמדנו על המקורות העבריים שהיו מוכרים לקהילה ובעקיפין אולי לקבוע את שייכותם לקראים, שפעלו וחיו באזור זה, או ליהדות הנורמאטיבית הסמוכה על שולחן התורני של ישיבות בבל.

הכתובת המוקדשת ל"השר והטפסר הַמִּמְשֵׁה בֶּן אֶפְרַיִם בְּצַלְאֵל", מצביעה שהנפטר היה יהודי בעל עמדה ממלכתית בכירה ובעל מעמד בכיר בקהילתו, שהצטיין בנכסי חומר ורוח. עובדה היא שהחברה היהודית שבה חי ופעל יכולה היתה להוציא מתחת ידה מצבה המעידה על חיים יהודיים עשירים בחבל ארץ זה.

מקום המצבה הוא אחיו של הנפטר (שורה 16), שמת ללא עת ובמפתיע וייתכן שנרצח או הוצא להורג (שורות 7, 13-14). במותו הותיר אחריו את אביו אפרים בצלאל (שורה 16) ואת צאצאיו (שורה 6, 14), המצביע על גיל ביניים לא מבוגר מדי ולא צעיר מדי).

וזו לשון הכתובת:

- 1 נ ב ג ע
- 2 הציון הלז זרע קודש
- 3 [מצב]תה הבחור הנח[מד] השר
- 4 והטפסר הַמִּמְשֵׁה בֶּן אֶפְרַיִם בְּצַלְאֵל
- 5 אל אלקים אעתיר נפשו בטוב תלין.
- 6 וזרעו לעד י[כו]ן במעלות עולין.
- 7 יום צרה ותוכחה ונאצה " יום עברה וזעם
- 8 ורצצה" יום נפל [בר]וש" הפך ללענה ורוש"
- 9 יום שהורד גאונו" כי עלו קמשונו" יום
- 10 שנפטר מבית עולמו" ויפקד שטר יומו"
- 11 מחמדת יקרים" ותפארת בחורים שמו הַנִּלְ

- 18 בראש חודש אדר נשלם תאונו" באחד
- 19 בשבת כי בא עיתו" חלחלה אחזתו ורעדה
- 20 כי בא יום הפקודה" ואת נטש את בניו ואת
- 21 ביתו" והלך כרצון הבורא אותו" ועזב את
- 22 [בית] אביו ביגון ואנחה" אוי לי על אחי אחה
- 23 ...[בנפ]ש מרה" חנה

פירוש:

1 נ ב ג ע - נוחו בגן עדן. ראפ רואה בראשי התיבות האלה גם כגימטריה של

שנת הפטירה, לפי מניין בריאת העולם. בחישוב לפרט קטן מתקבל השנה

ה'קכה, והתאריך העברי הוא: יום שבת א' באדר ה'קכה (25.1.1365). ראפ

תרגם את 'אחד בשבת' כ-Samstag – שבת ולא הבחין כי בשורות 12-13

מוזכר אחד בשבת (ובפרסית 'יק שבת'), שהוא כמובן יום ראשון (ראה: תענית

כט, ב). מכאן שחשבונו של ראפ אינו עומד במבחן. אותה שנה הייתה גם שנה

מעוברת, וחזקה על בעלי המצבה שהיו מציינים במפורש אם מדובר באדר

ראשון או באדר שני, שחל ביום שני בשבוע (24.2.1365). כל המצבות שנתגלו

באפגניסטן מתוארכות לפי מניין השטרות ובכולן השנה צמודה ליום בשבוע,

ליום בחודש ולשם החודש. סביר להניח שראשי התיבות הנל (שורה 11),

שאינם תורמים למשפט או לחרוז, מתאימים יותר לשנת הפטירה לפרט גדול:

ה'פ, שהיא שנת 1320, שהייתה שנה לא מעוברת. ראש חודש אדר חל בימים

שני ושלישי (12/11 בפברואר 1320). תאריך זה בא בחשבון
אם הנפטר הלך

לעולמו בשעות הערב של יום ראשון, שאז מונים לפי התאריך
שלמחרת.

3-2 הציון הלז – על-פי הכתוב במלכים ב כג, יז: זרע קודש – על-פי
ישעיהו ו, יג:

'זרע קודש מצבתה'.

4-3 השר והטפסר – שר השרים, אדם נכבד, נגיד. לפי ירמיהו
מא, כז: 'פקדו עליה

טפסר' במשמע של שר ונגיד. נגזרר מן 'תפתיא' ומן 'שר'.

4 המ - ראפ מפענח 'הוד מלכותו'. סביר להניח 'המנוח'. משה בן
אפרים בצלאל - השם 'בצלאל' או בקיצורו 'בצל' רווח כשם
משפחה אצל יהודי פרס ואפגניסטן

עד ימינו. ראה תעודה מסוכות תרי"ז (1856), בחתימת בנימין
בן כה"ר גאני יצ"ו

בצל חזק. אצל: בן צבי, מחקרים, עמ' 331. ראה גם נצר: קהילת
האנוסים

במשהד, עמ' 142.

9 אל אלקים אעתיר - אתפלל, לפי שמות ה, ה; נפשו בטוב תלין -
לפי תהלים עח, מט.

10 זזרעו לעד יכון - לפי תהלים קב, כט, משלי כט, יד; במעלות עולין
- כוכבם יתנשא מעלה מעלה.

11 יום צרה ותוכחה ונאצה - על-פי מלכים ב יט, ג. אולי מרמז על
סופו הטראגי
של הנפטר.

12 ורצצה – מן המקורות הייתה מתבקשת כאן המילה 'וצרה' אך
המחבר ביקש

שלא לחזור על שורה 7. ורצצה במובן של 'שבר, נפץ'; יום נפל
[בר]וש – לפי

'הילל ברוש כי נפל ארז' (זכריה יא, ב); הפך לענה ורוש – צירוף
של 'ההופכים

ללענה משפט' (עמוס ו, יב) ושל 'ומרודי לענה וראש' (איכה ב,
יח).

9 יום שהורד גאנו – לפי זכריה י, יא: יום שהורד מכס שלטונו.
השווה עם שורות

7-8. כי עלו [צריך להיות: עלה] קמשונו – עלו קוצים על קברו.
בחינת: 'יעלו

עשבים בלחיי' (ירושלמי תענית סח, ד).

13 בית עולמו – כינוי מליצי לקבר המת: 'הלך האדם אל-בית עלמו'
(קהלת יב, ה,

ויקרא רבה יב, תוספתא ברכות ג, כד). ויפקד שטר יומו – צירוף
זה מצביע מן

הסתם על מונח שגור בקהילת סוחרים במשמע שהגיע יום
פרעון השטר, וכאן:

יום המיתה, שהוא כאמור בהושע ט, ז: 'באו ימי הפקודה, באו
ימי השילם'.

14 מחמדת יקרים ותפארת בחורים – על-פי יחזקאל כו, ו; משלי כ,
כט. שמו – בא

להתחרז עם יומו, אך אינו תורם דבר. אולי טמון כאן מרכיב של
השנה. הנל' –

ראשי התיבות האלה אינם מתחרזים. אולי הנפטר לעולמו, אך
נראה כי מדובר

בשנת הפטירה (ועיין לעיל, פירוש לשורה 1).

15 נשלם [צריך להיות: נשלמה] תאותו – לפי קוהלת רבא א, לד, ג,
 ב: 'אין אדם
 יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו'.

13 כי בא עיתו – הגיע זמן פטירתו, לפי קוהלת ז, יז: 'למה תמות
 בלא עתך'.

חלחלה אחזתו ורעדה – על-פי תהלים מח, ז ויחזקאל ל, ט.

14 כי בא יום הפקודה – יום המיתה (ראה שורה 10).

15 והלך ברצון הבורא אותו – רמז לעקידת יצחק. 'רצון' – במובן
 של קורבן, לפי

מלאכי ב, יג: 'ולקחת רצון מידכם'.

16 אוי לי על אחי – לפי מלכים א יג, ל; ירמיה כב, יח. המחבר או
 יוזם המצבה
 היה אחיו של הנפטר.

17 כאן שבורה המצבה. לדעת ראפ נראה שזו סופה או כמעט
 סופה של המצבה.

המסורות העקשניות של העם האפגני באשר למוצאו היהודי, שעליהן
 עמדו נוסעים ואינפורמנטים ואף נכללו בספרי היסטוריה אפגניים
 החל מן המאה הט"ז, מקורן אולי בתקופה זו (מאות שלוש
 עשרה-ארבע עשרה) של טמיעה יהודית בין שבטים אפגניים.
 הכתובת המובאת להלן, שפורסמה על-ידי ראפ, יוצאת דופן מבחינות
 רבות.

ידיעותינו על הקהילות היהודיות שברמת איראן מימי הביניים אינן עשירות. המקורות העבריים, הערביים והפרסיים בני התקופה עוסקים ביהודים רק בקיצור נמרץ ובעיקר על בסיס אנקדוטי, להוציא אולי את התייחסותו של רב סעדיה גאון לחייו הבלכי. המקורות הממשיים ניתן לסווגם לשתי קבוצות:

5. מקורות שבכתב.

6. מציבות קבורה.

הכתובת הקדומות ביותר שנתגלתה עד כה והמצביעה על נוכחות יהודית היא כתובת סלע שנתגלתה על דרך המשי בטאנג-י אזאו שבאפגניסטן. מדובר באזור שומם על דרך המשי שבין הרים לקאבול, במרכז ההררי של מערב אפגניסטן, סמוך ליישוב צ'ישט (25 ק"מ דרומית לג'אם). במקום קיים מעבר הרים הנושא את השם 'טאנג-י-אזאו' (נתיב הייסורים). הנינג מייחס את הכתובת לשנים 752-753 לספירה. ראפ מאחר את הכתובת לד' אלול ס' לבריאת העולם וכך מגיע הוא ל-20 באוגוסט 1300. למעט המצבה שאותה ננתח בהמשך, כל המצבות הקדומות מתוארכות לפי מניין השטרות, שאותו מונים מאז שנת 312 לפני הספירה, הפענוח של ראפ מוטל בספק.

התעודה הקדומה ביותר בפרסית-יהודית נמצאה בגניזה הקהירית והיא נחשבת לאחד השרידים הקדומים של השפה הפרסית בכלל.

הוכחה לקיומה של קהילה יהודית אנו מוצאים במציבות קבורה מן המאה השלוש-עשרה שנמצאו בבית עלמין יהודי קדום בפירוז-קו (Firuzuku) בירתם של סולטני גור (Gur), הקרויה בימינו ג'אם. יישוב זה, הנמצא כ-250 ק"מ מזרחית לעיר הראת על האפיק של הארי רוד, נשען על ישיבות בבל ובעיקר ישיבת פומבדיתא, קיים חיים יהודיים תוססים שכללו בתי כנסת, בתי מדרשות, ישיבות ומוסדות קהילתיים וארגוניים. נוסח המצבות מעיד על חיים יהודיים שהתקיימו במקום במשך 210 שנים. המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הזה שנתגלתה עד כה היא משנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012) והמאוחרת ביותר היא של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו

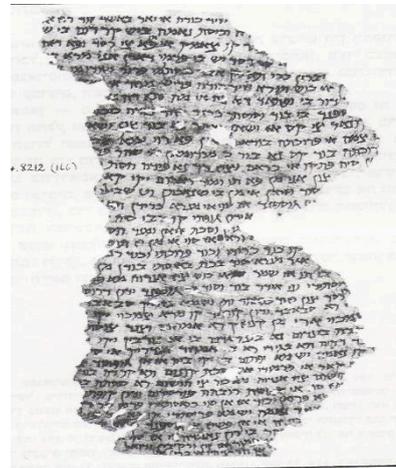
ביום ראשון, ה' באלול 1557 (19 באוגוסט 1249) – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית. אם לא יתגלו מציבות מאוחרות יותר תהיה זאת עדות להיעלמה של הקהילה היהודית באפגניסטן במועד האמור, כנראה בשל חיסול פיסי, הגירה, הגליה או המרה. בין המצבות לא נתגלו מצבות של נשים או ילדים וכנראה גם לא של פשוטי עם. תופעה זו רווחה באפגניסטן עד הדורות האחרונים. מרבית הקברים היו ללא מצבה והסתפקו בתלולית עפר. בין התארים של בעלי המצבות נמצאו תארים המוכרים לנו מבבל: 'אלוף [בתורה]', 'ראש הסדרנות' – 'ריש סידרא' (ראש הסדר) כלומר ראש ישיבה. רווח גם התואר 'חכם', 'מלמד'. התואר 'זקן' או 'שיש', אינם מצביע על גיל אלא על חכמתו של האיש. במצבה מס' 21 מופיעים ברצף התארים הבאים: 'השיש הנבון החכם היקר החתן הירא התגר', 'ראש הכנסא' (בית הכנסת), 'ראש הקהל' 'עזרת הקהל' ו'נשיא'. גם בדורות האחרונים מצאנו בקהילות אפגניסטן, בוכרה ואיראן, הבחנה בין המנהיג הרוחני של הקהילה לבין ה'נפיל' או ה'כלאנתר', שייצג את הקהילה בפני השלטונות וגבה מסים מן הקהילה.

בהיותה מושבה של סוחרים על חלק מן המצבות מופיע התואר 'תגר'. האזור מוכר גם בשם 'מושבת הסוחרים של בצרה', המצביע על מקורם של הסוחרים שנדדו עד לפאתי מזרח.

עדויות ארכיאולוגיות

כתובות עבריות קדומות באפגניסטן

ידיעותינו על הקהילות היהודיות שברמת איראן מימי הביניים אינן עשירות. המקורות העבריים, הערביים והפרסיים בני התקופה עוסקים ביהודים רק בקיצור נמרץ ובעיקר על בסיס אנקדוטי, להוציא אולי את התייחסותו של רב סעדיה גאון לחייו הבלכי. התעודה הקדומה ביותר בפרסית-יהודית היא קטע ממכתב מן המאה השמינית, שנתגלתה בחורבות מנזר בודהיסטי בדנדאן אויליק (Dandan Uiliq).³³ התעודה מהמאה ה-8 נמצאת כיום במוזיאון הבריטי. היא כתובה באות עברית מזרחית בדומה לפרסית- יהודית. היא נחשבת לאחד השרידים הקדומים של השפה הפרסית בכלל.

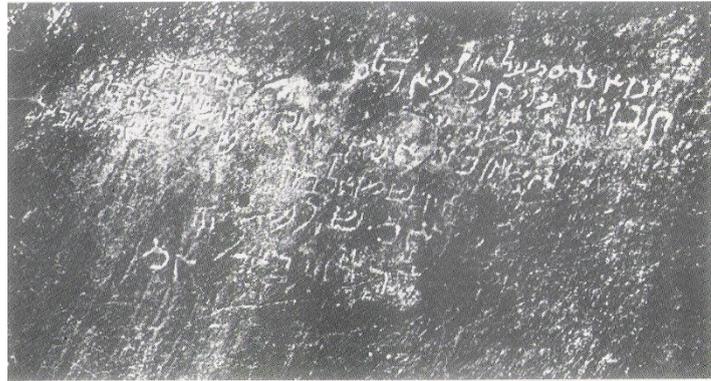
העדויות הכתובה הראשונה של הלשון הפרסית החדשה מהמאה השמינית,

כתובה בפרסית-יהודית באותיות עבריות מזרחיות. המוזיאון הבריטי

³³ ראה שקד-ידיעות, פעמים 79 (תשנ"ט), עמ' 5-6. איגרות נוספות בפרסית יהודית מצויות מן הגניזה הקאהירית.

כתובות סלע ומצבות קבורה.

הכתובת הקדומה ביותר שנתגלתה עד כה והמצביעה על נוכחות יהודית באפגניסטן היא כתובת סלע שנתגלתה על דרך המשי בטאנג-י אזאו שבאפגניסטן³⁴ מדובר באזור שומם על דרך המשי שבין הראת לקאבול, במרכז ההררי של מערב אפגניסטן, סמוך ליישוב צ'ישט (25 ק"מ דרומית לג'אם). במקום קיים מעבר הרים הנושא את השם 'טאנג-י-אזאו' (מעבר הייסורים).

כתובות סלע מטאנג-י אזאו על דרך המשי, כנראה מן השנים 752-753 לספירה

הנינג מייחס את הכתובת לשנים 752-753 לספירה. ראפ מאחר את הכתובת לד' אלול ס' לבריאת העולם וכך מגיע הוא ל-20 באוגוסט 1300. למעט המצבה שאותה ננתח בהמשך, כל המצבות הקדומות מתוארכות לפי מניין השטרות, שאותו מונים מאז שנת 312 לפני הספירה, הפענוח של ראפ מוטל בספק. וזה נוסח הכתובות:

כתובת ראשונה:

1 יפוא בר סמאעל אז(ק)

2 קובן אין ניוי קנד פא דאלס³⁵

³⁴ ראה הנינג-כתובות סלע, עמ' 335-342; ראפ-כתובות (1971), עמ' 41-44.

³⁵ השם 'יפוא' – יפו, מופיע גם במקרא בכתוב מלא: 'מן הלבנון אל-ים יפוא' (עזרא ג, ז). 'קובן' הוא אחד משמותיה הקדומים של קאבול. לדעתנו של ראפ שנת דאלס היא 1064 למניין השטרות או ד' אלול ס' 20.8.1300. שקד מעדיף את הפענוח של הנינג, דהיינו שנת 752-753. ראה שקד-פעמים 79, עמ' 6.

3 פא מור[א] יי [יאר]

4 אש או באד אמין

תרגום

1 יפו בן ישמעאל מן

2 קובן חרט זאת [בסלע] ד אל[ול] ס

3 מבטחו בה'

4 יהי לו למושיע

כתובת שנייה:

1 אין שמואל בר

2 ראמש פושת [: נושת] יי

3 יאר-י אוי באד אמין

תרגום

1 זה שמואל בן

2 ראמש³⁶ כתב. ה'

3 יהי לו למושיע אמן.

כתובת שלישית:

1 דוד בר אברהם אז

2 קובן קי אין ניין קנד פא ד אל[ול] ס

³⁶ ראמש = שמחה.

3 פא מור (א) יי יאר אש או באד

תרגום

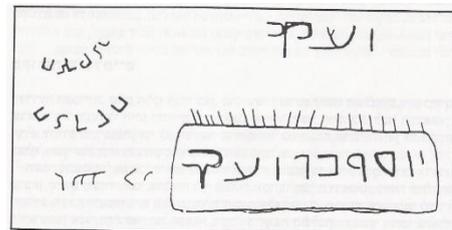
1 דוד בן אברהם מן

2 קובן שחרט כתובת זאת ד אל[ול] o

3 מבטחו בה'. יהי לו למושיע.

גלוסקמאות במחוז מרב (טורקמניה)

במאה הראשונה לספירה היה נפוץ השימוש בגלוסקמאות (משנה סנהדרין ו, ו), כאמצעי לקבורה משנית. לאחר שנה של קבורה 'רגילה' הועברו העצמות לגלוסקמה עשויה אבן שאורכה כגודל עצם הירך ורוחבה כגודל האגן והגולגולת. באותה גלוסקמה אספו עצמות של בני משפחה נוספים. כתובות עבריות על גלוסקמאות נתגלו בביראם-עלי, כ-25 ק"מ מזרחית למָרְבָּ, כיום מארי בטורקמניה. השמות יעקב, יוסף בר יעקב.

כתובות עבריות על גלוסקמאות שנתגלו בביראם-עלי

Marv Mary, Margiana ממוקמת צפונית-מזרחית לאיראן, על אם הדרך שבין משהד לבוכארה, כיום בטורקמניה. העיר ממוקמת בנווה מדבר על הנהר מורגאב שבמדבר קארא קום (המדבר השחור). העיר הייתה מיושבת כבר בימי קדם. לפי המסורת הפרסית והערבית זהו גן עדן מקום מושבם של השבטים האריים. בימי קדם נקראה מרגיאנה וידעה כובשים רבים. בית סלווקוס שינו את שמה לאנטיוכיה מרגיאנה. אחר כך נכבשה על ידי הבאקטרים, הסקיתים, הפארתים ועוד. הערבים השתלטו עליה בשנת 646 והיא הפכה למרכז מוסלמי חשוב. בשנת 1040 נכבשה על-יד שבטים טורקיים ולאחר מכן הייתה בירת הסלג'וקים. בשנת 1221 נכבשה על-ידי המונגולים ובשנת 1787 נכבשה על ידי אמיר בוכארה. בשנת 1884 כבשו אותה הרוסים.

מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר, מושל ח'וראסאן בימי עומר השני (682-720), הגיע לMarv ובדרשה שהשא במסגד בבוקר יום שישי, פירט את תכנית המיסים החדשה, שלפיה חוייבו בתשלום מיסים רק הלא-מוסלמים: האמגושים, הנוצרים והיהודים. לפנינו עדות לקיומה של קהילה יהודית, שבראשה עמד עקיבא רב הקהילה, שנצטווה על-ידי המושל לגבות את המיסים מן הקהילה ולהעבירם למושל. וזו לשון הדרשה:

הקשיבו! ברהמסיס נטה חסד לאמגושים והקל עליהם את נטל המיסים וכפה אותם על המוסלמים. אישבדאד בן ג'וראיגאן הלך באותה דרך והקל על הנוצרים. עקיבא היהודי הקל על היהודים. אני נאצר בן סאיאר אהיה מגינם של המוסלמים ואסיר מעליהם את נטל המיסים עד שלא ייאמן. אני ממנה את מנצור בן עומר לגובה מיסים. הוא ינהג עמכם בצדק. אם מי מכם [המוסלמים] יאולץ [על-ידי לא-מוסלמים] לשלם מס גולגולת או מס קרקע, שיפנה את עצמתו למנצור והוא יקל מעליו את עול המיסים והלא-מאמינים [בדת מוחמד] יישאו בהם.³⁷ ההיסטוריון הפרסי Baihaqi מציין, כי היישוב היהודי ב-Marv נוסד על-ידי עזרא הסופר. היהודים שגלו מארץ-ישראל עברו דרך נישאפור לMarv, ובנו בה בית כנסת שעמד על תילו עד לימיו של הסולטאן הסלג'וקי Arslan (1092-1096)). הגיאוגרף הערבי יקוט מאשש את עדותו ההיסטוריון הפרסי Baihaqi ומציין שעזרא הסופר התפלל בבית הכנסת בעיר Marv והוא קבור בה.³⁸

ספר המליצה, מילון בפרסית-יהודית, נכתב כאן בשנת 1473. הספר מלמד על חיי הרוח שהיו בקהילה.³⁹

מצבות קבורה עתיקות

'בית חיים', כינוי לבית קברות המובא לראשונה ב'ספר מצוות קטן'⁴⁰, מעיד כמאה עדים שמצבותיה של שוכני עפר הן הוכחה לחיים שהיו ונגדעו. המצבות שנתגלו באפגניסטן הן עדות לקיומה של קהילה יהודית בחבל הגור שניהלה

³⁷ פישל, ח'וראסאן, עמ' 35-37. על היישוב היהודי הקדום בMarv, ראו זנ"ד, בוכארה, עמ' 144.
³⁸ פישל ח'וראסאן, שם; שיידר, עזרא הסופר, עמ' 38.
³⁹ ראו: ד"ס ששון, אהל דויד, א, לונדון 1932, עמ' 500, מס' 710.

⁴⁰ ספר מצות קטן, בשמו המקורי 'שבעת עמודי גולה' הוא ספר הלכה בסיסי, שחובר על-ידי רבי יצחק מקורביל (שוכנת על נהר סן, כ-28 ק"מ דרומית מזרחית לפאריס. פורסם במאה ה-13 ונדפס לראשונה בקושטא בראשית המאה ה-16. ראו: א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 575.

חיים תוססים במשך 210 שנים. המצבה הקדומה ביותר שנתגלתה כאן היא משנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012), והמאוחרת ביותר היא של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו ביום ראשון, ה' באלול 1557 לשטרות (19.8.1249) – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית לפירוז-קו, בירתם של סולטני גור. המצבות מפירוז-קו, הנקראת היום ג'אם, הן סיפור של יישוב שהיה חלק בלתי נפרד מן היישוב היהודי בבבל. ישוב מבוסס זה, כפי שמעידות המצבות, היו בו חיים יהודיים תוססים, שכללו בתי-כנסת, בתי מדרש, ישיבות ומוסדות קהילתיים וארגוניים, שפעלו הן במישור הדתי-יהודי והן במישור הקהילתי על כל היבטיו, כפי שנראה להלן.

ישוב שלא נזכר במקורות הכתובים הוא פירוז-קו שבכפר ג'אם Jam, ביישוב זה נתגלו עד כה לא פחות מ-88 מצבות קבורה באותיות עבריות מזרחיות והטקסט הוא בלשון פרסית-יהודית. המצבות המוקדשות רק לאישים מרכזיים (לא נמצאו מצבות של נשים, ילדים ופשוטי עם). המצבות שנתגלו הן מן השנים 1012-1249 (27 שנים לאחר הפלישה המונגולית) של שנת 1222. המצבות מעידות על קהילה מבוססת חומרית ורוחנית כאחד. וולף ליסלאו, דן בהתיישבות היהודית בפירוז-קו בירתם של סולטני גוריד. המצבות לדעתו הן של קהילת סוחרים בדרך שיירות המסחר, כפי שמעידה כרוניקה פרסית *Tabaqat i-Nasiri*. לדעתו הקהילה התפזרה בעקבות הפלישה המונגולית וחיסול הסולטנות הגורידית. היהודים שלא הושמדו פנו מזרחה לחוורזם ואפילו לקייפנג בסין. נראה שמשלחות ארכיאולוגיות מן המערב נטלו איתן מצבות וממצאים אחרים ויחלפו עוד שנים עד שאלו יחקרו ונדע עליהם פרטים. שודדי קברים יצאו ברכוש רב כפי שמעידות החפירות הוונדליות באתר. באתר נותר מינרט מרהיב בגובה של 63 מטרים מוסתר מעיני העולם⁴¹.

היישוב פירוז-קו ממוקם כ-258 ק"מ מזרחית לעיר הראת, על האפיק של הארי-רוד. בשנת 1957 נתגלו שרידים ראשונים של בית קברות יהודי שהיה במקום, אך עיקר התגלית נתגלתה ביום 28.9.1962. קבוצה של ארכיאולוגים וארכיטקטים איטלקיים, שהגיעו כדי לשפץ ולשחזר את המינרט העתיק והמפואר במקום וגילו להפתעתם שרידי ישוב יהודי קדום. בשנת 1967 יצאה

⁴¹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 55-73; ראפ-כתובות [1965, 1971, 1973, 1974/75], שקד-כתובות. רשמי ביקור באתר מביא ר' סטיוארט, סופר ה'ניו-יורק טיימס', שתרגומו ראה אור ב*משואה*, גל' 2 (תשרי תשס"ז-ספטמבר 2006), עמ' 8. בנוסף שאל שקד פרסם 3 מצבות חדשות ומצבות נוספות שפוענחו מחדש. ראו שקד, כתובות, עמ' 72. על תעודה קראית מהאזור, ראה שקד, פרסית-יהודית, עמ' 49-58. וראו גם את הערכותיו של פישל, פירוז-קו, עמ' 150-153. Wolf Leslau, Gleanings in Harari Grammar I, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 85, No. 2 (Apr. - Jun., 1965), pp. 153-159

ממיינץ בגרמניה משלחת אוניברסיטאית שחשפה, צילמה ותיעדה מצבות נוספות. בסך הכול נמצאו עד היום 88 מצבות שלמות ושבורות ויש להניח כי נוספות עוד יתגלו. תושבי המקום כינו אותן 'מצבות הקסם הירוקות'. הן עשויות שברי בזלת ירוקה כהה ולא מהוקצעת בגודל ממוצע של 15X40 ס"מ והאותיות העבריות-מזרחיות מצטרפות לטקסט בפרסית-יהודית – רובו ככולו עברי, משולב במילים פרסיות. טכניקת החריטה הייתה ניקוב הטסט באזמל חד וחיבורן של הנקודות למלים שלמות⁴²

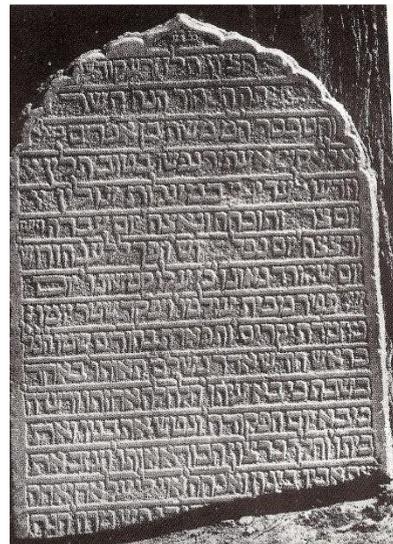
המינרט בג'אם מתנשא לגבהים בתוך העמק. הוכרז על-ידי אונסקו כאתר מורשת עולמית. לא הרחק מכאן פרח יישוב יהודי

המצבות חשן תופעה מיוחדת: אין ביניהן אפילו מצבה אחת המוקדשת לאישה או לילד או ילדה, וכנראה גם לא פשוטי-עם. המצבות הוקדשו לבעלי ממון, למנהיגי הקהילה, לרבנים וכלי-קודש ולבעלי תפקיד פוליטי-ממלכתי מטעם השלטונות. תופעה דומה מצאנו גם בבית העלמין היהודי של הראת. חלק ניכר מן המצבות הן תלוליות עפר ללא ציון ורק אישים רמי-מעלה ועששירים זכו למצבה על קברם. נראה שהקהילה אימצה את אמרתם של חז"ל: "אין עושים נפשות לצדיקים – דבריהם הן זכרונם" (שקלים ב, ח).⁴³

25 ק"מ דרומית לג'אם, במעבר ההרים Tang-I Azao, נמצאו שלוש כתובות סלע בפרסית יהודית ובאותיות עבריות, כנראה מן השנה 752. בקנדאהר,

⁴² ראה: א' נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 45-46
⁴³ שאלנו את בני העדה על התופעה והם טענו כי המשפחה מזהה את הקבר ללא צורך במצבה

כנראה, נתגלתה מצבת שיש מפוארת הן מבחינת העיצוב והן מבחינת הטקסט, חרותה באותיות עבריות מרובעות והטקס כתוב בחרוזים. המצבה מוקדשת להשר והטיפסר ה"מ משה בן אפרים בצלאל, שכנראה הוצא להורג. המצבה מעידה על תרבות חומרית ורוחנית גבוהה של הקהילה.

מצבת אלישע בן משה יוסף

כ"ד בתשרי 1510 לשטרות – 26.9.1190

מצבת השר והטיפסר

משה בן אפרים בצלאל (1320)

התקופה

המצבות שנתגלו עד היום הן מן השנים 1012-1249. המצבה המאוחרת היא משנת 1249 – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית של שנת 1222. ההיסטוריון הפרסי אל גוזגאני מינהדג' אד-דין אבו עומר מספר בספרו 'טאבאקאט-י נאצירי', כי בימי הארון אל ראשיד (786-809) שימשו היהודים כמתווכים במאבקים הבין-שבטיים באזור. היהודים הוצגו בפני הח'ליף כאזרחי הטריטוריה של גור. מקור זה מקדים, אפוא, את ההתיישבות היהודית בחבל הגור לימיו של הארון אל-ראשיד⁴⁴. לאן נעלמו יהודי האזור? ראינו שלא כל היישוב הושמד על-ידי המונגולים ו-27 שנים אחרי הפלישה המונגולית עוד היו יהודים במקום. האם בהמשך הייתה תופעה של איסלום בכוח או ברצון? האם בעקבות מאורעות הזמן נאלצו היהודים לברוח על נפשם, שלב אחר שלב, אל הודו בדרום או לעלות צפונה אל אמירות בוכארה, או מזרחה לקאי-פנג בסין, או מערבה לפרס. עובדה שאין בידינו עדויות מוחשיות לגבי המשך ההתיישבות היהודית באזור זה.

חיי הקהילה לאור המצבות

חיי הרוח והתרבות של יהודי האזור אינם צריכים להיבחן רק על פי התגליות. זאת תקופת זוהר של המוסלמים בתחומי המדע והספרות והיהודים לא היו מנותקים מן המתרחש סביבם, אל בירוני מספר על יעקב בן מוסא ניקריסי ועל מלומדיהודי אחר, שהיו בקשרים הדוקים ושימשו מקור לכרונולוגיה יהודית, היסטוריה וספרות. ספרי המליצה, מילונים בפרסית-יהודית שנכתבו באורגנז' ובמרב במאות ה-14 וה-15 הם עדות לכך. יתר על כן תאריו ותפקידיו של הנפטר החרותים על מצבת קברו היא עדות⁴⁵:

8. אלוף – ראש הסדרנות – ריש סידרא (ראש הסדר).
9. חכם, מלמד.
10. ראש הכנסה/ ראש הקהל/ עזרת הקהל/ נשיא.
11. זקן, ישיש - זה קנה חכמה (לפי רש"י לקידושין לב ב).
12. חיי כלכלה ומסחר: פוקד תומאן, פקיד, פקיד הסוחרים, תגר, מערוף במלך.
13. אזכור של כהן, לוי, ישראל.
14. משמעות השמות של הנפטרים בעברית

⁴⁴ ראו פישל, ח'וראסאן, עמ' 40-41
⁴⁵ בספרנו 'מנדחי ישראל', עמ' 56-70 הבאנו את המצבות שהתגלו ואת הניתוח של התפקידים שמילאו.

האם אפרים בצלאל, האישיות בעלת המעמד הממלכתי, הכלכלי והתרבותי, הוצא להורג?

אחת התעלומות בין המצבות והכתובות שנתגלו באפגניסטן עד היום היא מצבתו של השר והטיפסר משה בן אפרים בצלאל. מצבת שיש זו, שגובהה 58 ס"מ ורוחבה 39 ס"מ, היא היחידה במינה הן בעושרה, הן בסגנונה והן בעיצובה. החוקרים מוטרדים בשאלת זמנה המדויק. המצבה הזאת שהייתה בשעתה במוזיאון קאבול אין יודעים מה עלה בגורלה בימי מלחמות האזרחים. ראפ מספר כי אגא ג'אן בחבודי, היהודי האחרון שנותר בעיר באלך, סיפר לו כי כתובת זו נתגלתה סמוך לקנדאהר לפני כמה עשרות שנים והובאה משם למוזיאון קאבול. מצבה זו היא ב'צריך עיון' ובחינה נוספת עד שנגלה מצבות בסגנון דומה באזור או באזורים אחרים במרחב, שאולי היא הייתה בית היוצר משם הועברה לקנדאהר. בינתיים היא משמשת עדות היסטורית, תרבותית ולשונית.

המצבה העשויה שיש, מסותתת בסגנון הערבסקה. האותיות שעליה הן אשוריות בולטות, שלא כבשאר כתובות, החקוקות על שברי אבני בזלת שחקוקות עליהן אותיות בכתב עברי-מזרחי. הכתובת כולה עברית והיא שואבת בעיקר מן המקרא. הטקסט מחורז. הדימויים לקוחים מעולמם של סוחרים כמו: 'ויפקד שטר יומו'. מן הכתובת נותרו שש-עשרה שורות וחצי בלבד. סיומו של כל חרוז מסומן בנקודה עילית.

הכתובת פוענחה על-ידי ראפ בצורה משובשת וללא התייחסות למקורות העבריים של הנוסח, שמן הסתם יכולים ללמדנו על המקורות העבריים שהיו מוכרים לקהילה ובעקיפין אולי לקבוע את שייכותם לקראים, שפעלו וחיו באזור זה, או ליהדות הנורמאטיבית הסמוכה על שולחן התורני של ישיבות בבל.

הכתובת המוקדשת ל'השר והטיפסר המ' משה בן אפרים בצלאל', מצביעה שהנפטר היה יהודי בעל עמדה ממלכתית בכירה ובעל מעמד בכיר בקהילתו, שהצטיין בנכסי חומר ורוח. עובדה היא שהחברה היהודית שבה חי ופעל יכולה היתה להוציא מתחת ידה מצבה המעידה על חיים יהודיים עשירים בחבל ארץ זה.

מקים המצבה הוא אחיו של הנפטר (שורה 16), שמת ללא עת
ובמפתיע וייתכן שנרצח או הוצא להורג (שורות 7, 13-14). במותו
הותיר אחריו את אביו אפרים בצלאל (שורה 16) ואת צאצאיו (שורה
6, 14), המצביע על גיל ביניים לא מבוגר מדי ולא צעיר מדי).

מצבת השר והטפסר ה'מ משה בן אפרים בצלאל (1320?)

וזו לשון הכתובת:

- 1 נ ב ג ע
- 2 הציון הלז זרע קודש
- 3 [מצב]תה הבחור הנח[מד] השר
- 4 והטפסר ה'מ משה בן אפרים בצלאל
- 5 אל אלקים אעתיר נפשו בטוב תלין
- 6 וזרעו לעד י[כו]ן במעלות עולין

- 7 יום צרה ותוכחה ונאצה" יום עברה זעם
- 8 ורצצה" יום נפל [בר]וש" הפך ללענה ורוש"
- 9 יום שהורד גאוונו" כי עלו קמשונו" יום
- 10 שנפטר מבית עולמו" ויפקד שטר יומו"
- 24 מחמדת יקרים" ותפארת בחורים שמו הנל
- 25 בראש חודש אדר נשלם תאוותו" באחד
- 26 בשבת כי בא עיתו" חלחלה אחזתו ורעדה
- 27 כי בא יום הפקודה" ואת נטש את בניו ואת
- 28 ביתו" והלך כרצון הבורא אותו" ועזב את
- 29 [בית] אביו ביגון ואנחה" אוי לי על אחי אחה
- 30 ...[בנפ]ש מרה" חנה

פירוש:

- 1 נ ב ג ע - נוחו בגן עדן. ראפ רואה בראשי התיבות האלה גם כגימטריה של
- שנת הפטירה, לפי מניין בריאת העולם. בחישוב לפרט קטן מתקבל השנה
- ה'קכה, והתאריך העברי הוא: יום שבת א' באדר ה'קכה (25.1.1365). ראפ
- תרגם את 'אחד בשבת' כ-Samstag – שבת ולא הבחין כי בשורות 12-13
- מוזכר אחד בשבת (ובפרסית 'יק שבת'), שהוא כמובן יום ראשון (ראה: תענית
- כט, ב). מכאן שחשבונו של ראפ אינו עומד במבחן. אותה שנה הייתה גם שנה

מעוברת, וחזקה על בעלי המצבה שהיו מציינים במפורש אם
מדובר באדר

ראשון או באדר שני, שחל ביום שני בשבוע (24.2.1365). כל
המצבות שנתגלו

באפגניסטן מתוארכות לפי מניין השטרות ובכולן השנה צמודה
ליום בשבוע,

ליום בחודש ולשם החודש. סביר להניח שראשי התיבות הנל'
(שורה 11),

שאינם תורמים למשפט או לחרוז, מתאימים יותר לשנת
הפטירה לפרט גדול:

ה'פ, שהיא שנת 1320, שהייתה שנה לא מעוברת. ראש חודש
אדר חל בימים

שני ושלישי (12/11 בפברואר 1320). תאריך זה בא בחשבון
אם הנפטר הלך

לעולמו בשעות הערב של יום ראשון, שאז מונים לפי התאריך
שלמחרת.

3-2 הציון הלז – על-פי הכתוב במלכים ב כג, יז: זרע קודש – על-פי
ישעיהו ו, יג:

'זרע קודש מצבתה'.

4-3 השר והטפסר – שר השרים, אדם נכבד, נגיד. לפי ירמיהו מא,
כז: 'פקדו עליה

טפסר' במשמע של שר ונגיד. נגזר מן 'תפתיא' ומן 'שר'.

4 המ - ראפ מפענח 'הוד מלכותו'. סביר להניח 'המנוח'. משה בן אפרים בצלאל - השם 'בצלאל' או בקיצורו 'בצל' רווח כשם משפחה אצל יהודי פרס ואפגניסטן עד ימינו.⁴⁶

13 אל אלקים אעתיר - אתפלל, לפי שמות ה, ה; נפשו בטוב תלין - לפי תהלים עח, מט.

14 וזרעו לעד יכון - לפי תהלים קב, כט, משלי כט, יד; במעלות עולין - כוכבם יתנשא מעלה מעלה.

15 יום צרה ותוכחה ונאצה - על-פי מלכים ב יט, ג. אולי מרמז על סופו הטראגי של הנפטר.

16 ורצצה - מן המקורות הייתה מתבקשת כאן המילה 'וצרה' אך המחבר ביקש שלא לחזור על שורה 7. ורצצה במובן של 'שבר, נפץ'; יום נפל [בר]וש - לפי

'הילל ברוש כי נפל ארז' (זכריה יא, ב); הפך לענה ורוש - צירוף של 'ההופכים

ללענה משפט' (עמוס ו, יב) ושל 'ומרודי לענה וראש' (איכה ב, יח).

9 יום שהורד גאווו - לפי זכריה י, יא: יום שהורד מכס שלטונו. השווה עם שורות

7-8. כי עלו [צריך להיות: עלה] קמשונו - עלו קוצים על קברו. בחינת: 'יעלו

עשבים בלחיי' (ירושלמי תענית סח, ד).

16 בית עולמו - כינוי מליצי לקבר המת: 'הלך האדם אל-בית עלמו' (קהלת יב, ה),

⁴⁶ ראה תעודה מסוכות תרי"ז (1856), בחתימת בנימין בן כה"ר גאני יצ"ו בצל חזק. אצל: בן צבי, מחקרים, עמ' 331. ראה גם נצר: קהילת האנוסים במשהד, עמ' 142.

ויקרא רבה יב, תוספתא ברכות ג, כד). ויפקד שטר יומו – צירוף
זה מצביע מן

הסתם על מונח שגור בקהילת סוחרים במשמע שהגיע יום
פרעון השטר, וכאן:

יום המיתה, שהוא כאמור בהושע ט, ז: 'באו ימי הפקודה, באו
ימי השילם'.

17 מחמדת יקרים ותפארת בחורים – על-פי יחזקאל כו, ו; משלי כ,
כט. שמו – בא

להתחרז עם יומו, אך אינו תורם דבר. אולי טמון כאן מרכיב של
השנה. הנל –

ראשי התיבות האלה אינם מתחרזים. אולי הנפטר לעולמו, אך
נראה כי מדובר

בשנת הפטירה (ועיין לעיל, פירוש לשורה 1).

18 נשלם [צריך להיות: נשלמה] תאותו – לפי קוהלת רבא א, לד, ג,
ב: 'אין אדם
יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו'.

13 כי בא עיתו – הגיע זמן פטירתו, לפי קוהלת ז, יז: 'למה תמות
בלא עתך'.

חלחלה אחזתו ורעדה – על-פי תהלים מח, ז ויחזקאל ל, ט.

14 כי בא יום הפקודה – יום המיתה (ראה שורה 10).

15 והלך ברצון הבורא אותו – רמז לעקידת יצחק. 'רצון' – במובן
של קורבן, לפי

מלאכי ב, יג: 'ולקחת רצון מידכם'.

אוי לי על אחי – לפי מלכים א יג, ל; ירמיה כב, יח. המחבר או יוזם
המצבה

היה אחיו של הנפטר.

17 כאן שבורה המצבה. לדעת ראפ נראה שזו סופה או כמעט סופה של המצבה.

המסורות העקשניות של העם האפגני באשר למוצאו היהודי, שעליהן עמדו נוסעים ואינפורמנטים ואף נכללו בספרי היסטוריה אפגניים החל מן המאה ה"ט", מקורן אולי בתקופה זו (מאות שלוש עשרה-ארבע עשרה) של טמיעה יהודית בין שבטים אפגניים. הכתובת המובאת להלן, שפורסמה על-ידי ראפ, יוצאת דופן מבחינות רבות.

**ח'וראסאן: הממסד התורני סגר את שערי היהדות
בפני אנוסים או צאצאי מורדים**

שתי סוגיות היסטוריות בימי הביניים ובעת החדשה

נוקשותו של הממסד הרבני ונעילת שערי היהדות בפני צאצאיהם של אנוסים או צאצאיהם של יהודים שלא קיבלו את מרותם של גאוני בבל, היו אחד הגורמים שהביאו לאובדנם של יהודים רבים בחבל ח'וראסאן שבמרכז אסיה וטמיעתם בחברה המוסלמית, וזאת למרות רצונם העז להיות בשר מבשרה של היהדות. הלקח לא נלמד גם בימינו – ממש בימינו כשאנוסי משהד ביקשו לחזור ליהדות גלויה ולעלות לארץ, הדרך נחסמה בפניהם על-ידי הרב הראשי הרצוג וזאת משום "חשש ממזרות". יהודים שנדחו על-ידי ההנהגה הדתית בבבל ובח'וראסאן, פנו לאסלאם, שקיבל אותם בחום ובמאור פנים. כמוסלמים הם היו פטורים מתשלום מיסים, שנתחייבו בהם המיעוטים השונים, ושערי המסחר נפתחו בפניהם בדומה לכל סוחר מוסלמי.

כיתות סוטות מהזרם המרכזי של היהדות

מרכז אסיה היה משופע בכיתות שסטו מן הזרם המרכזי באסלאם וביהדות. רוחות הבודיהיסטים והזוראסטרים השפיעו על סביבתם ועוררו ויכוחים דתיים, אך החשיבה הרציונאלית האריסטוטלית הייתה בעלת השפעה אדירה. כאן פעלה ה'מועתזלה'⁴⁷, תנועה אסלאמית, שדגלה בהסברת עיקרי הדת על דרך העיון השכלי, השפיעה על ספרות המחשבה היהודית, הרבנית ובייחוד הקראית, אותותיה מצויים ב'תנא דבי אליהו רבה', בחיבוריו של הקראי דניאל אלקומסי ובמיוחד בחיבורי רב סעדיה גאון, ומהם עברה להוגי דעות אחרים בימי הביניים. המושפע מתורות אלו והמשפיע הגדול ביותר במאה התשיעית היה מבקר המקרא הראשון חיווי הבאלכי, הכופר מחורסאן, שהטיף להן. איבן באטוטה, הגיאוגרף הערבי הצפון אפריקאי (1304-1377) מספר בספר המסעות שלו 'תחפת אל-אנזר' כי הנביא יחזקאל קבור בעיר באלך ומזכיר גם את 'באב אל יהוד' (שער היהודים) שם. לדבריו בבאלך היו יהודים בני כיתות שונות. רב סעדיה גאון מכנה כיתות אלה בשמות גנאי כמו מינים, 'מובדלי בני-ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'.⁴⁸ שישים שנה לאחר מותו של חיו

⁴⁷ המועתזלה, שמשמעה: פורשים, נפרדים ונבדלים - הייתה אסכולה דתית מוסלמית במאות ה-8 וה-9, שהושפעה ממשנתו של אריסטו בפרט והפילוסופיה היוונית בכלל וביקשה למזג את האמונה הדתית עם תפיסה שכלתנית. הם האמינו ברצונו החופשי של האדם ובצדקת אלוהים המוחלטת. באמצע המאה ה-8 המועתזלה קיבלה מעמד רשמי בממלכה העבאסית וירדה מגדולתה מפני התיאולוגיה הסונית שייסד אל-אשערי. ראה גולדציהר-אסלאם, עמ' 59-99; גוטמן-יהדות, חלק ב.
⁴⁸ העיר באלך ממוקמת על דרכי המשי לסין ולהודו. בתעודות מן הגניזה הקהירית נמצא שהיה קיים קשר בין יהודי האזור הזה לבין הכוזרים. בתקופה שקדמה לאסלאם חלק מאזור זה נקרא 'אל

הבאלכי מתייחס אליו רס"ג ב'ספר הגלוי' ומתריע על השפעתו השלילית המתמשכת על דורות אחדים. ר' אברהם בן דוד (הראב"ד) כותב על כך ב'ספר הקבלה':

נפטר רב סעדיה בשנת ד' תש"ב והוא כבן נ' [חמישים] שנה.... והשיב תשובות על המינים ועל הכופרים בתורה ואחד מהם חוי אלבלכי, אשר בדה מלבו תורה והעיר רב סעדיה שהוא ראה מלמדי תינוקות מלמדים אותם בספרים ובלוחות [שחיבר חיוי הבאלכי] עד שבא רב סעדיה ונצחם⁴⁹.

נראה שגם הקבוצות הקראיות של ח'וראסאן לא היו אחידות. בכרוניקה קראית של דוד אבן אל היתי נאמר:

וכן הזכיר קירקסאני קבוצה והם אסמאעיל והעוכבריים, והתוסתריים, הבגדאדיים, הבצריים, הפרסיים, הח'וראסאניים, אנשי אל ג'בל [עילם] ומדי ממזרח פרס] והסוריים. ולא הזכיר את שמותיהם [של מנהיגיהם] אלא ציין את ההבדלים בהשקפותיהם⁵⁰.

ואכן קרקסאני מפרט את ההבדלים בין קראי ח'וראסאן לשאר מקומות:

וחלק מן הקראים הח'וראסאניים שוללים את הכתיב וקרי [שבמקרא], ואינם קוראים אלא את אשר כתוב. ויש מאלה העושים כן [אפילו] לגבי השם [המפורש] אשר הוא [כתוב] ב'יוד הא', והם טוענים, שמי שקורא אותו בא' ד', הרי הוא כופר. ומן הקראים של ח'וראסאן ואל ג'באל [יש] מי שסוברים, כי המשיח שבואו הובטח, כבר בא, ושבית המקדש הוא [רק זה] שבנה אותו זרובבל ולא נשאר זולתו. ומאלה יש גם מי שאינם מודים בתחיית המתים, והאומרים, כי הידיעות על כך שבמקרא אין הכוונה בהן אלא לתחיית האומה מן הגלות והשפלות. ומקצת [הקראים] הבגדאדיים

יהודיה' או 'אל יהודאן אל כוברה' (היהדות הגדולה). לאחר הכיבוש המוסלמי השם שונה ל'מאימנה', דהיינו עיר הצדק והאמת. יאקות, כרך 2, עמ' 168, אומר על מאימנה: "ג'הודאן, וקראים לה גם בשם ג'הודאן רבתי...ופירוש ג'הודאן בפרסית 'אל יהודיה' בערבית. ראה דינור, ישראל בגולה, א(1), עמ' 292.

⁴⁹ ספר הקבלה לראב"ד, מהדורת א' נויבאואר, אוקספורד 1895, עמ' 66. ביתר הבהרה מוסיף על כך גם ר' סעדיה בר' מימון אבן דנאן, חמדה גנוזה, כח, ע"ב. אבן דנאן מציג את חיוי גם כמכשף, אולי בא לרמוז בכך על קשריו לאמגושים. פרופ' עזרא פליישר מצא קטע שירי מהגניזה הקהירית, שבו ביקורת על המקרא, שנכתב על-ידי חיוי בעברית (ע' פליישר, "שריד מהשגותיו של חיוי הבלכי על סיפורי המקרא", 'תרביץ' נא (תשמ"ב), עמ' 49-57.

⁵⁰ דינור: ישראל בגולה, א(2), עמ' 317.

היו אומרים שחנוך ואלהו מתו, כי לא ייתכן שיעלו השמימה כשהם גופים⁵¹.

'מינים', 'מובדלי בני ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'

לבד מן הקראים חיו באזור כיתות יהודיות שזכו לכינויי גנאי מצידם של רס"ג רב נטרונאי גאון 'מינים', 'מובדלי בני ישראל' או 'אנשים שנקראים יהודים'. המרחב הזה היה מאוכלס בכיתות של אפיקורסים, פורשים ומתבדלים שקיבלו את היהדות לשליש ולרביע שעה שהיהדות עדיין לא גיבשה עד אז את דפוסיה ועיקריה הסופיים. לוחם ללא חת בקבוצות אלו היה רס"ג, שסלד מכיתות אלו והעביר את תחושותיו ודעותיו גם לבאים אחריו בקרב גאוני בבל.

המועתזילה המוסלמית שפרחה בח'וראסאן, הייתה מושפעת מכתביהם של אריסטו, של אפלטון ושל תלמידיהם. היא ייצגה את המדע והסתמכה עליו. בתור שכזאת העדיפה את הספקנות על פני יראת אלוהים. הם שללו את רעיון היות הקוראן תורה משמים וטענו שאינו אלא יצירה שנכתבה על-ידי בני-אדם. הוויכוח הוסב מן הקוראן לעבר המקרא, וחיווי, שנחשב מבקר המקרא הראשון, ניסח את השגותיו על המקרא במאתיים שאלות מחורזות שעוררו עליו שישים שנה לאחר מותו את רוגזו של רס"ג.

המקורות המוסלמיים, מאזכרים גם כופר אחר ממוצא יהודי, הנושא את השם אבן אר-ראונדי, מן העיר ראונד שבסמוך לנישאפור שבח'וראסאן. בני זמנו ראו בו יהודי 'מובדל' שאביו היה יהודי והתאסלם. מקורות מוסלמיים מספרים שחברו הטוב היה היהודי אבו עיסא בן לוי אל-אהוואזי, שבביתו מצא אבן אר-ראונדי מקלט ולו הקדיש את עבודתו המדעית העיקרית: 'כתאב אל דאמיג'.

סלומון בן ירוחם בפירושו ל'ואל תתחכם יותר' (קהלת ז, טז), תוקף את אלו המסתובבים בערים ובשווקים ומבקשים לרכוש ספרים חיצוניים, כמו ספרי פילוסופיה, ואף את ספריהם של שני הכופרים: אבן אל-ראונדי, המוכר בשמו המוסלמי אבו אל חסון אחמד בן יחיא בן אסחאק ראונדי, שכתב על הסתירות בקראן ונגד הרעיון שהתורה ניתנה משמים; אבן סויד (או: אבו סויד). דינור סבור שהוא אבו סעיד האמגושי בן המאה התשיעית, מחסידי מאני והמניכאים.

⁵¹ דינור-ישראל בגולה, א (2), עמ' 267.

מוסיף על דבריו סלומון בן ירוחם: "הם המפתים לכפירה באל ובנביאיו ובתורתו".⁵²

סוגיה ראשונה - דחיקת כיתות הפורשים לזרועות האסלאם

הקראים וכיתות הפורשים חיו דורות אחדים במרחב הגדול הזה בבידוד מתמשך, מרוחקים מן הקהילות היהודיות הסמוכות ומנותקים משיבות סורא ופומבדיתא. ככל שחלף זמן מצבם ההלכתי הלך והחמיר, משום שלא יכלו להקים בתי-דין שיתן גט כהלכה, המוכר על-ידי גאוני בבל. אישה שהתגרשה ונישאה ליהודי אחר, היו ילדיה שנולדו מן הזיווג החדש בחזקת 'ממזרים'. קהילה שתווית של ממזרות דבוק בה פסולה מלבוא בכלל ישראל. גם פיצולם לתת-קבוצות תרם לחיסולן הדימוגרפי של הכיתות הזעירות ואפילו הקראים, שהיו רבים, הלכו ונעלמו במרוצת השנים. משנדחו על-ידי הקהילות היהודיות בח'וראסאן, הם פנו לאסלאם, שקיבל אותם בחום ובמאור פנים. כמוסלמים הם היו פטורים מתשלום מיסים, שנתחייבו בהם המיעוטים השונים, ושערי המסחר נפתחו בפניהם בדומה לכל סוחר מוסלמי. מספר שמואל בן יחיא:

ואשר לקראים, הרי רובם עברו לאט לאט אל דת האיסלם עד שלא נשארו אלא מתי מספר, כי יש להם הכשרה מתאימה ביותר לקבלת האיסלם, מאחר שנשתחררו מדברי ההבאי של חכמי הרבנים⁵³.

אם רובם של הקראים התאסלמו, על אחת כמה וכמה חמור היה מצבם של בני הדור השני והשלישי של ה'נבדלים מבני ישראל', שידעו על שורשיהם היהודיים וביקשו לשוב ולחיות חיים יהודיים שלמים, במסגרת יהודית נורמטיבית הקשורה לתורתה של בבל, אך הם מצאו את שערי היהדות נעולים בפניהם. הם פנו לרבני ח'וראסאן בבקשת הצטרפות, כחוזרים בתשובה, והרבנים פנו לגאון בבל, רב נטרונאי בר הילאי גאון (גאון ישיבת סורא בשנים 853-858), בשאלתה בסוגיה זו. ה'מינים' מוצגים באורח שלילי וכוללני, שהזמין למעשה תשובה חד משמעית מצד גאון בבל. אנו לומדים על השאלה מתוך תשובתו המבוססת על השאלתה של רבני ח'וראסאן.

שאלתה של הקהילה שלצידה חיו בניהם של מינים:

⁵² ראה: פישל-ח'וראסאן, עמ' 43-47. על הכיתות שפרשו מן הממסד האסלמי ופעלו באזור, ראה גיל-חיוי, עמ' 22 ואילך.

⁵³ שמואל בן יחיא, שחי במחצית השנייה של המאה ה-12, היה בנו של ר' יהודה בן אבון עבאס מפאס שבמרקו, שהתאסלם וכתב כתבי פולמוס נגד היהדות. ראה דינור: ישראל בגולה, א(2), עמ' 326.

יש בינינו מקום של מינים מישראל ופרשו מדרכי ישראל; ואין משמרים לא מצוות ולא שבת, ואין שחיטתן כשחיטתנו, ואוכלין חלב ודם ושמונה-עשר טרפות, ופרוצין בעריות, ואין כותבין כתובות ולא גיטין, ולא חולצין ולא מיבמין; ויש מבניהם שמבקשים לחזור לישראלות ולהיות נהנין כדיני ישראל - יש תקנה להחזרתן? וכשהן חוזרין צריכים טבילה או לא?

תשובתו של רב נטרונאי גאון⁵⁴:

- - - הללו כולן כיון שעיקרן מישראל, ויש שם ישראל עליהם, ומצוות נוהגות בהן והיו מחויבין בשש מאות ושלוש-עשרה מצוות, וכיון שהיו פרוצין בעריות ולא כתבו גיטי נשים – בניהם ממזרים, ואי-אפשר לקבלן ולהכניסן בקהל [ישראל], שמא יתערבו בישראל וישאו נשים ויש[י]או בנותיהם לבני ישראל ומרבים ממזרים בישראל, לפיכך אי אפשר לקבלן כל עיקר⁵⁵.

פסק ההלכה של גאוני בבל היו לו השלכות דמוגרפיות קשות ליהודים במרכז אסיה. הטענה מבוססת על כך שבהיעדר בית דין למתן גיטין, אישה שלא גורשה עם גט בידה והלכה ונישאה לגבר אחר, הרי היא עודנה קשורה בקשר נישואין לגבר הקודם והילד שיבוא לעולם מהזיווג החדש הוא ממזר. פסק ההלכה הזה השפיע גם על הדורות הבאים, כפי שעוד נראה בהמשך.

הקביעה ההלכתית של רב נטרונאי גאון הייתה גורפת ולא בחנה כל מקרה לגופו, והטילה דופי באופן גורף וכוללני והאשימה קבוצות שלימות בחשש של ממזרות גם כשרובם או חלקם היו יהודים כשרים כהלכה. למרות שלא הקפידו על תרי"ג. מצוות [שלא כולן רלוונטיות לפולחן היהודי היומיומי]. מנהג יהודי מרכז אסיה, לפחות בדורות האחרונים, שאין מגרשים אישה גם אם מואסים בה ונושאים אישה אחרת על פניה. יוצא אפוא שהיו בקרבם נשים שלא התגרשו ולא נישאו מחדש ולא ילדו ילדים לגבר אחר, וממילא לא היו בקרבן ילדים ממזרים.

⁵⁴ רב נטרונאי בר הילאי, גאון ישיבת סורא בשנים 853-858. היה פורה ביותר בתשובותיו מכל הגאונים שקדמו לו.

⁵⁵ ראה: רב נטרונאי גאון, 'שערי צדק', כד, ע"א, סימן ז. מובא אצל דינור: ישראל בגולה, א(2), עמ' 362.

תווית הממזרות הכוללנית והגורפת, שאינה מבוססת על בדיקה של כל מקרה לגופו, מעוררת את החשש שהפסילה הטוטלית של אותם 'מינים' נבעה יותר מכעס על הפרישה של אבותיהם מהקהילה הנורמטיבית מאשר צורך הלכתי. שיקול הדעת שלפיו "ישראל אף על-פי שחטא ישראל הוא" (סנהדרין מד, א) לא הופעל במקרה זה. אילו נתקבלו צאצאי אותם 'מינים' אפילו לשולי החברה היהודית, הרי שפרט לאיסור חיתון עם יהודים אחרים אין משתנה דבר במעמד של ה'ממזרים': "הוא יורש כרגיל" (יבמות, כב, ע"ב) ו"ראוי אף ליטול שררת מלך", שהוא בבחינת "מקרב אחיך" (יבמות מה, ע"ב) ונקבע ש"ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם-הארץ" (הוריות יג, ע"א). דחייתם הכוללת של בנים אלו, שביקשו לכפר על עוון אבותיהם ולהצטרף ליהדות הנורמטיבית, הביא לטמיעתם המיידית בחברה המוסלמית, שקיבלה אותם במאור פנים ובכך הביאה לצמצום מניינו של העם היהודי.

למן המאה ה-8 ועד למחצית הראשונה של המאה ה-13 (הכיבוש המונגולי), אנו מוצאים עדויות בכתב לחיים יהודיים תוססים של הלכה ומסחר בח'וראסאן⁵⁶. מדובר בקהילות שמספר היהודים שחיו בהן, בהשוואה לאוכלוסיות הלא יהודיות של ימי-הביניים, היה גדול יחסית ומנה אלפים רבים. לאחר ההרג שביצעו המונגולים ויורשיהם באוכלוסיות גדולות, נתן את אותותיו גם תהליך ההתאסלמות שעבר על האזור הזה, שהיה ברובו בודהיסטי וזורואסטרי, ונמשך על-פני מאות שנים מרצון או בכוח. יהודים שביקשו לשמור על מעמד הכלכלי והחברתי נאלצו לחיות כלפי חוץ חיי אנוסים, אך כעבור דורות אחדים נטמעו בתוך סביבתם המוסלמית. התוצאה הבלתי נמנעת הייתה שהסביבה היהודית נתרוקנה בשל גלי הגירה והמרת דת.

הקהילה היהודית בבבלך בשלהי המאה השבע-עשרה

(עפ"י רשמי מסע של ששון חי לבית קשתיאל)⁵⁷

ששון חי לבית קשתיאל, יהודי מקושטא [כיום איסטנבול], סוחר פנינים [מורוארי – בפרסית]. נדד באסיה ובאירופה בענייני מסחרו והעלה על הכתב את רשמיו. מן התיאור שלו על העיר באלך אנו למדים שלא היו שם בימיו חיים יהודיים, או שהקהילה הייתה זעירה ומנוונת. לדבריו, נעדרו שם 'ספרים וחברים'. ששון חי הגיע לבאלך לאחר שירד מנכסיו ושהה בה שנים אחדות. בהיותו בבאלך הוא העלה, כנראה את זיכרונותיו ממסעותיו. יש להניח ששון חי

⁵⁶ ראה יהושע: מנדחי ישראל ויהושע: דרך לבנה.
⁵⁷ י' בן-צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 421-471

היה גם בערים אחרות באפגניסטן, אך אלה לא הותירו בו רישום כלשהו. וכך הוא כותב על באלך בשלהי המאה ה-17:

אני העבד, עבד ה' ולחושבי שמו, ששון לבית קשתיאל⁵⁸. לא שלון[תי ולא שקטתי ולא נחתי ויבוא רוגז, רוגז גבורת הים הגדול שלקח כוחי וממוני והשבי קשה מכ[ון]לם⁵⁹. והשני, קשה מכ[ון]לם. ובהיות גדול עון[ני מנשוא⁶⁰, נפלתי בכמה צרות רבות למקטנותי ועד ועד גודלי⁶¹ לא נח[ה] כף רגלי בעיר א[חת] שנה א[חת] תמימה, כי אם פה העיר(ה) בלך, שישבתי [בה] באורך כמה שנים, מועטים ורעים⁶², בלתי ספרים וגם חברים. ומה אומר ומה אצטדק לפני אדון האדונים⁶³.

סוגיה שנייה – חשש ממזרות במאה ה-20

הכלל "סדנא דארעא חד הוא" (קידושין, כז, ע"ב), נתקיים ביהודים של ח'וראסאן גם לאחר הקמתה של מדינת ישראל, מבלי שהופקו הלקחים ההיסטוריים המתבקשים. ניסיון 'הצלת' היהדות מחשש לממזרות, תוך פסילה גורפת של קהילות שלימות, לא פסחה על קהילות אלו שבח'וראסאן גם בשנים הראשונות להקמתה של מדינת ישראל. היהודים בחבל ארץ זה היו נתונים לאורך כל ההיסטוריה העקובה מדם שלהם ברדיפות דת. תהליך זה התעצם מהמאה ה-16 ואילך, לאחר שפרס אימצה את השיעה כדת הרשמית שלה, בעקבות עלייתה של השושלת הצפאווית (1501-1736). הפליית היהודים לרעה התחילה בימיו של עבאס ה-1 (1587-1629), שבהם נחקקו שנים-עשר חוקים הקרויים על-שמו של עבאס, שכוונתם להשפיל את היהודים עד כדי הבאתם בברית האסלאם. תחילה נהג בסובלנות כלפי היהודים וביוזמתו תורגם ספר תהילים לפרסית, אך בסוף ימיו גזר עליהם גזירות משפילות. במחזוריות מתמשכת היו היהודים קורבנות של המרות דת המוניות. יהודי אצפאהן, למשל, הועברו על דתם ואוסלמו בשנת 1617. המשורר והכרוניקן היהודי בבאי אבו-לוטף, המכונה גרשוני, שחי בעיר כונסאר, הותיר אחריו

⁵⁸ נראה שבמקורו היה ממשפחת מגורשי ספרד מקסטיליה.

⁵⁹ נראה שנפל בשבי של פיראטים, ששדדו את רכושו ואותו שבו ובטרם יימכר לעבד הצליח לקפוץ מספינת השבי לחוף מבטחים (בן-צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 471).

⁶⁰ עפ"י: ויאמר קין אל יהוה גדול עוני מנשא (בראשית ד יג).

⁶¹ מצעירותו ועד זקנתו.

⁶² עפ"י דברי יעקב: מעט ורעים היו ימי שני חיי (בראשית מ"ז ט)

⁶³ התנצלות בפני אלוהים על שלא קרא לשמה בספרים שהיה מוקף בהם בעבר, כי היה שבו בתאוות הממון.

תעודה מחורזת בפרסית על מצבם של יהודי עירו בספרו 'כתאב אנוסי' (1656). בשנת 1839, בעקבות פוגרום אכזרי שבו נרצחו בדם קר 36 יהודים, נאלצו כל יהודי העיר משהד, בירתה של ח'וראסאן, להתאסלם. העיר משהד נמצאת במקום השביעי בשורת הערים הקדושות לאסלאם, אך במקום הראשון בתחומי איראן וזאת משום שקבור שם, לפי המסורת השיעית, האימאם השמיני עלי אבו ריזא בן מוסא בן ג'עפר. הכובש נאדיר שאה (1688-1747), סוני ממוצא תורכמני, שנודע בקשיחותו ובאכזריותו כלפי השיעים, הגלה למשהד יהודים מקזווין, דילמאן, יזד וקשאן והגלה למשהד קבוצות אוכלוסין לא יהודיות ממחוזות אחרים, לרבות כורדים, תורכמנים וארמנים, כדי לנטרל את הכוח השיעי. נאדיר העדיף דת כוללת, אוניברסאלית, שתקיף את היהדות, את הנצרות ואת האסלאם. הוא ערך ויכוחי דת פומביים וציווה לתרגם חלקים מן התנ"ך והברית החדשה לפרסית. לאחר מותו, שתיים-עשרה שנים לאחר שהפעיל את מדיניות האיכלוס, נרדפו קבוצות אלו על-ידי השיעים. היהודים נחשבו לטמאים ונאסר עליהם לדרוך במקומות קדושים ולבקר במרחצאות מוסלמיים ונגזר עליהם להצמיד טלאי מיוחד על בגדיהם ונאסר עליהם להתגונן בפני הכאת מוסלמים, למרות שפרחחים רגמו יהודים באבנים ובצואה⁶⁴.

היהודים היו קרבנות של עלילות דם גם לאחר שקיבלו למראית עין את האסלאם השיעי. בסיוען של הנשים, ששמרו על חיים יהודים מבית, המשיכו האנוסים לשמור בסתר ובדרכים מתוחכמות על דיני מילה, שחיטה והלכות כשרות. הם הקפידו לשמור על חגי ישראל ועל השבת ולקיים במסתרים את הפולחן הדתי היהודי. הם לא התבוללו בחברה הסובבת ולא נישאו למוסלמים, למרות שמחוץ לביתם הם שמרו על ארשת מוסלמית וביקרו במסגדים ואף למכה הגיעו. בסתר נישאו עם כתובה כמנהג ישראל, ובגלוי נישאו, לאחר מכן, לפי מנהגי האסלאם עם כתובה מוסלמית.

בהיעדר בתי-דין רבניים וכדי להימנע מתופעת ממזרות, שיכולה לדבוק בקהילת האנוסים, הם נמנעו לחלוטין מגיטין, גם אם השאירו את נשיהם עגונות. מי שבכל זאת ביקש לתת גט לאשתו, נסע לקהילה אחרת ושם נתן לה גט כהלכה.

זיקתם לירושלים הייתה חזקה ביותר ובדרכם חזרה ממכה עברו בירושלים. בין העולים הבולטים בתקופה זו אנו מוצאים את מוחמד איסמעיל, המוכר בשמו

⁶⁴ לפי עדותו של וולף (1835), עמ' 128, וראה: יהושע: נדחי ישראל, עמ' 99-144; לוי: אנוסים, עמ' 62-57. נצר: קורות, עמ' 127-156.

היהודי חאג'י יחזקאל בן יעקב הלוי, אנוס ממשד, שהקים בשנת תרס"ה (1905) בקרבת שכונת הבוכרים בירושלים בית-כנסת מפואר ובתי הקדש לשימושם של עניי עירו שעלו לארץ. בעקבותיו עלו חמשת בניו של האנוס מולא אהרן כהן, שבראשם עמד אחיהם הבכור חאג'י אדוניהו הכהן, שהקים אף הוא בית-כנסת. למן שנת 1906, בעקבות התחייה הציונית, עולים אנוסים לארץ ומתיישבים בעיקר בירושלים ומקיימים חיים יהודיים קפדניים. לאחר הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל עלו מאות אנוסים לירושלים וחזרו ליהדות שלימה.⁶⁵

לאחר הקמתה של מדינת ישראל חיו בעיר משהד כ-8,000 יהודים אנוסים, שביקשו לנטוש את הגולה, לעלות לארץ ולזקוף קומה. הם ידעו על המצב הקשה בארץ כשעולים נאלצו לגור בבדונים ופחונים במעברות, תחת גשם זלעפות וללא מזון מספיק. מוסדות העלייה הטילו ספקות לגבי יהדותם של אותם אנוסים וביקשו לברר ולקבל פסק הלכה שתאפשר את העלאתם לארץ.

ביום ח' בתמוז תש"י (23.6.1950) הם מביעים זעקתם באיגרת לאליהו אלישר, נשיא ועד העדה הספרדית בירושלים:

אנו יהודי משהד...לרוע מזלנו, היינו תמיד הקרבן לפוגרומים ולשחיטות; וכתוצאה מפוגרומים ושחיטות אלה נאלצו אבותינו הראשונים לפני 111 שנה בערך להמיר מתוך אונס את דתם היהודית במוסלמית. למרות הכל נשארנו עד היום יהודים בכל מאת האחוזים ואף כי זה נעשה בסתר התפללנו תמיד לגאולה... [רבים מן האנוסים נטשו] את עבודתם, מכרו את בתיהם ומיטלטליהם ונסעו משהד לטהראן, מקום בו חיכו להעברתם לישראל, בחשבם לתומם שזה יעשה מיד. לרוע מזלם, לא הגיעה כל עזרה מהשלטונות בישראל... אשר נוסף לסבל, רעב וחוסר גג לראשם צפויה גם סכנה לחייהם [משום שהם נוטשים את האסלאם וחוזרים ליהדותם]⁶⁶

ועד יהודי משהד בארה"ב פנה אל נשיא המדינה חיים וייצמן, שנה לאחר הקמת המדינה, ושטח בפניו את מצבה של קהילת אנוסי משהד. הם מספרים בין השאר על זיקתם העמוקה לדת ומציינים כי הליברליזציה של השאה האחרון איפשרה להם לשוב בגלוי ליהדותם.

⁶⁵ דרכוניהם נשאו שמות מוסלמיים ומחלקת ההגירה המנדטורית לא ידעה לתת הסבר מדוע מוסלמים ממרכז אסיה בוחרים להתיישב בירושלים.
⁶⁶ ארכיון ציוני מרכזי S25/5291. על מצוקתם ושוועתם לעלייה, ראה גם 'הד המזרח' (14.7.1950), עמ' 10.

בסוף שנת תש"ט פנה ראש מחלקת העלייה יצחק רפאל לרבנים הראשיים ר' יצחק הלוי הרצוג והראשון לציון בן-ציון מאיר חי עוזיאל וביקש חוות דעתם ההלכתית על האנוסים. תשובותיהם של שני הרבנים הראשיים היו קוטביות. הרב הרצוג סבר שחלקם נשאו מן הסתם נשים מוסלמיות וילדיהן משום כך אינם יהודים וטעונים גיור. גרוע מכך הוא סבר שחלק מן הנשים הנשואות התגרשו ללא בית-דין שיתן להן גט כהלכה ושבּו ונישאו ליהודי אחר ומשום כך ילדיהן הם בבחינת 'ממזרים'. הוא פוסק:

א. אפילו מומר ברצון ר"ל [רחמנא ליצלן] אין שערי תשובה נעולים לפניו ומכל שכן אלה שהם בני בניהם של אנוסים וכלתה נפשם לשוב למקור מחצבתם לארץ קדשנו ת"ו [תיבנה ותיכונן].

ב. מה שנותן מקום לעיון בקשר אליהם הוא זה: שמא יש ביניהם צאצאי נשואי תערובת, היינו של אנוס שהתחתן עם גויה והבנים הנולדים מחיתון כזה צריכים גיור בבית דין כתורה וכמצווה.

ג. כמו כן יש חשש שמא נתהוו ביניהם ממזרים או ספק ממזרים, היינו בני זוג שהתחתן כדת משה וישראל (בסתר כמובן) אלא כיון שלא היו ביניהם רבנים לסדר גיטין, נפרד זוג זה בגירושין של הקאדי, שלפי דין תוה"ק [תורתנו הקדושה] אין בהם ממש, ונישאה האשה ליהודי [אנוס] על יסוד פיאותם הגירושין. אפשר כמובן, שלא קרה מקרה כזה כלל, כיון שהם מיעוט.

ד. דעתי שצריך לשלוח אליהם רב והוא יברר את כל הפרטים. אם יש ביניהם צאצאי נשואי-תערובת מהסוג המפורש לעיל הצריכים גיור - אם יכול לגיירם בפרס מה טוב; ואם לאו - יקבל מהם הבטחה בשבועה על אמונתם באלקים, שיתגיירו תיכף כשיבואו לארץ. אם ימצא שיש ביניהם כאלה שיש עליהם חשש ממזרות, ימציא לנו רשימה מדויקת, מפורטת של העובדות, בקשר אליהם ונעיין בדינם.

פסק ההלכה של הרב הרצוג שונה בגישתו מפסק ההלכה של נטרונאי גאון, בכך שאינו פוסל אותם טוטלית ואינו נוטה להכללה, אלא מבקש בדיקה יסודית של כל אחד ממרכיבי הקהילה. פסק ההלכה של הרב הרצוג צמוד לגישת ההלכה ומנותק לחלוטין מקורותיהם ומדרך חיהם של האנוסים במשך 110 שנות אניסותם. מאות מיהודי משהד חיו בירושלים באותו זמן ואילו נדבַר איתם הרב הרצוג היה שומע על מנהגם להעדיף נישואי קרובים ועל הקפדתם שלא

להתחתן עם מוסלמים, ובוודאי לא מוסלמיות על המשתמע מכך. הוא גם היה שומע על איסור גירושין בקהילה ועל כך שאיש מהם לא נזקק לערכאות של גויים בסוגיה חמורה זו, העלולה להדביק בקהילה תווית של ממזרות.

הרב עוזיאל, שהיה מעורה בחייהן של הקהילות היהודיות מן המזרח והכיר אותן היכרות אישית, פסק בקצרה וכדלקמן:

לפי ידיעות מהימנות, אנוסי משהד אלה שמרו את יהדותם בביתם בחרוף נפש ממש, וביחוד בעניני המשפחה: שמרו על נשואיהם רק בחופה וקידושין, כתורת משה וישראל, ואם הוצרכו לגט הלכו אל קהילות ישראל ושם סידרו גט כריתות כדין וכהלכה.

ובכן הרי הם ישראל קדושים לכל דבריהם⁶⁷.

פסק ההלכה של הרב בצמ"ח עוזיאל נתקבל ושערי ארץ ישראל, שאליה ערגו כל השנים, נפתחו בפני אנוסי משהד והם שבו לקיים חיים יהודיים בגלוי על אדמת ארץ-ישראל.

אנוסי משהד⁶⁸ מוצאים מקלט באפגניסטן

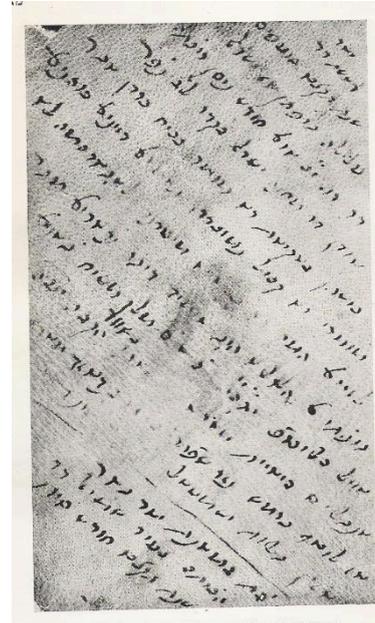
ביום י"ב בניסן תקצ"ט (26 במארס 1839), ימים אחדים לפני חג הפסח, חל יום אבל ה'עשורא' של השיעים (10 בחודש מוחרם 1255 להג'רה). באותו יום טפלו על יהודי משהד (הנמצאת בצפון מזרח איראן) ששחטו כלב וייחסו אותו לריזא עלי הקדוש לשיעים⁶⁹. ההמונים שהגיעו גם מן הכפרים הסמוכים למסגד המרכזי יצאו בהמוניהם אל הגטו היהודי, רצחו 36 יהודים ופצעו רבים. רכושם של היהודים נבזז וכמה מבנות הקהילה נחטפו. התנאי להפסקת הפוגרום היה המרת דתם של היהודים לאלתר. המרת הדת גם אילצה את המוסלמים להחזיר את רכושם של היהודים. בקולופון שבכריכת ספר דברים, השמור

⁶⁷ דפי עליה, מרחשון תש"י, עמ' 59-65 וכן ארליך-אנוסים, עמ' 6-7.

⁶⁸ על פרשת יהודי משהד והגלייתם מדלמאן ומקזווין למשהד בהוראת נאדיר שאה בשנת 1734 ואינוסם לאסלאם השיעי, ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 99-152.

⁶⁹ נתוני איסלום יהודים באיראן מובאים לפי הערכתו של חביב לוי, 'איראן', שם: מימי ג'ינג'יז ח'אן (1219) ועד ימיו של פ'תח עלי שאה המירו בפרס את דתם קרוב למיליון יהודים. בימי המונגולים ותימור לנג יורש המונגולים היהדות איבדה כ-650,000 יהודים בפרס בשל אינוס היהודים לקבל את עול האסלאם. אינוסם של יהודי משהד הוא תופעה יחידאית הקרובה לימינו (1839), שבה האנוסים חזרו ליהדות שלימה. גורם חשוב בהתאסלמותם של היהודים לבד מן הרדיפות, היה חוק הירושה שהיה בתוקף עד שנת 1925. החוק קבע כי רכושה של משפחה יהודית עובר בשלמותו לידין של בן משפחה שהתאסלם. היו יהודים שמצאו מקלט בנצרות שמסיונרים שלה סובבו בין הקהילות. פרופ' אמנון נצר מביא השערה לפי כ-10% מיהודי איראן עברו עד המאה ה-20 לדת הבהאית, שהייתה גם סמל מעמדי והייתה נוחה מבחינת האמונה. ללמדך שדם יהודי זורם בעורקיהם של רבים באיראן.

בקדושה בבית הכנסת של קהל אנוסי משהד על-שם חאג'י אדוניהו הכהן בשכונת רחובות הבוכרים בירושלים, רשם אחד האנוסים, שהיה עד ראיה, את קורות הפוגרום בדברים הבאים:

תעודה משנת תקצ"ט (1839)

על פרשת אינוסם של יהודי משהד

נוסח התעודה בלשון המקור פרסית-יהודית:

יאד/ ראשת דר/ שנת תקצט סועפים/ עלילה גופתן אז ישראל/ דר רוז י"ב
 אום חדש ניסן ריכתא/ שודן דר מחנה ישראל/ בקדר ל"ב נפר/ כושתן
 באקיאית רא מומר בכוח כרדן אגר/ מומרי רא קאבול נמיכרדן ישראלים
 דיינים כוהנים/ לויים המה רא [כל] איא מיכרדן נאג'אר המה לא/ גופתים
 האלא היג' אומיד דיגר נדארים מגר/ אוול בלוטף הק' ב"ה ב' א(ו)ם מלך
 משיח ג' אום/ אנגליס ביאיית מארא/.....בשווד הקב"ה.... / אז לוטף
 כרמש נזר שפו (קטש רוי מא) בנדאזר מאר(א)/ אזין גלות ישמעאל
 (כלאץ) כונד/ כת במאנת יאד גר / הכותב צעיר שמואל דר/ שנת תקצ"ט
 חודש סיון.

תרגום לעברית:

בשנת התקצ"ט סועפים [כינוי לשיעים] העלילו עלילה על היהודים. ביום
 יב' ניסן התפרצו הגויים לבתי היהודים; 32 יהודים הרגו ואת הנותרים
 עשו מומר בכוח - לולא הסכימו להתאסלם היו הורגים את כולם,

ישראלים, דיינים, כהנים, רבנים ולויים. בהכרח אמרו כולם: לא אלאהא אלא אללה. עתה שום תקוה אין לנו אלא אם כן: ראשית, ירחם עלינו אלוהים; שנית, במהרה בימינו יבוא המלך המשיח; ושלישית יבוא האנגלים ויגאלו אותנו מצרותינו והקב"ה ברחמיו יאיר אלינו את פניו ויגאל אותנו מגלות ישמעאל הזאת⁷⁰.

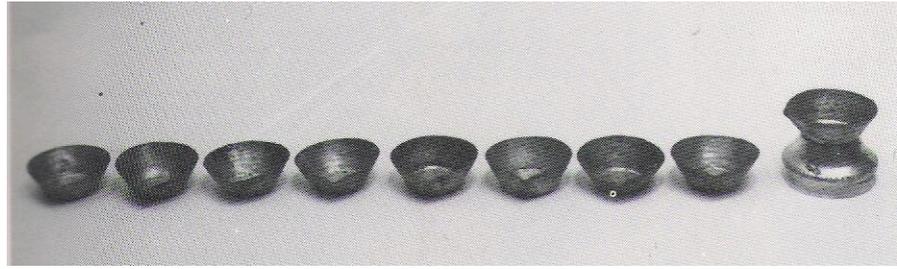
התעודה מלמדת על נטייתם של יהודי משהד לטובת הבריטים שפעלו באזור. רבים מבני העדה שימשו סוכנים של הממשל הבריטי בהודו וסייעו לסוכנים בריטיים שפעלו באיראן ובאפגניסטן במידע, בתרגום, בהלוואות כסף ובליוי בשטח מסוכן לזרים. לימים גמלו הבריטים ליהודי הקהילה וחשו לעזרת העקורים שגורשו למחנה ריכוז ליד משהד והחזירו אותם לעיר המקלט הראת שבאפגניסטן. שנה לאחר אינוסם, כשנרגעו הרוחות, החל גל בריחה של כאלפיים אנוסים לערי בוכרה ובעיקר לעיר הראת באפגניסטן, הסמוכה יחסית. שתיהן מדינות סוניות שלא נהגו בקיצוניות כלפי דתות אחרות, אך תיעבו את השיעים. במקומם החדש חזרו ליהדות שלימה וקיימו חיי קהילה וחיי מסחר. שבע-עשרה שנה יותר מאוחר נכבשה העיר הראת על-ידי הפרסים והאנוסים שמרדו באסלאם השיעי מגורשים למחנה ריכוז ליד העיר משהד. רק איום בריטי לפלישה לעיר הנמל בושר אילצה את האיראנים לסגת מהראת ולאפשר למגורשים לחזור לעיר הראת. עשרות מתו והיו שחזרו לחיק האיסלם והצילו את עורם⁷¹.

בין הבאים להראת היו בני משפחת גרג'י, שהנהיגו את הקהילה ועשו רבות למען מעמדה החברתי והרוחני. המהגרים החדשים, שהיו אמידים יותר ובעלי פתיחות כלכלית וחברתית נתנו את הטון בקהילה לאורך כל השנים עד לעלייתה של הקהילה בארץ.

במשך 110 שנים שמרו אנוסי משהד על יהדותם. בדרכים מתוחכמות ביותר הם קיימו את פולחנם במרתפי הבתים בעוד שבפומבי ביקרו במסגדים. הילדים נשלחו לפתוח את החנויות בשבת והצליחו שלא למכור דבר. הם קנו בשר טריפה בשווקים אך את הבשר השליכו לכלבים וחתולים ושחטו בביתם שחיטה כשרה. כך נהגו כלפי הלחם.

⁷⁰ מובא אצל בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 130-131. התרגום לעברית נעשה בידי פרופ' עזרא ציון מלמד.

⁷¹ מאורע זה של הגלייה, מחנה הריכוז ושובם של היהודים להראת מובאים בכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י (גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143) ובקולופון על גבי ספר דברים, שהועתק על-ידי יצחק בן-צבי (ראה: בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 132-134) ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 157-162, לוי-גירוש הראת, עמ' 77-91.

חנוכית בזיכים של האנוסים. הבזיכים פוזרו בבית כדי לא לעורר תשומת לב אצל נוכרים הם ייצרו חנוכיה בעלת 9 בזיכים נפרדים שהוארו ופוזרו ברחבי הבית בלילות חנוכה. את הילדים והילדות אירסו בתוך המשפחה בילדותם המוקדמת וקיבלו אישור כדת וכדין מהאימאם, אולם משהגיעו לפרקם השיאו אותם כדת משה וישראל בשני אירועים ובשתי כתובות יהודית ומוסלמית – אירוע פומבי הפתוח למוסלמים ואירוע יהודי נסתר במעמד מניין יהודים שנערך יום קודם.

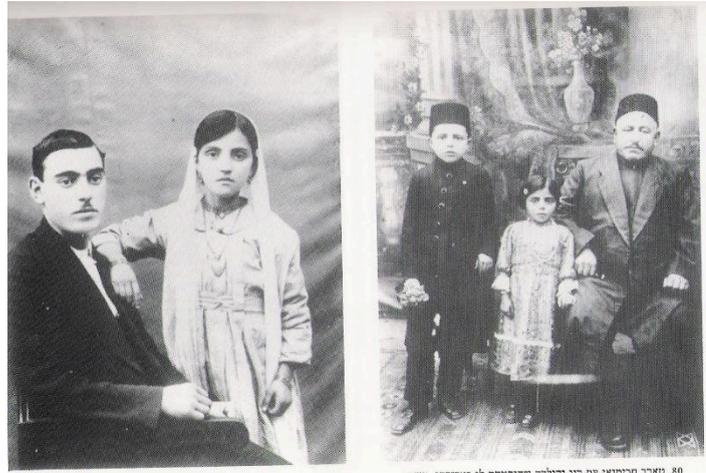

כתובה יהודית בקהילת האנוסים, תרס"א (1901)
כתובה מוסלמית משל האנוסים משנת 1306

להג'רה (1888/9). העדים חתומים עברית
החתן ניסן בן משיח והכלה שרה בת משיח

האנוסים נמנעו מלתת גט לאישה, מאחר ולא היו להם בתי דין כהלכה היה חשש שהאישה תינשא לגבר אחר מבלי שניתן לה גט כהלכה מבעלה והילד הנולד מן הזיווג הזה יהיה ממזר. אנוסי משהד, כמו יהודי המרחב, לא קיבלו

עליהם את חרם דרבנו גרשום ועל כן נשאו אישה נוספת מבלי שגרשו את הראשונה.

פאתולה ליוויאן וארוסתו

טאבר חכימיאן עם בנו

והילדה שהובטחה לו כארוסתו. בטקס האירוסין. משהד 1925

בעלייתם למכה היו שעברו בירושלים ובנו בתי-כנסת (חג'ייחזקאל ומשפחת כהן אהרונוב).

לגבי ברית מילה לא הייתה בעיה כי גם המוסלמים מלים את ילדיהם. לאנוסים הייתה חלקה מיוחדת בבית הקברות והם הצליחו לקיים במשולב פולחנים מוסלמיים ויהודיים⁷².

יהודי אפגניסטן

"ירושלים היא בית-הכנסת של העולם"

(מולא יוסף גרג'י)

העת העתיקה

אפגניסטן ומסורות השבטים האובדים

תולדותיהם של יהודי אפגניסטן שלובים במסורות אגדיות ובתיעוד ממקורות עבריים ומוסלמיים וכן בשרידים ארכיאולוגיים. המסורות בעל-פה ובכתב על תולדותיו של העם האפגני, המכנה את עצמו 'בני ישראל' [Banei Israil], הם שילוב של אגדה ומציאות. לדבריהם, הם הוגלו על-ידי בוכטו-ננאצר (נבוכדנאצר) [586 לפנה"ס]. הם הגיעו למסופוטמיה ומשם חדרו לפרס וממנה אל חבל הגור שבמערב אפגניסטן [שבה שלטו הגורידים]. בסביבות המאה השלוש-עשרה (הכיבוש המונגולי) הם נעים לכיוון דרום-מזרח ומגיעים לאזור הרי סולימאן הסמוך למעבר חיבר, שחיבר את אפגניסטן עם הודו [כיום על

⁷² על יהודי משהד ראה: מ' חכימי, *ג'דידי אל-אסלאם* (אנוסי משהד-פרסית), טהרן, 1966; ב"צ יהושע, *דיוקנה של קהילת האנוסים במשהד שבאיראן*, ירושלים, 1980 (מופיע גם בהרחבה ועם תצלומים בספרו יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 96-148); א' כהן וש' כאבלי, *דו קרני מקאומת: תאריח' יהודיאן-י משהד* (מאתיים שנה של התנגדות), כרך ראשון (פרסית); ש"ז כהן, *בשובך לציון – ילדותי במשהד ועלייתי לארץ ישראל*, [ישראל], תשנ"ט; י' כחי-בעז, *קריאת מגילת איכה והקינות לתשעה באב אצל יהודי משהד בישראל*, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח; ע' לוי, 'יהודי משהד בראשית המאה העשרים', *יהודי איראן במאה ה"ט*, הנ"ל, 'נשיא יהודי משהד', עת-מול, ו (2), 1980, 23-22; הנ"ל, 'עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד', *פעמים*, 6, תשמ"א, עמ' 57-73; הנ"ל, 'גירוש הראת 1856-1859', *פעמים*, 14, 1982 (תשמ"ג), עמ' 91-77. (נמצא גם בספרו: *יהודי איראן במאה ה"ט*); א' נצר, 'קורות אנוסי משהד לפי יעקב דילמניאן', *פעמים*, 42, 1990, עמ' 127-156; ר' פטאי, 'החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד', בתוך: א' שטאל (עורך), *עדות ישראל – פרקי ספרות, הוי והיסטוריה*, חלק ב, תל-אביב, 1979, עמ' 251-256; פטאי-נישואין, עמ' 165-192; פישל-אנוסים, עמ' 49-74; קשאני-אנוסים; הנ"ל, 'הרב סימן טוב מלמד, משורר והוגה דעות במשהד', *באורח מדע*, תשמ"ו, עמ' 365-371. A. Levy, *The Jews of Mashad*, Jerusalem, 1998; J. Pirnazar, Jaleh, 'The Anusim of Mashad', *Ester's Children: A Portrait of Iranian Jews*, Beverly Hills & Philadelphia 2002, pp. 115-136

גבול פקיסטן]. לדברי אותה מסורת, אביהם הקדום הוא קיש. לבנו המלך שאול, המכונה 'מאליכ טוואלוט' (מלך משכמו ומעלה), היו שני בנים – ברכיה וירמיה. אמותיהם היו משבט לוי. לברכיה נולד בן בשם אסף ולירמיה נולד בנו אפגנה, שעל שמו נקרא העם האפגני. בהגיעם לארצם החדשה הם נודעו כשכירי-חרב לכל המרבה במחיר. אומץ ליבם וקשיחותם היו לשם דבר בכל הזמנים.⁷³

נער פתאני שואב מים.

החוקה השבטית של השבטים האפגנים – סונים לפי דתם – נקראת 'פוכטונוואלי' והיא נהוגה לצד חוקי האסלאם. היא כוללת חוקים המזכירים את החוקה המקראית, כמו 'עין תחת עין', נישואים ושמירת הרכוש בתוך השבט, אין מבשלים גדי בחלב אימו ואין אוכלים בשר וחלב יחד, התנזרות ממגע גופני בתקופת המחזור של האישה שבסופה היא טובלת בנהר. זקנות השבט מדליקות נר ביום שישי בערב. נר כי יכבה תמות נפש באותה שנה. יש שראו אצלם סימנים של פיאות ובגד דמוי ארבע כנפות. הם נוהגים לשלח שעיר לעזאזל המדברה בימי מגיפות והם עולים לרגל למקדשים בראשי ההרים. דמיון חיצוני רב קיים ביניהם לבין הטיפוס היהודי. הם גבוהים מסביבתם, תווי פניהם יהודיים, אפיהם ארוכים ופניהם עטורות זקן ופיאות לחיים. בחלק מן השבטים יש בעלי שער צהבהב, או אדמדם, עיניים תכולות, גבות עבותות ופנים מוארכים.⁷⁴

⁷³ אביחיל-ברין-שבטים; בלוו-שבטים; נמט-אוללא-אפגנים; בריטניקה, ערך 'אפגניסטן'; שחן-סמבטיון; ניימרק-מסע, עמ' צח-צט; בן-צבי-נדחי ישראל (1963)

⁷⁴ יהושע, מנדחי ישראל עמ' 17-25. צוות של הטלוויזיה הקנדית העורך תוכנית על השבטים האובדים באפגניסטן ריאיון אותי ביוני 1997 על המסורות הללו. הם סיפרו כי בביקורם לאחרונה בקרב שבטי הפושטו בפקיסטן ובאפגניסטן הם מצאו דמיון רב במראה של הפושטונים לעומת הגזע

מספר הנוסע אפרים ניימרק:

האפגנים המה מוסלמים סונים, לא שיעים, ולבד מזה יתייחסו מלכיהם על שבט בנימין. ועוד הגדות רבות בין העם, כי ישנם באפגניסטן התיכונה יושבי אוהלים המאמינים כי אם יבשלו בשר בחלב ימותו כל הצאן, כי ישנם אשר יניחו פאת ראשיהם - - ישנם אשר ילבשו מין מלבוש הדומה לציצית, מכל להוכיח כי מזרע היהודים המה⁷⁵.

א. השבטים האובדים במקורות ישראל – אגדה ומציאות

המונח 'עשרת השבטים האובדים' [או באנגלית: *The Lost Tribes*] הוא כינוי לשבטי ישראל שנפרדו מיהודה בשנת 930 לפני הספירה והוגלו על ידי שלמנאסר מלך אשור בשנת 720 לפני הספירה. מאז הגלייתם לא נודע עליהם דבר והם הפכו מקור לא אכזב לאגדות, לזיכרונות אתנולוגיים ותיאולוגיים ובימינו לתוכניות טלוויזיה ורדיו סנסציוניות. סיפור הגלייתם של שבטי ישראל מובא בספר מלכים ובספר דברי הימים. מצאנו במלכים ב יז:ו:

וַיְגַל אֶת יִשְׂרָאֵל אֲשׁוּרָה, וַיּוֹשֶׁב אוֹתָם בְּחֶלֶח וּבְחָבוּר, נְהַר גּוֹזָן וְעַרְי מְדֵי

בדברי הימים א, ה:כו, נאמר:

וַיְגַלְם לְרְאוּבֵנִי וְלַגָּדִי וְלַחֲצִי שֶׁבֶט מְנַשֶּׁה, וַיְבִיֵאֵם לְחֶלֶח וְחָבוּר וְהָרָא וְנְהַר

גוֹזָן עַד הַיּוֹם הַזֶּה

החוקרים מזר ומלמט וכן אופנהיים ונוימאן מיקמו את גוזן בממלכת ארם בצפון מערב מסופוטמיה על שפתו הדרומית של נהר חבור (כיום תל ח'אלאף). בתעודות אשוריות מראשית המאה ה-9 לפני הספירה מוזכרת גוזן וגורלה המר ונזכרים כמה שמות עבריים, שלדעת החוקרים הם הגולים.

היהודי. לדברי אחד מהם אם תלביש להם בגד של חסידים לא תימצא הבדל בינם לבין חסיד. בשנת 1995 פגשתי אפגני משבטי הפושטו בעיר טשקנט שבאוזבקיסטן. הוא אישר את המסורות הללו של העם האפגני, אך לא מצא כל קשר נפשי או לאומי בין השבטים שלו לבין העם היהודי ומדינת ישראל.
⁷⁵ ניימרק-מסע, עמ' צח-צט.

לפי האגדה הם יושבים 'מעבר לנהר סמבטיון', אותו נהר מופלא הנזכר במדרש ובתלמוד: "מושך אבנים כל ימות השבוע ובשבת הוא נח"⁷⁶. במדרשים השונים מתייחסים לגלות עשרת השבטים:

"ולא נשתייר מישראל היושבים בשומרון אלא אחד משמונה" (סדר עולם)

"להיכן הגלה סנחריב עשרת השבטים? מר זוטרא אמר: לאפריקי; רב

חנינא אמר: להרי

סלוג" (סנהדרין, צד, א).

"אמר ר' יהודה בר' סימון: לא למקום שגלו עשרת השבטים גלה שבט יהודה ובנימין. עשרת השבטים גלו לפנים נהר סמבטיון, שבט יהודה ובנימין מפוזרים בכל הארצות" (בראשית רבא, עג).

"אמרו בשם רב שמואל בר נחמן: לשלוש גלויות גלו ישראל, אחת לפנים מנהר סמבטיון ואחת לדפני של אנטוכיא ואחת שירד עליהם הענן וכיסה אותם" (ירושלמי, סנהדרין יא).

"עשרת השבטים אינם עתידין לחזור, שנאמר: 'וישלכם אל ארץ אחרת כיום הזה' (דברים כט, כז) – מה היום הולך ואינו חוזר, אף הם הולכין ואינם חוזרין – דברי ר' עקיבא. ר' אליעזר אומר: 'כיום הזה' – מה יום מאפיל ומאיר, אף עשרת השבטים אפלה שלהם עתידה להאיר להם" (סנהדרין קיב; ילקוט שמעוני דברים כט).

מזכירים אותו יוסף בן מתתיהו, פליניוס וכמה סופרים ונוסעים ערבים קדומים ומאוחרים. הנהר שימש נושא לאגדות נפלאות ומוזרות בספרות המדרשית והרבנית. מאז ימיו של אלדד הדני (המאה ה-9) ואילך שאפו להגיע לסמבטיון או בכינויו האחר: "מעבר להרי החושך", כמה נוסעים וחולמים, שיצאו לחפש את עשרת השבטים האובדים, או את 'בני משה' ולזרזם לצאת לגאולת עם ישראל. אותם נוסעים לא הגיעו ליעדם, כי לא מצאו את הדרך או לא יכלו לחצות את הסמבטיון הגועש. לפי יוספוס מקומו בסוריה. האגדה המאוחרת קבעה את מקומו במצרים, בכוש, בחבש או בהודו. היו גם נוסעים שלדבריהם ראו אותו גם

⁷⁶ מקור השם מיוונית: Sabbateion=של שבת. אחת האגדות מספרת על יום אחד בשנה הוא ט"ו בשבט שבו האילנות משני עברי הנהר נפגשים זה עם זה ומאפשרים קשר בין שתי גדות הסמבטיון. במקורות מופיע השם הזה בצורות אחרות: סמבטיון, סבטיון, סנבטיון.

בארץ ישראל, בסין ואפילו בקווקז על גדות הים הכספי, או שזיהו אותו ברוסיה על גדות הַדְּנִיָּפֶר", הנשפך לים השחור. מעניין לציין שאפילו האנגלים, הדנים והיפאנים יצרו מסורות על מוצאם מעשרת השבטים, אך דומה ששבטי הפושטו באפגניסטן ובקשמיר הם הסיכוי האחרון שלנו בניסיון לגלות את שבטי ישראל האובדים.

ידועים במיוחד סיפוריו של הנוסע המופלא אלדד הדני שבין השנים 880-883 ביקר בבבל, בצפון אפריקה ובספרד. הוא ייחס את עצמו לשבט דן והסעיר את הלבבות בסיפוריו הדמיוניים על עשרת השבטים, שלדבריו חיים חיי נדודים כבני חורין. הם מצטיינים בגבורתם ומפילים חתיתם על שכניהם. אלדד הביא עמו גם הלכות מוזרות ומקובלות, לפי עדותו על עשרת השבטים. רבים מחכמי ישראל בימי הביניים האמינו לסיפוריו והיו שניסו ליישב את הסתירות שבין ההלכות שלו לבין אלו הנהוגות בתפוצות ישראל. ספר אלדד הדני נשתמר בשבעה נוסחים. דפוס ראשון יצא במאנטובה בערך בשנת 1480.

ב. מסורות העם האפגני לגבי מוצאו

המסורות בקרב העם האפגני הן החזקות והמתועדות ביותר. בספרי היסטוריה קדומים של העם האפגני, כמו *מח'סאן-י אפגני* מן המאה ה-16 ובכל הכרוניקות ההיסטוריות שלאחר מכן יש התייחסות ישירה של העם האפגני לעם ישראל. סבו של השאה האפגני אמנוללה חיבר את הספר *'תאריכי-י אפגאן'*, ספר היסטורי מקיף לתולדות העם האפגני, שבו הוא אומר מפורשות שהאפגנים הם ממוצא ישראלי.

ריכוז העדויות גילה את הדימיון הבא בינם לבין מנהגי יהודים:

1. החוקה הפתנית ודמיונה לחוקה המקראית נפש תחת נפש, עין תחת עין, שן תחת שן.
2. הם מגדלים פיאות זקן.
3. הם מלים את ילדיהם ביום השמיני.
4. הלבוש שלהם מזכיר טלית ובגד ארבע כנפות – האפגנים נושאים על כתפיהם ג'וי נמוז - מקום תפילה - בד באורך 3-4 מטרים מיועד לכיסוי הראש והכתפיים ובזמן התפילה פורשים אותו על הארץ. הכיסוי משמש גם כתכריך.
5. הקפדה על מנהגי נידה. איסור מגע בזמן הנידה וטבילה לאחר המחזור.
6. ייבום – כאשר אדם מת ללא ילדים אחיו נושא את אשתו.
7. כיבוד אב – מגיע לרמה של פולחן.

8. מאכלים אסורים – אינם אוכלים בשר חזיר, סוס וגמל ואינם מערבים בשר עם חלב, כי הנפש האוכלת תמות באותה שנה.
9. יום השבת הוא יום המנוחה.
10. הדלקת נרות בערב שבת על ידי הנשים הזקנות של השבט שהגיעו לגיל הבלות.
11. מורחים דם על המשקוף ועל שתי המזוזות בזמן מגיפה.
12. קיימים ביניהם שמות עבריים שאינם רווחים בקרב המוסלמים, כמו ישראל, שמואל, עקיבה.
13. חלק מן היישובים שלהם נושאים שמות של יישובים בארץ ישראל.

ג. מסורות יהודי אפגניסטן

בקרב יהודי אפגניסטן רווחה מסורת, שלפיה המקומות המוזכרים בספר מלכים ב (יז, ו) ובדברי הימים א (ה, כו) מצויים בתחומה של אפגניסטן:

1. **קְבוּר** – הוא מעבר ההרים בין אפגניסטן להודו, הקרוי מעבר ח'יבר ומאוכלס על-ידי שבטים פתאנים המאמינים באמונה שלימה שהם צאצאי בני ישראל.
 2. **הָרָא** – היא העיר הראת שבאפגניסטן, שבתקופה האחמנידים נקראה אריאה, או הרא ובימי אלכסנדר הגדול נקראה אלכסנדריה דהרא⁷⁷.
 3. **גִּזְזָן** – היא העיר גזני/גזנה והנהר שלידה הנושא את השם גזני/גזנה⁷⁸.
- יהודי אפגניסטן מעידים שראו בני שבטים שעל בגדיהם רקומה מנורה. היו שראו מעין מזוזה קשורה לידם והם מעוטרים בבגד ארבע כנפות, דמוי טלית ללא פתילים. בזמן התפילה הם פורסים לפניהם את הטלית לתפילה. בני השבט חיים בהכרת אחדותם.

על כך יש להוסיף, שהעיר מאימנה שבאפגניסטן נשאה את השם הקדום 'אל יהודיה', והמוסלמים הכובשים החליפו את שמה למאימנה.

אסיר ציון באפגניסטן שמואל שבתאי דדש, שאותו ראינתי, סיפר בריאיון ששבטי הפתאנים באפגניסטן מחולקים לשנים עשר שבטים ולתת-שבטים והם דוברים פושטו בניגוד ליהודי אפגניסטן הדוברים פרסית. לפי המסורת שבידם

⁷⁷ על העיר הראת, ראה לעיל עמ'.....
⁷⁸ על העיר גזני, ראה לעיל עמ'.....

הם צאצאי הגולים העבריים, שנדדו בהרים ללא מנהיג רוחני עד שבא מוחמד וקיבלו את תורתו מבלי לשנות את חוקות השבטים.

אלה שמות השבטים:

1. רבאנים – בני שבט ראובן. הם מגדלי צאן וידועים כמכניסי אורחים.
2. שינווארים – בני שבט שמעון.
3. ליוואנים – בני שבט לוי. משפחת אצילים, יש ביניהם שופטים ונכבדים.
4. יונים - יהודה. אלה מנהיגי כל השבטים ומקובלים עליהם.
5. יצחקי - רועי צאן וזקניהם משמשים מורים לשאר השבטים.
6. ג'אי - זבולון. חקלאים ובעלי מלאכה.
7. זאעי ח'אן - נפתלי.
8. קאק'א כיל - גד. שבט חקלאים.
9. אצ'יק זאעי - אשר.
10. אפרידי - אפרים. בני השבט ידועים כלוחמים עזי נפש שנלחמו לצד הבריטים במלחמת העולם הראשונה.
11. משפחות סולימאן כיל, דאוד זאעי, יוסף זאעי.

סיפר לי בשעתו אבא נעמד מבית שמש, שעלה לארץ מאפגניסטן עם קום המדינה: "נסעתי לקנדאהר. נפגשתי שם עם שני צעירים שסיפרו לי כי הם עושים פסח וכי יש להם מנהגים הקשורים בפסח. זכור לו שביליל יום הכיפורים היה נכנס לבית הכנסת זקן גוי, שישב בפינה נסתרת והיה נשאר שם עד מוצאי יום הכיפורים ובמשך זמן הצום לא החליף מילה עם איש. בתום התפילה לבש את צעיפו והסתלק עד ערב יום הכיפורים הבא".

לפני שנים פגשתי בתל-אביב במר יעקב בן דניאל בצלאל, שעלה מאפגניסטן בשנת 1933. לדעתו, אנו מתעלמים בקלות מאחים, המכריזים בגלוי כי הם מצאצאי עם ישראל. "הם האחים הנידחים מגלות אשור. אני יכול להעיד על כך ממה שראו עיניי. בדרכי לארץ עם בני הקטן. הגענו ללינת לילה לח'אן באזור פתאני. בני היה מגודל פיאות. לפתע התקהלו מסביבי פתאנים נזעמים, משכו את הילד ממני ואמרו: 'זה אַפְרִיטְאנְדָה' – זהו בן לשבט אפרים. ניסיונותיי לחלץ את הילד מידיהם עלו בתוהו עד שנכנס לח'אן – איש שיירות רכוב על גמל שהסביר להם שלא רק הפתאנים מגדלים פיאות אלא גם היהודים. רק אז קיבלתי חזרה את בני".

בית תה אפגני. בחזית התמונה צייד ובידו בז-צייד ורובה.

הנשיא המנוח יצחק בן צבי מצא עניין רב בשבטים הנידחים האלה וראיין כל יהודי אפגני שיכול היה להוסיף לו מידע חדש על שבטי הפתאנים. הוא כותב בספרו 'נדחי ישראל'⁷⁹:

שבטי אפגניסתאן, שבקרבתם שכנו יהודי אפגניסתאן דורות רבים, הם שבטים מוסלמים אשר שמרו ועדיין שומרים את המסורת המופלאה בדבר מוצאם מעשרת השבטים. מסורת זו, המהלכת בקרב אנשי שבטי אפגאן, עתיקה היא ויש לה אסמכתא היסטורית, עליה עמדו כמה חוקרים ותיירים, יהודים ולא יהודים, אשר ביקרו במקומות ההם, וגם אלה שעסקו במחקר ארץ זו והאוכלוסיה שלה, לפי מקורות ספרותיים בלבד. ידיעה זו מצויה בכרוניקות אפגניות עתיקות ועליה חוזרים גם סופרים אפגניים חדשים. דברים נתפרסמו בעניין זה גם בספרים ובאנציקלופדיות, בלשונות אירופה וגם בעברית... אולם נפל דבר בימינו: קמה מדינת ישראל והגיעה שעת עליתם של יהודי אפגניסטן. ביאתם אלינו נתנה לנו הזדמנות לגבות עדות מפי עדים חיים, עדי ראייה שבילו שנים רבות בקרב השבטים הללו והכירו מקרוב את מסורתיהם ומנהגיהם. אלה הם יהודים הסחים לפי תומם ומספרים מה שראו בעיניהם ומה ששמעו באוזניהם.

הרב א. אביחיל, העומד בראש אגודת 'עמישב', שהוקמה בשנת 1975, הביא את הדברים לכדי אמונה משיחית. בספרו 'האובדים בארץ אשור – מקורם הישראלי של שבטי הפתנים' ואחר כך בספרו 'שבטי ישראל האובדים והנדחים',

⁷⁹ בן-צבי-נדחי ישראל (1963), עמ' 217-218.

מביא עדויות שלפיהן שבטי הפתאנים באפגניסטן, שבשם העתיק הם קרואים 'בני ישראל' והם חיים באפגניסטן, בפקיסטן ובקשמיר. הם מונים כ-20 מיליון נפש. הרב אביחיל מנסה להוכיח את קשריהם של הפתנים לשבטי ישראל האובדים.

השבטים הפתנים באפגניסטן חיים חיי שבט בסמוך לגבול הפקיסטני, לשעבר הודו. הם שבטים חסונים של לוחמים עזי נפש, גבוהי קומה ופניהם בהירים לעומת העממים האחרים באזור, אפיהם מאורכים, יש ביניהם בעלי עיניים תכולות ושער אדמוני. קשה להבדיל בינם לבין יהודי אפגניסטן.

ד. עדות מתוך ארמון המלוכה

הבריטים ששלטו באזור כינו את הפתנים *Jews*. רופא צבאי בריטי בשם בלוו (Bellevue), שכיהן כרופא וכמרגל בארמונות מלכי אפגניסטן בבירה הקדומה קאנדאהר, כותב בזכרונותיו משנת 1857, כי גילה בארמון בקנדהאר שבעה ספרים היסטוריים שנכתבו בשנים 1605-1783 בפרסית ובפושטו על מקורם של שבטי הפושטו המכנים עצמם 'בני ישראל'. השבטים טוענים שמוצאם משאול בן שבט בנימין. המסורת האפגנית מדברת על יציאת מצרים בהנהגתו של מוסא, מלווים על ידי המשכן הקרוי בפיהם 'טאבוט-י-סאקינה' – ארון השכינה. כששאול הומלך למלך הוא הוגדר כמלך משכמו ומעלה. היו לו שני בנים ירמיה ואפגאנה, שאימותיהם היו משבט לוי. בלוו, שלא היה אוהב ישראל, מציין, שפלא בעיניו שעם אציל כמו העם האפגני לא בחר ברומאים או ביוונים הקדומים כאבות אבותיו אלא בחר בעם הנקלה רוצח האל. ללמדך, שאי אפשר להתעלם מהאמת ההיסטורית. הוא מספר כי אלפי יהודים הוגלו בצו של בוכטו-נאצר - נבוכדנאצר והובאו לקוהיסטן-י-גור שבמערב אפגניסטן. הם שימשו כצבא שכיר לכל מעוניין. משצר היה להם המקום הם עברו לפנים הארץ. עד בואו של מוחמד הם היו סמוכים על חמישה חומשי תורה. זקני השבט הגיעו לבגדאד והתאסלמו ומשכו את כל הפתנים להתאסלם. שמותיהם העבריים הומרו לשמות מוסלמיים. האפגנים מונים מאדם הראשון ועד אברהם אבינו 63 דורות. מאברהם אבינו למלך שאול 45 דורות. מהמלך שאול ועד קאיס שקיבל את האיסלם 37 דורות.

בלוו מוסיף ומציין כי המבנה הפיזיונומי של האפגנים דומה מאוד לזה של היהודים. הם נושאים אישה בתוך המסגרת השבטית. הם מצטיינים בחוסר

סבלנות, בהעדר ריסון עצמי, במצבי רוח בלתי יציבים, בשקדנות ובאהבה גדולה לחופש. הם נאמנים לחוקה השבטית והם מצטיינים כאנשי מדון קשי עורף. החוקה השבטית שלהם – פוכטונוואלי – מזכירה את החוקה המקראית – היא הבסיס לחיי השבט ולמנהגיו. בלוא מזכיר את טקס קורבן הפסח, את שליחת השעיר לעזאזל המדברה בימים של מגיפה. בימים אלה הם שמים דם קרבן על המזוזה. בשר הקרבן ניתן לכהני השבט. במקרים של ניאוף סוקלים את הנואפים באבנים מחוץ למחנה. אין מעבירים נחלות משבט לשבט. חלוקת הנחלות מועלית בגורל. מנהג אחר הוא מנהג העלייה לרגל למקדשים המצויים בראשי ההרים.

ה. עדות מצולמת

צוות של הטלוויזיה הקנדית ערך תוכנית על השבטים האובדים באפגניסטן. הצוות ריאין אותי ביוני 1997 על המסורות הללו. הם סיפרו כי בביקורם בקרב שבטי הפושטו בפקיסטן ובאפגניסטן מצאו דמיון רב בין פתאנים ליהודים. לדברי אחד מאנשי הצוות, אם תלביש לפתאני בגד של חסיד לא תימצא הבדל בינו לבין חסיד ממזרח אירופה. בני השושלת המלכותית שהודחה בשנת 1973, מייחסים את עצמם ל"בני ישראל".

בשנת 1995 פגשתי פתאני אפגני בעיר טשקנט שבאוזבקיסטן. הוא אישר בפניי את המסורות של העם האפגני לגבי מוצאו הישראלי, אך לא מצא כל קשר נפשי או לאומי בין השבטים שלו לבין העם היהודי כיום ומדינת ישראל.

ו. ריאיון עם הפתאני עות'מן עבד אל-רחים ח'אן

עות'מן נולד בארה"ב. בזמן הריאיון בביתי בירושלים (13.7.1997) הוא היה בן 21, למד ארכיאולוגיה של תקופת המקרא באוניברסיטת הרווארד והגיע לארץ במסגרת משלחת לחפירות ארכיאולוגיות באשקלון. עות'מן מתמחה בתולדותיה וחייה של אפגניסטן וקשמיר. אביו הרופא נולד בקאבול. עזב את אפגניסטן בזמן המלחמה (1972-1973) והיגר לארה"ב. אימו ילידת קשמיר. גם האב וגם האם חיים את המסורת האפגנית שאותה הנחילו לבנם, לפיה הם צאצאי עשרת השבטים שהוגלו על-ידי נבכודנאצר במאה השמינית לפני הספירה והתגלגלו לאזור.

עות'מאן ביקר כמה פעמים באפגניסטן וחרש אותה לאורכה ולרחבה כשהוא מגודל זקן ולבוש בלבוש המסורתי האפגני. קרובי משפחתו נלוו אליו בסיוריו. לדבריו הוא הסתובב באפגניסטן עם דרכון פקיסטני שרכש תמורת 600 דולאר. הסיימת ח'אן בשם משפחתו מלמדת שהוא שייך לשבטים הפתאנים ואולי גם לבית המלוכה. לדבריו זאהיר שאה, המלך האפגני הגולה, חי במילאנו באיטליה בעושר. עות'מאן נפגש עם בנו של זאהיר שאה באפגניסטן, איש משכיל בעל תואר דוקטור שאינו מגלה עניין בחזרה לכס המלוכה אך הוא פעיל שטח. לגורמים אנטי מלוכנים לא היה עניין לחסל את המלך, שבזמן הריאיון היה בן שמונים שנה ובינתיים נפטר. לעומת זאת הטאליבאן שמר על קשר עם השאה.

סיפרתי לעות'מאן שהאפגנים שיתפו פעולה עם הנאצים במלחמת העולם השנייה. לדבריו המלך היה חלש ומי שהנהיג בפועל את המדינה היה ראש הממשלה האשים ח'אן, שהייתה לו אוריינטאציה נאצית.

הוא סיפר כי ראה מצבות במוזיאון של קאבול מבית הקברות היהודי העתיק בג'אם. הוא מזכיר את הכתובת עם האיזכור 'שליח'. לדבריו יש הרבה ציונים של מקומות יישוב באפגניסטן ובקשמיר המאוזכרים גם בתנ"ך. השמות קאבול, קשמיר, חצור ליד קאבול בית פעור, פיסגה, חשבון, הר נבו. להרבה מקומות יש משמעות עברית בלבד. הוא מצא מילים וכתובות בעברית. לדבריו יש לו צילומים של תעודות עבריות הנושאות את השמות אסף, ברכיה, ישראל, בנימין. במקורות האסלאם אין איזכור של למך, אביו של נח, אבל יש מקום שמזכיר את השם של אביו של נוח - מטר למ - קבר אביו של נח למך. הקבר פונה לעבר ירושלים. לדבריו תושבי קשמיר אינם משתמשים בשם קשמיר שניתן לאזור על ידי הבריטים אלא בשם עתיק היומין כשר. לדבריו, שבטי הפושטון שמוצאם מן הערים הראת, קנדאהר, ח'וסט, לאגמאן, קאבול – הם משבטי ישראל. יש אזור שנקרא פשוניסטן. מסורת בקרב הקשמירים, שלהם גבול משותף עם הודו, פקיסטן ואפגניסטן על מוצאם מעשרת השבטים. יש ספרות עניפה שנכתבה על ידי זרים. הם מכנים עצמם 'בני ישראל'. היסטוריונים קשמיריים קובעים כי הקשמירים מוצאם מבני ישראל. רבים ממנהגיהם זהים למנהגים של שבטי הפושטו וידוע על נישואים בין גברים בני הפושטו עם נשים קשמיריות. יש שבטים שחיים במנותק משבטים אחרים. שבטי ג'ג'י ושימנוידים גרים במעבר חיבר. הוא אסף מינהגי שינווארי ואפרידים. לדבריו, מסוכן כיום ללכת אל אזורי השליטה של שבטי האפרידים (תת-שבטים): יוסף זאי, יצחק זאי, אליאס ח'יל, סולימאן ח'יל. יש אנשים שנקראים כאיס-קיש כשם פרטי. לאחר התאסלמותם

הם נאלצו לשנות את שמותיהם העבריים. מעט מאוד ידוע על כך. יוסף זאי באו מאזור קאבול וההזארה חיים ליד הגבול הפקיסטני. עותמאן שוחח עם מאות פתאנים וכולם מסכימים שמקורם בעם ישראל, אך רובם נגד מדינת ישראל. לדעתו של עות'מאן יש קשר בין היהודים לבין הפושטונים קרבת דם. הוא מוכן לערוך בדיקה גנטית ולהשוות את הדם שלו לדם שלי כדי למצוא קירבה גנטית, המצביעה על מוצא משותף. לדבריו, החוקה השבטית קובעת שאם בא אורח לטריטוריה שלך, אינך יכול לפגוע בו גם אם הוא אויבך. עליך לארח אותו כאורח רצוי, אולם בצאתו של האורח מן הטריטוריה של השבט מותר להרוג אותו. בעקבות המלחמות העקובות מדם התפזרו מיליוני אפגנים בעולם. מי ששווה משהו עזב את המדינה. הוא מספר כי בזמן ביקורו אצלי פועלות בקבול שלוש קבוצות של מוג'הדין שנלחמות זו בזו. אין מנהיגים. ילדים בני 11-12 נושאים נשק והורגים זה את זה.

בשנת 1978 היו עדיין יהודים בעיר הראת. בשנת 1995 עותמאן מצא בקאבול יהודי אחד בשם בצלאל. יש לו בת יפהפיה בקאבול שנישאה למוסלמי ועל כן הוא נשאר שם. לא נשארו בת-כנסת בקאבול. בשוק המרכזי בקאבול הוא ראה שטיח עתיק יומין שעליו רקומות כתובות עבריות. לדברי עות'מאן, תוך עשר שנים כל המסורות ייעלמו מן העולם ולא יהיה מישהו שיידע את ההיסטוריה של העם האפגני. המוג'הדין אינם יודעים דבר על העבר שלהם. התרבות נעלמת, המוזיקה נעלמת, השטיחים האפגניים המפורסמים אין מי שימשיך ויארוג אותם. גם קשמיר היא קרבן למאבק בין הודו ופקיסטן. הפקיסטנים מצד אחד וההודים מצד שני רוצים להשתלט על קשמיר. קשמיר מעולם לא נלחמה. אין בה קיצוניות. תושביה הם חקלאים ואומנים של מלאכת יד מופלאה. המלחמה עשתה שמות באפגניסטן ובקשמיר. האפגנים שומרים על המסורת שלהם גם בגולה. יש מסגדים לאפגנים בכמה ממדינות ארה"ב. הם שומרים הן על המסורת האסלאמית והן על המסורת השבטית המקבילה בהרבה מובנים לחוקה המקראית.

שאלתי: "עות'מאן, שמעת ודאי על הממצאים שנתגלו באזור הגור, פרובינציה על נהר הרוד, המושך את מימיו בין הראת וקאבול. מקום מושבם הראשון של שבטי 'בני ישראל'. בעיירה ג'אם בפירוז-קיה נתגלה בשנת 1957 בית קברות יהודי עתיק ובו 88 מצבות קבורה עבריות מן השנים 1012-1249, שתושבי המקום כינו אותן 'מצבות הקסם הירוקות'. האם יש סיכוי שיתגלו עדויות נוספות בעתיד?"

והוא השיב: "אני מכיר את האזור המדובר. להערכתי, באתר הזה עוד יחשפו בעתיד גם ממצאים שיוכיחו אחת ולתמיד את מוצאם הישראלי של השבטים האפגנים".

שאלתי: "אין 'סכנה', שיום אחד יבקשו מיליוני אפגנים לחזור למולדת הישנה?"

והוא השיב: "מדינת ישראל אינה צריכה לחשוש, שמיליוני אפגנים יגיעו אליה ויבקשו לממש את זכותם לעלייה. העם האפגני גאה במוצאו אך הם אוהבים את המולדת האפגנית שלהם. הם מאוד עקשנים ובכך הם מאוד קרובים ליהודים". עות'מאן יצא מביתי לנסיעה נוספת באפגניסטן. מאז עקבותיו נעלמו⁸⁰.

נותרו כמה שאלות שאין להן עדיין מענה:

1. האם היהודים בימי הביניים ובעת החדשה שחיו באזור הם צאצאים

ישירים של היהודים הקדומים באזור?

2. האם העם האפגני הוא אמנם בן לשבטי ישראל האובדים, שלימים

קיבל את דת

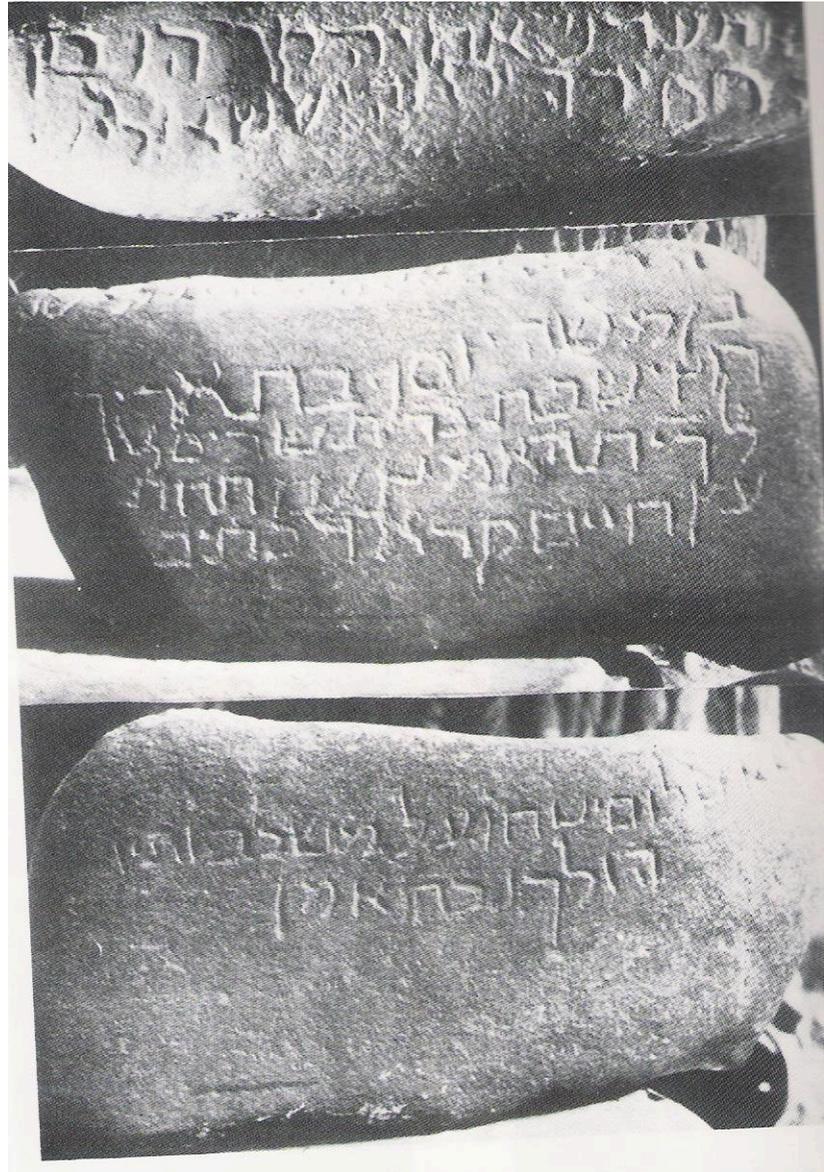
האסלאם ואבד ליהדות?

4. האם יהודי אפגניסטן הם רק תולדה של תנועות הגירה

מאחרות?

הוכחה לקיומה של קהילה יהודית אנו מוצאים במצבות קבורה מן המאה ה-13 שנמצאו בבית עלמין יהודי קדום בפירוז-קוה (Firuzkuh) בירתם של סולטני גור (Gur), הקרויה בימינו ג'אם. יישוב זה, הנמצא כ-250 ק"מ מזרחית לעיר הראת על האפיק של הארי רוד, נשען על ישיבות בבל ובעיקר ישיבת פומבדיתא, קיים חיים יהודיים תוססים שכללו בתי כנסת, בתי מדרשות, ישיבות ומוסדות קהילתיים וארגוניים. נוסח המצבות מעיד על חיים יהודיים שהתקיימו במקום במשך 210 שנים.

⁸⁰ מקורות: יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 17-25 והמקורות המצוינים שם; בלוו-שבטים; נאמט אוללא-אפגנים; אביחיל-שבטים.

מצבה (3 חלקים) על קברו של אלישע בן משה יוסף מפירוז-קו

מיום כ"ד בשרי 1510 למניין השטרות – 26.9.1190

המצבה המובאת כאן היא בת שלושה חלקים משנת 1190 וזה לשונה:

חלק ראשון:

1 ופאתעדני אחי היקר הנבון

2 החסיד הירא היש(י)ש אלישע⁸¹

חלק שני:

3 בן משה יוסף בתאריך

4 רוזי שבת כד תשרי סאל

5 אלרי [1510 לשטרות, 26.9.1190] תהא מצעו תחת

6 עץ חיים קרא דכתיב

חלק שלישי:

7 יבוא שלום ינחו על משכבותם

8 הולך נכחו [ישעיה נז, ב] אמן⁸².

המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הזה שנתגלתה עד כה היא משנת 1324 לשטרות (20 בדצמבר 1012) והמאוחרת ביותר היא של ראש הקהילה דויד שאה, שהלך לעולמו ביום ראשון, ה' באלול 1557 (19 באוגוסט 1249) – 27 שנים לאחר הפלישה המונגולית. אם לא יתגלו מציבות מאוחרות יותר תהיה זאת עדות להיעלמה של הקהילה היהודית באפגניסטן במועד האמור, כנראה בשל חיסול פיסי, הגירה, הגליה או המרה. בין המצבות לא נתגלו מצבות של נשים או ילדים וכנראה גם לא של פשוטי עם. תופעה זו רווחה באפגניסטן עד הדורות האחרונים⁸³. מרבית הקברים היו ללא מצבה והסתפקו בתלולית עפר. בין התארים של בעלי המצבות נמצאו תארים המוכרים לנו מבבל: 'אלוף [בתורה]', 'ראש הסדרנות' – 'ריש סידרא' (ראש הסדר) כלומר ראש ישיבה. רווח גם התואר 'חכם', 'מלמד'. התואר 'זקן' או 'ישיש', אינם מצביע על גיל אלא על חכמתו של האיש. במצבה מס' 21 מופיעים ברצף התארים הבאים: 'הישיש הנבון החכם היקר החתן הירא התגר', 'ראש הכנסא' (בית הכנסת), 'ראש

⁸¹ ופאת وَاَفَاة [ערבית ופרסית: מת] גם בימינו מצאתי על מצבות בבתי עלמין בוכריים 'ופאת כארד' 'מת' בתג'יקית-יהודית ובמילון בוכרי-עברי-רוסי של ד"ר ח. שמענוב ההגדרה ל'מוות' היא VAFOT; עדני [=ומקומו בגן עדן]; הישיש [במובן מנהיג ו/או חכם במובן 'בישישים חכמה' (איוב יב, יב)]; רוזי [פרסית: ביום]; סאל [פרסית: שנה]; מצעו [=משכבו].

⁸² ראפ-כתובות (1965), מס' 12. עמ' 32-37. יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 66.

⁸³ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 55. בביקור שערכתי בשנת 2004 בטרמז [Termez, Tirmiz], עיירת גבול אוזבקית הגובלת עם אפגניסטן, כ-60 ק"מ צפונית לבאלך, מצאתי בבית העלמין היהודי קברים ללא מצבות אלא עם תילי עפר. המצבות הבודדות היו בעיקר של יהודים אשכנזים. במקום מתגורר שומר מוסלמי שמשפחתו משגיחה על המקום מזה דורות.

הקהל' 'עזרת הקהל' ו'נשיא'. גם בדורות האחרונים מצאנו בקהילות אפגניסטן, בוכרה ואיראן, הבחנה בין המנהיג הרוחני של הקהילה לבין ה'נְכִיל' או ה'כלאנתר', שייצג את הקהילה בפני השלטונות וגבה מסים מן הקהילה⁸⁴.

בהיותה מושבה של סוחרים על חלק מן המצבות מופיע התואר 'תגר'. האזור מוכר גם בשם 'מושבת הסוחרים של בצרה', המצביע על מקורם של הסוחרים שנדדו עד לפאתי מזרח.

האם השר והטפסר אפרים בצלאל הוצא להורג?

אחת התעלומות בין המצבות והכתובות שנתגלו באפגניסטן עד היום היא מצבתו של השר והטיפסר משה בן אפרים בצלאל⁸⁵. מצבת שיש זו, שגובהה 58 ס"מ ורוחבה 39 ס"מ, היא יחידה במינה, עד שייתגלו מצבות נוספות, הן בסגנונה והן בעיצובה. החוקרים מתלבטים לגבי זמנה המדויק. המצבה הזאת שהייתה בשעתה במוזיאון קאבול אין יודעים מה עלה בגורלה בימי מלחמות האזרחים. ראפ מספר כי אגא ג'אן בחבודי, היהודי האחרון שנותר בעיר באלך, סיפר לו כי כתובת זו נתגלתה סמוך לקנדאהר לפני כמה עשרות שנים והובאה משם למוזיאון קאבול. מצבה זו היא ב'צריך עיון' ובחינה נוספת עד שנגלה מצבות בסגנון דומה באזור או באזורים אחרים במרחב, שאולי היא הייתה בית היוצר משם הועברה לקנדאהר. בינתיים היא משמשת עדות היסטורית, תרבותית ולשונית.

⁸⁴ פרופ' שאול שקד פענח מצבות נוספות, לא רבות, אך כנראה עוד יתגלו בעתיד מצבות נוספות. האתר המדובר עבר טיפול של שודדי קברים, הסוחרים במצבות וכנראה עוד יחלוף זמן רב עד שהמצבות שהתגלו לידי סוחרים עתיקות יפוענחו ויחשפו עולם יהודי עשיר, שנעלם מן העולם בעקבות הכיבוש המונגולי. פרופ' שקד מדווח במאמרו בין השאר על לוח מלבני קטן ושטוח עשוי ברונזה המעוטר בשני קצותיו בעיטור דמוי עלים ומשני צדדיו כתובת בפרסית-יהודית המספרת על שם בעל החפץ או האיש שהקדיש אותו. פרופ' שקד משער שמדובר ב'אצבע' לקריאה בתורה. תגלית אחרת שטרם נחקרה היא דפי פיוט מן התקופה הטרומ מונגולית וכמובן מצבות קבורה מאותה תקופה (ראה שקד-ידיעות, פעמים, 79 (תשנ"ט), עמ' 3-6).

⁸⁵ ראפ-כתובות (1965), מס' 21, עמ' 51; יהושע-מצבה מקאבול (תשל"ט), עמ' 348-351; שקד-כתובות, עמ' 74-76. שאול שקד, 'עדויות על חיי היהודים באפגניסטן הקדומה', משואה, גיליון 1 (ניסן תשס"ו – אפריל 2006), עמ' 10.

מצבת השר והטפסר

משה בן אפרים בצלאל משנת 1320 (?)

המצבה העשויה שיש, מסותתת בסגנון הערבסקה. האותיות שעליה הן אשוריות בולטות, שלא כבשאר כתובות, החקוקות על שברי אבני בזלת שחקוקות עליהן אותיות בכתב עברי-מזרחי. הכתובת כולה עברית ושואבת בעיקר מן המקרא. הטקסט מחורז. הדימויים לקוחים מעולמם של סוחרים כמו: 'ויפקד שטר יומו'. מן הכתובת נותרו שש-עשרה שורות וחצי בלבד. סיומו של כל חרוז מסומן בנקודה עילית.

הכתובת פוענחה על-ידי ראפ בצורה משובשת וללא התייחסות למקורות העבריים של הנוסח, שמן הסתם יכולים ללמדנו על המקורות העבריים שהיו מוכרים לקהילה ובעקיפין אולי לקבוע את שייכותם לקראים, שפעלו וחיו באזור זה, או ליהדות הנורמאטיבית הסמוכה על שולחן התורני של ישיבות בבל.

הכתובת המוקדשת ל'השר והטפסר המ' משה בן אפרים בצלאל', מצביעה שהנפטר היה יהודי בעל עמדה ממלכתית בכירה ובעל מעמד בכיר בקהילתו, שהצטיין בנכסי חומר ורוח. עובדה היא שהחברה היהודית שבה חי ופעל יכולה הייתה להוציא מתחת ידה מצבה המעידה על חיים יהודיים עשירים הן בחומר והן ברוח בחבל ארץ זה.

מקיים המצבה הוא אחיו של הנפטר (שורה 16), שמת ללא עת ובמפתיע וייתכן שנרצח או הוצא להורג (שורות 7, 13-14). במותו הותיר אחריו את אביו אפרים בצלאל (שורה 16) ואת צאצאיו (שורה 6, 14), המצביע על גיל ביניים לא מבוגר מדי ולא צעיר מדי).

הכתובת המובאת להלן, שפורסמה על-ידי ראפ, יוצאת דופן מבחינות רבות.

וזו לשון הכתובת:

- 1 נ ב ג ע
- 2 הציון הלז זרע קודש
- 3 [מצב]תה הבחור הנח[מד] השר
- 4 והטפסר המ משה בן אפרים בצלאל
- 5 אל אלקים אעתיר נפשו בטוב תלין.
- 6 וזרעו לעד י[כו]ן במעלות עולין.
- 7 יום צרה ותוכחה ונאצה " יום עברה וזעם
- 8 ורצצה" יום נפל [בר]וש" הפך ללענה ורוש"
- 9 יום שהורד גאווו" כי עלו קמשונו" יום
- 10 שנפטר מבית עולמו" ויפקד שטר יומו"
- 11 מחמדת יקרים" ותפארת בחורים שמו הנל'

- 31 בראש חודש אדר נשלם תאותו" באחד
- 32 בשבת כי בא עיתו" חלחלה אחזתו ורעדה
- 33 כי בא יום הפקודה" ואת נטש את בניו ואת
- 34 ביתו" והלך כרצון הבורא אותו" ועזב את
- 35 [בית] אביו ביגון ואנחה" אוי לי על אחי אחה

פירוש:

1 נ ב ג ע - נוחו בגן עדן. ראפ רואה בראשי התיבות האלה גם כגימטריה של

שנת הפטירה, לפי מניין בריאת העולם. בחישוב לפרט קטן מתקבל השנה

ה'קכה, והתאריך העברי הוא: יום שבת א' באדר ה'קכה (25.1.1365). ראפ

תרגם את 'אחד בשבת' כ-Samstag – שבת ולא הבחין כי בשורות 12-13

מוזכר אחד בשבת (ובפרסית 'יק שבת'), שהוא כמובן יום ראשון (ראה: תענית

כט, ב). מכאן שחשבונו של ראפ אינו עומד במבחן. אותה שנה הייתה גם שנה

מעוברת, וחזקה על בעלי המצבה שהיו מציינים במפורש אם מדובר באדר

ראשון או באדר שני, שחל ביום שני בשבוע (24.2.1365). כל המצבות שנתגלו

באפגניסטן מתוארכות לפי מניין השטרות ובכולן השנה צמודה ליום בשבוע,

ליום בחודש ולשם החודש. סביר להניח שראשי התיבות הנל' (שורה 11),

שאינם תורמים למשפט או לחרוז, מתאימים יותר לשנת הפטירה לפרט גדול:

ה'פ, שהיא שנת 1320, שהייתה שנה לא מעוברת. ראש חודש אדר חל בימים

שני ושלישי (12/11 בפברואר 1320). תאריך זה בא בחשבון
אם הנפטר הלך

לעולמו בשעות הערב של יום ראשון, שאז מונים לפי התאריך
שלמחרת.

3-2 הציון הלז – על-פי הכתוב במלכים ב כג, יז: זרע קודש – על-פי
ישעיהו ו, יג:

'זרע קודש מצבתה'.

4-3 השר והטפסר – שר השרים, אדם נכבד, נגיד. לפי ירמיהו
מא, כז: 'פקדו עליה

טפסר' במשמע של שר ונגיד. נגזר מן 'תפתיא' ומן 'שר'.

4 המ - ראפ מפענח 'הוד מלכותו'. סביר להניח 'המנוח'. משה בן
אפרים בצלאל - השם 'בצלאל' או בקיצורו 'בצל' רווח כשם
משפחה אצל יהודי פרס ואפגניסטן

עד ימינו. ראה תעודה מסוכות תרי"ז (1856), בחתימת בנימין
בן כה"ר גאני יצ"ו

בצל חזק. אצל: בן צבי, מחקרים, עמ' 331. ראה גם נצר: קהילת
האנוסים

במשהד, עמ' 142.

17 אל אלקים אעתיר - אתפלל, לפי שמות ה, ה; נפשו בטוב תלין -
לפי תהלים עח, מט.

18 זזרעו לעד יכון - לפי תהלים קב, כט, משלי כט, יד; במעלות עולין
- כוכבם יתנשא מעלה מעלה.

19 יום צרה ותוכחה ונאצה - על-פי מלכים ב יט, ג. אולי מרמז על
סופו הטראגי
של הנפטר.

20/ורצצה – מן המקורות הייתה מתבקשת כאן המילה 'וצרה' אך
המחבר ביקש

שלא לחזור על שורה 7. ורצצה במובן של 'שבר, נפץ'; יום נפל
[בר]וש – לפי

'הילל ברוש כי נפל ארז' (זכריה יא, ב); הפך לענה ורוש – צירוף
של 'ההופכים

ללענה משפט' (עמוס ו, יב) ושל 'ומרודי לענה וראש' (איכה ב,
יח).

9 יום שהורד גאנו – לפי זכריה י, יא: יום שהורד מכס שלטונו.
השווה עם שורות

7-8. כי עלו [צריך להיות: עלה] קמשונו – עלו קוצים על קברו.
בחינת: 'יעלו

עשבים בלחיי' (ירושלמי תענית סח, ד).

19 בית עולמו – כינוי מליצי לקבר המת: 'הלך האדם אל-בית עלמו'
(קהלת יב, ה,

ויקרא רבה יב, תוספתא ברכות ג, כד). ויפקד שטר יומו – צירוף
זה מצביע מן

הסתם על מונח שגור בקהילת סוחרים במשמע שהגיע יום
פרעון השטר, וכאן:

יום המיתה, שהוא כאמור בהושע ט, ז: 'באו ימי הפקודה, באו
ימי השילם'.

20 מחמדת יקרים ותפארת בחורים – על-פי יחזקאל כו, ו; משלי כ,
כט. שמו – בא

להתחרז עם יומו, אך אינו תורם דבר. אולי טמון כאן מרכיב של
השנה. הנל' –

ראשי התיבות האלה אינם מתחרזים. אולי הנפטר לעולמו, אך
נראה כי מדובר

בשנת הפטירה (ועיין לעיל, פירוש לשורה 1).

21 נשלם [צריך להיות: נשלמה] תאותו – לפי קוהלת רבא א, לד, ג,
 ב: 'אין אדם
 יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו'.

13 כי בא עיתו – הגיע זמן פטירתו, לפי קוהלת ז, יז: 'למה תמות
 בלא עתך'.

חלחלה אחזתו ורעדה – על-פי תהלים מח, ז ויחזקאל ל, ט.

14 כי בא יום הפקודה – יום המיתה (ראה שורה 10).

15 והלך ברצון הבורא אותו – רמז לעקידת יצחק. 'רצון' – במובן
 של קורבן, לפי

מלאכי ב, יג: 'ולקחת רצון מידכם'.

16 אוי לי על אחי – לפי מלכים א יג, ל; ירמיה כב, יח. המחבר או
 יוזם המצבה

היה אחיו של הנפטר.

17 כאן שבורה המצבה. לדעת ראפ נראה שזו סופה או כמעט
 סופה של המצבה.

יהודים בימי הביניים

מקורות עבריים

ככל שאנו מתקרבים לתקופה המוסלמית באזור אנו מוצאים תיעוד, בעיקר מן
 המאה ה-8 ואילך, על ההתיישבות היהודית בח'וראסאן – ארץ השמש – כיום
 בצפון-מזרח איראן ובצפון-מערב אפגניסטן והכוללת חלקים מטורקמניסטן
 ומאוזבקיסטן בימינו. לפי מקורות עבריים מימי הביניים (המאה ה-8 – המאה
 ה-12) יהודים התיישבו בעיקר בערים מרו (מארי בימינו), באלך, גאזני, הראת,
 נישאפור, סמרקנד, בוכרה ונאת המדבר של ח'וריזם (חיווה ואורגנז). בעקבות
 גילויים ארכיאולוגיים נמצאו עדויות ליישוב יהודי גם בח'וש חאק (אדמה טובה).
 במקורות השונים מאוזכרת ח'וראסאן כ'ערב השנייה' ו'המושבה של בצרה',
 כינויים המלמדים על הגירה של סוחרים יהודים מבבל לאזור זה, שהיה על
 דרך המשי. הפרשנות של ימי הביניים, רבנית וקראית, מאזכרת במאה ה-9 את

האזור הזה כמקום גלותם של 'עשרת השבטים' (המחבר הקראי דניאל בן משה אל-קומיסי, שמוצאו מקומיס שבח'וראסאן, משתמש בכינוי 'כל מדינות (ערי) כוראסן' בפירושו לדניאל יא, לו, לט; זכריה ו, ח). כך גם רבי משה אבן-עזרא בפירושו למלכים ב יז, ו; ודברי הימים א ה, כו. כך יפת בן עלי, יהודה בן בלעם, תנחום ירושלמי (המאה ה-13). רב סעדיה גאון מתייחס לגלות אשור בהקשר לאזור הזה. בל נשכח גם את הפלוגתא החריפה שלו עם חיוי הבלכי, שמוצאו היה מן העיר באלך שבח'וראסאן, ששים שנה לאחר מותו של חיוי שהשפעתו על נאמניו הייתה עדיין שרירה וקיימת⁸⁶. כך גם רבי משה אבן-עזרא בפירושו למלכים ב יז, ו; ודברי הימים א ה, כו. ראויים לציון הבדלי המנהג בין בבל לבין וארץ-ישראל לח'וראסאן. הם נידונים בספרות השו"ת⁸⁷ גם במנהגי הקראים היו הבדלים בין ח'וראסאן שהיו בה כיתות הרבה לבין בבל.

הנוסע הנודע בנימין מטודלה בן המאה ה-12 מספר ערב הפלישה המונגולית: 'גזנה העיר הגדולה שעל נהר גוזן ובה כמו פ' [שמונים] אלף מישראל'⁸⁸. אין ספק שהמספר הוא מוגזם לעיר יהודית בימי הביניים, אולם הוא משמש אינדיקציה שמדובר בקהילה יהודית גדולה שחייתה ופעלה בימיו באזור הזה. הנוסע ששון חי לבית קשתיאל שהגיע לאזור חמש מאות שנה יותר מאוחר (1700) למטרות מסחר והתגלגל לעיר באלך, שבה שהה כמה שנים קשות ולא מצא בה ספרים וחברים⁸⁹.

אפגניסטן היא מדינה מוסלמית סונית שאוכלוסייתה מגוונת ומורכבת מכובשים פרסים, ערבים ומונגולים. הפרובינציה הפרסית ח'וראסאן (Khorasan, בה נכללה אפגניסטן בעבר. במקורות העבריים מתקופת הגאונים מופיעה ח'וראסאן כמושבת עונשים, שאליה הוגלו נאשמים. היישוב היהודי הגדול בח'וראסאן היה למורת רוחו של החליף עומר השני, שביקש להגביל בנייתם של בתי כנסת בשנים 717-720 לספירה. זו הוכחה ברורה שהיישוב היהודי קדם לכיבוש הערבי. גיאוגרפים ערבים ופרסים מציינים כי הערים המרכזיות שבהן התגוררו אז יהודים היו: מְרֶן, באלך, גאזני, הראת ונישאפור (Merv, Balkh, Ghazni, Herat, Nishapur). קהילת ח'וראסאן הייתה נתונה לשיפוטה של ישיבת פומבדיתא בבבל. קהילת באלך (Balkh) היתה קהילה עצמאית ולא הרחק ממנה היה היישוב באב אל-יהוד (Bab el-Yahud – שער היהודים) ואל יהודיה (el-Yahudiya – היהודיה) שהכיבוש הערבי שינה את שמו למאימנה. קהילה זו

⁸⁶ ראה על כך אצל יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 43-45.

⁸⁷ אסף-תשובות הגאונים, סי' קיג; פריימן-קידושין עמ' יט.

⁸⁸ מטודלה- מסעות, עמ' נד.

⁸⁹ קשתיאל, מסעות, עמ' 470.

התפרסמה בעיקר בשל הפולמוס הדתי בין רב סעדיה גאון לחיווי הבלכי, שפירסם בחרוזים בלשון העברית 200 מִסָּאִיל, שבהן ניסה להראות שהתורה נכתבה על ידי בני אדם ואינה תורה משמים. הוא שאל שאלות ביקורתיות לגבי התנ"ך, שרוח של כפירה עלתה מהן⁹⁰.

העת החדשה

נראה שמן הקהילה הקדומה נותרו באפגניסטן רק כמה עשרות משפחות יהודיות, שאליהן הצטרפו יהודים מיזד ומקהילות אחרות באיראן, שהתגוררו בהראת.

אניסות והמרות דת בקרב יהודי אפגניסטן ואיראן במאות ה-19 וה-20

הקהילות היהודיות הקדומות באפגניסטן, ולצדן כיתות קראיות וכיתות אחרות, הלכו והתפצלו לתת-קבוצות והתרחקו מן היהדות הנורמטיבית. הן היו גדולות במניין בימי הביניים, אך לאורך הדורות ובעיקר לאחר הכיבוש המונגולי מספר היהודים באזור הלך ופחת ורק שרידים נותרו. הסיבות העיקריות להיעלמותן של הקהילות היו השמדה פיזית, מגיפות ועקירה למקומות יישוב אחרים. בצד כל אלה פעל עליהן תהליך מתמשך של התאסלמות וטמיעה בחברה שבה חיו ופעלו. צאצאיהן של הכיתות שפרשו מן היהדות הנורמטיבית ביקשו לשוב אל חיק היהדות לאחר דורות של ניתוק, אך ראשי הקהילות ובראשם גאוני בבל פסלו אותם לבוא בקהל ישראל מחשש לממזרות ואלה נטמעו בחברה המוסלמית, כפי שמעידים מקורות מוסלמים וקראים. שבטי הפושטו באפגניסטן, המונים מיליונים, הם מוסלמים סונים אך שומרים עדיין על מסורת שלפיה הם צאצאי עשרת השבטים שגלו ועקבותיהם אבדו. תהיה הסיבה אשר תהיה, האסלאם אימץ אל חיקו יהודים רבים הן בכוח הזרוע והן באמצעות פטור ממסים או ביטול האשמות פליליות במחיר התאסלמות⁹¹.

⁹⁰ חיווי חי ששים שנה לפני ימיו של ר' סעדיה גאון ועדיין הצליח לקומם אותו. השפעתו של חיווי נמשכה שנים ארוכות אחרי מותו. פרופ' עזרא פליישר ראה ביצירתו של חיווי הבלכי עדות לכך ששירי פולמוס נכתבו בח'וראסאן הרחוקה כבר במחצית הראשונה של המאה ה-9. ראה פליישר-חיווי, עמ' 49-57 ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 43-45.

⁹¹ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 17-23; 88-95. נמט אוללא-אפגנים, עמ' 5-25.

בצל האסלאם השיעי

תופעות של המרות דת בקרב יהודי אפגניסטן ידועות לנו החל מן המחצית הראשונה של המאה ה-19 ואילך. האסלאם של איראן נהג בנוקשות רבה לכפיית האסלאם השיעי. על יהודי העיר משהד הקדושה וכן בערים אחרות באיראן נגזר לקבל בכפייה את האסלאם. רע ומר היה גורלו של מי שהתאסלם באמירה 'אין אלוהים מבלעדי אלוהים ומחמד שליח האלוהים' וחזר בו או נתפס כשהוא מקיים את מצוות היהדות. יהודי שהמיר דתו נחשב לאדם חדש וכל חטאיו מן התקופה הקודמת נמחקו. האסלאם הסוני של אפגניסטן היה פחות נוקשה כלפי היהודים. הנוסע אפרים ניימרק, שביקר באפגניסטן בשנת תרמ"ה (1885), מביא עדות של עד ראייה: "את אשר ראיתי בעיני אגיד, כי האפגני [הלא יהודי] ישנא את הפרסי [השיעי] ויאהב את היהודי, יחוס וירחם עליו ויחשבהו לאחיו"⁹²; היהודי אשר המיר דתו לא יכופר לו כל עוון אשר חטא.⁹³ הסונים, בניגוד לשיעים, לא ראו בהמרת הדת דרך למחיקת פשעים. לימים חל שינוי גם בקרב הסונים של אפגניסטן ויהודי שנדון למוות יצא נקי מכל חטא אם קיבל על עליו את עול האסלאם הסוני.⁹⁴

אנוסי משהד חידשו פניה של קהילת הראת

הקהילה האפגנית של ימינו ייסודה בעיקר מהגירתם של אנוסים שנאנסו לאסלאם השיעי בפוגרום הדמים של פסח שנערך ביום י"ב בניסן תקצ"ט (26 במארס 1839) בעיר משהד שבצפון-מזרח איראן, לא הרחק מן העיר הראת שבאפגניסטן. ביום זה או בסמוך לו חל באותה שנה יום 'העשורא', יום האבל של השיעים על הירצחו של עלי אבן אבו טאלב, חתנו של מוחמד, בשנת 661 באל-כופא שבעיראק. לפי אמונתם הוא וצאצאיו הם היורשים החוקיים של מוחמד.

אונס היהודים נפתח בעלילת-דם. היהודים הואשמו בביזוי זכרו של ריזא עלי והשוואתו לכלב. בתעודה משנת תקצ"ט שהובאה על ידי האנוס סמאד אקא בן

⁹² הוא רומז למסורות השבטים האפגנים לגבי מוצאם מ'בני ישראל', ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 25-17.

⁹³ ניימרק-מסע, עמ' צט.

⁹⁴ ראה על כך להלן.

יוסף דילמני⁹⁵ מסופר על רציחתם של 36 יהודים ועל ביזה בבתי היהודים⁹⁶. כמה מבנות היהודים נלקחו לביתו של אימאם ג'ומעא וחזרו לבית הוריהן לאחר מותו. 30 ממנהיגי הקהילה נעצרו והובטח להם שישוחררו אם יקבלו את האמונה המוסלמית שיעית יחד עם כל הקהילה. 110 שנים חיו יהודי משהד חיי אניסות תוך שמירה מלאה על זהותם היהודית⁹⁷. שנה לאחר הפוגרום החלו אנוסים רבים לחמוק ממשהד⁹⁸ וכעדותו של הנוסע אפרים ניימרק:

"רבים מהם נשמטו אחד אחד להראת הסמוכה שמה דרך שנים-עשר יום... בעיר הראת... ישנם כשלוש מאות בתי יהודים (כ-1,500 נפש), רובם מפליטי משהד, ומהם אשר באו משאר ערי פרס. עת באו שם המשהדים בשנת ת"ר [=1840, שנה לאחר אינוסם במשהד] מצאו שם כעשרים בעלי בתים".⁹⁹

מימין: חג'י אדוניה הכהן וחג'י יחזקאל הלוי [=מוחמד איסמעיל]

⁹⁵ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 105 ואילך.

⁹⁶ על הפזורה של אנוסי משהד בימינו מספר יו"ר הקהילה. היום אין עוד יהודים במשהד. עליית היהודים החלה בסוף המאה ה-19 ונמשכה עד לשנות ה-50 של המאה ה-20. הם התפזרו לטהרן, בומביי, מילאנו, לונדון וניו-יורק. בארץ חיים כ-14,000 נפש המעורים בה בכל תחומי החיים. בניו-יורק חיים כ-5,000 נפש, במילאנו ובלונדון כ-1,000 נפש בכל אחת מהן. בהמבורג כמה עשרות משפחות ועוד כמה מאות במקומות שונים בעולם. הוועד הקים בית אבות בהרצליה שהוא מן היפים בארץ ועורך אירועי תרבות רבים והוועד מחלק מילגות לבני הקהילה במימון גברי העדה. המיפגשים הבינלאומיים של העדה מיועדים בין השאר למציאת זיווגים מתוך העדה ומחוצה לה. הקהילה מוציאה כתב-עת בשם "מש-הד" וכן יש לה אתר באינטרנט. ראה שמואל בן דוד, '168 שנים לעלילת הדם על יהודי משהד', משואה, גל' 3, (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 8.

⁹⁷ פירוט נרחב על פרשה זאת והשלכותיה ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 96-152.

⁹⁸ מולא מתתיה גרג'י מבקר בביקורת סמויה את הנתרים שבחרו חיי אניסות במשהד לעומת הפליטים שנטשו את האסלאם: "היראים את דבר ה' נסעו ממדינת [עיר] משהד ובאו להראת...". גם הוא עצמו היה בין הפליטים שהגיעו ממשהד להראת. בתעודה אחרת שנכתבה על ידי הנשארם במשהד נאמר, לעומת זאת, "חלק אחר מהיהודים שקיוו לעזרת ה' נשאר במשהד" (יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 110).

⁹⁹ על פרשה זו של בריחה להראת ראה ניימרק-מסע, עמ' פח-צג; בן-צבי-מחקרים, עמ' 333-334; גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143.

שני אנוסים שבדרכם ממכה הקימו בתי-כנסת בגבעת שאול הבוכרית

בואם של המשהדים להראת שבאפגניסטן הפיח ביהודי הראת רוח חדשה, הן כלכלית והן רוחנית. עד מהרה היו מנהיגיה הרוחניים של הקהילה הרבנים מולא מתתיה גרג'י, מולא יוסף גול, אגא יהודה כהן ואחרים בין הבאים היו יהודים אמידים שהשפיעו על אורח חייה של הקהילה והנהיגו אותה.

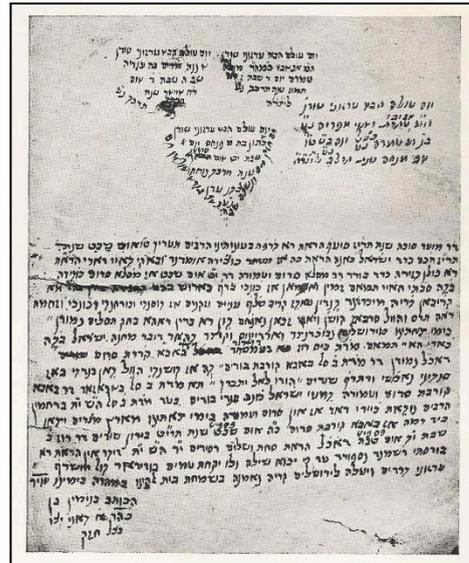
הגליית יהודי הראת

שמונה-עשרה שנה לאחר בריחתם של אותם אנוסים להראת שבאפגניסטן ושיבתם לחיים יהודיים גלויים, פלשו צבאות השאה הפרסי נאסר א-דין אל אפגניסטן. העיר הראת הובאה במצור ובשנת 1857 נלכדה בידי חילות פרס. עד מהרה הסתבר שהפרסים אינם שוכחים את חטאם של האנוסים שחזרו ליהדות. ביום ט"ו בשבט תרי"ז (1857) פורסם צו המגלה את האנוסים ששבו ליהדותם בעיר הראת אל משהד שממנה ברחו. ההגליה נעשתה בהתראה קצרה ביותר בעיצומו של החורף הקשה. מולא מתתיה גרג'י מתאר בכרוניקה שלו בעברית צחה:

נפלו [=התנפלו] עלינו נוגשים. מכים הרג ואבדן לאמור, צאו מבתים, כי כן נגזר מאת המלך. והוציאו את הכול, אנשים ונשים וטף, ממקומם ולא נשאו פנים לא לזקן ולא לנער ואין חומל ואין מרחם, ותיהום כל העיר מזעקת עניים ויתומים ולא הספיקו לקבוץ ממונם ולהכין צידה. ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר, למקום הנקרא מוסלא, ויום י"ט לשבט הסיעו אותנו משם" [על גמלים שאת שכרם שילמו היהודים]. וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גייסות גויים וגם משמים היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גועו בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם וכמה צרות אשר לא יסופר¹⁰⁰.

עדות כתובה אחרת היא של בנימין בן כה"ר ח' גאני יצו בצל חזק, שנכתבה בפרסית-יהודית וכאן מובא צילום התעודה בפרסית-יהודית ותרגומה לעברית:

¹⁰⁰ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 109-110.

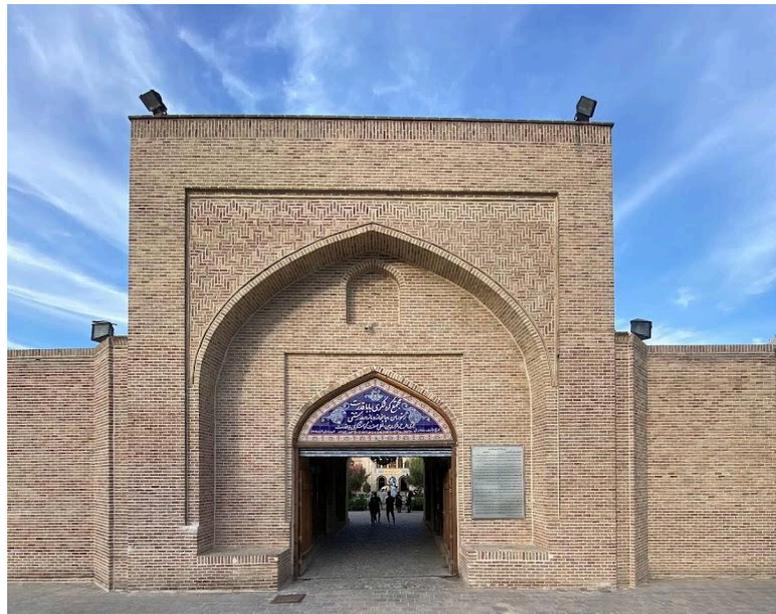

פרשת גירושם של יהודי הראת בט"ו בשבט תרי"ז (1857)
מועלית בפרסית-יהודית על-ידי בנימין בצל – אחד המגורשים

במועד סוכה שנת תרי"ז [1856] לכד הסועף [האויב השיעי הפרסי] את הראת בעוונותינו הרבים צוה (ב)תאריך ט"ו בשבט שנת תרי"ז [1857] שבת ישראל (אשר ב)הראת אלה שנסעו ממשדה ומשאר המקומות, סביבות הראת, (על) כולם גזר גזירה והולך למסלא נקודת ריכוז ליד הראת], סדום ועמורה [מלת קוד למשהד ומקומות מקוללים אחרים]. בי"ט בשבט נסענו ממסלא-סדום באלו קשיים: כל הארץ והשמים מקור השלג והגשם היו דבוקים זה בזה. [גם] הנוכרים בכו על מצבנו. כמה בעלי מומים [עאג'ז – עיוורים], גרים, טף, עניים וזקנים [מתן] מרעב וצמא (?). וקור וטורח הדרך ופחד חיל הגייסות [ונרמסו מתחת] הסוסים אשר לא יבינו לשון, השיבו בדרך הזאת את נפשם לאל. בימי צאתנו מירושלים נבוכדנצר וארדיינוס(!) וקיצר מארבע רוחות מחנה ישראל [עמדו] באלו ביזיונות שלמים. כעבור עשרים יום באנו למשהד נכנסנו לבאבא קדרת סדום [מחנה ריכוז ליד משהד]. במשך שנתיים היינו בתוך באבא קורבת (!). כלינו הן מרעב [והן] מפחד העבדות וגם ממחלה קשה. הודו לאל יתברך, עד משך שנתיים רצופות (?) עדת ישראל היינו כלואים (?) בתוך באבא קורבת סדום ועמורה. אחרי שנתיים השם יתברך ברחמיו הרבים נתן תשועה טובה מסדום ועמורה זה (כ)בימי צאתנו מארץ מצרים יצאנו ביד רמה. מן באבא קורבת סדום יצאנו ביום ב' בשבת י"ג בטבת שנת תרי"ט וביום כ"ה בשבט הגענו לתוככי הראת

[ב]בריאות ושלום. יהי רצון השם יתברך לא יתן עוד את הראת זו בידי אויב [פרסי] עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים [בראשית מט, י] ונזכה לחזות גואל הנכבד ונעלה לירושלים קריה נאמנה בשמחת בית אלהינו במהרה בימינו אוי"ר [אמן וכן יהי רצון]¹⁰¹.

הסבל הנורא שפקד את הגולים גרם למותם של כמה מהם. גולים אחרים שחששו לחייהם ולחיי משפחתם הודיעו על כוונתם לשוב לחיק האסלאם השיעי. מולא מתתיה גרג'י מספר על כך בכרוניקה שלו: "וכמה בני אדם המירו את דתם בדרך מרוב הצרות ובעוונותינו נתקיים בנו 'מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה'" (דברים לב, כה). סאת הסבל לא נסתיימה עם הגיעם לפרברי משהד. הם הוכנסו למחנה ריכוז בשם באב קודרת "מקום צר ובית כלא, והיינו שם לחרפה ולביזיון"¹⁰².

¹⁰¹ הגולה בנימין בצל העלה על הכתב את החוויות הקשות שלו. הוא אינו מספר על מעורבותם של האנגלים לשחרור היהודים ממחנה הריכוז והחזרתם להראת. ראה בן-צבי-מחקרים, עמ' 332; לוי-גירוש הראת.

¹⁰² ראה גרג'י-קורות זמנים, עמ' 144.

באבא קודראת, קראוואן סאראי – פונדק דרכים בן למעלה מ-200 שנים, על דרך המשי, שהיה לבית כלא לגולים, היה מקור למחלות ולמוות. תנאי סיניטציה שגרמו למותם של מאות מן הגולים. האיראנים השקיעו במקום ההיסטורי תכנון ופיתוח שנמשך כעשור והמקום המוזנח הפך לאתר תירות יוקרתי, שכולל מלון, מסעדות ומרכז מסחר

יהודי איראן ואפגניסטן היו בעלי אוריינטציה בריטית ברורה. הם סייעו לסוכנים בריטים שפעלו באזור, סייעו בשחרור שבויים בריטיים, הפגישו את הסוכנים עם מנהיגי דת ופוליטיקאים מקומיים ופעלו גם כמורי דרך. לאחר הפוגרום במשהד, מביע אחד האנוסים את אהדתו לבריטים ואת תקוותו שהישועה תבוא מהאנגלים על תעודה שנכתבה על גבי כריכת סידור תפילה: "ראשית ירחם עלינו אלוהים, שנית, במהרה יבוא המלך המשיח; ושלישית יבואו האנגלים ויגאלו אותנו מגלות ישמעאל הזאת"¹⁰³.

¹⁰³ הדגשה שלי – בצ"י. ראה בן-צבי-מחקרים, עמ' 325.

ביום 19.3.1858 מפרסם ה'ג'ואיש כרוניקל' הלונדוני איגרת מיום 12.5.1857 ששיגרו המגורשים לקהילה היהודית בטהראן, ובה הם מבקשים אותם לפנות לעזרת חצר המלכות הפרסית. הם מספרים באיגרת על הזוהמה במחנה, הקרוי בפיהם 'ראבאט באבא'¹⁰⁴. הם חיים על לחם צר ומים לחץ. כמה מן הגולים התפרנסו משאיבת מים והיו קרבן להתעללויות. על המגורשים נאסר להיכנס לעיר משהד, שלמרות הסכנות קהילתה תמכה בהם ככל יכולתה. הגולים מעלים חשש שאם לא ישוחררו מכלאם, הם עלולים להימכר לעבדים או להיות מוצאים להורג. נראה כי בשנתיים הקשות הללו נפטרו 300-400 מהמגורשים מהראת – ממחלות, מרעב, מהקור העז ומידם הקשה של שוביהם. כל אימת שנפתחו שערי המכלאה והוצאה גופה של נפטר נוסף נדרשו המגורשים לשלם כופר נפש בשיעור 15,000 טומאן, שהם 7,500 שטרלינג, לפי שער הימים ההם, סכום עצום שלא היה ברשותם. היו גם שחזרו לאסלאם. בעקבות איום פלישה בריטית לבושר שבמפרץ הפרסי, נסוגו הפרסים מהראת שבאפגניסטן. בהסכם הפינני של הראת נכתב סעיף הדן גם בשחרורם של הגולים היהודים ללא תשלום כופר. קולונל טיילור, הנציב הבריטי בהראת, היה ממונה על הפינני של הצבא הפרסי ופעל רבות להחזרת היהודים שאותם הכיר היטב. סולטאן אחמד ח'אן, יורש העצר ומושל הראת, סירב לאפשר ליהודים לחזור לעיר הראת בתואנה שהם בוגדים. כדי לסבר את אוזנם של הבריטים הוא טען שאין להחזיר את המגורשים בשל אילוצים כלכליים. כעבור שנתיים קשות ביותר שרבים מתו בהן, הותר ליהודים במחנה הריכוז במשהד לשוב להראת בחסות בריטית¹⁰⁵. שני שליחים מקרב אנוסי משהד – כרבלאי אסמעיל רחמאני ואבא עבדול רחמן אהרן – יצאו לטהראן בניסיון להשיג את שחרורם של הגולים. בשובם למשהד הביאו עמם איגרת מן השאה נאצר א-דין, הפוקדת על מושל ח'וראסאן במשהד לשחרר את הגולים, אך המושל סולטאן מוראד מירזה סירב להיענות לפקודה המלכותית. המושל הודח ובמקומו נתמנה סולטאן אחמד ח'אן. הבריטים הפעילו לחץ על סולטאן אחמד ח'אן, וכך יכלו הגולים המשוחררים לחזור לבתיהם בעיר הראת לאחר שנתיים קשות מנשוא¹⁰⁶. כותב על כך רבה של אפגניסטן, מולא מתתיה גרג'י, שהיה בין הגולים:

¹⁰⁴ על דרך המשי היו קראוואן סאראי, המוכרים גם בשמות: "ראבאט", "ח'אן" או "סראי" בפרסית.

¹⁰⁵ ראה: W.J. Fischel, Mulla Ibraim Nathan (1816-1868), Jewish Agent of the British during the First Anglo-Afghan War, *HUCA*, XXIX (1958), pp. 331-375. וראה פישל-הודו, עמ' 176-201; לוי-גירוש הראת.

¹⁰⁶ לוי-גירוש הראת, עמ' 87-89.

עד משך שנתיים רצופות עדת ישראל היינו אסורים... אחרי שנתיים, ה' יתברך ברחמיו הרבים, נתן תשועה טובה... מן באבא קרב-סדום¹⁰⁷ יצאנו ביום ב' בשבת [יום שני בשבוע], י"ג בטבת שנת תרי"ט [1859] וביום כ"ה בשבט הגענו לתוככי הראת בבריאות ושלו¹⁰⁸.

בהראת חידשו המגורשים את פולחנם כמימים ימימה ושבו ליהדות שלימה.¹⁰⁹

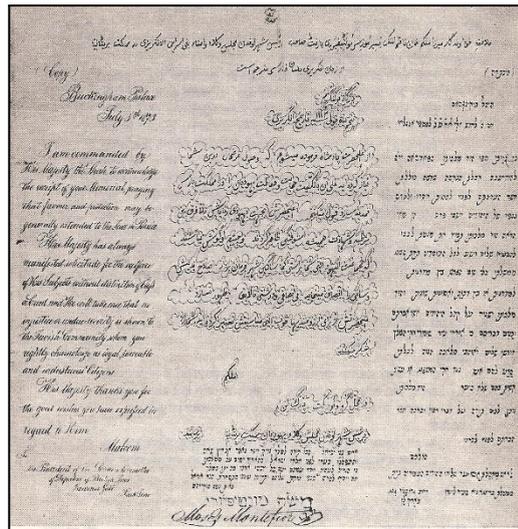
מיסיונרים נוצריים במאה ה-19

פינותיה הנידחות של אסיה היו כספר חתום לנוסע האירופי במאה ה-19. מעטים העזו לחדור למרכז אסיה, בשל סכנת חיים שהייתה כרוכה במסע לאזור פראי זה. לאזור הגיעו בעיקר מיסיונרים, שדבקו אתם הדתית גברה על הסכנות. המומר (ממוצא יהודי) יוסף וולף, שימש בצד פעילותו המיסיונרית, גם כסוכן בריטי, שנשלח למשימות בעלות אופי מדיני-מודיעיני. המזרחן המומר ממוצא יהודי ארמיניוס ומברי, ששמו המקורי היה הרמן במברגר, התחזה לדרוויש וניצל את ידיעותיו בשפות הפרסיות והשפות הטורקיות גם לצורך התחזות אך בעיקר לצורך מחקריו הבלשניים והאנתרופולוגיים. בין השאר היה לו רקע נרחב בלימוד התלמוד ידיעה של לשון הקודש והיכרות מקיפה של כתבי הקודש העבריים. הרקע היהודי של וולף ושל ומברי העניק להם את חסותן של הקהילות היהודיות באזור¹¹⁰. למיטב ידיעתנו, אף לא יהודי אחד התנצר בשל פעילות מיסיונרית. בספרים שכתבו ומברי ו-וולף תיעדו את רשמי המסע שלהם ודיווחו על חייהן של הקהילות היהודיות בזמן ביקורם. יוסף וולף מצא בשנת 1832 – 50 משפחות יהודיות (כ-250 נפש) בעיר קאבול. היהודים עסקו בייצור אלכוהול. משנמנע מהם לייצר אלכוהול הם חזרו למשהד, ללמדך שמדובר באנוסים שחזרו ליהדותם בקאבול ושבו למשהד כדי לחיות מחדש חיי אנוסים. שנים אחדות לאחר אינוסם של יהודי משהד מבקר שם המיסיונר יוסף וולף וממליץ לאנוסי משהד לפנות לסר משה מונטיפיורי ולבקש את עזרתו.

¹⁰⁷ במסורת של יהודי אפגניסטן ושל אנוסי משהד זכתה העיר משהד לכינוי גנאי 'סדום'. ראה לעיל הערה 10; בן-צבי-מחקרים, עמ' 331-333.

¹⁰⁸ ראה נוסח מקוצר של "קורות זמנים" (הכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י) בתוך: מתתיה גרג'י, "עונג לשבת" (הכרך כולל גם את ספריו "תהלות דוד" ו"בית המקדש"), ירושלים תרע"ג (1913), דף אחרון.
¹⁰⁹ על תולדותיה ואורח חייה של הקהילה, ראה בהרחבה אצל יהושע-מנדחי ישראל.

¹¹⁰ ראה וולף- יהודים (1835).

מכתב תלת-לשוני – עברית, פרסית ואנגלית משנת 1873 שבו פקד נאצר אלדין שאה (שלט 1848-1896), שלא להפלות לרעה את היהודים. בשולי פקודת השאה מילות שבח ותודה לשאה ומילות עידוד ליהודים מאת השר משה מונטיפיורי

הוא מציין כי בשנת 1831, 8 שנים קודם גזירת השמד, היו יהודי משהד פעילים בחייה הרוחניים של סביבתם המוסלמית ואף התקיימה ביניהם גם תנועה צופית¹¹¹. וולף מספר כי ראש המסגד הראשי במשהד התיר לאנוסים לצאת את העיר רק לאחר שקיבל מהם סכום גדול כשוחד. ומברי שנדד במרכז אסיה פגש בהראת בין השאר סוחרים ה'ג'ידידים' – המוסלמים החדשים המשהדים – שנדדו לצורך מסחרם בין משהד להראת. במשהד התנהגו כמוסלמים ובהראת כיהודים וכך חוזר חלילה. הוא מתאר פגישה מעניינת בהראת:

בדרך שובי מסמרקנד פגשתי בהראת [שבאפגניסטן] יהודי, ששיער כי אני חוקר עתיקות ועל כן הציע לפני חפצים שונים. אחר כך נוכח כמובן כי טעה, אף על פי כן ביקרני תכופות במלוני ומפיו שמעתי דברים מעניינים על בני אמונתו בח'וראסאן [=צפון מזרח איראן, מערב אפגניסטן והמדינות המוסלמיות שבדרום מרכז אסיה] ובאסיה התיכונה. לימים פגשתי במשהד. וכשראיתיו קראתי לו: "יהודי מה שלומך?" האיש נדהם ואמר: "למען השם, כאן אסור לך לקרוא לי יהודי, כי כאן מוחמדי אני. ואם לא אשחק תפקיד כזה אבדתי¹¹²."

¹¹¹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 26, 48, 100, 104, 123.

¹¹² ראה ומברי-מסעות (1865) (ויהושע-מנדחי ישראל, עמ' 123.

פרשת המרתו של יצחק נעמת (1897)

מולא מתתיה גרג'י מביא בכרוניקה שלו פרשה טראגית של יהודי שהמיר דתו ולבסוף שילם בחייו. גרג'י אינו מביא את הרקע להמרה. כך כותב גרג'י: "הלך יצחק נעמת והמיר דתו ורצו ישמעלים¹¹³ להוליך [גם] אשתו ובניו לדתיהם [=להמיר דתם לאסלאם הסוני] והוציאו הקהל הוצאות ושוחד והיצילום".¹¹⁴ גרג'י מוסיף ומציין כי בסוף חודש תמוז של אותה שנה הותקף המומר¹¹⁵ על-ידי שודדים ובמשך חמישה ימים היה שרוי ללא הכרה. היו אלה ימי חרדה לקהילה מחשש שמותו של יצחק נעמת יביא לפוגרום ביהודים שיתלו בהם את סיבת מותו. לאחר חמישה ימים מת יצחק נעמת. מספר גרג'י: "ביום ד', כ"ח לחודש תמוז התרנ"ז (1897) והגויים בעצמם באו ורחצוהו ויקברוהו ולא עזבוהו ביד היהודים לפי שהיה מומר".¹¹⁶ גרג'י מביא את סיפור מותו של המומר רק משום שלדעתו אירע נס והמוסלמים לא האשימו את היהודים במותו של המומר. כנגד גירסתו הלא מפורטת של גרג'י, המייצגת את השקפת המימסד היהודי, עומדת גירסת המשפחה, שאותה שמעתי מן המשפחה מר פנחס נעמד, שהלך בינתיים לעולמו: "יצחק נעמת עסק בסחר עתיקות בעיר הראת. באחד הימים מכר למוסלמי כלי כסף. לאחר שהמוסלמי בדק את הכלי, חזר למוכר והאשים אותו שהכלי אינו עשוי כסף אלא הוא מצופה כסף בלבד. התפתחה תגרה בין המוסלמי ליהודי. במהלכה מת המוסלמי ויצחק נעמת נעצר באשמת הריגתו. הברירות שעמדו אז בפניו של יצחק נעמת היו: 1. להיתלות בפומבי; 2. לשלם כופר נפש בסכום עתק; 3. להמיר דתו, ולהיות בכך איש חדש ולהציל את חייו ממוות ואת קופת העדה מחסרון כיס. הנהגת העדה שידעה בעבר חיי אניסות, דגלה בתפיסה 'ישראל אף-על-פי שחטא ישראל הוא' (סנהדרין, מד: א), כלומר הצהרת ההמרה היא בגדר חטא אך אינה מוחקת את המומר ממצבת העם היהודי. קהילה שעמדה במבחן של אניסות חיייתה בתקווה שהמומר ישמור בסתר על מצוות היהדות וכשיתאפשר לו ישוב ליהדות שלימה. חודש לאחר המרתו חל יום הכיפורים¹¹⁷. יצחק נעמת שביקש להתפלל עם כל עדת ישראל

¹¹³ הכינוי 'ישמעאלים' ייחוד למוסלמים. הנוצרים, לעומת זאת, נקראו 'ערלים' (כלומר לא נימולים).

¹¹⁴ גרג'י-קורות זמנים, עמ' 151.

¹¹⁵ אין לדעת אם רוצחיו של נעמת היו יהודים קנאים, מוסלמים קנאים או נקמת דם.

¹¹⁶ גרג'י-קורות זמנים, עמ' 151.

¹¹⁷ גרג'י מציין תאריך אחר – חודש תמוז.

הגיע בחשאי לבית הכנסת. מוסלמים שראו אותו הלשינו עליו ובאו קנאי דת מוסלמים והרגו אותו בזמן התפילה. המוסלמים ביקשו לקבור אותו כמוסלמי והקהילה היהודית ביקשה להביאו לקבר ישראל. לאחר משא ומתן בין הקהילה היהודית לבין הנהגת המוסלמים נקבע שייקבר בקבר מבודד, שאינו בחזקתם של היהודים ואינו בחזקתם של מוסלמים. לאחר שנים עלה אחד מבניו של יצחק נעמת לארץ ישראל והעלה עמו את עצמות אביו והביאן לקבורה על הר הזיתים בירושלים¹¹⁸.

מומרים מתים במגיפת דבר (1892)

בשנת תרנ"ב (1892) פקדה את אפגניסטן מכת דבר, שהביאה למותם של אלפי מוסלמים ופגיעתה הייתה קטנה יותר בקרב היהודים, שהקפידו על רחצה, טהרה ונטילת ידיים. כותב על כך גרג'י בכרוניקה שלו: "סוף חודש שבט [תרנ"ב-1892] מתו ג' [=שלוש] נשים ושני אנשים מומרים¹¹⁹. במקום אחר בכרוניקה הוא מציין: "ומתו כמה אלפים מן הגויים אבל ת"ל [=תודה לאל] בתוך היהודים לא היה [הדבר] כ"כ [=כל כך] חזק, אבל מתו כמו ה' נשים". בשתי ההודעות מדובר בחמישה נוספים. יש להניח כי 'שני אנשים מומרים' היו כנראה נשים מומרות, שמן הסתם נישאו למוסלמים והמירו דתן¹²⁰. השאלה שראויה להישאל: האם היו מומרים או מומרות נוספים שלא מתו במגיפה?

המרות-דת במאה ה-20

בדרכו לארץ ישראל בשנת תרצ"א (1931) שהה הרב חזקיה הכהן רבין, רבה של בוכרה, בעיר הראת. רבים מבני העדה ביקשו לפגוש את הרב. היו כמה נשים שבעליהן התאסלמו ואלה סירבו לגרש את נשותיהם, מה עוד שבקהילה לא היה מקובל לתת גט לאישה. אנשי הקהילה הפצירו ברב שיעשה למען הנשים הללו שנותרו עגונות. במתק לשונו הצליח הרב לשכנע את הבעלים הסוררים וסידר גיטין לכל הנשים והן הותרו מכבלי עגינות¹²¹. אבא נעמד מבית שמש מפעילי העדה האפגנית בהראת, שהלך בינתיים לעולמו, סיפר לנו על

¹¹⁸ ריאיון עם פנחס נעמד בביתו בחולון באוגוסט 1980.

¹¹⁹ גרג'י, עמ' 156.

¹²⁰ היו רווקות מתבגרות, שלא מצאו את זיווגן בגיל רך [12-13] ונחשבו לח'אנה מונדה [נשאות בית – בתולות מזדקנות], שיעדו אותן כאישה שנייה או שלישית, או ייעדו אותן לאלמן זקן או לבעל מום (ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 394).

¹²¹ ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' ריא-ריד.

שלושה מקרים של המרת דת, הזכורים לו משנות ה-30 של המאה ה-20: (1) יוכבד משהדי, רווקה שהגיעה לפרקה ולא נמצא לה גואל בקרב בני הקהילה, נעתרה לחיזוריו של מוסלמי, התאסלמה ונישאה לו. (2) שוליית קצבים יהודי שיחק משחק מסוכן בסכין קצבים בידו עם שוליית קצבים מוסלמי שעבד בחנות סמוכה בשוק. הנער היהודי כרת תוך כדי משחק את אפו של הנער המוסלמי. קמה מהומה בשוק והנער היהודי הובא למעצר. הוריו של הנער שחששו לגורלו פנו לקאדי וביקשו שיאסלם אותו ובכך יציל את חייו של הנער. הקאדי איסלם את הנער ואימץ אותו לבן. לאחר שנרגעו הרוחות וחלף זמן, שיחדו הוריו של הנער את הקאדי, חילצו את בנם והעלו אותו לארץ ישראל, שבה חזר ליהדותו. (3) צעיר יהודי שהסתבך בפלילים (תופעה נדירה בקהילה), ביקש להתאסלם לפני שיושלך לכלא וזאת מחשש שידם של אסירים מוסלמים בכלא תהיה בו. לפי גרסה אחרת חשש הצעיר ממאסר כדי לא לפגוע בתדמיתה של הקהילה היהודית, שהקפידה על שמירת החוק. לימים עלה הצעיר לארץ וחזר ליהדותו.¹²² סיפר לנו רבה האחרון של הראת, הרב משה נעמד, על המרת דת מרצון בשנות ה-70 של המאה ה-20: נערה יהודיה התאהבה בצעיר שיעי, שסחר עם אביה בעיר הראת. הזוג נסע בחשאי לקאבול ונישא שם בפני בית-דין מוסלמי, לא לפני שהנערה חתמה על הצהרה כי התאסלמה מרצונה החופשי. הניסיונות להחזירה למשפחה עלו בתוהו. לבני הזוג נולדו שלושה ילדים. כאשר פלשו הרוסים לאפגניסטן בשנת 1979 הוצא הבעל המוסלמי להורג באשמת ריגול והאישה נישאה לאחי בעלה.¹²³ סיפר לי הפתאני עות'מאן עבד אל רחים ח'אן בביקורו בירושלים ביום 13.7.95, כי בשנת 1995 פגש בקאבול יהודי בשם בצלאל שבתו היפהפייה נישאה למוסלמי ובצלאל סירב לעזוב את קאבול כל עוד בתו חיה שם.

התמונה העולה כאן מצביעה על כך שכמעט כל המקרים של המרת הדת נעשו מתוך איום וכפייה ורק במקרים הספורים של קשרי נישואין של בת ישראל

¹²² סידרת ראיונות של המחבר עם אבא נעמת בשנים 1974-1975. ראה תעתיק ההקלטה במכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה מס' ק/886-9; 733-745. בשנות ה-30-40 של המאה ה-20 הושלכו יהודים לכלא בהשפעת הסוכנים הנאצים שפעלו באפגניסטן. היו יהודים שמתו בכלא מחמת עינויים. יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 208 מובא סיפור עלילת דם; בעמ' 232, שם, 46 יהודים הואשמו באחזקת יין; בעמ' 246-250, שם, מובא סיפורו של אסיר ציון שמואל שבתאי דדש, שהושלך לכלא במשך 15 שנים בעוון סיוע לא חוקי ליהודים.

¹²³ ריאיון עם הרב משה נעמד, שעלה ארצה לאחר הפלישה הסובייטית. הריאיון נערך בביתו בתל-אביב ביום 5 בספטמבר 1984.

למוסלמי הם נעשו מתוך שיקול אישי. יהודי אפגניסטן היו קשורים בטבורם לתורת ישראל ולדת ישראל והרבנים שלטו על קהילתם ביד רמה¹²⁴.

יהודים בוכרים מוצאים מקלט באפגניסטן

רבים היו האמידים בקרב יהודי בוכרה. הם עסקו בסחר כותנה, פרוונות, בנקאות וייבוא וייצוא ואף הצהליחו לפתח תעשייה. המהפיכה הבולשביקית פגעה בהם קשות. הם נותקו מארץ-ישראל, שבה ייסדו את שכונת הבוכרים המפוארת באותם ימים. הם נאלצו לחסל את עסקיהם ולהסתיר את רכושם לאחר שהמשטר הסובייטי ניסה לאתר את הרכוש ולהשתלט עליו. היהודים נאלצו לצאת לחיי עבודה בחקלאות, בתעשייה ובמכרות – עבודות שהיו רחוקות מהם. הכלכלה החדשה של לנין (NEP) בשנות השלושים הבטיחה לזמן מה סחר חופשי. היא גרמה לכך שהיהודים חשפו את רכושם הנסתר. עד מהרה השלטונות החלו להחרים את רכושם של היהודים. באין ברירה הם גנבו את הגבול לאיראן או לאפגניסטן, בתקווה ששהייתם תהיה קצרה ובסופו של דבר יקבלו סרטיפיקטים שיאפשרו להם לעלות לארץ-ישראל. רבים מן הפליטים נתפסו בגבול והוחזרו אל הסכנות שארבו להם בברית המועצות האסייתית. רבים מהיהודים הבוכרים, המוערכים ב-1,500 פליטים, הגיעו עם רכושם לאפגניסטן שכלל חפצי ערך יקרים, יהלומים וזהב. הם החלו עוסקים באפגניסטן במסחר בקנה מידה משמעותי. רבים מהם נעזרו בסיוע שהגישו להם יהודי אפגניסטן ויהודים בוכרים שהגיעו לאפגניסטן קודם. עזרה זאת מנעה לא פעם את גירושם של היהודים הבוכרים¹²⁵ בתהליך שארך שנים והיה כרוך בסבל וביסורים קיבלו היהודים הבוכרים סרטיפיקטים ורבים מהם עלו לארץ¹²⁶. רפאל קלנדרוף מספר על צאתו בגפו מבוכרה עם ויזה בשנת 1930. הוא הגיע לאנדכ'וי שם פגש 19 פליטים שקדמו לו. האפגנים השליכו לכלא כל אדם זר בתואנה שמדובר במרגל. משם יצאו למסע בן כמה ימים בעגלה בדרכם למיימנה. בדרך הותקפו הנוסעים על ידי שודדי דרכים. משם הגיעו למאזאר-י שריף. לכל מקום שהגיעו נדרשו לשלם שלמונים למושלים המקומיים. חלק מן הפליטים הורשו להגיע לפישאוואר, שהייתה אז עדיין בשליטה הודית ובהתערבות ההסתדרות הציונית עלו לארץ דרך הים.. קלאנדרוף נצטווה

¹²⁴ ראה בהרחבה אצל יהושע-מנדחי ישראל.

¹²⁵ ראה על כך בהרחבה בספרו של מישאל-אפגניסטן.

¹²⁶ ראה אשורב-בוכרים; א' עמנואלי, 'למצב פליטי בוכרה', דבר, כ"ד בשבט תרצ"ו (17 בפברואר 1936) וראה בהרחבה ביהושע-מנדחי ישראל, עמ' 184-189.

להסגיר פליטים אחרים שמצאו מסתור באנדכ'וי. בעזרתו של נשיא קהילת אנדכ'וי יעקב סימן-טוב חדלו האפגנים להכות את הפליטים ורק לאחר מתן שלמונים שוחררו. ביום ט' בסיוון תרצ"ד (23 במאי 1934) יצא קלאנדרוף עם 26 פליטים נוספים בדרכו לקאבול, בתקווה להגיע לארץ ישראל.

בדרכו התחוללה רעידת אדמה ובעקבותיה היה שיטפון ששטף על מה שעמד בדרכו ומאות בני אדם נסחפו בזרמים העזים. הדרך לקאבול ארכה ארבעים יום בסבל רב. תשעה חודשים שהו בקאבול עד שיצאו להודו ומשם עלו לארץ ישראל.

המסע בכללותו ארך חמש שנים רצופות – מ-27 ביוני 1930. בשנת 1935 הגיע קלאנדרוף לירושלים ולאחר שלוש שנים (1938) עבר עם משפחתו לתל-אביב וכיהן כגבאי בבית הכנסת 'בית שלמה' במשך חמישים שנה¹²⁷.

בואם של היהודים הבוכרים לאפגניסטן חולל מהפיכה חברתית ותרבותית בחייהם של יהודי אפגניסטן. נתקיימו נישואים בין שתי העדות ומנהגים שהיו מקובלים אצל יהודי אפגניסטן פסקו כמו המנהג לארס תינוקות ומניעת הזכות מצעירים וצעירות¹²⁸ לבחור לעצמם את בן זוגם לחיים. תופעת ריבוי נשים הוסיפה לרווח באפגניסטן. חג'י משה אהרן שהיה עשיר מופלג הוסיף אישה בוכרית על שלוש נשותיו. רבנים בוכרים נקלטו מייד בשל הקירבה הלשונית והתרבותית ויהודי בוכרה ואפגניסטן התענגו על דרשות השבת שלו שעסקו בפרשת השבוע.

האוריינטאציה הנאצית של האפגנים סגרה בפניהם את כל שוקי העולם ולא היה דורש לסחורתם גם בתום המלחמה. רעב כבד התחולל באפגניסטן. רבים מיהודי הראת שעסקו במסחר הפכו לקבצנים. היהודים מכרו באפס מחיר את כל מטלטליהם כדי להביא לחם לביתם. יהודי אפגניסטן פנו בתחנונים אל המוסדות הלאומיים וביקשו להעלותם ארצה כדי למנוע אסון כבד של אובדן הקהילה. פעילי העדה בארץ שביקשו לסייע לאחיהם הנרדפים נשלחו לבתייהם בטענות קש. לבקשת עזרה להעלאתם ארצה לא היה הד אצל פקידי המוסדות הלאומיים.

¹²⁷ רפאל קלאנדרוף 'נדודי מבוכרה לקאבול בדרכי לארץ ישראל', משואה, גל' 2 (תשרי תשס"ז - ספטמבר 2006), עמ' 16.

¹²⁸ שבתאי, ראיון; קשאני, ראיון.

בחודשים ינואר-מארס 1946 פעלה ועדת החקירה האנגלו אמריקאית. יהודי המזרח העמידו את ועדת החקירה על מצבם העגום של יהודי המזרח. המצב באפגניסטן מתואר במלים אלה:

משטר בלהות של ימי הביניים בכל מוראותיו. אלפי יהודים נשללת מהם זכות אלימנטרית לחיות בגיטו... כאן תחזור ועדת החקירה אלף שנה אחרנית ותשמע באוזניה עלילות דם, פשוטן כמשמען על היהודים, שמות גנאי מעליבים, התנפלויות מזוינות עליהם, שוד בתיהם, החרמת רכושם, שלילת זכויותיהם, ערעור עמדותיהם הכלכליות, חסרון פרנסה איום, רעב מפיל חללים וכבוד יהודי נדרס על כל צעד ושעל על-ידי ממשלה עצמאית שהסירה את מסווה הבושה מעל פניה ומוסר כליות אינו מציק לה כלל¹²⁹.

מאות יהודים הגיעו לקאבול בניסיון לגנוב את הגבול להודו ובתקווה לעלות משם לארץ. הודו הייתה באותם ימים בעיצומו של המאבק בין ההינדים למוסלמים, שהסתיים בחלוקת המדינה ובהקמתה פקיסטן המוסלמית בשנת 1947. למרות המאבק העקוב מדם בהודו היהודים מצאו זמן כדי למנוע את שהייתם של היהודים בהודו ולגרשם חזרה לאפגניסטן, שהייתה מביאה לחיסולם על-ידי האפגנים. מצבם הרפואי של הפליטים היה בכי רע. הקהילה בהודו עשתה כמיטב יכולתה כדי לעזור להם. בדרכם להודו היו שאיבדו את מאור עיניהם, נשים הפילו את ולדותיהן וילד בן שנתיים נפח נשמתו בנסיעה הקשה על גבי משאיות בשמש הקופחת.

מוסדות היישוב ידעו על מצבם הקשה של מאות הפליטים בהודו אך שום דבר לא בער אצלם. הם היו טרודים בהעלאתם של העקורים באירופה שמצבם הפיזי היה קשה, אך לא נשקפה להם סכנת חיים מיידית בעוד שליהודים באפגניסטן ולפליטים בהודו הסכנה הייתה מוחשית ביותר. נראה שלקחי השואה עדיין לא נלמדו אצל פקידי הסוכנות. באופן ציני הוציאה הסוכנות 5 סרטיפיקטים בלבד ליהודים אלה כדי לזרות חול בעיניהם. פעילי העדה בארץ שהבחינו באפלייה כותבים לאנשי הסוכנות "אין אנו חושבים שמצבם של האומללים האלה [פליטי

¹²⁹ יהושע-יהודי אפגניסטן, עמ' 238.

אפגניסטן [בהודו] הוא פחות מחריד ומזעזע ממצב אחינו במחנות אירופה"¹³⁰.
במכתבם לגולדה מאירסון (מאיר), מנהלת המחלקה המדינית באותם ימים הם
כותבים:

הגלות והרדיפות פוגעים בנו לא פחות מיהודי פולניה וארצות אירופה
האחרות. אנו מבקשים מן הסוכנות ומהמוסדות העליונים בעלי היכולת
לא להפלות אותנו מיתר אחינו סובלי הרדיפות ולאפשר להעלות את
אחינו הנ"ל בכל האמצעים, כי נוסף להצלת אחינו, הרי עולים אלה יביאו
תועלת רבה לבנין והתיישבות ארצנו, כי הם אנשים צעירים, בעלי יזמה
והכרה לאומית-ציונית. אנא אל תשיבו את פנינו ריקם כי זו שאלת חיים
ומות חס ושלום ואל יקבלו המוסדות שלנו את האחריות לגורלם המר
באם בקשתנו לא תתמלא¹³¹.

קבוצה של פליטים שנמצאה אותה שעה בפישאוואר גורשה מעבר לגבול
האפגני בעיצומו של החורף הקשה בעונה זאת של שלגים [14 בינואר 1947].
הטמפרטורה ירדה למינוס 10 מעלות. המגורשים נותרו ללא מזון וללא לבוש.
עד הרגע האחרון תקוותם הייתה שהסוכנות תפעל לדחיית הגירוש. עד כדי כך
הקפידו השלטונות על הגירוש, שאחד הפליטים שישב 'שבעה' על אשתו גורש
עם ילדיו בשבוע האבל. יש לשער שההקפדה היתרה על הצו נבעה מכך
שהמגרשים היו מוסלמים. יש לשער שגם הבריטים בהודו לא ששו שיהודים
אלה יגיעו בסופו של דבר לארץ-ישראל. על אף עצמאותה של הודו עדיין בשלב
זה היה לבריטים מה לומר כאן.

הקמתה של המדינה עוררה תסיסה בארצות האסלאם ומוסלמים ביקשו לפרוע
ביהודים. ערב חג השבועות תש"ט (2 ביוני 1949) פרץ מוסלמי חמוש בסכין
ארוכה לחצר בית הכנסת מולא יואב סימן-טוב ודקר למוות שלוש נשים זקנות
שבאו לשמוע את תפילת החג. ארבעה צעירים מן המתפללים רדפו אחרי
הרוצח ולכדו אותו ולמרות הניסיון לחלץ את הרוצח עמדו הצעירים על

¹³⁰ ראה מכתבו של מזכיר מחלקת העלייה לארגון עולי אפגניסטן מיום ט באדר ב תש"ו (12 במארס
1946 - ארכיון ציוני מרכזי 6/1431 S). אסתר דיל-עמית הביאה את סיפור ההעפלה היבשתית של
אביה אהרן. לאחר ששיחדו את הקונסול הפרסי באפגניסטן קיבלו ויזת מעבר דרך איראן. משם הגיעו
לבגדד וממנה לדמשק. המדריכים סחטו מהמעפילים כספים. סמוך לראש פינה נעצרו על-ידי
המשטרה המנדטורית שביקשה להחזירם, אולם הם טענו שבאו מרוסיה. לאחר מעצר עם עבודות
פרך והתעללות אסירים והלקאות. כשהשתחררו רבה של חיפה פתח בפניהם את ביתו עד צאתם
באוטובוס לירושלים משאת נפשם. אהרן דיל נולד בהראת בט"ו בשבט תרע"ד (11 בפברואר 1914),
עלה בשנת 1937. נהרג בהפגזה על ירושלים בזמן שירותו בי"ד בסיון תש"ח (21 ביוני 1948). ראה:
אסתר דיל-עמית, 'ייסורי העלייה של אבי אהרן דיל הי"ד וחבריו לירושלים', משואה, גל' 2, (תשרי
תשס"ז-ספטמבר 2006).

¹³¹ מכתב מיום ו בשבט תש"ז (27 בינואר 1947), אצ"מ 5246 25 S.

משמרתם והסגירו את הרוצח לידי המשטרה. אבל כבד ירד על הקהילה. במוצאי שבועות נערכה ההלוויה ומסע ההלוויה יצא לבית העלמין שנמצא במרחק של כמה קילומטרים מחומות העיר הראת. השלטונות הציבו שמירה על בתי הכנסת ובתי היהודים ועל הדרך לבית העלמין מחשש שיפרעו ביהודים. בית המשפט גזר דין מוות על הרוצח אולם היהודים סירבו לבצע את גזר הדין, כמקובל בדיני גאולת דם, והרוצח נשלח למאסר עולם¹³².

הגרמנים חודרים לאפגניסטן

מיקומה של אפגניסטן בין הודו, בשליטה בריטית עד 1947, לבין ברית המועצות, בשליטת רוסיה עד 1991, מצפונה עורר עניין גלובלי אצל הגרמנים בכלל ואצל הנאצים בפרט¹³³. כשם שלארץ ישראל הגיעו הטמפלרים באמצע המאה ה-19 מתוך מגמות דתיות, בימי הרייך השני הגיעו גרמנים לאפגניסטן מתוך מניעים הומאניים כביכול ובפיהם הסיסמה: "גרמניה המחודשת מושיטה עזרה למזרח המתעורר" והקימו בשנת 1924 באפגניסטן מוסדות חינוך בהם למדו כ-400 אפגנים. גם הוקמו שני בתי חולים בניהול רפואי גרמני, שבהם לימדו והכשירו צעירים בלשון הגרמנית¹³⁴. ככל שהתקדמו הצעירים האפגניים בלימודיהם הם נשלחו לגרמניה למטרות השתלמות, שם גם קיבלו הכשרה אידיאולוגית. חברת 'היונקרים הגרמנים' פתחה קו תעופה לאורך מדינות הציר מגרמניה לאפגניסטן. הפעילות הלכה והתגברה בימי הרפובליקה של ויימר והגיעו לשיאם עם עליית הנאצים בשנת 1933. הטיפול הגרמני המעמיק הביא לכך שקם דור של משכילים שקיבלו את הכשרתם במוסדות גרמניים באפגניסטן ובגרמניה עצמה. עם עליית הנאצים הם אימצו לעצמם אוריינטציה נאצית והם היו עושי דבריה של המפלגה הנאצית. הגרמנים טיפחו ועודדו את הג'יהאד' (מלחמת מצווה) מצד העולם המוסלמי נגד צרפת ואנגליה. הם חלמו על

¹³² יואל עמרם, 'שלוש נשים נרצחו בהראת בפתחו של בית כנסת', *משואה*, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 19.

¹³³ בדרום – שלטו הבריטים בהודו המורחבת עד 1947, שבה חולקה הודו; בצפון – שלטה ברית המועצות בהנהגה רוסית עד 1991. שתי המדינות גם יחד ביקשו לפלוש לאפגניסטן. תקופה זו ידועה בשם 'המשחק הגדול' (the Great game). הגרמנים גילו עניין באפגניסטן כבר במלחמת העולם הראשונה והשנייה. הסוכנים הנאצים שהוחדרו לאזור עוררו תסיסה בגבולות אפגניסטן עם המעצמות במגמה לרתק כאן כוחות ולהקל על הלחץ באירופה.

¹³⁴ ראה אדאמק, עמ' 204-259. מאמרו של אדאמק מבוסס בין השאר על תיעוד מן הארכיונים הגרמנים, הבריטיים והיהודים ועל סידרת ראיונות עם אישי מפתח נאציים, שלקחו חלק באפגניסטן. ראה "גרמנים, נאצים ושנאת ישראל" אצל יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 189-213.

אימפריה שתכלול את אפריקה המזרחית והמערבית, חופי ים סוף, קווקאז, איראן, אפגניסטן אסיה המרכזית והודו. בשיטתיות אופיינית חדרו הגרמנים ובעקבותיהם הנאצים לכל תחומי החיים: ברפואה, בפיתוח, בחינוך, בכלכלה, בביטחון הפנימי ובביטחון חוץ. הגרמנים היו הרוח החיה מאחורי כל החלטה ומצאו באפגנים את עושי דבריהם הנאמנים. הגרמנים שיגרו לאפגניסטן משלחות-סקר ומשלחות דיפלומטיות וצבאיות כדי לאסוף מידע ולשתול זרעי ידידות ותלות בין שתי המדינות. כדי להביע את אהדתם לגרמנים שיגרו האפגנים לגרמניה 50 צעירים. הגרמנים הטביעו בהם לא רק שפה ותרבות גרמנית אלא גם שינאת ישראל. לא חלף זמן רב וכמה דורות של אפגנים היו ספוגים שפה ותרבות גרמנית. עשרות מומחים צבאיים התמקמו בבירה וחברת 'היונקרים הגרמנים' קיבלה זיכיון להפעלת שירות אווירי בין גרמניה לאפגניסטן, דרך טורקיה ואיראן, עם אופציה להארכת הקו מקאבול לסיין. בשיטתיות חדרו הגרמנים לכל תחומי החיים: ברפואה, בפיתוח, בחינוך, בכלכלה, בביטחון הפנימי ובביטחון חוץ. מאחורי כל בעל תפקיד מרכזי במדינה (שר, מנהל משרד) עמד יועץ גרמני ועד מהרה מצאו הגרמנים באפגנים את עושי דברם הנלהבים¹³⁵.

דומה שבמלחמת העולם הראשונה ובמלחמת העולם השנייה מניעיהם של הגרמנים באפגניסטן היו זהים. הם ביקשו להשתלט על חומרי גלם כגון: נפט ומחצבים וכן כדי לעודד מהומות על הגבול הדרומי, שבו שלטו הבריטים ועל הגבול הצפוני, שבו שלטו הרוסים ובכך לאלץ את שתי המעצמות היריבות לרתק כוחות גדולים שיועברו מאירופה לגבול האפגני עם רוסיה ועם הודו בשליטה בריטית. כל זאת בסיוע של 600 סוכנים גרמנים שהוכשרו למשימת בברלין וחלקם אף התאסלמו למראית עין כדי לרצות חוגים איסלאמיים באפגניסטן ובאיראן. הם חימשו את הצבא האפגני והכשירו אותו, כך עשו עם המשטרה האפגנית ובנו יחידה לתפקידים מיוחדים שעקבה אחר פעולותיהם של זרים, שגרירויות ומשתפי פעולה מקומיים. דור שלם של חניכים, שלמדו במוסדות גרמניים באפגניסטן ובגרמניה, פיתחו אוריינטאציה נאצית ומילאו תפקידי מפתח בשלטון. הם היו עושי-דברם של הסוכנים הנאצים שהשתמשו בהם כמריונטות.

רדיפת יהודי אפגניסטן על-ידי נאצים ועוזריהם

¹³⁵ אדאמק, עמ' 230.

הנאצים לא שכחו את היהודים. באמצעות אנשי השררה המקומיים הם החלו לרדוף את היהודים. תהליך שנוהל על-ידי הגרמנים עד אוגוסט 1941, שנה שבה כבשו הרוסים והבריטים את איראן ואילצו את האפגנים לשלוח למחנות הסגר בהודו את הסוכנים הנאצים. עושי דברם של הנאצים המשיכו לפעול נגד היהודים עד לעלייתם לארץ. שיטת הרדיפה תאמה את שיטתם באירופה:

בשלב ראשון נגזרו גזרות כלכליות והיהודים נושלו מפרנסותיהם;

בשלב השני נותקו היהודים ממקומות מושבם ורוכזו בכמה נקודות מפתח שהבטיחו לנאצים שליטה מלאה על היהודים.

בשלב השלישי היו אמורים להיות מחנות עבודה והשמדה. הפלישה הבריטית-רוסית לאיראן באוגוסט 1941 מנעה את ביצוע השלב השלישי. הפגיעה בפרנסותיהם של היהודים המיטה עליהם מכת מוות. היהודים ששלטו על עיקר ענפי הייצוא של המדינה – פרוות קאראקול, שטיחים ופירות יבשים. 40% מהכנסות המדינה האפגנית מקורם היה בייצוא. היהודים אכלו את חסכוניהם ורבים הגיעו לפת לחם.

בערים שונות החלו פגיעות פיזיות ביהודים. יהודים הואשמו בריגול לטובת בריטניה ורוסיה. הגטו היהודי בבאלך נהרס ועל חורבותיו נסללו כבישים חדשים. היהודים נשלחו לגור מתחת לכיפת השמים בחום הנורא ובקור העז של האזור. באופן ציני הציעה הממשלה שילדי היהודים ונשותיהם יועברו לבתי מוסלמים, כביכול מתוך רצון הומאני להקל על היהודים אך המניע האמיתי היה איסלום הנשים והילדים. גם הסוחרים היהודים בקאבול שראו ביהודים הבוכרים מתחרים שיסו את ההמונים נגד היהודים בעלילות דם. היהודים הואשמו בחטיפת ילדי מוסלמים ורציחתם; יהודים הואשמו שהם מחרפים את דתו של מוחמד. יהודים הוכו. במקרה אחד חתמו 300 מוסלמים על עצומה הדורשת סקילתו של צעיר יהודי. בהזדמנות אחרת נפצעו עשרות יהודים בקאבול מבלי שהוגשה להם עזרה רפואי. היהודים הואשמו שהם מפתים מוסלמים לצרוך יין ושיכר האסורים על-פי דיני האסלאם. ביום 30 בנובמבר 1944 נעצרו 46 יהודים בעוון אחזקת יין, ששימש אותם לקידוש. לאחר תשלום שלמונים כבדים הסכימו השלטונות לגזור עליהם מאסר של חמש שנים.

צו גיוס הוטל על היהודים. מי ששילם 2,000 רופיות קיבל פטור. מי שלא שילם נאלץ לשרת שנתיים בצבא בעבודות שירות בזויות – ניקוי בורות השופכין וניקיון רחובות העיר. שיעים בעיר הראת האשימו את היהודים שהם מטמאים

את המים ואת המזון במגיע ידם. לא חלף יום מבלי שיהודים נפגעו בדרך זאת או אחרת. על לא עוול בכפם הושלכו יהודים לכלא האכזר של קאבול. יש שלא יצאו משם חיים. באותם ימים עדיין רווחו באפגניסטן הוצאות להורג פומביות ועונשים של כריתת איברים מול קהל שש ושמח ומריע בהמוניו.

מובילי המגמה הפרו-נאצית היו המלך הצעיר בן ה-19 מוחמד זאהיר שאה, שעמד בצילו של דודו ראש הממשלה מוחמד חאשים ח'אן והיה עושה דברו. פאיז מוחמד ח'אן, בוגר בתי ספר גרמניים ונאציים באפגניסטן ובגרמניה, נתמנה לשר החוץ. כר נרחב לפעולתם מצאו הנאצים באיראן ובאפגניסטן.

מוחמד זאהיר שאה

(קאבול 1914-2007)

הסוכנים נעזרו בתוהו ובוהו הפוליטי ששרר באפגניסטן, בהיעדר שלטון מרכזי שיכול להחיל את מלוא כוחו על השבטים ובהיעדר תחבורה מסודרת ודרכי גישה, כל אלה אפשרו למאות סוכנים נאציים שהתאסלמו בטקס רב רושם בברלין, למדו את שפות האזור ובצד מקצועותיהם השונים הם גם הוכשרו כסוכנים וכחתרנים. הם הצליחו לסכסך בין שבט לשבט¹³⁶. סוכנים נאציים פוצצו בארות נפט בשליטה בריטית והצליחו לגייס כ-6,000 לוחמים משבטי וזיריסטן שפשטו על הגבול עם צפון הודו (כיום פקיסטן). במקביל יזמו חדירות של הרס וחורבן לתוך תחומי ברית המועצות מצפון. בריטניה וברית המועצות עמדו מול

¹³⁶ ניתוח מפורט של המעורבות הנאצית באזור, ראה ילקוט המזרח התיכון, 38-39 (שבט-אדר א ת"ש – ינואר פברואר 1940) וכן דיווח של דבר מיום י"ז בסיון תרצ"ו (7.6.1936), שלפיו מספר הסוכנים הנאציים של ג'בלס בחו"ל הגיע ל-2450 ומספר עוזריהם המקומיים הגיע ל-20,000. אחד הסוכנים, שהצליח להסית את שבטי ואזיריסטן נגד הרוסים, העלה על הכתב את זיכרונותיו מדרום ברית-המועצות [ראה שולצה].

גלי טרור קשים והם נאלצו להעביר גייסות מאירופה אל הגבול עם אפגניסטן ובדרך זו להקל על הצבא הנאצי באירופה. הנאצים לא התכוונו לכבוש אזורים מרוחקים אלו, אבל ביקשו למשוך משם חומרי גלם, נפט ומחצבים ולרתק כוחות מאירופה לאזור מסוכסך זה¹³⁷. ברלין הפכה למרכז הסחר של אפגניסטן באירופה. מכאן ועד לנישול היהודים מן הסחר הבינלאומי הדרך הייתה קצרה ביותר. הסחר נוהל על-ידי ועדה ממשלתית שחייבה קבלת רישיון סחר, שנמנע מן היהודים. כל אנשי הממשל ריכזו בידם את המסחר. אפילו המלך פתח חנות שבה הוצעה למכירה ירושתו, שכללה 'מנייר מכתבים ועד ללבנים'¹³⁸.

במישור הצבאי הושקעו משאבים בחימושו ובהכשרתו של הצבא האפגני שצויד בתותחים ובמקלעים בעלי עוצמת אש. הגרמנים לימדו את האפגנים טכניקות צבאיות מתקדמות. הושקעו מאמצים בהדרכת יחידות צלפים שהוגדרו על ידי הנאצים 'קולעים כברק'. קציני משטרה נאצים בנו מחדש את המשטרה והקימו משטרה חשאית ומחלקות מיוחדות שעקבו אחר פעולתם של זרים, לרבות שגרירויות ויהודים. ורנר אוטו פון הנטיג (Werner Otto von Hentig) היה האחראי לתיק האפגני. תחילה טען כי אפגניסטן אינה חיונית לגרמניה, אך עד מהרה שינה דעתו. עבד אל מג'יד היה האיש החזק בממשל האפגני ונאמן הנאצים הוא שיישם את הדוקטרינה הנאצית שביקשה לפגוע ביהודים שהיו גורם שולי בתוך המכלול הגלובלי של עיסוקיהם¹³⁹.

נישול היהודים מפרנסותיהם

הנאצים ועושי דבריהם בממשל האפגני הצליחו לפגוע בפרנסות היהודים, להרחיק אותם מערי המסחר למקומות ריכוז מתוך מגמה לפגוע בהם פיזית בבוא הזמן¹⁴⁰. יהודי אפגניסטן היו סוחרים בכל דרגות המסחר החל ממסחר ברמה בינלאומית חובקת עולם ועד למוכרי גפרורים דלים. כותב על כך ב' מרקובסקי שביקר באפגניסטן: 'הכל עוסקים שם במסחר, החל מן הסבלים

¹³⁷ראה אדאמק-אפגניסטן, עמ' 208-209

¹³⁸מרקובסקי-תרבות חומרית, עמ' 123.

¹³⁹ מישאל-אפגניסטן, עמ' 88; תזכיר ועד יהודי אפגניסטן בירושלים מיום 24.4.1935, בחתימתם של דניאל גול ומרדכי שאולוף (אצ"מ S6/2625). [להלן: תזכיר ועד ירושלים]. המידע הכלול בתזכיר שאוב מאיגרות הצלה שנשלחו מאפגניסטן ומקומץ עולים ותיירים שסיפרו על המתרחש. ראה גם עמנואל-אפגניסטן.

¹⁴⁰ דמיון מה בין שיטת הפגיעה ביהודי אפגניסטן לשיטה הנאצית באירופה מצאנו בפרק 'בין הפליה להשמדה', בספרו של ש' אש, עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, ירושלים תשל"ג, עמ' 262.

העניים ביותר ועד לנושאי המשרות הגבוהות, שאף הם אינם רואים פסול בעבודות מסחר'. בעיר הראת בלבד היו כמה מאות חנויות של יהודים וקבוצה של רוכלים שעסקה ברוכלות ('מחלה גרדי'). הם נדדו על גבי חמורים מכפר לכפר¹⁴¹. גדול הסוחרים היהודיים היה מוסא גול, שסיפק לרוסים כותנה וצמר כבשים ופרוות קראקול ובתמורה קיבל מהם בדים, נפט, סוכר, מוצרי עור, פרימוסים וכלי חרסינה שאותם שיווק

מוכר תבלינים יהודי בכרך זעיר בשוק בהראת (1973). מחמת הקור העז

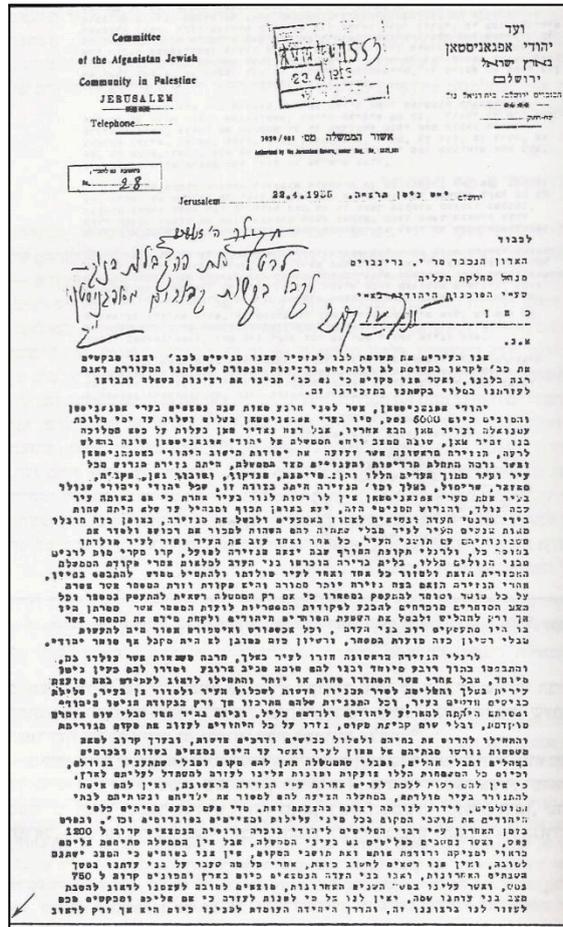
הוא מחמם כפות ידיו (תצלום: מוזיאון האדם, פאריס)

באפגניסטן¹⁴²⁹. הפגיעה במסחר היהודי משמעה היה מכת מוות וגזירת רעב¹⁴³. בתזכיר שכותב הוועד הירושלמי ביום 24.4.1935 לסוכנות היהודית, בחתימתם של דניאל גול ומרדכי שאולוף, בעקבות איגרות ושמועות קשות שזרמו מאפגניסטן: "אנו מרגישים כי ישנם מדריכים מיוחדים ומסיתים מתוך תומכי היטלר אשר משפיעים על שרי מדינת אפגניסטן לרדוף את היהודים". 'די צייט' הלונדוני כותב לפני שואת יהודי אירופה, ביום 6.9.1935: "ממש לא יאמן כי יסופר כי יתכן הדבר בזמננו. הפורענויות של יהודי גרמניה עומדים בצל לעומת המעשים הברברים המתרחשים באפגניסטן". מתזכיר שפורסם בירושלים ביום

¹⁴¹ בראואר-אפגניסטן, עמ' 324-342; מישאל-אפגניסטן, עמ' 48-52.

¹⁴³ יהודי אפגניסטן התפרנסו בעיקר ממסחר. עשירי הקהילה עסקו בייבוא וייצוא של פרוות קראקול, שטיחים ופירות מיובשים. שלוחות של המשפחות ישבו בלונדון, בפאריס, במילאנו, בלייפציג, בניו-יורק ובבומביי ולני המהפכה ישבו בערים שונות של רוסיה. סוחרים יהודים קנו עדרים שלימים של אלפי ראשי צאן והפיקו מהם פרוות. הפרוות היקרות ביותר היו של נפלי טלאים, שהצטיינו ברכותם ובברק שלהם. לצד הסוחרים האמידים היו גם סוחרים זעירים שעסקו ב'מחלה גארדי', שנדדו כרוכלים בכפרי הסביבה. ראה מרקובסקי ודולו וכן פישל-יהודים.

22 באפריל 1935 נאמר כי היהודים גורשו מערי המסחר בגבול הצפוני: מיימנה, אנדכו'ו, שיבארגאן, אקצ'ה, מאזאר-י שארף, באלך ועוד. בתוקף צו הגירוש הוגלו מאות מעיר לעיר ללא רכושם בעיצומו של החורף. רבים חלו ומתו בשלג הכבד. האשים ח'אן הפרו-נאצי הסביר כי היהודים גורשו כי נחשדו בריגול לטובת האנגלים והרוסים. הוא הזכיר כי שר החוץ הרוסי מקסים ליטבינוב (1876-1951) יהודי וגם הקונסול הרוסי במאזאר-י שארף יהודי ומתגורר ליד בית-הכנסת.

אנשי מחלקת העלייה הבטיחו לטפל בבקשות,

אך לא נקפו אצבע להצלת המגורשים

היהודים למרות מנינם המצומצם החזיקו בידם כ-80% מהסחר הבינלאומי במדינה. כל מי שניסה למחות על כך הושלך לכלא. מגורשים מערי המסחר שבמקורם היו מבאלך, שבו לגטו וניסו לשקם עצמם מחדש. עד מהרה התברר להם כי התכנון החדש של באלך שנעשה על ידי הגרמנים עובר בתחומי הגטו

היהודי ובתי היהודים נהרסו עד היסוד ונסללו עליהם כבישים. מאה משפחות פונו מבתיהם והם נאלצו לחיות תחת כיפת השמים ללא פתרון דיור חלופי. מול טענות היהודים שילדיהם נפגעים מפגעי מזג האוויר הציעו להעביר את ילדי היהודים ואת הנשים לבתי מוסלמים במגמה לאסלם אותם¹⁴⁴.

המופתי הירושלמי באפגניסטן

אל-חאג' מֶחֶמֶד אַמִּין אַל-חֶסֶינִי (الحاج محمد أمين الحسيني, 1895 – 4 ביולי 1974) היה בנוסף לתפקידו כמופתי של ירושלים גם מנהיג פלסטיני מוסלמי פרו-נאצי, שניהן כמופתי הירושלמי בתקופת המנדט הבריטי. הוא נודע באנטישמיות החריפה שלו ובהתנגדותו הגורפת לציונות. חאג' אמין אל-חוסייני היה המנהיג הראשי של העולם הערבי ובייחוד של ערביי ארץ ישראל בשנות ה-30, והיה אחראי למתקפות הטרור על היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המרד הערבי ובתחילת מלחמת העצמאות. הוא כיהן כראש הוועד הערבי העליון כמעט במשך כל שנות חייו. דגל בתנועה פאן-איסלמית, בתקווה שהוא יעמוד בראשה. הוא הגיע בין השאר לאפגניסטן בחסות נאצית והסית במסגדים נגד היהודים במדינות האיסלם ובעיקר במדינות הערביות. בפגישתו ב-28 בנובמבר 1941 עם היטלר הוא קיבל ממנו הבטחה כי עם כיבוש המזרח התיכון "מטרתה היחידה של גרמניה תהיה אז להשמיד את היסוד היהודי המתגורר במרחב הערבי בחסות הבריטים". הוא הצטרף ליחידת SS בבלקן, שם סייע בהקמת יחידה צבאית מקרב המוסלמים בבוסניה שנקראה ערב החופשית (Freies Arabien) וסייר במחנות השמדה, כולל אושוויץ. העיתונות הנאצית שהתקשתה ליישב את הסתירה בין האסלאם לבין עקרונות הנאציזם, קבעה לבסוף ששתיהן דוגלות באמונה עיוורת, ציות ומאבק. שניהם אינם סובלים אינדיבידואליזם

¹⁴⁴ תזכיר ועד ירושלים. על כלכלתה של אפגניסטן בשלהי שנות ה-40 ראה דג"ח אונסקו.

חאג' אמין אל-חוסייני

ויוזמה פרטית¹⁴⁵.

במיפגש תיאום עם היטלר (28.11.1941)

כסימן לאקטיביות של המדיניות הגרמנית עשוי לשמש מינויו של תיאודור האביכט [Theodor Habicht]. הוא יצא לאפגניסטן כדי לייסד בה מחתרת פרו-נאצית בחלק זה של העולם. הוא התאים למשימה לאחר שהתנסה קודם בפעולות חתרנות ובארגון מחתרת באוסטריה והיה מראשי תוכנית ה'אנשלוס' [Anschluss] – איחודה של אוסטריה עם גרמניה. על המחותרת שעמד להקים באפגניסטן ובראשה חניכי האסכולה הגרמנית, לעסוק בחתרנות והסתה. באוגוסט 1941 חלה תפנית. הרוסים מן הצפון והאנגלים מן הדרום פלשו לאיראן והדיחו את ריזא שאה, המלך האיראני, ועצרו את הסוכנים הנאצים שפעלו באיראן. במקביל שלחו אזהרה לאפגנים על כוונת פלישה לארצם אם לא יסגירו את הסוכנים הנאצים שבתחומם. האפגנים, שחששו מן הפלישה הבריטית-רוסית, הסגירו את הסוכנים הנאצים לידי הבריטים, שהעבירו אותם למחנות ריכוז בהודו בהם שהו עד תום המלחמה. הגרמנים המשיכו לפעול באמצעות שידורי רדיו מן השגרירות היפאנית ליפאן. עד מהרה הצליחו הרוסים לפצח את הקוד ולתבוע את סילוקם של הדיפלומטים היפאניים מתחומי אפגניסטן¹⁴⁶.

¹⁴⁵ראה ילקוט המזרח התיכון, מס' 1 (ינואר 1935), עמ' 39-40. מס' 38-39 (ינואר-פברואר 1940). אל-חוסייני למד שנה בבי"ס יהודי (של כי"ח) ושנה במכללת אל-אזהר (אך לא השלים את לימודיו). היה קצין תותחנים בצבא העות'מאני. גייס בעולם המוסלמי כספים לשיפוץ אל-אקצא והשתמש ביתרת הכסף לבניית מלון פאלאס ברחוב אגרון בירושלים על-ידי המהנדס היהודי קטינקא. ראה: צבי אל פלג, *המופתי הגדול*, משרד הביטחון - ההוצאה לאור. תשמ"ט – 1989; ג'ני לבל, *חאג' אמין וברלין*, תל אביב, תשנ"ו – 1996.

¹⁴⁶תיאודור האביכט היה מפקח מטעמו של היטלר באוסטריה. ביום 14 ביוני 1933 הוא גורש מאוסטריה בעוון השלטת טרור במדינה. דולפוס נשיא אוסטריה התנגד לאיחודה של אוסטריה עם גרמניה והוא נלחם במרד. ביולי 1934 הוא נרצח בידי נאצים אוסטרים. ב-12 במארס 1938 פלש צבא גרמניה לאוסטריה ויום לאחר מכן נחתם הסכם האיחוד (אנשלוס). במשאל עם הצביע רוב העם האוסטרי בעד האיחודה. ראה יהושע-מנחם ישראל, עמ' 209, 213. וראה: Peter Mierau, *Nationalsozialistische Expeditions politik, Deutsche Asien-Expeditionen, 1933-1945*, M"unchen 2006

חרם כלכלי ורעב כבד

שיתוף הפעולה של האפגנים עם הנאצים הביאה לחרם כלכלי כלל-עולמי על אפגניסטן, שגרם בתום המלחמה לרעב כבד במדינה. היהודים, שפרנסתם הייתה מהמסחר, סבלו במיוחד והגיעו עד לפת לחם. הרוח הנאצית עדיין שררה במדינה גם בתום המלחמה. באיגרת מאפגניסטן מיום כ"ב בתמוז תש"ט, מגוללים ראשי הקהילה בעברית טובה את מצוקתם, בתקווה שמדינת ישראל שקמה זה עתה תפתח בפניהם את שעריה:

בכל מקום שאנו פונים – עין המלכות. וגם עם הארץ הזו מביטים עלינו לרעה. ואם תתמהו שבמאה ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה, נשארה מדינה אנטישמית ופאשיסטית כזו בעולם, התמיהה אינה כל כך גדולה, מאחר שידוע להוד כבודכם שבעולם הדימוקראטי והמוסרי והתרבותית של יבשת אירופה קרה ליהודי גרמניה ואוסטריה וכו', שואה גדולה של הרג שישה מיליון מאחינו שנהרגו בידי הטמאים הנאצים שעד עתה לא נרפא(י)נו ממכתם. אנו בגלות ישמעאל, עם פרא ובלי תרבות, על אחת כמה וכמה שכולנו בסכנה גדולה, סכנת נפשות, מעת אשר דרך כוכב מיעקוב, מיום שקמה הממשלה הראשונה לעם ישראל נהיתה שנאתם אלינו כפל כפליים¹⁴⁷.

מרכזי ההתיישבות היהודית באפגניסטן

מרכזי ההתיישבות היהודית באפגניסטן

קאבול (Kabul)

קאבול היא בירת אפגניסטן החל משנת 1773. קדמה לה כבירה העיר קנדאהר (Kandahar). בקאבול מתגוררים כמיליון וחצי תושבים. כיום נותר בה יהודי אחד בלבד (זבולון סימן טוב)¹⁴⁸. העיר בעלת מסורת של כ-3000 שנה. בשל מיקומה בדרך להודו ולמעבר ההרים 'חיבר' עברו בה הכובשים הגדולים אלכסנדר הגדול, ג'ינגיז

¹⁴⁷ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 199.

¹⁴⁸ המחבר פגש את זבולון סימן טוב בבוכרה ובטשקנט בשנת 1992 כשניסה למצוא אישה בוכרית ולהעביר אותה לאפגניסטן לחיות עמו, אך לא נמצאה אפילו משפחה אחת שהייתה מוכנה לתת את בתה למטרה הזאת. זבולון שלט היטב בעברית שאותה למד מהאזנה לקול ישראל מידי ערב.

חאן וממשיכיו. באבור כובש בשנת 1505 את קאבול שנפלה ללא קרב¹⁴⁹.

ממראות הבזאר 'כ'אהיר ח'אנה' (Khair Khana) בקאבול. רוב הנשים לבושות ב'בורקה' כחולה

הן מטעמי מסורת והן מטעמי ביטחון אישי וחוסר אמצעים

נראה שיהודים התגוררו בקאבול בגטו מיוחד החל מן המאה ה-12. אל-אידריסי (1099-1166) (El-Idrissi) כותב בספרו על הודו כי בקאבול מוסלמים רבים ויש לה פרבר אשר בו היהודים הכופרים. בצבאו של נאדיר שאה שירתו יהודים רבים שליוו אותו בדרכו להודו. חלק מהם התיישב בקאבול כשומרי האוצר של נאדיר שאה. אחמד

¹⁴⁹ תוך 20 שנים מקים באבור (Babur) את האימפריה המוגולית. בשנת 1526 כבש את דלהי ועושה את העיר אגרה לבירת האימפריה המוגולית. לפי הוראתו נסללת דרך שאורכה 937 מיל שקישרה בין אגרה לקאבול. מת בשנת 1530 ולפי צוואתו נקבר בקאבול עירו האהובה.

שאה (1747-1773) הביא להגירת 250 מיהודי משהד לקאבול. 'בנימין השני' (יוסף ישראל 1818-1864) ביקר בקאבול באמצע המאה ה-19 ומצא בה מעט מאוד יהודים ממוצא בוכארי. המיסיונר יוסף וולף (Joseph Wolff) שביקר בקאבול בשנת 1832 מצא בעיר כ-50 משפחות יהודיות ולהן בית כנסת אחד. בר"ח טבת תרט"ז (1856) נפטר רבה של קהילת קאבול, ר' שלמה ניסן, שהיה מאנוסי משהד שמצא בה מקלט. בשנת תר"ך (1860) נפטר ר' אפרים, שד"ר מירושלים, נפטר בדרכו מכלכותה שבהודו לבוכארה ונקבר בעיר קאבול. הנוסע אפרים ניימרק (Neumark) ביקר בה בסוף שנות ה-80 של המאה ה-19 ומצא בה שש משפחות יהודיות. ניימרק מספר עוד כי עד שנת 1885 היו יהודי קאבול פטורים ממסים אולם האמיר עבד אל רחמן ח'אן (- Abd el-Rahman Khan 1880-1901) הטיל מיד עם עלייתו לשלטון מסים כבדים על היהודים. בשנת 1886 הוא האשים את היהודים בהפקעת מחירים בייצור אלכוהול לצורך הפקת אבקת שריפה, בהברחת הון לחו"ל ובהעלמת מסים בהיותם מתווכים בשיווק צבע האינדיגו בין הודו ליהודי בוכרה שנחשבו מומחים בצביעת בדים. לאחר שהחרים את רכושם של היהודים הוא הגלה אותם לעיר תאשקורגאן (Tashkurghan), המוכרת גם בשם Khulm, הנמצאת בצפון המדינה כמאה ק"מ מטרמז (Termez) שבדרום אוזבקיסטן, ממנה הם עברו לסמרקנד שהייתה בשליטה של הצאר הרוסי¹⁵⁰.

¹⁵⁰ על פרשה זו ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 170-173; ניימרק-מסע, עמ' צט-ק; לוי-גירוש הראת, עמ'

דאר-אול-אמאן – ארמונו המופצץ של המלך אמאן אללה ח'אן,
שנבנה על-ידי הגרמנים

לקראת המאה העשרים התחילה הגירה של יהודים מהראת לקאבול, אולם הנפטרים הובאו לקבורה בהראת מרחק של 950 ק"מ¹⁵¹. בשנות ה-30 החלה בריחה המונית של יהודים מאוזבקיסטן לאיראן ולאפגניסטן בעקבות התוכנית הכלכלית של לנין (NEP)) הפליטים שהגיעו לאפגניסטן מנו כמה אלפים שהעדיפו להתגורר בבירה קאבול ולעסוק בה במסחר. הם הצליחו לעורר קנאתם של הסוחרים המקומיים – שיעים, סונים והינדים – שהסיתו את ההמונים נגד יהודים והעלילו עלילות דם על חטיפת ילדים כביכול והאשימו את היהודים בחרפות על הנביא מוחמד. האוריינטציה האפגנית נטתה אז לטובת גרמניה הנאצית ומאות סוכנים גרמניים היו כאנשי צללים בכל משרדי הממשלה וחוקקו חוקים אנטי יהודיים. רציחתו של המלך חביב אללה חאן (Habib Alla Khan) במאי 1919 חוללה מהומות בקאבול. היהודים התכנסו בבית הכנסת ואת רכושם החביאו

¹⁵¹ בשל רכסי ההרים הגבוהים שמנעו מעבר בין הראת לקאבול נאלצו להאריך את הדרך - פנו לקנדהאר בדרום-מזרח ומשם פנו לצפון-מזרח לגאזני וממנה לקאבול. סה"כ כ-950 ק"מ. הדרך מוכרת בימינו כ-A1.

במטמוניות¹⁵² בתוך בורות המים. ניסיון נוסף למהפיכה היה באוקטובר 1929. מרבית המהפכות והנסיונות היו פועל יוצא של מעורבות זרה אנגלית או רוסית או גרמנית. היהודים היו בתוך וחששו לחייהם ולרכושם. לא אחת הם נתבעו לממן את המהפכות בהיותם נחשבים לעשירים. כמו תמיד בימי פורענות מצאו היהודים מקלט בבית הכנסת. אחד החתרנים המרכזיים ועושה דבריהם של הגרמנים היה האשים ח'אן (Hashim Khan)¹⁵³, שכיהן בעבר כשגריר בברלין וכיהן כראש ממשלה ועמד מאחורי הגזירות נגד היהודים שכללו נישולם מפרנסותיהם וריכוז היהודים בכמה ערי מפתח. פעולות ההסתה הגרמנית והערבית הביאו לפרעות ביהודי קאבול. עשרות יהודים נפצעו מבלי שהוגשה להם עזרה. שני צעירים יהודים הושלכו לכלא וההמון דרש שיסקלו אותם באבנים. נאסר על יהודים לגעת במזון ולרכב על סוס או במכונית. יהודים נצטוו לשלם מס מיוחד בתור זרים. בתום המלחמה פרץ רעב כבד בשל החרמתה של אפגניסטן ונאסר על סחר איתה. פתיחת שערי ארץ ישראל לאחר הקמת המדינה אפשרה ליהודים הנרדפים למצוא בה מקלט, אולם ביולי 1950 – 116 יהודים השרויים במצוקה מתחננים שיעלו אותם לישראל אך אנשי מחלקת העלייה התמהמהו.

בקאבול היו שני בתי כנסת אחד ליהודים הבוכרים והשני שימש את יוצאי הראת שהתגוררו בקאבול. כיוון התפילה פנה מערבה לעבר ירושלים. בשנת 1966, בהיעדר מוסדות יהודיים, למדו ילדי היהודים בבית ספר מוסלמי שבו לימדו גם בשבתות.

בשנת 1985 סיפר רבה האחרון של אפגניסטן מולא משה נעמד כי בקאבול הבירה חיים בסמוך לבית הכנסת 25 יהודים ללא מניין של גברים. הרב המקומי משמש שוחט ומשגיח כשרות. באותו זמן

¹⁵² הביטוי 'מטמוניות' הוא פרי המצאתו של מולא מתתיה גרג'י בכרוניקה שלו 'קורות זמנים'. ביטוי זה עדיף

על המילה 'סליק' מימי המנדט הבריטי בארץ-ישראל

¹⁵³ ראש הממשלה המלכותי סרדאר מוחמד האשים ח'אן (1885-1953), דודו של המלך האחרון זאהיר שאה ואחיו של סרדאר שאה מוחמד ח'אן. דחה שיתוף פעולה עם בריטניה (ששלטה בהודו בדרום) ועם ברית המועצות (ששלטה בצפון) והעדיף קשרים צבאיים, משטרתיים, חשאיים, כלכליים עם גרמניה הנאצית שסוכניה קיימו ממשלת צללים מאחורי הממשל האפגני. עמד בראשות הממשלה בין השנים 1929-1946.

שירתו בצבא האפגני ארבעה צעירים יהודים וניתן להם להגיע מדי ערב לביתם כי שיאכלו מזון כשר.¹⁵⁴

הראת (Herat, Harat, Hérat, هرات)

הראת היא עיר ומחוז במערב אפגניסטן. העיר מוזכרת בצורות שונות He-ara, He-are ובכתובות פרסיות עתיקות גם בשם He-awiyiwa. אלכסנדר הגדול שבנה את העיר במאה הרביעית לפני הספירה כינה אותה בשם Alexandria de Arya. הסאסנים Sassanis הפכו את הראת למרכז צבאי שהגן על גבולם עם הפארתים. צבא ערבי כבש את ח'וראסאן (Khurasan) בשנת 652 והראת נכנעה ללא קרב.

המונגולים כבשו אותה בשנת 1221 וערכו בה טבח. העיר עברה בתולדותיה הרבה ידיים למרות חומותיה והמצודה המבוצרת שבה. העיר היתה למרכז מסחרי בשל מיקומה על דרכי המסחר העוברות מן הים התיכון להודו ולסין.

ההתיישבות היהודית באזור היא קדומה אך לא נותרו ממנה כמעט שרידים. בפירוז-קו בחבל Ghor, כ-150 מייל מזרחית להראת, הייתה קהילה יהודית קדומה כפי שמעידות מצבות בפרסית יהודית מן השנים 1012-1246 שנתגלו במקום. ההיסטוריון הפרסי al-Guzgani Minhadj ad-Din Abu Omar מספר בספרו Tabaqat-i Nasiri כי בימי הרון אל-ראשיד (786-809) שימשו היהודים כמתווכים בין השבטים באזור ה-Ghor. מקורות מוסלמיים מאזכרים הרבה את ההתיישבות היהודית בח'וראסאן לרבות בעיר הראת. עומר השני הורה בצו מיוחד שלא להרוס בתי-כנסת אך לא לבנות בתי כנסת חדשים מה שמלמד שהיהודים קדמו לאיסלאם. מסורת השבטים הפתאנים קובעת כי 'בני ישראל' היו אלה שהדיחו את השושלת הגזנווידית (Ghaznavid Dynasty), שבבשרותה שימשו בעבר 'בני ישראל' כשכירי חרב. נראה שהיהודים הקדומים עברו תהליך איסלום, הגירה או חיסול פיזי. עד ראשית המאה ה-19 אין בידינו עדויות לגבי התיישבות יהודית באזור. עד שנת 1840

¹⁵⁴ ראה הארץ, ט"ו בשבט תשמ"ה (6 בפברואר 1985); יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 334.

התגוררו בה כעשרים משפחות, אולם בשנת 1840 חזרו ליהדותם בהראת הסונית כשלוש מאות משפחות אנוסים שברחו ממשדה השיעית באיראן. בשנת 1856 נכבשה הראת על ידי הפרסים שראו בעיר הראת חלק מאיראן. הפרסים גירשו את היהודים למחנות ריכוז ליד משהד ובעקבות 'שלום פאריז' הוחזרו היהודים להראת כעבור כשנתיים. באותו זמן היו בהראת כ-5,000 יהודים. יהודי הראת רחשו אהדה לבריטים והעניקו להם סיוע במודיעין, בהלוואות ללא ריבית, שימשו מורי דרך באזורים מסוכנים לזרים וסייעו בשחרור שבויים ובהצגתם של קצינים בריטיים בפני מושל הראת. הבריטים גמלו ליהודי הראת בהחזרתם לעירם ממחנה הריכוז ליד משהד. עם בואם של אנוסי משהד להראת הם מצאו בה כ-20-40 משפחות ובית כנסת אחד וזכו לסובלנות דתית של האפגנים. הם גרמו למפנה כלכלי וחברתי בהראת והפכו אותה לצומת מסחרית. המהגרים ממשדה דיברו בניב מיוחד שנקרא *Giliki*, שאותו הביאו למשהד מגילן ומקזווין, מקום מושבם הקודם. בעוד הוותיקים דיברו בניב *Harati* שהוא קרוב לניב *Darin* האפגני. הפער הלשוני ציין גם את הבידול המעמדי בין המשהדים להראתים מקדמת דנא ויוצאי העיר יזד-155.

הראת המצודה הקדומה.

היהודים בהראת לא התגוררו בגטו אלא סמוך למגורי מוסלמים בעיר העתיקה, משני צדדיו של השוק הסמוך לשער 'עיראק'. הבית היהודי היה בדרך כלל בנוי משתי קומות עם מרפסת שהשקיפה אל

¹⁵⁵ ראה קורט-עגות, עמ' 43-44 ויצחק בצלאל, 'עדה בפני עצמה', פעמים (79), עמ' 19-20.

חצר פנימית שבמרכזה בור מים. החצר הייתה מוקפת קירות גבוהים עשויים לבנים מיובשות בשמש ומטווחות בטיט ותבן. בלילות ננעל שער הבית. העיר הראת הייתה מרכז החיים היהודיים באפגניסטן, שבה חיו רבנים דגולים ממשפחת גרג'י והם שקבעו את צביון החיים היהודיים באפגניסטן כולה ובעיקר בהראת. הייתה זאת קהילת סוחרים בכל הרמות – החל מרוכלים שמכרו גפרורים וכלה בסוחרים ברמה בינלאומית שייצאו לאירופה פרוות קראקול (karakul), שטיחים ופירות יבשים. הסוחרים השאירו את משפחותיהם בהראת ויצאו לערי המסחר לתקופה של חצי שנה עד שנה וחזרו לביתם במסע שיירות שנמשך שבועות. הם הגיעו לביתם לקראת החגים הגדולים ראש השנה ופסח. הסוחרים היו נתונים לסכנת חיים בדומה לפוגרום בעיר המסחר מאימנה שבה נרצחו בשנת 1876 שלושה-עשר סוחרים יהודים מהראת.

הראת. השוק המקורה. פעם היו כאן בעיקר יהודים.

הלבוש של יהודי הראת היה שונה משל יהודי קאבול. הם לבשו לבוש אפגני טיפוסי בעל צביון מזרחי מובהק בעוד שבקאבול לבשו לבוש אירופי. בניגוד לאישה האפגנית שלבשה בורקה שכיסתה את פניה ברשת וגופה היה מכוסה מכף רגל ועד ראש. האישה היהודיה הייתה גלויית פנים.

מוסלמיות בבורקה.

יהודיה בחצר ביתה מעשנת קליון

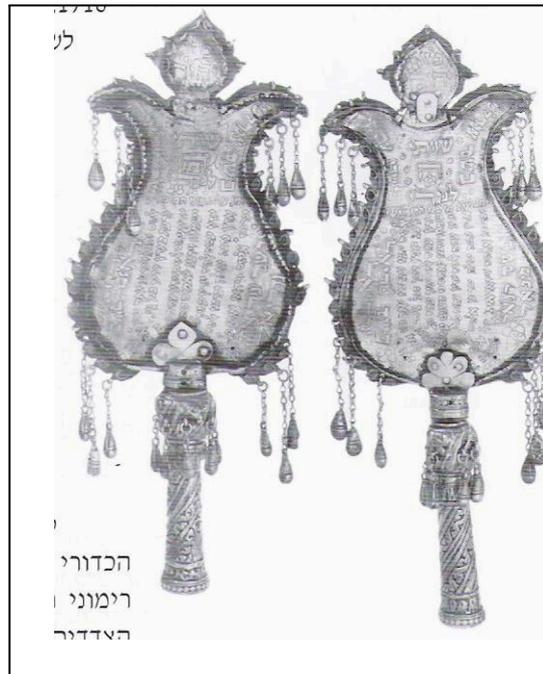
הפנים כוסו ברשת

פניה גלויות

אחת לכמה שנים העיר הראת עברה מיד ליד במלחמות הירושה האפגניים והיהודים שילמו את מחיר המהפיכות. רכושם נבזז והיו נפגעים בנפש. לאחר כל פוגרום זכו יהודי הראת לסיוע של אנוסי משהד, שראו ביהודי הראת אחים קרובים. בעקבות האוריינטציה הנאצית של אפגניסטן במלחמת העולם השנייה הוחרם הסחר עם אפגניסטן והיהודים הסוחרים מצאו את עצמם ללא פת לחם. באמצע אוגוסט 1945 היה רעב כבד בהראת והם נזקקו לעזרת יהודי אפגניסטן.

חיי הקהילה בהראת היו תחת עיניו הפקוחות של המולא לבית גרג'י, שהקפיד על קיום כל מצוות הדת של בני קהילתו. מי שנעדר מבית הכנסת או לא הקפיד על קיום כל המצוות ללא סיבה משכנעת נענש על ידי הרב ומי שסירב לקבל את מרותו הוחרם עד שחזר בו. המולא מינה שוחטים ומוהלים. הוא פיקח על בית העלמין ועל המקוואות הטהרה. הקהילה הייתה מאורגנת לפי השיטה הפטריארכאלית, שלפיה עמדו ראשי המשפחה המורחבת בראש העדה. בין המשפחות המיוחסות בהראת היו משפחות גרג'י, גול, סימן-טוב, עמרם, בצל (בצלאל) ועוד. הודעות המולא הועברו על ידי כרוז. ההוצאות השוטפות של הקהילה כוסו על-ידי תרומות שניתנו על ידי עולים לתורה בשבתות וחגים. המרכז היהודי בהראת סיפק, לפי הצורך, רבנים, מלמדים, חזנים, שוחטים ומוהלים למקומות היישוב הבאים: קאבול, באלך, מאימנה, מאזאר-י שאריף, שיברגן,

אנדכ'וי, קאלה נוב ואקצ'ה (Kabul, Balkh, Maimana, Mazar-i Sharif, Shibbarghan, Andkhuy, Kaleh Nov, Aqchah) ועוד. הם פעלו תחת עינו הפקוחה של המולא בהראת ולפי הוראותיו. בהראת היו ארבעה בתי-כנסת, שבכל אחד מהם יכלו להתפלל כ-300 מתפללים. במרכזו עמדה 'התיבה' – בימת עץ גבוהה. בתי כנסת היו מעוטרים בציורי פרחים. הרצפה כוסתה בשטיחים והמתפללים ישבו על מזרנים לאורך הקירות. ההיכל פנה לצד מערב - ירושלים.

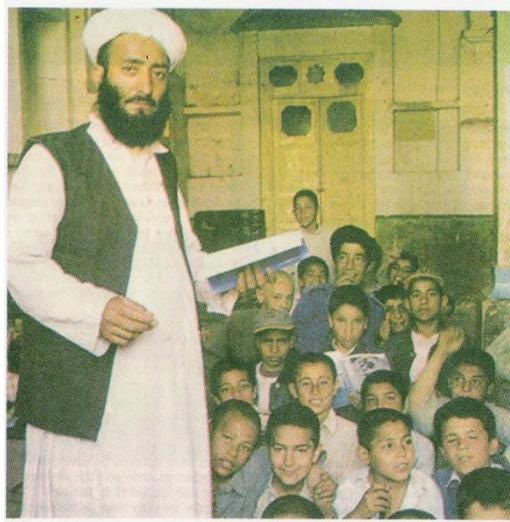

צמד רימוני כסף שטוחים לקישוט ספר תורה (הראת, אפגניסטן)¹⁵⁶

נוסח התפילה היה ספרדי ובעבר היה לפי נוסח רב סעדיה גאון. בחצר היה בית המדרש ומקווה טהרה. בית כנסת אחד נקרא על שם משפחת גרג'. בית כנסת שני נקרא ('צ'וגור') 'העמוק' או 'הבור', ששימש את ההראתים הקדומים ואת היזדים. השלישי, שהיה המעוטר מכולם, נקרא 'בית-כנסת מולא יואב סימן-טוב', והרביעי נקרא 'בית כנסת גול'. המתפללים חלצו נעליים לפני הכניסה לבית הכנסת. מקומות הישיבה היו קבועים לפי מעמדו של המתפלל. רבם

¹⁵⁶ ראה ברכה יניב, תוכן וצורה ברימוני כתר ממזרח איראן, סעדון-איראן, עמ' 195-202.

האחרון של יהודי אפגניסטן מולא משה נעמד, סיפר כי תחילה נסגרו בתי-הכנסת 'מולא יואב סימן-טוב' ו'מולא אשר גרג'י' וכשנותרו בהראת רק חמש-עשרה משפחות נסגר גם בית כנסת 'גול' שבחצרו היה מקוה טהרה שניתן היה לחמם את מימיו. ספרי התורה, הרימונים והשטיחים נשלחו לבתי הכנסת של העדה בארץ. הקהילה ביקשה מן השלטונות להפוך את בתי הכנסת למוזיאונים, אך לא נענתה. בתי הכנסת חוללו ופורצים מכרו גוילים של ספרי תורה לסנדלרים. המשטרה הפקידה במקום שמירה רק לאחר שבתי הכנסת הנטושים הפכו משכן לפרוצות. הפלישה הסובייטית של סוף 1979 הביאה לחיסולה הסופי של הקהילה ונגעלו שערי בית הכנסת האחרון 'מולא שמואל'. אחד מבתי הכנסת משמש היום 'מדרסה' (*Madrassah*) לילדים מוסלמים. בעבר ישבו התלמידים על שטיחים כשהם שעונים על 'דוש' (כר נוקשה הצמוד לקיר).

בית הכנסת מולא שמואל בהראת שהפך למדרסה אסלאמית

צילמה: אורלי הלפר, יוני 2005 ('משואה' 2)

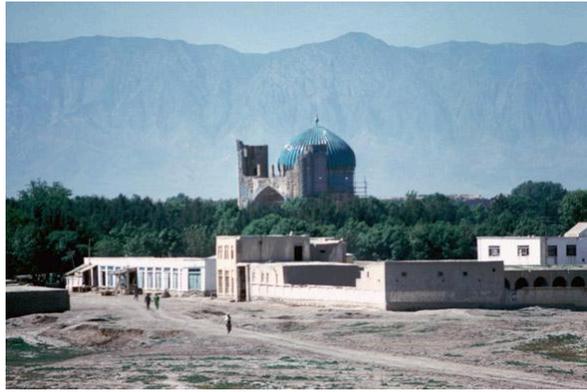
הרבנים הטיפו לאהבת אלוהים ולאהבת ציון כאחד. החל מאמצע במאה ה-19 הגיעו לארץ ישראל עולי רגל מהראת לז'אהרה' וחזרו להראת עטורים בתואר 'חאג'י', שהעניק להם יוקרה רבה בקהילה. בשנים 1882-1914 עלו כ-300 נפש מהראת לירושלים שכללו עשירים ונזקקים כאחד, שעלו ממניעים דתיים של אהבת ציון.

העשירים בנו בתים בירושלים והתמקדו בעיקר בשכונת רחובות הבוכרים ובשכונת בית ישראל, שבה הקימו בית כנסת 'ישועה ורחמים'. גל נוסף של עולים מהראת עלה בשנים 1933-1939. היה זה גל של מצוקה. בצד העלייה הרשמית הגיעה גם עלייה בלתי ליגלית, שמנתה בסך הכול כ-1,700 נפש. רק לאחר הקמת המדינה עלו מהראת כ-2,000 נפש. בשל קשיי פרנסה בירושלים רבים עברו לתל-אביב שבה הקימו קהילה¹⁵⁷.

באלך (بلخ Balkh)

באלך היא עיר קדומה מאוד. לאחר כיבוש האזור במאה הרביעית לפני הספירה על-ידי אלכסנדר הגדול קראו לה ההלניסטים בשם בקטרה (Bactra) והיא נחשבה לאחת הערים החשובות בעולם העתיק, בעיקר בין ערי ח'וראסאן, שבמזרחה של פרס. רק לאחר הכיבוש הערבי של המאה השביעית הוסב שמה של בקטרה ל-באלך. היא נהרסה במאה ה-13 על-ידי המונגולים. כיום היא עיירה קטנה בת למעלה ממאה אלף תושבים ומרכז תעשייתי בפרובינציה של באלך שבצפון אפגניסטן, השוכנת כ-20 ק"מ צפונית מערבית למאזאר-י שאריף. העיר נכבשה על ידי המוסלמים כבר בשנת 670. השליטה על העיר הייתה שנויה במחלוקת בין אמירות בוכרה לבין אפגניסטן. בשנת 1855 כבש אמיר אפגניסטן דוסת מוחמד חאן [Dost Muhamad Khan] (1793-1863) את באלך מידי אמיר בוכרה. יהודי באלך דיברו תג'יקית יהודית שבפי יהודי בוכרה.

¹⁵⁷ ראה 'שלוש עליות מאפגניסטאן (1882-1952)' יהושע-מנחם ישראל, עמ' 257-306.

באלך. עמק פורה והרים נישאים סביב

המחוז הצטיין במטעים, בגידול סוסים ובמינרלים ובעיקר מיקומה על דרכי המסחר הבינלאומי לסין ולהודו, שמשכו אליה כובשים ומהגרים וביניהם יהודים. אזור באלך שימש נקודת מיפגש לפרסים, הודים, ערבים וסינים. באלך נחשבה למוקד מרידה בשלטון המרכזי בבגדאד ובית חם לכיתות פורשות מן הזרמים המרכזיים של האיסלם אך גם לכיתות פורשות מן היהדות הנורמטיבית. בבאלך היו יהודים בני כיתות שפעלו בשולי היהדות הנורמטיבית, שרב סעדיה גאון כינה אותם: 'אנשים הקרויים יהודים' או 'מובדלי בני ישראל'. דמות בולטת שמוצאה מבאלך הוא חיוי הבלכי, שכתב דברי ביקורת על המקרא במאתיים 'מסאיל' מחורזים בלשון העברית שקוממו את רב סעדיה גאון וראה בו כופר¹⁵⁸.

בתקופה שקדמה לאיסלאם בסמוך לבאלך הייתה התיישבות יהודית. הגיאוגרף הירושלמי אל מוקדסי (El-Mukadesi), בן המאה העשירית, מציין כי בבאלך יש הרבה יהודים. הכרוניקן הערבי אל מאקרזי, בן המאה הארבע-עשרה, מספר כי סנחריב הגלה את היהודים גם לבאלך. נראה שאינוס היהודים לאסלאם ולאחר מכן הכיבוש המונגולי מחקו את הקיום היהודי מבאלך. עדות מסוף המאה ה-17 מספרת שאין בבאלך יהודים בתקופה הזאת. הנוסע אפרים

¹⁵⁸ לפי המסורת העיר נוסדה על-ידי לוהרוספ (Lohrosp). לאחר חורבן בית המקדש, הושיב נבוכדנאצר שם את גולי ישראל. פישל מביא מקורות המעידים על קשר שהיה קיים בין באלך וירושלים. פישל-ח'וראסאן, עמ' 37 (ערה 32). מקורות מוסלמיים מציינים כי הנביא יחזקאל התיישב בבאלך ועמו נביא בשם סמי (Smy) שניהל ויכוחים עם הזורואסטרים. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 42.

ניימרק מספר בסוף המאה ה-19 על הישוב היהודי הקדום ומדווח שבזמנו כלל היישוב היהודי כארבעים משפחות ולהן בית כנסת גדול ועתיק. בראש הקהילה עמד מולא שמואל הראתי. הוא מעלה את הסברה כי חלק מיהודי בוכרה מקורם מבאלך ואכן בקרב יהודי בוכרה יש הנושאים את שם המשפחה 'באלכי'. בשלהי המאה התשע-עשרה ביקר במקום הנוסע אפרים ניימרק. הוא כותב:

העיר העתיקה בלך בה יהודים משנים קדמוניות, כארבעים בתי יהודים שמה כעת, ולהם בית כנסת גדול ועתיק. נכבדיהם מולא שמואל הראתי שוחט, מולא שם טוב ומולא שמחה. כנראה יצא מן העיר הזאת חוי הבלכי או הכלבי, אם כן היו שמה יהודים עוד לפני אלף שנה¹⁵⁹.

בעל תיאורי עמנואל' מספר על קדמותם: 'ומשם [באלך] הגיעו לעיר בוכרה ותורכיסתן... בזמן שלטון בוכרה על העיר בלך סחרו יהודיה עם בוכארה. מנהגיהם דומים לאפגנים ובראשם מצנפת [טורבן]¹⁶⁰. בראשית המאה עשרים הגיעו לבאלך הרבנים יהודה אליעזרוב ושלמה צופיף, כדי להתקין בבאלך את החיים הדתיים ולסדר בה מיקוואות טהרה. המיסיונר המומר יוסף וולף (Joseph Wolf) מספר כי בביקורו במקום בראשית המאה ה-19 התגורר בביתו של מולא יהודה בכשי. המרכז היהודי בהראת סיפק לבאלך, לפי הצורך, רבנים, מלמדים, חזנים, שוחטים ומוהלים. הם פעלו תחת עינו הפקוחה של המולא בהראת. בשנות השלושים של המאה העשרים הייתה הקהילה בתהליך של ירידה והיו בקרבם גם חסרי השכלה.

באמצע שנות השלושים של המאה העשרים פעלו באפגניסטן מאות סוכנים נאציים והשפיעו על מדיניות הממשלה האפגנית כלפי יהודים. יהודים נושלו מפרנסותיהם ורוכזו בכמה ערי מפתח, לרבות באלך. היהודים התגוררו בגטו, אך המהנדסים הגרמניים שפעלו באפגניסטן סללו בשנת 1934 רשת כבישים דווקא על הגטו היהודי, במסגרת נסיון למודרניזציה של באלך. נהרסו בתיהן של מאה משפחות יהודיות שפוננו אל מחוץ לעיר מתחת לכיפת השמיים ללא דיור חלופי.

¹⁵⁹ ניימרק-מסע, עמ' קב.

¹⁶⁰ תיאורי עמנואל, עמ' 60. מהדיר הספר מציין את הדמיון במנהגיהם ובעגתם ליהודי בוכרה.

הממשלה הציעה ליהודים להעביר את ילדיהם למשפחות מוסלמיות מתוך כוונה ברורה להעבירם על דתם. גם בית הכנסת העתיק נהרס¹⁶¹.

באזור באלך היו מעט יהודים שעסקו בחקלאות. היו יהודים בעלי כרמים שהחכירו אותם למוסלמים. בעיקרה הייתה זאת קהילה של רוכלים שהשאירו את משפחותיהם בבאלך, מוגנות בין החומות, והם עסקו ב'מחלה גרדי' – רוכלות מעל גבי חמור בכפרי הסביבה מיום ראשון עד ליום חמישי בשבוע. היו ביניהם בעלי חנויות קטנות לסידקית בבאלך והיו שעסקו בצביעת בדי משי. העשירים ביניהם עסקו בסחר כותנה.

מוסא גול

סוחר אמיד ותעשיין (1926)

תרם מטוס למלך

גדול הסוחרים היה מוסא גול, שהיה בעל מעוף וקשרים בינלאומיים. הוא רכש את כל תפוקת שדות הכותנה וצמר הכבשים באזור באלך, ניפץ אותם במנפטה וייצא את הכותנה לברית המועצות. בתמורה קיבל מהרוסים בדים, נפט, סוכר, מוצרי עור, פרימוסים וכלי חרסינה אותם שיווק באפגניסטן ברווח ניכר. הוא ניצל את יבולי הזיתים באזור באלך לייצור שמנים וסבון. ברשותו היה גם מפעל לייצור לבנים שרופות לבניין. בזכות עושרו הרב הוא העניק מטוס למלך אמאן אללה ח'אן¹⁶².

¹⁶¹ יהושע-מנדהי ישראל, עמ' 205 ו'תזכיר ירושלים'.
¹⁶² יהושע-מנדהי ישראל, עמ' 177, 207, 347.

קנדהאר (قندهار Kandahar)

קנדהאר היא בירת מחוז ועיר בת כ-450,000 תושבים. שוכנת בגובה 1,000 מ' מעל פני הים על אם הדרך בין הראת, גאזני וקאבול ועל צומת הדרכים להודו, שהעניקו לה מימד אסטרטגי. שוכנת כ-440 ק"מ דרומית מזרחית להראת וכ-450 ק"מ דרומית מערבית לקאבול. שוכנת במישור פורה ועשיר במים בשוליו של מדבר רג'יסטן. מצפון וממזרח מתנשאים הרים לגובה של 3,000 מטרים. השבטים הדוראנים-פתאנים מהווים את רוב האוכלוסיה, אך מצויים בה איראנים, ערבים והודים. בעיר העתיקה המוקפת חומה מן המאה ה-18 שווקים גדולים, מסגדים רבים ומצודה. העיר החדשה משתרעת מצפון וממזרח לעיר העתיקה. העיר מהווה מוקד מסחרי לצאן, צמר, כותנה, משי, לבד, חיטה ושעורה, פירות טריים (בעיקר רימונים וענבים), פירות יבשים, טבק וקני סוכר. נמל התעופה הבינלאומי שבה הוקם על-ידי האמריקאים, אך שימש את הכובשים הסובייטים ולאחר מכן את הכיבוש האמריקאי והמערבי ואת הסיוע של האו"ם.

נער פושטוני, שוליית מוכר הכובעים, בשוק המקורה בקנדהאר לפי המסורת העיר נוסדה במאה הרביעית לפני הספירה על-ידי אלכסנדר מוקדון והיא נושאת את שמו. בסביבתה הקרובה נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות שרידי ישוב מהאלף החמישי לפני הספירה. בהיותה צומת מסחרי העיר נכבשה פעמים רבות על-ידי אלכסנדר, המלך ההודי אשוקה¹⁶³ כבש אותה במאה השלישית לפני הספירה. צבאות ערביים כבשו אותה בשנת 642 מידיהם של הסאסאנים. במאה ה-11 כבש אותה מחמוד מגאזני. במאה ה-13 כבש אותה ג'ינגיז ח'אן וצבאותיו המונגוליים, בעקבותיהם היא נכבשה על-ידי

¹⁶³ המלך אשוקה (232-300 לפה"ס). הוא הרחיב את גבולות ממלכתו מאפגניסטן ועד לבנגל. לימים הפך לבודהיסט אדוק והטיף מוסר במאמרות שלו שפורסמו ביוונית וארמית. נמצאה בקנדהאר כתובת דו-לשונית בארמית ויוונית משל המלך אשוקה. ראה מאמרות אשוקה, תרגם לעברית יוסף רופא, ירושלים 1968. עמ' 84.

תימור לנג (מאה ה-14) ולימים כבש אותה גם באבור¹⁶⁴, סיפח אותה (1506) לאימפריה המוגולית שהקים בהודו. בשנת 1738 נכבשה על-ידי נאדיר שאה. בשנת 1748 אחמד שאה דוראני מייסד אפגניסטן המודרנית עשה אותה לבירת האימפריה שלו שכללה חלקים מהודו, ח'וראסאן וקוהיסטן. בשנת 1776 העביר בנו תימור שאה דוראני את בירתו לקאבול. במלחמות שהתחוללו בין האנגלים לאפגנים נכבשה העיר פעמים אחדות על-ידם.

בדורות האחרונים לא ידוע על יישוב יהודי בקנדהאר. יהודים מן העיר הראת שהגיעו לקנדהאר סיפרו על מסורות יהודיות בקר השבטים הפתאנים, כמו שמירת חג הפסח. הרופא הצבאי האנגלי ה"ו בלוו ששירת בארמון המלוכה בקנדהאר¹⁶⁵ העלה את רשמיו מן הפתאנים על סמך שבעה ספרים היסטוריים שמצא בארמון המלוכה בקנדהאר, ושנכתבו בין השנים 1605-1783 בפרסית ובפושטו. בלוו מציין כי האפגנים רואים עצמם כגזע נבדל ונקראים 'בְּנֵי יִשְׂרָאֵל' (Bani Israil). הם טוענים שמוצאם משאול, בן שבט בנימין, מלך ישראל. הם יכולים להביא ראיות לא אוטנטיות כדי לתמוך בתביעתם למעמד של שושלת אצולה. עד להופעתו של מוחמד הם היו סמוכים על 'חמישה חומשי תורה' עד שהשתכנעו וקיבלו את אמונתם השיעית. בלוו מספר על מנהגיהם שרווחו בימיו של בלוו השאובים מן המקרא. הם נישאים בתוך השבט והם נראים שונים במראה שלהם לעומת סביבתם.

בקנדהאר נמצאה מצבת קבורה מן המרשימות ביותר משנת 1320 המוקדשת לשר והטפסר משה בן אפרים בצלאל, שהיה איש עשיר ובעל מעמד וכנראה הוצא להורג¹⁶⁶. לא נמצאו עד כה מצבות נוספות שיוכיחו שאמנם המצבה במקורה מקנדהאר ושהיא עדות ליישוב

¹⁶⁴ זהיר אלדין מחמד אבן שיח' מירזא (ظهیر الدین محمد بابر) נודע בשם באבר (1483-1530), מייסד השושלת המוגולית. האימפריה שלו השתרעה על חלקים של מרכז אסיה וצפון הודו מהרי ההימאליה עד גוואליר. היה צאצא ישיר של תימור לנג ומצד אמו השתייך לצאצאי ג'ינגיס ח'אן. מת באגרה ונקבר בקאבול. בצד היותו כובש היה משורר נחשב. ספרו הידוע 'באבר נאמה' תורגם לשפות אחרות והותיר אחריו גם דיוואן של שירים בשם 'מובין'.

¹⁶⁵ בלוו-שבטים.

¹⁶⁶ על המצבה ותוכנה ראה להלן, עמ'.....

יהודי במקום בימי הביניים. יהודים ממשד ומהראת הגיעו לקנדהאר לרגל מסחרם. זאת גם הייתה תחנה בדרך להודו.

ערי המסחר

מאימאנה (ميمانه; Maimana; Meymaneh ;)

מאימאנה, עיר בת 38,000 תושבים, בירת הפרובינציה של פ'איאב (Fayab). שוכנת כ-25 ק"מ מזרחית מן הגבול הטורקמני וכ-200 ק"מ מערבית לבאלך והיא נחשבת גם בימינו למרכז מסחרי למוצרי עור, בדי משי, חיטה ושעורה. מתגוררים בה כיום כ-38,000 תושבים. לפני כיבוש האיסלאם במאה השביעית נודעה בשמות: 'אל יהודיה' או 'יאודאן אל כוברה' (היהדות הגדולה) וגם 'באב אל-יהוד' (שער היהודים), המצביע על ריכוז יהודי גדול במיוחד עד כדי שליטה בעיר וסביבותיה. יש להניח כי הייתה התיישבות יהודית גם בערים אחרות באיזור. לאחר הכיבוש המוסלמי שונה שם המקום למאימאנה (Maimaneh; Maimana), עיר 'האמת' או 'הצדק' ויש אומרים 'המאושרת'. על מאימאנה מביא דינור את המקור הבא (יאקות, כרך 2, עמ' 168)

ג'הודאן, וקוראים לה בשם ג'הודאן רבתי; אחר כך נודעה בשם מימנה - - - - - ופירוש ג'הודאן' בפרסית 'אל יהודיה' בערבית. ומשום כך, כפי שאני חושב, סרו מן (השם) 'ג'הודאן' וקראו לה (לעיר) 'מימנה' (המאושרת)¹⁶⁷.

ביום י"ח באדר תרל"ו (1876) נהרגו במאימאנה 13 יהודים¹⁶⁸. יעקב יקותיאל שהטמין את תשמישי הקדושה נפצע קשה וחייל ביקש להמיתו בגרזן. לאחר שהבטיח לחייל את כל כספו ניצלו חייו. באותה עת שהו בעיר ארבעים יהודים שפעלו בעיר כסוחרים וכבעלי עסקים שנקלעו שלא לרצונם למרד האוזבקים.

וכך מתאר זאת מולא מתתיה גרג'י בכרוניקה שלו 'קורות זמנים':

¹⁶⁷ דינור-ישראל בגולה, א(1), עמ' 292.

¹⁶⁸ רשימת ההרוגים בספרי יהושע-מנדהי ישראל, עמ' 165

בשנת התרל"ו (1876) באה במצור מדינת [=עיר] מיימנה והיו שם מאנשי קהלת הראת ארבעים איש שהלכו שם אחר פרנסתם, ובעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] נלכדה העיר ביום י"ח לחודש אדר ושללו ובזזו והרגו הרבה מאנשי העיר וגם נהרגו י"ג אנשים מקהילתנו, ג' [שלושה] מהם זקנים והשאר בחורים ובאה השמועה למדינת הראת יום ה' ה' לח[חודש] ניסן והיה אבל גדול ובכי והספד ליהודים וראוי להזכיר נשמתם בכל שנה יום י"ח באדר. יה"ר [=יהי רצון] שתהיה מנוחתם בכבוד וימליצו טובה עלינו, וה' ינקום את נקמתם ודם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו ויאמר לצרותינו די ויגאלנו מגלות המר והנמחר בעגלא ובז"ק [=בזמן קריב] ואז יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו אי"ר [=אמן יהי רצון]¹⁶⁹

העיר עמדה על נתיב המסחר בין באלך להראת. בשנת 1855 כבש אותה דוסת מוחמד האפגני מידי הבוכרים¹⁷⁰ השליטה על העיר הייתה שנויה במחלוקת עד שיושבה בחסותו של הסכם אנגלי-רוסי משנת 1873 והעיר עברה רשמית לשליטה אפגנית. בשנת 1876 מרדו תושבי המקום האוזבקים בשלטון המרכזי בקאבול ועל כן עלה עליה שר עלי ח'אן האפגני ולאחר מאבק קשה כבש את העיר והוציא להורג את כל הגברים. במהלך הפעולה נהרגו שלושה עשר גברים מן העיר הראת, שסחרו במאימנה¹⁷¹. סמוך לעיר שדה תעופה. למרות גודלה הזעיר של הקהילה הם קיימו חיים מאורגנים במקום. מישאל מביא תיאור של הפונדק מאימנה שבו התאכסנו היהודים: הפונדק הוקף בחומה גבוהה ובשער ברזל גדול. בחצר עמדו חנויות וחדרים פרטיים ללינת לילה וכן בית-כנסת ובו ספרי-תורה, מקוה טהרה ובית מרחץ, ולא חסרו אף שוחט וחזן. היה זה מעין גטו יהודי בסביבה מוסלמית קנאית. הפונדק העיד, מצד אחד, על חיי קהילה מגובשים, אבל מצד

¹⁶⁹ גרג'י-חנוכת ציון, דף נא, צד א.

¹⁷⁰ יהודי העיר בני המקום דיברו בעגה בוכרית [תג'יקית-יהודית] ולא אפגנית.
¹⁷¹ ראה יהושע-מנדחי ישראל 164-165, וכן הקולופון לספר 'חנוכת ציון' למולא יחזקאל גרג'י (גרג'י-חנוכת

ציון) ובכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י 'קורות זמנים' (גרג'י-קורות זמנים) וכן קשאני-אפגניסטן, עמ' 11.

שני, העיד גם על אורח החיים הקשה של היהודים
באפגניסטן.

הקהילה הזעירה נתנה מחסה בפונדק גם לסוחרים הודים שפעלו
במקום ונחשבו

בעיני המוסלמים לכופרים. הכניסה לפונדק היתה רק ביום. עם רדת
הערב נסגר השער על מנעול ובריח ומאחוריו ישב שוער שסקר את
הבאים דרך

צוהר קטן. בשבתות וחגים הפונדק היה נעול ואין יוצא ואין בא¹⁷²..

מאזאר-י שאריף (مزار شريف) Mazār-i Sharīf –

מאזאר-י שאריף, בירת הפרובינציה של באלך, היא העיר הרביעית
בגודלה באפגניסטן ובה למעלה מ-300,000 תושבים על אם הדרך
להראת וקאבול, כ-130 ק"מ דרומית

¹⁷² מישאל-אפגניסטן, עמ' 58-59. הסוחרים ההודים בקאבול היו עוינים את הסוחרים היהודים, הלשינו והעלילו עליהם בפני השלטונות. כדי לגבור על מונופול יהודי היו הסוחרים ההודים מקבצים מכל המושבה ההודית כספים וקנו במשותף את כל המלאי כדי לסלק את היהודים מן התחרות.

'המסגד הכחול'

לעיר הגבול האוזבקית טרמז. משמעות השם: 'ההיכל האציל' המתייחס למסגד הגדול בלב העיר, המאיר בקרמיקה בגוני כחול וטורקיז. לפי האמונה הסונית והשיעית גם יחד כאן נקבר עלי בן אבו טאלב, חתנו של מוחמד ודודנו. האוכלוסיה במקום דוברת טג'יקית ודארית (שניהם ניבים פרסיים), אך יש בה גם מיעוטים פושטונים, אוזבקים, טורקמנים והזארים. העיר מושכת מבקרים הן בשל המונומנטים המוסלמיים והן בשל השרידים ההלניסטיים, שנתגלו לא מכבר. מסורת אחרת קובעת שזרטוסטרה הוא שקבור כאן והמקדש הזרואסטרי הוסב למבנה מוסלמי.

בעיר נערכות תחרויות של הספורט המסורתי 'בוז קאשי' – משיכת הכבש. מרוץ של פרשים המושכים זה מזה, תוך כדי דהירה מהירה, פגר של כבש¹⁷³.

Dupree, Nancy Hatch (1977): *An Historical Guide to Afghanistan*. 1st Edition: 1970. ¹⁷³
 .2nd Edition. Revised and Enlarged

פרשים דוהרים בתחרות ה'בוז- קאשי'

סוחרים יהודים חיו בקהילות זעירות כשהם מתרחקים ממשפחותיהם על פני חודשים ושנים. בלילות ובשבתות הם הסתגרו מאחורי מסגר ובריח מחשש לשוד וגזל. הם קיימו בהסתר את פולחנם הדתי בפונדק סגור ומסוגר. המולא בהראת שיגר אליהם שוחט וחזן, שהתקיימו ממסחר חלקי והקהילה השלימה את הכנסותיהם¹⁷⁴. המילטון מדווח כי למרות גודלה הקטן יחסית (כשבעים נפש) בסוף המאה התשע-עשרה הייתה זאת קהילה מאורגנת למופת. הרב יחזקאל גרג'י כיהן כאן בקודש כרב הקהילה. בבית הכנסת התקיימו לבד מתפילות גם פעילויות ציבוריות. הרבנים קראו בפני הציבור בפרסית-יהודית הודעות ממשלתיות שנשלחו בלשון פושטו. כאן התקיימו גם אספות כלליות ונבחר נשיא הקהילה. מי שנעדר נקנס. בסוכות הוקמה סוכה גדולה ובראשה שני דגלי לאום אפגניים והמושל המקומי היה אורח הקהילה. אל המושל נלוו ראש המשטרה ואנשי שררה אחרים. הביקורים הסבו כבוד והערכה לקהילה ושיפרו את קשריהם של אנשי הקהילה עם נציגי השלטונות. בפתח הסוכה ניצבה תזמורת צבאית שניגנה את ההמנון האפגני. בל"ג בעומר נהגו לערוך הילולא. נשחטו שני כבשים שבושלו והוגשו לבאי ההילולא וזאת בנוסף לכמויות גדולות של דגים שטוגנו לכבוד המאורע. כל

¹⁷⁴ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 330 340; המילטון-אפגניסטן, עמ' 256. מישאל-, עמ' 58-59.

משתתף הדליק נר, תרם לקהילה והתכבד בבשר ודגים וקניח ביין
וערק¹⁷⁵

בשל הקירבה לאוזבקיסטן הרבה מן הפליטים הבוכרים בשנות
השלושים של המאה העשרים גנבו כאן את הגבול. הם נתגלו מייד כי
היו מגולחי זקן ולבושים בלבוש שונה. מעברי הגבול היו באותם ימים
תחת השגחה כבדה מחשש של החדרת מרגלים וגורמים חתרניים
לאפגניסטן. עמנואל פילוסוף, שהיגר מבוכרה לאפגניסטן שנה קודם
וכבר התבסס מבחינה כלכלית וחברתית, פנה בעצם השבת אל
מושל העיר בתחינה שלא להחזיר את הפליטים אל מעבר לגבול:

נפלתי לרגליו בתחנונים ואמרתי בבכי ויללה: 'אדוני השר!
אלה באו לחסות בצל כנפי האמאמינים... מאימת הכופרים
במשה, במוחמד וכל הנביאים. חלילה לכם לשלחם בחזרה
אל תחומי הרשע והזדון, הרי המה עלולים ליהרג על הגבול
וילכו לאבדון בלי זכר וכבוד' השר הטוב נכנע לדברי והוציאם
לחופשי¹⁷⁶

ב22 באפריל 1935 כותבים ראשי העדה בירושלים אל הסוכנות על
גזירת הגירוש של היהודים מערי המסחר בצפון אל מקומות מגוריהם
הקבועים. שר הפנים האפגני אמר לישראל מישאל, נשיא הקהילה
האפגנית בצפון, כי היהודים משרתים את הרוסים והקונסול הרוסי
במאזארי- שאריף הוא יהודי הגר ליד בית הכנסת. כל הסוחרים
היהודים משרתים את הריגול הבריטי. ראש הממשלה האשים חאן,
בעצת יועציו הנאצים, לא רצה לראות ריכוזי יהודים בסמוך לגבול.
השלטונות שהיו מונעים על-ידי הנאצים ביקשו לרכז את היהודים
בערי מפתח ולשלול את פרנסתם שהייתה מבוססת על סחר פרוות
קרקול, שטיחים ופירות מיובשים. החל מאמצע שנות השלושים
נאלצו היהודים להיפרד ממקום שבו התפרנסו בכבוד.

¹⁷⁵ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 380, 387; מישאל, עמ' 86, 82.

¹⁷⁶ תיאורי עמנואל, עמ' 58; תזכיר ועד ירושלים.

בימי הכיבוש הסובייטי המקום היה בעל מעמד אסטרטגי ושדה התעופה שלו שימש כבסיס יציאה ונחיתה של מטוסי קרב שיצאו לתקוף את המוג'הדין. היא העיר הראשונה שנפלה בידי ה'ברית הצפונית האפגנית'.

שיברגאן (شبرغان *Shebirghan, Sheberghān, Shibarghan*) .

העיר ממוקמת על גדת הנהר סְפִיד (הלבן), כ-130 ק"מ מערבה למזאר-י שאריף על כביש הטבעת הראת-קאנדאהר-קאבול-מזאר-י שאריף-שיברגאן-מימאנה-הראת. נמל התעופה שלה ממוקם בין שיברגאן לאקצ'ה. מתגוררים בה כיום כ-60,000 תושבים. היא הייתה אחת הערים הפורחות על דרך המשי. בשנת 1978 חשפו ארכיאולוגים סובייטים מטמון באקטריאני בכפר טִילָא טְפָה ליד שיברגאן וארכיאולוגים אפגניים גילו מימצאים נוספים שעדיין לא פורסמו. במאה ה-13 ביקר במקום מרקו פולו ושיבח בספרו את המלונים המתוקים שבה. שיברגאן הייתה לבירתו של חאן אוזבקי עצמאי, בשנת 1873 הועברה לאפגניסטן במסגרת הסכם הגבולות האנגלו-רוסי. סביב העיר יש שדות מיזרע רחבי ידיים בהשקיה. בימי מלחמת האזרחים, יש סברה לפי מקורות שונים, כי בין 250 ל-3,000 אסירים של הטליבאן הוצאו להורג בירה. בסיוע סובייטי פיתחה אפגניסטן את מקורות הגז הטבעי כבר בשנת 1967, כ-15 ק"מ מזרחית לשיברגאן בפרובינציה של ג'וז'אן. הרזרבות של הגז שם מוערכות ב-67 מיליארד ממ"ק. עוד באותה שנה הניחו הסובייטים צנרת לאורך 100 ק"מ בין קְלֶפֶט בברית המועצות לשיברגאן, אחד ממקורות האנרגיה החשובים של אפגניסטן.

שיברגאן הייתה בין ערי המסחר בצפון המדינה, שאליה הגיעו סוחרים יהודים ועשו חיל, אלא שלא אחת שילמו מחיר כבד¹⁷⁷. ישראל מישאל מספר על אחיו מיכאל, סוחר צעיר, שנסע לשיברגאן עם מלאי של בדי משי בשיירה של סוחרים. קרוב למחוז חפצם

¹⁷⁷ היו יהודים שקנו כרמים באזור, אך אלו הוחכרו למוסלמים. יהודים ייצרו צמוקים מזן 'כישמיש' העסיסי והפיקו ממנו ריבות ענבים, יין וערק.

התנפלה עליהם כנופיית שודדים, רצחו את מיכאל ונטלו את סוסו ואת מלאי המשי שהיה עליו. השודד ניסה להכחיש את מעשהו, אך לאחר שהושיבו אותו על פרימוס לוחט פתח את פיו ושיחזר את המעשה לרבות מקום קבורתו של מיכאל. אולם הקבר נמצא ריק כי הכפריים שחששו מנקמה הסתירו את הגוויה. בכיכר העיר הובא הרוצח והמשפחה הייתה אמורה לבצע את גזר הדין ולכרות את ראשו של הרוצח, אולם מחשש לגורל הקהילה סרבה המשפחה לבצע את גזר הדין וביקשה לחון את הפושע, אולם המלך אמאן אללה ח'אן סירב לקבל בקשת החנינה והתליין המלכותי ביצע לעיני ההמון את גזר הדין. היה זה המוסלמי הראשון שהוצא להורג בגין רצח יהודי¹⁷⁸.

הקהילה הזעירה הייתה מלוכדת מאוד ותחת השגחתו של המולא שישב בהראת נשלחו שוחטים וחזנים. הם גרו בפונדק שהיה סגור ומסוגר. הם סקרו את הנכנסים דרך צוהר בשער ובשבת וחג אין יוצא ואין בה.¹⁷⁹ הקהילה הזעירה הקימה במקום בית-כנסת אולם בהיעדר מניין בחגים רכבו לאקצ'ה מהלך שמונה שעות רכיבה על סוס. באקצ'ה גרו עשר משפחות יהודיות והיה להם גם מקווה טהרה. בעצה אחת עם הסוכנים הנאצים סולקו הסוחרים היהודים אל העיר הראת ממנה באו¹⁸⁰.

מְרוּ, מְרוּ, מְאָרִי (مرو, Mary Merv, Marw, Merw)

סמוך לימיו של אלכסנדר (מאה רביעית לפני הספירה), האזור היה הלניסטי בשליטה סלווקית והעיר נקראה 'אלכסנדריה' וגם 'אנטיוכיה מארגיאנה' (Αντιόχεια της Μαρρυανής). יש הסוברים כי מקור שמה 'מרו' של העיר בא מן ההינדואיזם לפיו מרכז העולם הוא הר Meru. היא שימשה בסיס אסטרטגי כלכלי, צבאי ומרכז לחילופי תרבות לשיירות על דרך המשי. סוברים כי הייתה מן הערים הגדולות

¹⁷⁸ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 180; מישאל-אפגניסטן, עמ' 44-46.

¹⁷⁹ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 341; מישאל-אפגניסטן, עמ' 58-59.

ראה 'תזכיר ועד ירושלים'.

בעולם במאה ה-12. האתר עליו ישבה העיר בימי קדם אומץ על-ידי אונסק"ו כאתר של המורשת העולמית. מימצאים ארכיאולוגים מצביעים כי באלף השלישי לפני הספירה היו במרו חיי כפר, אך בשכבות אחרות נמצאו שרידים מימי דריווש היסטאפסיס (בערך 515 לפני הספירה) ואף שרידים קדומים יותר מימיו של כורש הגדול (530-559 לפני הספירה).

מרו הייתה מן הערים החשובות על דרך המשי במרכז אסיה. צפונית מזרחית לאיראן ועל אם הדרך שבין משהד לבוכארה, בימינו בטורקמניסטן. היא ממוקמת בנאת מדבר על גדת נהר המורגאב שבמדבר קארה קום (המדבר השחור). תושביה כיום – כ-125,000 נפש – ברובם מוסלמים שיעים. האזור מהווה מרכז לגידולי כותנה וגפנים ולגידולי צאן. העיר הייתה מיושבת כבר בימי קדם. לפי המסורות הערבית והפרסית זהו מקומו של גן עדן, מקום מושבם של השבטים האריים. לאורך תולדותיה ידעה כובשים רבים. ביקורו של אלכסנדר הגדול במרו נראה יותר כאגדה, אף על-פי כן העיר נקראה על שמו. בשנת 97 לספירה מפקד הצבא הסיני משושלת האן גנראל באן צ'או משגר למרו משלחת צבאית המונה 70,000 לוחמים כדי להגן עליה מפני הפלישות ההוניות על דרכי המסחר, שנודעו לימים כדרך המשי. הערבים השתלטו עליה בשנת 646 והיא הפכה למרכז מוסלמי חשוב. השבטים הטורקיים כבשו אותה בשנת 1040 ולאחר מכן הסלג'וקים הפכו אותה לבירתם. בשנת 1221 נכבשה על ידי המונגולים ובשנת 1787 נכבשה על ידי האמירים של בוכרה. בשנת 1884 נכבשה על-ידי הצאר הרוסי.

מפת טורקמניסטן. מארי נמצאת בצומת בין איראן, אפגניסטן (ואוזבקיסטן) אמירות בוכרה

תחת שלטון הסאסאנידים הייתה במרן פתיחות דתית ופעלו בה זו לצד זו הזורואסטרים, המניכאים, והכנסייה הנוצרית הנסטוריאנית. במאה החמישית הייתה מרן מקום מושבו של הארכיבישוף של הכנסייה הנסטוריאנית.

הכיבוש הערבי בהנהגתו של עות'מאן אבן עאפאן הביא את שלטון הסאסאנידים לקיצו והמלך יזדגארד השלישי (632-651) נרצח לא הרחק מהעיר מרו. העיר נכבשה על-ידי הערבים במאה השבעית. היא נעשית בירת הפרובינציה של ח'וראסאן בשליטת בני אומאיה. העיר הופכת לבסיס בהנהגתו של קוטיאבה איבן מוסלים, שצירף אליו חלקים גדולים של מרכז אסיה לרבות באלך, בוכרה, עמק פרגאנה וקשגאר והוא מעמיק את חדירתו לסין. מרו בפרט וח'וראסאן בכלל נעשו מרכזים של לימודי אסלאם בדומה לבוכרה והגירה ערבית אינטנסיבית לאזור. בדומה לבוכרה וסמרקנד היא הייתה אחד ממרכזי ההשכלה המוסלמית. ההיסטוריון יאקוט למד בה והשתמש בספרייה הגדולה שלה. ממרו יצאו כמה מגדולי העולם המוסלמי והידוע ביניהם הוא אחמד אבן חאנבאל. חולשתה של הכליפות בבגדד איפשרה לשושלת הטהיריד הפרסית להשתלט עליה בשנת 821. ההיסטוריון הערבי הירושלמי אל-מוקדסי מכתיר

את מרו בכל הכתרים האפשריים. נראה שהארכיטקטורה שלה השפיעה על בניה ומעצביה של בגדאד.

מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר, מושל ח'וראסאן בימי עומר השני, הגיע למרו ובדרשת יום שישי שנשא במסגד פירט את תוכנית המסים החדשה, שלפיה חויבו בתשלום מסים רק הלא-מוסלמים: האמגושים (הזראטוסטרים), הנוצרים הנוסטוריאנים והיהודים. זאת עדות לקיומה של קהילה יהודית מסודרת, שבראשה עומד רב הקהילה עקיבא, שנצטווה על ידי המושל לגבות את המסים מן הקהילה ולהעבירם למושל וזו לשון הדרשה:

הקשיבו! ברהמסיס נטה חסד לאמגושים והקל עליהם את נטל המסים וכפה אותם על המוסלמים. אישבדאד בן ג'וראיגאן הלך באותה דרך והקל על הנוצרים. עקיבא היהודי הקל על היהודים. אני נאצר בן סאיאר אהיה מגינם של המוסלמים ואסיר מעליהם את נטל המסים עד שלא ייאמן. אני ממנה את מנצור בן עומר לגובה המסים. הוא ינהג עמכם בצדק. אם מי מכם [המוסלמים] יאולץ [על-ידי לא מוסלמים] לשלם מס גולגולת או מס קרקע, שיפנה את עצמתו למנצור והוא יקל מעליו את עול המסים והלא-מאמינים [בדת מוחמד] ישאו בהם.

נראה שהגזרה הזאת באה לעודד את תהליך ההתאסלמות בקרב הדתות האחרות וכשמדובר בקהילות סוחרים המסים הגבוהים המוטלים על מי שאינם מוסלמים הם גבוהים במיוחד. הוא יצר מוטיביזציה להתאסלמות.

ר' עקיבא זה נטל מן הסתם את סמכותו כרב הקהילה מראש הגולה בבגדאד או מגאון ישיבות סורא או פומבדיתא שהעניקו לו 'פתקא דדינותא'. סביר להניח שסמכותו באה לו דווקא מגאון ישיבת פומבדיתא וזאת על סמך הוויכוח שהתנהל בין מר עוקבא ראש הגולה לכהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא. ההיסטוריון הפרסי באיהקי (Baihaqi) מציין כי היישוב היהודי במרו נוסד על ידי עזרא הסופר. היהודים שגלו מארץ ישראל עברו דרך נישאפור למרו ובנו בה בית

כנסת, שעמד על תילו עד לימיו של הסולטאן הסלג'וקי ארסלאן (1092-1096). ההיסטוריון הערבי יקוט מאשש את עדותו של ההיסטוריון הפרסי ומציין שעזרא הסופר התפלל בבית הכנסת שבעיר מרו וכי גם קברו מצוי בעיר הזאת.

הנוסע אפרים ניימרק כותב במאה ה-19 על אנוסי משהד, שהגיעו לעיר מרו:

נכבדיהם לא אוכל לקרוא להם בשם פן אהיה מגלה סוד. אמנם אשר דבר לו אליהם יוכל לחקור אחריהם בשוק ניזשני, אשר שמה יבואו בכל שנה מן האנוסים הלאלה. ואשר דעתו רחבה יוכל להכירם, ויותר מזה ידע האיש אשר יבוא עירה מרו במסילה החדשה הזאקכספית [שמעבר לים הכספי]. גם יוכל לשלוח אליהם מכתבים בכתב רש"י ולשון הקודש על ידי בית הדואר אשר במרו, אם ישע שמה אחד מנכבדי העדה...

...בעת הַסֵד העיר הזאת [מחדש] נמצאו שמה כעשרים יהודים הראתים אשר סחרו את התורכמאנים, ואחרי אשר יצאה פקודה עליהם כי יעזבו את העיר אם לא יקחו חלק בבנינה¹⁸¹. אז התאמצו [היהודים ההראתים] ויקנו להם כבר ארץ ויבנו שמה כששים מאחינו אשר בני ביתם יושבים במשהד והראת (ורק לאחינו האשכנזים הרוסים אין כל רשות לשבת שם ומהם ראיתי רק אחדים בצבא [הרוסי]¹⁸² ויקנו למו מקום למקדש מעט). יום הכיפורים שנת תרמ"ו (1885) היה היום הראשון אשר התפללו יהודים [בעת

¹⁸¹ העיר נהרסה כנראה ברעידת אדמה ונבנתה מחדש והיהודים נצטוו להטות שכם ולתת מממונם.

¹⁸² הרוסים איפשרו רק לילדי החטופים' שגמרו שירות של 25 שנה להשתקע במקומות שירותם במרכז אסיה.

החדשה] בבית-הכנסת על אדמת התורכמנים ואחר באו גם מאחינו הבוכארים זעיר שם מְרָוָה [=למרון]¹⁸³

בהקדמה למהדורה השלישית של עדות ביהוסף, פירוש לתהילים שכתב אביו מציין מולא בנימין גרג'י כי בשנת תרס"ג (1903) שהיו ימי כמיהה לתורה, למצוות ולמעשים טובים, יהדות בוכרה, אפגניסטן ומשהד חיפשו תלמידי חכמים בעלי שיעור קומה. בהיותו של מולא יוסף גרג'י בדרכו לארץ ישראל הוא עבר במרו ויהודי העיר הפצירו בו לכהן בקהילה כמורה צדק ואכן במשך שבע שנים השתהה שם מולא יוסף גרג'י והורה להם הלכה, חינוך והדריך. שד"רים שהגיעו מהארץ למרו, וביניהם מי שהיה לימים הראשון לציון רבי אליהו פנג'ל והרה"ג נחמן בטיטו, דרשו דרשותיהם בלשון העברית ומולא יוסף תרגם דבריהם סימולטנית לפרסית.

בשנת תרנ"ב (1892) פרצה במרו מגיפה ורבים מבני העיר, יהודים ולא יהודים, נספו¹⁸⁴.

תשקורגאן ((Tashkurghan) / ח'ולם (Khulm)

תשקורגאן וצמודה לה העיר העתיקה ח'ולם, הייתה מקום מושבו של החאן בטורקסטן האפגנית ששלט בין קונדוז לבאלך. ממוקמת באזור פאמיר בצפון מזרח המדינה. ח'ולם העתיקה עמדה על גדת האוקסוס, מוקפת על-ידי בוסתנים. העיר ח'ולם נהרסה על-ידי אחמד שאה אבדאלי (מאה 18), שייסד במקומה את תשקורגאן והעביר אליה את כל תושבי ח'ולם. מח'ולם העתיקה נותרו רק שרידי חורבות ואילו תשקורגאן מצויה 2-3 מיל דרומית לח'ולם, שנעשתה מרכז מסחרי רק שני במעלה למזאר-י שאריף. המרכז הצבאי של

¹⁸³ הרוסים איפשרו רק לילדי החטופים' שגמרו שירות של 25 שנה להשתקע במקומות שירותם במרכז אסיה.

¹⁸⁴ סבי מולא מתתיה חנוכה חי בעיר מרו עם אשתו ושני בניו. בשנת תרנ"א (1891) עלה לירושלים לזיהארה בהותירו אחריו את משפחתו. שנה לאחר בואו לירושלים שמע כי בעיר מרו פרצה מגיפת דבר ואבעבועות ובין הנספים אשתו ושני בניו. בכאב רב הקים בירושלים משפחה חדשה ובשנת 1901-1902 יצא בשליחות העדה הבוכרית כשד"ר לערי בוכארה כדי לעודד עלייה לארץ ישראל. לקראת נסיעתו תרגם לפרסית יהודית והוציא בדפוס לונץ בירושלים שתי חוברות: 'ונתנה תוקף' לר' אמנון ממגנצה, ותפסיר המיוט 'אם אפס', לר אפרים מבונה (בון), ראה על כך בהרחבה להלן עמ'....

הפרובינציה. בתשקורגאן שיירות המסחר מהודו ומבוכרה נפגשו ומכאן נפוצו לכל חלקי אפגניסטן. במרומי הגבעה חולשת המצודה על העיר.

שרידי חורבות שערי העיר ח'ולם (תאשקורגאן) – הרים סביב לה

לתאשקורגאן גורשו יהודי קאבול על-ידי עבד אל רחמן ח'אן וממנה עקרו לסמרקנד. הנוסע המיסיונר וולף מדווח כי בשנת 1832 התגוררו בער רק משפחות אחדות של יהודים. ניימרק שביקר במקום מצא בה כעשרה יהודים ובראשם מולא ברוך כהן¹⁸⁵.

אנדכ'וי (Andkhuy)

אנדכ'וי הייתה אחת מעיירות המסחר בהן פעלו יהודים אפגנים ובוכרים. בעיירה ובסביבותיה גדלו אלפי ראשי צאן מזן קראקול. כאן שהו בחצי שנה עד שנה ובחגי פסח ותשרי נסעו לביתם. הדרך לביתם נמשכה שבועות ולא אחת הם איחרו להגיע לפני התקדש החג ונאסר עליהם להיכנס העירה ולהסב עם משפחתם עד צאת החג. לפי הנחייתו של המולא בהראת הפעילו בית כנסת ומימנו שכרם של שוחט וחזן

¹⁸⁵ וולף-מחקרים (1835), עמ' 214; ניימרק-מסע, עמ' צח.

קבוצה בת ארבעים פליטים בוכרים שגנבו את הגבול הסובייטי הגיעה לאנדכ'וי ונעצרו במצודה, המשמשת גם בית כלא. הפליטים סבלו מתשישות ומתת תזונה. ראש הקהילה במקום מישאל יצא לעזרתם של הפליטים שחלקם הגיעו עם מטען של חפצים יקרי ערך, יהלומים וזהב תרומתם של סוחרי הקרקול באנדכ'וי הייתה רבה. העיירה שהייתה חסרת מים הצליחה לייצא ללונדון פרוות קראקול בשווי של מיליון שטרלינג בערכים של שנת 1927 במסגרת שיתוף הפעולה עם הנאצים סולקו מאנדכ'וי כל הסוחרים היהודים והוחזרו לעיר המוצא שלהם הראת

קאלה נוב (Kaleh Nov)

אקצ'ה (Aqcha)

באקצ'ה התגוררו בשנות העשרים והשלושים כעשר משפחות יהודיות, שהחזיקו בית כנסת, מקווה טהרה ושוחט.

גאזני

פירוז-קוה

קונדוז

קאבול, כאבול, كابل, Kābul

קאבול היא בירת אפגניסטן החל משנת 1773. קדמה לה כבירה העיר קנדאהר (Kandahar). כיום נותר בה יהודי אחד בלבד (זבולון סימן טוב)¹⁸⁶. העיר בעלת מסורת של כ-3000 שנה. בשל מיקומה בדרך להודו ולמעבר ההרים 'חיבר' עברו בה הכובשים הגדולים אלכסנדר הגדול, ג'ינג'יז ח'אן וממשיכיו. באבור כובש בשנת 1505 את קאבול שנפלה ללא קרב¹⁸⁷.

העיר קאבול מוקפת הרים

בירת אפגניסטן. האוכלוסייה בעיר מונה כ-3 מיליון תושבים. היא מרכז תרבותי וכלכלי. ממוקמת בעמק צר בין הרי הינדו-קוש לאורך נהר קאבול, בסמוך למעבר חיבר שהוביל להודו. קאבול מחוברת בכביש 'חגורה' היקפית לגאזני, קנדהאר, הראת ומאזארי- שאריף. היא גם מחוברת לפקיסטן בדרום מזרח ולטג'יקיסטן בצפון (במנהרה מתחת להרי הינדו-קוש. כלכלת העיר מושתת על תעשייה צבאית, הלבשה, ריהוט ומפעל סוכר. המלחמות שהחלו בה בשנת 1978 הצרו את יכולתה הכלכלית של העיר, שהיא רב לאומית ורב-אתנית.

מעריכים שהעיר נוסדה בין השנים 2000 ל-1500 לפנה"ס ונקראה 'קובהא (Kubha) על-שם נהר קאבול. לפי מקורות פרסיים אח'מאנידיים העיר נקראה 'קאבורה' סמוך ל- 400 לפנה"ס. אלכסנדר הגדול כבש את קאבול במהלך

¹⁸⁶ המחבר פגש את זבולון סימן טוב בבוכרה ובטשקנט בשנת 1992 כשניסה למצוא אישה בוכרית ולהעביר אותה לאפגניסטן לחיות עמו, אך לא נמצאה אפילו משפחה אחת שהייתה מוכנה לתת את בתה למטרה הזאת. זבולון שלט היטב בעברית שאותה למד מהאזנה לקול ישראל מידי ערב.
¹⁸⁷ תוך 20 שנים מקים באבור (Babur) את האימפריה המוגולית. בשנת 1526 כבש את דלהי ועושה את העיר אגרה לבירת האימפריה המוגולית. לפי הוראתו נסללת דרך שאורכה 937 מיל שקישרה בין אגרה לקאבול. מת בשנת 1530 ולפי צוואתו נקבר בקאבול עירו האהובה.

כיבושיו את האימפריה הפרסית. לאחר ימיו היא הייתה חלק מן האימפריה הסלווקית ההלניסטית. אשוקה המלך ההודי כובש אותה בשנת 273 לפנה"ס. הבקטריאנים (250 לפנה"ס) ייסדו ליד קאבול את העיירה פארופאמיסאדה (Paropamisadae). במהלך המאה ה-1 נכבשה העיר על ידי הקושאנים. ב-450 ההונים פולשים, בוזזים והורסים. 475 הסאסאנידים הפרסים מביסים את ההונים. בשנת 664 נכבשה העיר על ידי הערבים. במאה ה-13 נכבשה העיר על ידי המונגולים. 1370 – טימור לנג יוצא למסע כיבושים. 1504 נכבשה העיר על ידי השליט המוגולי באבור שיצא ממנה למס כיבושים בהודו והקים את האימפריה המוגולית. נאדיר שאה מלך פרס כובש את קאבול בשנת 1738. 1747 אחמד ח'אן דורני מאחד את השבטים. בנו טימור מעביר את הבירה מקנדהאר לקאבול (1772). העיר נכנסת למערבולת של מלחמות פנימיות במעורבות בריטית ורוסית. השאה אמאן אללה (1919-1919) הולך בעקבות אתא טורק ומכריז על רפורמות, שאילצו אותו לברוח על נפשו.

ממראות הבזאר 'כ'אהיר ח'אנה' (Khair Khana) בקאבול.

רוב הנשים לבושות ב'בורקה' כחולה הן מטעמי מסורת והן מטעמי ביטחון אישי וחוסר אמצעים

ב-23 בדצמבר 1979 פלשה ברית המועצות לאפגניסטן וכבשה את העיר. במשך עשר שנים נלחמו מורדי המוג'הדין בתמיכת ארצות הברית נגד הכיבוש הסובייטי. בשנת 1992 נכבשה העיר על ידי המורדים, אך הם החלו לריב בינם לבין עצמם, דבר שהביא להפסקת כל פעילות המסחר בעיר ולהרס רב. הלחימה בעיר נמשכה עד ספטמבר 1996 עד שהעיר נכבשה על-ידי הטליבאן. אלפים מצאו את מותם. לאחר הפיגוע בבניין התאומים בניו-יורק כוחות ארה"ב והברית הצפונית כבשו את העיר וחלקים מן המדינה. מאז 2003 העיר עוברת תהליך שיקום.

יהודים

נראה שיהודים התגוררו בקאבול בגטו מיוחד החל מן המאה ה-12. אל-אידריסי [1099-1166] (El-Idrissi) כתב בספרו על הודו כי בקאבול מוסלמים רבים ויש לה פרבר אשר בו היהודים הכופרים. בצבאו של נאדיר שאה שירתו יהודים רבים שליוו אותו בדרכו להודו. חלק מהם התיישב בקאבול כשומרי האוצר של נאדיר שאה. אחמד שאה (1747-1773) הביא להגירת 250 מיהודי משהד לקאבול. 'בנימין השני' (יוסף ישראל 1818-1864) ביקר בקאבול באמצע המאה ה-19 ומצא בה מעט מאוד יהודים ממוצא בוכארי. המיסיונר יוסף וולף (Joseph Wolff) שביקר בקאבול בשנת 1832 מצא בעיר כ-50 משפחות יהודיות ולהן בית כנסת אחד. בר"ח טבת תרט"ז (1856) נפטר רבה של קהילת קאבול, ר' שלמה ניסן, שהיה מאנוסי משהד שמצא בה מקלט. בשנת תר"ך (1860) נפטר ר' אפרים, שד"ר מירושלים, נפטר בדרכו מכלכותה שבהודו לבוכארה ונקבר בעיר קאבול. הנוסע אפרים ניימרק (Neumark) ביקר בה בסוף שנות ה-80 של המאה ה-19 ומצא בה שש משפחות יהודיות. ניימרק מספר עוד כי עד שנת 1885 היו יהודי קאבול פטורים ממסים אולם האמיר עבד אל רחמן ח'אן (Abd el-Rahman Khan - 1880-1901) הטיל מייד עם עלייתו לשלטון מסים כבדים על היהודים. בשנת 1886 הוא האשים את היהודים בהפקעת מחירים בייצור אלכוהול לצורך הפקת אבקת שריפה, בהברחת הון לחו"ל ובהעלמת מסים בהיותם מתווכים בשיווק צבע האינדיגו בין הודו ליהודי בוכרה שנחשבו מומחים בצביעת בדים. לאחר שהחרים את רכושם של היהודים הוא הגלה אותם לעיר תאשקורגאן (Tashkurghan), המוכרת גם בשם Khulm, הנמצאת בצפון המדינה כמאה ק"מ מטרמז (Termez) שבדרום אוזבקיסטן, ממנה הם עברו לסמרקנד שהייתה בשליטה של הצאר הרוסי¹⁸⁸.

¹⁸⁸ על פרשה זו ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 170-173; ניימרק-מסע, עמ' צט-ק; לוי-גירוש הראת, עמ' 81.

דאר-אול-אמאן – ארמונו המופצץ של המלך אמאן אללה ח'אן, שנבנה על-ידי הגרמנים

לקראת המאה ה-20 התחילה הגירה של יהודים מהראת לקאבול, אולם הנפטרים הובאו לקבורה בהראת מרחק של 950 ק"מ¹⁸⁹. בשנות ה-30 החלה בריחה המונית של יהודים מאוזבקיסטן לאיראן ולאפגניסטן בעקבות התוכנית הכלכלית של לנין (NEP)) הפליטים שהגיעו לאפגניסטן מנו כמה אלפים שהעדיפו להתגורר בבירה קאבול ולעסוק בה במסחר. הם הצליחו לעורר קנאתם של הסוחרים המקומיים – שיעים, סונים והינדים – שהסיתו את ההמונים נגד יהודים והעלילו עלילות דם על חטיפת ילדים כביכול והאשימו את היהודים בחרפות על הנביא מוחמד. האוריינטציה האפגנית נטתה אז לטובת גרמניה הנאצית ומאות סוכנים גרמניים היו כאנשי צללים בכל משרדי הממשלה וחוקקו חוקים אנטי יהודיים. רציחתו של המלך חביב אללה ח'אן (Habib Alla Khan) במאי 1919 חוללה מהומות בקאבול.

¹⁸⁹ בשל רכסי ההרים הגבוהים שמנעו מעבר בין הראת לקאבול נאלצו להאריך את הדרך - פנו לקנדהאר בדרום-מזרח ומשם פנו לצפון-מזרח לגאזני וממנה לקאבול. סה"כ כ-950 ק"מ. הדרך מוכרת בימינו כ-A1.

קריאה במגילה, קאבול - פורים 1966. צילמה: אידה כהן¹⁹⁰

היהודים התכנסו בבית הכנסת ואת רכושם החביאו במטמוניות¹⁹¹ בתוך בורות המים. ניסיון נוסף למהפכה היה באוקטובר 1929. מרבית המהפכות והניסיונות היו פועל יוצא של מעורבות זרה אנגלית או רוסית או גרמנית. היהודים היו בתוך וחששו לחייהם ולרכושם. לא אחת הם נתבעו לממן את המהפכות בהיותם נחשבים לעשירים. כמו תמיד בימי פורענות מצאו היהודים מקלט בבית הכנסת. אחד החתרנים המרכזיים ועושה דבריהם של הגרמנים היה האשים ח'אן (Hashim Khan)¹⁹², שכיהן בעבר כשגריר בברלין וכיהן כראש ממשלה ועמד מאחורי הגזירות נגד היהודים שכללו נישולם מפרנסותיהם וריכוז היהודים בכמה ערי מפתח. פעולות ההסתה הגרמנית והערבית הביאו לפרעות ביהודי קאבול. עשרות יהודים נפצעו מבלי שהוגשה להם עזרה. שני צעירים יהודים הושלכו לכלא וההמון דרש שיסקלו אותם באבנים. נאסר על יהודים לגעת במזון ולרכב על סוס או במכונית. יהודים נצטוו לשלם מס מיוחד בתור זרים. בתום המלחמה פרץ רעב כבד בשל החרמתה של אפגניסטן ונאסר על סחר איתה. פתיחת שערי ארץ ישראל לאחר הקמת המדינה אפשרה ליהודים הנרדפים

¹⁹⁰ ראה כהן-נוסעים (1971).

¹⁹¹ הביטוי 'מטמוניות' הוא פרי המצאתו של מולא מתתיה גרג' בכרוניקה שלו 'קורות זמנים'. ביטוי זה עדיף על המילה 'סליק' מימי המנדט הבריטי בארץ-ישראל

¹⁹² ראש הממשלה המלכותי סרדאר מוחמד האשים ח'אן (1885-1953), דודו של המלך האחרון זאהיר שאה ואחיו של סרדאר שאה מוחמד ח'אן. דחה שיתוף פעולה עם בריטניה (ששלטה בהודו בדרום) ועם ברית המועצות (ששלטה בצפון) והעדיף קשרים צבאיים, משטרתיים, חשאיים, כלכליים עם גרמניה הנאצית שסוכניה קיימו ממשלת צללים מאחורי הממשל האפגני. עמד בראשות הממשלה בין השנים 1929-1946.

למצוא בה מקלט, אולם ביולי 1950 – 116 יהודים השרויים במצוקה מתחננים שיעלו אותם לישראל אך אנשי מחלקת העלייה התמהמהו.

בקאבול היו שני בתי כנסת אחד ליהודים הבוכרים והשני שימש את יוצאי הראת שהתגוררו בקאבול. כיוון התפילה פנה מערבה לעבר ירושלים. בשנת 1966, בהיעדר מוסדות יהודיים, למדו ילדי היהודים בבית ספר מוסלמי שבו לימדו גם בשבתות.

בשנת 1985 סיפר רבה האחרון של אפגניסטן מולא משה נעמד כי בקאבול הבירה חיים בסמוך לבית הכנסת 25 יהודים ללא מניין של גברים. הרב המקומי משמש שוחט ומשגיח כשרות. באותו זמן שירתו בצבא האפגני ארבעה צעירים יהודים וניתן להם להגיע מדי ערב לביתם כי שיאכלו מזון כשר.¹⁹³

הראת ھرات, Herat, Harat, Hérat

הראת היא עיר ומחוז במערב אפגניסטן. העיר מוזכרת בצורות שונות, He-ara, He-are ובכתובות פרסיות עתיקות גם בשם He-awiyiwa. אלכסנדר הגדול שבנה את העיר במאה ה-4 לפני הספירה כינה אותה בשם Alexandria de Arya. הסאסנים Sassanis הפכו את הראת למרכז צבאי שהגן על גבולם עם הפארתיים. צבא ערבי כבש את ח'וראסאן (Khurasan) בשנת 652 והראת נכנעה ללא קרב. המונגולים כבשו אותה בשנת 1221 וערכו בה טבח. העיר עברה בתולדותיה הרבה ידיים למרות חומותיה והמצודה המבוצרת שבה. העיר היתה למרכז מסחרי בשל מיקומה על דרכי המסחר העוברות מן הים התיכון להודו ולסין. עיר הבירה של חבל הראת בצפון מערבה של אפגניסטן. יושבת בעמק הפורה על גדת ההרי-רווד. מרוחקת כ-90 ק"מ מברית המועצות לשעבר וכ-120 ק"מ מהגבול האיראני. הראת שימשה צומת דרכים על אחת מדרכי המשי. היא נזכרת כבר בכתובות מימי דריווש הגדול (520 לפה"ס) בשם Haraiva. היוונים הכירו אותה בשם אַרְיָאָה ובתקופה ההלניסטית נקראה אלכסנדריה אריאון. לאחר הכיבוש המוסלמי (652) נכללה בפרובינציה של ח'וראסאן. ב-1222 החריבו אותה המונגולים והיא שבה ונבנתה. ב-1383 החריב אותה תימור לנג ולימים הפכה לבירת אחת השושלות של בית תימור. נכבשה פעמים אחדות על-ידי הפרסים והאפגנים השיבו אותה אליהם. עד

¹⁹³ ראה הארץ, ט"ו בשבט תשמ"ה (6 בפברואר 1985); יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 334.

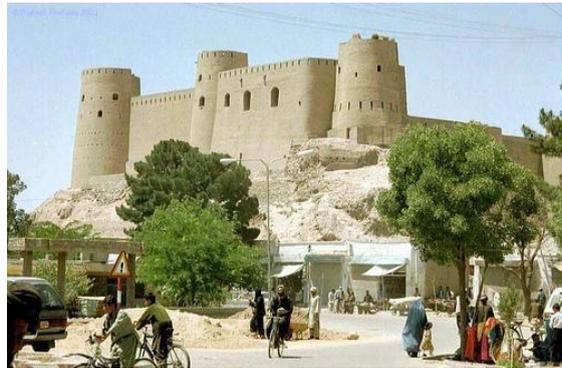
לעליית היהודים לארץ הייתה העיר הראת המרכז היהודי החשוב ביותר באפגניסטן¹⁹⁴.

יהודים

ההתיישבות היהודית באזור היא קדומה אך לא נותרו ממנה כמעט שרידים. בפירוז-קו בחבל Ghor, כ-150 מייל מזרחית להראת, הייתה קהילה יהודית קדומה כפי שמעידות מצבות בפרסית יהודית מן השנים 1012-1246 שנתגלו במקום. ההיסטוריון הפרסי al-Guzgani Minhadj ad-Din Abu Omar מספר בספרו Tabaqat-i Nasiri כי בימי הרון אל-ראשיד (786-809) שימשו היהודים כמתווכים בין השבטים באזור ה-Ghor. מקורות מוסלמיים מאזכרים הרבה את ההתיישבות היהודית בח'וראסאן לרבות בעיר הראת. עומר השני הורה בצו מיוחד שלא להרוס בתי-כנסת אך לא לבנות בתי כנסת חדשים מה שמלמד שהיהודים קדמו לאסלאם. מסורת השבטים הפתאנים קובעת כי 'בני ישראל' היו אלה שהדיחו את השושלת הגזנווידית (Ghaznavid Dynasty), שבבשרותה שימשו בעבר 'בני ישראל' כשכירי חרב. נראה שהיהודים הקדומים עברו תהליך איסלום, הגירה או חיסול פיזי. עד ראשית המאה ה-19 אין בידינו עדויות לגבי התיישבות יהודית באזור. עד שנת 1840 התגוררו בה כעשרים משפחות, אולם בשנת 1840 חזרו ליהדותם בהראת הסונית כשלוש מאות משפחות אנוסים שברחו ממשד השיעית באיראן. בשנת 1856 נכבשה הראת על ידי הפרסים שראו בעיר הראת חלק מאיראן. הפרסים גירשו את היהודים למחנות ריכוז ליד משהד ובעקבות 'שלום פאריז' הוחזרו היהודים להראת כעבור כשנתיים. באותו זמן היו בהראת כ-5,000 יהודים. יהודי הראת רחשו אהדה לבריטים והעניקו להם סיוע במודיעין, בהלוואות ללא ריבית, שימשו מורי דרך באזורים מסוכנים לזרים וסייעו בשחרור שבויים ובהצגתם של קצינים בריטיים בפני מושל הראת. הבריטים גמלו ליהודי הראת בהחזרתם לעירם ממחנה הריכוז ליד משהד. עם בואם של אנוסי משהד להראת הם מצאו בה

¹⁹⁴ראה עוד על הראת ביהושע-מנדחי ישראל, במיוחד בעמ' 50-53 ובמקורות המובאים שם. על הראת כיום מובא במאמרה של העיתונאית אורלי הלפרן, שביקרה באפגניסטן מטעם ה'ג'רוסלם פוסט' ביוני 2005. היא מספרת על עבדול עזיז מולוגלה שומר בית העלמין היהודי. משפחתו שומרת על המקום למעלה ממאה שנים. בית העלמין נמצא במרחק של כמה קילומטרים מן העיר ויש בו 300-400 מצבות, רבות מהן הרוסות. השכונה היהודית עודנה צבעונית כפי שהיתה. מוסלמים מוכרים בחנויות שהיו בבעלות יהודית. ראה 'הראת – מרכז הקהילה היהודית בעבר', משואה, גל' 4 (תשרי תשס"ח-ספטמבר 2007).

כ-20-40 משפחות ובית כנסת אחד זכו לסובלנות דתית של האפגנים. הם גרמו למפנה כלכלי וחברתי בהראת והפכו אותה לצומת מסחרית. המהגרים ממשד דיברו בניב מיוחד שנקרא *Giliki*, שאותו הביאו למשד מגילן ומקזווין, מקום מושבם הקודם. בעוד הוותיקים דיברו בניב *Harati* שהוא קרוב לניב *Darini* האפגני. הפער הלשוני ציין גם את הבידול המעמדי בין המשהדים להראתים מקדמת דנא ויוצאי העיר יזד¹⁹⁵.

המצודה ושרידי החומות של העיר הראת

היהודים בהראת לא התגוררו בגטו אלא סמוך למגורי מוסלמים בעיר העתיקה, משני צדדיו של השוק הסמוך לשער 'עיראק'. הבית היהודי היה בדרך כלל בנוי משתי קומות עם מרפסת שהשקיפה אל חצר פנימית שבמרכזה בור מים. החצר הייתה מוקפת קירות גבוהים עשויים לבנים מיובשות בשמש ומטווחות בטיט ותבן. בלילות ננעל שער הבית. העיר הראת הייתה מרכז החיים היהודיים באפגניסטן, שבה חיו רבנים דגולים ממשפחת גרג'י והם שקבעו את צביון החיים היהודיים באפגניסטן כולה ובעיקר בהראת. הייתה זאת קהילת סוחרים בכל הרמות – החל מרוכלים שמכרו גפרורים וכלה בסוחרים ברמה בינלאומית שייצאו לאירופה פרוות קראקול (*karakul*), שטיחים ופירות יבשים. הסוחרים השאירו את משפחותיהם בהראת ויצאו לערי המסחר לתקופה של חצי שנה עד שנה וחזרו לביתם במסע שיירות שנמשך שבועות. הם הגיעו לביתם לקראת החגים הגדולים ראש השנה ופסח. הסוחרים היו נתונים לסכנת חיים בדומה לפוגרום בעיר המסחר מאימנה שבה נרצחו בשנת 1876 שלושה-עשר סוחרים יהודים מהראת.

¹⁹⁵ ראה קורט-עגות, עמ' 43-44 ויצחק בצלאל, 'עדה בפני עצמה', *פעמים* (79), עמ' 19-20.

הראת. השוק המקורה. פעם היו כאן בעיקר

יהודים.

הלבוש של יהודי הראת היה שונה משל יהודי קאבול. הם לבשו לבוש אפגני טיפוסי בעל צביון מזרחי מובהק בעוד שבקאבול לבשו לבוש אירופי. בניגוד לאישה האפגנית שלבשה בורקה שכיסתה את פניה ברשת וגופה היה מכוסה מכף רגל ועד ראש. האישה היהודיה הייתה גלויית פנים.

מוסלמיות בבורקה.

יהודיה בחצר ביתה מעשנת קליון

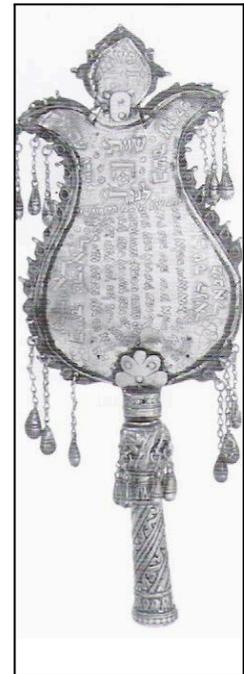
הפנים כוסו ברשת

פניה גלויות

אחת לכמה שנים העיר הראת עברה מיד ליד במלחמות הירושה האפגניים והיהודים שילמו את מחיר המהפיכות. רכושם נבזז והיו נפגעים בנפש. לאחר כל פוגרום זכו יהודי הראת לסיוע של אנוסי משהד, שראו ביהודי הראת אחים קרובים. בעקבות האוריינטציה הנאצית של אפגניסטן במלחמת העולם השנייה הוחרם הסחר עם אפגניסטן והיהודים הסוחרים מצאו את עצמם ללא פת לחם. באמצע אוגוסט 1945 היה רעב כבד בהראת והם נזקקו לעזרת יהודי אפגניסטן.

חיי הקהילה בהראת היו תחת עיניו הפקוחות של המולא לבית גרג'י, שהקפיד על קיום כל מצוות הדת של בני קהילתו. מי שנעדר מבית הכנסת או לא הקפיד

על קיום כל המצוות ללא סיבה משכנעת נענש על ידי הרב ומי שסירב לקבל את מרותו הוחרם עד שחזר בו. המולא מינה שוחטים ומוהלים. הוא פיקח על בית העלמין ועל המקוואות הטהרה. הקהילה הייתה מאורגנת לפי השיטה הפטריארכאלית, שלפיה עמדו ראשי המשפחה המורחבת בראש העדה. בין המשפחות המיוחסות בהראת היו משפחות גרג'י, גול, סימן-טוב, עמרם, בצל (בצלאל) ועוד. הודעות המולא הועברו על ידי כרוז. ההוצאות השוטפות של הקהילה כוסו על-ידי תרומות שניתנו על ידי עולים לתורה בשבתות וחגים. המרכז היהודי בהראת סיפק, לפי הצורך, רבנים, מלמדים, חזנים, שוחטים ומוהלים למקומות היישוב הבאים: קאבול, באלך, מאימנה, מאזאר-י שאריף, שיברגן, אנדל'וי, קאלה נוב ואקצ'ה (Kabul, Balkh, Maimana, Mazar-i Sharif, Shibbarghan, Andkhuy, Kaleh- Nov, Aqchah) ועוד. הם פעלו תחת עינו הפקוחה של המולא בהראת ולפי הוראותיו. בהראת היו ארבעה בתי-כנסת, שבכל אחד מהם יכלו להתפלל כ-300 מתפללים. במרכז עמדה 'התיבה' – בימת עץ גבוהה. בתי כנסת היו מעוטרים בציורי פרחים. הרצפה כוסתה בשטיחים והמתפללים ישבו על מזרנים לאורך הקירות. ההיכל פנה לצד מערב - ירושלים.

רימון כסף לקישוט ספר תורה (הראת, אפגניסטן)¹⁹⁶

¹⁹⁶ ראה ברכה יניב, תוכן וצורה ברימוני כתר ממזרח איראן, סעדון-איראן, עמ' 195-202.

נוסח התפילה היה ספרדי ובעבר היה לפי נוסח רב סעדיה גאון. בחצר היה בית המדרש ומקווה טהרה. בית כנסת אחד נקרא על שם משפחת גרג'י. בית כנסת שני נקרא ('צ'וגור') 'העמוק' או 'הבור', ששימש את ההראתים הקדומים ואת היזדים. השלישי, שהיה המעוטר מכולם, נקרא 'בית-כנסת מולא יואב סימן-טוב', והרביעי נקרא 'בית כנסת גול'. המתפללים חלצו נעליים לפני הכניסה לבית הכנסת. מקומות הישיבה היו קבועים לפי מעמדו של המתפלל. רבם האחרון של יהודי אפגניסטן מולא משה נעמד, סיפר כי תחילה נסגרו בתי-הכנסת 'מולא יואב סימן-טוב' ו'מולא אשר גרג'י' וכשנותרו בהראת רק חמש-עשרה משפחות נסגר גם בית כנסת 'גול' שבחצרו היה מקוה טהרה שניתן היה לחמם את מימיו. ספרי התורה, הרימונים והשטיחים נשלחו לבתי הכנסת של העדה בארץ. הקהילה ביקשה מן השלטונות להפוך את בתי הכנסת למוזיאונים, אך לא נענתה. בתי הכנסת חוללו ופורצים מכרו גוילים של ספרי תורה לסנדלרים. המשטרה הפקידה במקום שמירה רק לאחר שבתי הכנסת הנטושים הפכו משכן לפרוצות. הפלישה הסובייטית של סוף 1979 הביאה לחיסולה הסופי של הקהילה וננעלו שעריו של בית הכנסת האחרון 'מולא שמואל'. אחד מבתי הכנסת משמש היום 'מדרסה' (*Madrasseh*) לילדים מוסלמים. בעבר ישבו התלמידים על שטיחים כשהם שעונים על 'דושכ' (כר נוקשה הצמוד לקיר).

בית הכנסת מולא שמואל בהראת שהפך למדרסה אסלאמית. צילמה: אורלי הלפר, יוני 2005 ('משואה' 2)

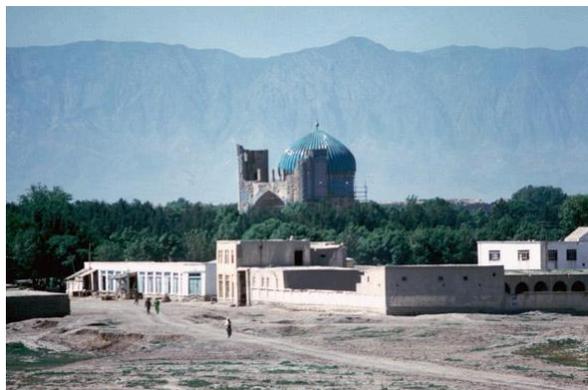
משמאל: כיתת הלימוד המקורית של מולא יהושע עמרם

הרבנים הטיפו לאהבת אלוהים ולאהבת ציון כאחד. החל מאמצע במאה ה-19 הגיעו לארץ ישראל עולי רגל מהראת לזיארה' וחזרו להראת עטורים בתואר

'חאג'י', שהעניק להם יוקרה רבה בקהילה. בשנים 1882-1914 עלו כ-300 נפש מהראת לירושלים שכללו עשירים ונזקקים כאחד, שעלו ממניעים דתיים של אהבת ציון. העשירים בנו בתים בירושלים והתמקדו בעיקר בשכונת רחובות הבוכרים ובשכונת בית ישראל, שבה הקימו בית כנסת 'ישועה ורחמים'. גל נוסף של עולים מהראת עלה בשנים 1933-1939. היה זה גל של מצוקה. בצד העלייה הרשמית הגיעה גם עלייה בלתי ליגלית, שמנתה בסך הכול כ-1,700 נפש. רק לאחר הקמת המדינה עלו מהראת כ-2,000 נפש. בשל קשיי פרנסה בירושלים רבים עברו לתל-אביב שבה הקימו קהילה¹⁹⁷.

באלך, بلخ, Balkh

באלך היא עיר קדומה מאוד. לאחר כיבוש האזור במאה ה-4 לפני הספירה על-ידי אלכסנדר הגדול קראו ההלניסטים לאזור בשם בקטרה (Bactra) והיא נחשבה לאחת הערים החשובות בעולם העתיק, בעיקר בין ערי ח'וראסאן, שבמזרחה של פרס. רק לאחר הכיבוש הערבי של המאה ה-7 הוסב שמה של בקטרה ל-באלך. היא נהרסה במאה ה-13 על-ידי המונגולים. כיום היא עיירה קטנה בת למעלה ממאה אלף תושבים ומרכז תעשייתי בפרובינציה של באלך שבצפון אפגניסטן, השוכנת כ-20 ק"מ צפונית מערבית למאזאר-י שאריף. העיר נכבשה על ידי המוסלמים כבר בשנת 670. השליטה על העיר הייתה שנויה במחלוקת בין אמירות בוכרה לבין אפגניסטן. בשנת 1855 כבש אמיר אפגניסטן דוסת מוחמד ח'אן [1793-1863] (Dost Muhamad Khan) את באלך מידי אמיר בוכרה. יהודי באלך דיברו תג'יקית יהודית שבפי יהודי בוכרה.

באלך. עמק פורה והרים נישאים סביב

¹⁹⁷ ראה 'שלוש עליות מאפגניסטאן (1882-1952), יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 257-306.

המחוז הצטיין במטעים, בגידול סוסים ובמינרלים ובעיקר מיקומה על דרכי המסחר הבינלאומי לסיין ולהודו, שמשכו אליה כובשים ומהגרים וביניהם יהודים. אזור באלך שימש נקודת מיפגש לפרסים, הודים, ערבים וסינים. באלך נחשבה למוקד מרידה בשלטון המרכזי בבגדאד ובית חם לכיתות פורשות מן הזרמים המרכזיים של האיסלם אך גם לכיתות פורשות מן היהדות הנורמטיבית. בבאלך היו יהודים בני כיתות שפעלו בשולי היהדות הנורמטיבית, שרב סעדיה גאון כינה אותם: 'אנשים הקרויים יהודים' או 'מובדלי בני ישראל'. דמות בולטת שמוצאה מבאלך הוא חייו הבלכי, שכתב דברי ביקורת על המקרא במאתיים 'מסאיל' מחורזים בלשון העברית שקוממו את רב סעדיה גאון וראה בו כופר¹⁹⁸.

בתקופה שקדמה לאסלאם בסמוך לבאלך הייתה התיישבות יהודית. הגיאוגרף הירושלמי אל מוקדסי (El-Mukadesi), בן המאה ה-10, מציין כי בבאלך יש הרבה יהודים. הכרוניקן הערבי אל מאקריזי, בן המאה ה-14, מספר כי סנחריב הגלה את היהודים גם לבאלך. נראה שאינוס היהודים לאסלאם ולאחר מכן הכיבוש המונגולי מחקו את הקיום היהודי מבאלך. עדות מסוף המאה ה-17 מספרת שאין בבאלך יהודים בתקופה הזאת. הנוסע אפרים ניימרק מספר בסוף המאה ה-19 על הישוב היהודי הקדום ומדווח שבזמנו כלל היישוב היהודי כארבעים משפחות ולהן בית כנסת גדול ועתיק. בראש הקהילה עמד מולא שמואל הראתי. הוא מעלה את הסברה כי חלק מיהודי בוכרה מקורם מבאלך ואכן בקרב יהודי בוכרה יש הנושאים את שם המשפחה 'באלכי'. בשלהי המאה ה-19 ביקר במקום הנוסע אפרים ניימרק. הוא כותב:

העיר העתיקה בלך בה יהודים משנים קדמוניות, כארבעים בתי יהודים שמה כעת, ולהם בית כנסת גדול ועתיק. נכבדיהם מולא שמואל הראתי שוחט, מולא שם טוב ומולא שמחה. כנראה יצא מן העיר הזאת חוי הבלכי או הכלבי, אם כן היו שמה יהודים עוד לפני אלף שנה¹⁹⁹.

בעל תיאורי עמנואל' מספר על קדמותם: 'ומשם [באלך] הגיעו לערי בוכרה ותורכיסתן... בזמן שלטון בוכרה על העיר בלך סחרו יהודיה עם בוכארה. מנהגיהם דומים לאפגנים ובראשם מצנפת [טורבן]²⁰⁰. בראשית המאה עשרים

¹⁹⁸ לפי המסורת העיר נוסדה על-ידי לוהרוספ (Lohrosp). לאחר חורבן בית המקדש, הושיב נבוכדנאצר שם את גולי ישראל. פישל מביא מקורות המעידים על קשר שהיה קיים בין באלך וירושלים. פישל-ח'וראסאן, עמ' 37 (ערה 32). מקורות מוסלמיים מצינים כי הנביא יחזקאל התיישב בבאלך ועמו נביא בשם סמי (Smy) שניהל ויכוחים עם הזורואסטרים. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 42.

¹⁹⁹ ניימרק-מסע, עמ' קב.

²⁰⁰ תיאורי עמנואל, עמ' 60. מהדיר הספר מציין את הדמיון במנהגיהם ובעגתם ליהודי בוכרה.

הגיעו לבאלך הרבנים יהודה אליעזרוב ושלמה צופיוף, כדי להתקין בבאלך את החיים הדתיים ולסדר בה מיקוואות טהרה. המיסיונר המומר יוסף וולף (Joseph Wolf) מספר כי בביקורו במקום בראשית המאה ה-19 התגורר בביתו של מולא יהודה בכשי. המרכז היהודי בהראת סיפק לבאלך, לפי הצורך, רבנים, מלמדים, חזנים, שוחטים ומוהלים. הם פעלו תחת עינו הפקוחה של המולא בהראת. בשנות ה-30 של המאה ה-20 הייתה הקהילה בתהליך של ירידה והיו בקרבם גם חסרי השכלה.

באמצע שנות ה-30 של המאה ה-20 פעלו באפגניסטן מאות סוכנים נאציים והשפיעו על מדיניות הממשלה האפגנית כלפי יהודים. יהודים נושלו מפרנסותיהם ורוכזו בכמה ערי מפתח, לרבות באלך. היהודים התגוררו בגטו, אך המהנדסים הגרמנים שפעלו באפגניסטן סללו בשנת 1934 רשת כבישים דווקא על הגטו היהודי, במסגרת נסיון למודרניזציה של באלך. נהרסו בתיהן של מאה משפחות יהודיות שפוננו אל מחוץ לעיר מתחת לכיפת השמיים ללא דיור חלופי. הממשלה הציעה ליהודים להעביר את ילדיהם למשפחות מוסלמיות מתוך כוונה ברורה להעבירם על דתם. גם בית הכנסת העתיק נהרס²⁰¹.

באזור באלך היו מעט יהודים שעסקו בחקלאות. היו יהודים בעלי כרמים שהחכירו אותם למוסלמים. בעיקרה הייתה זאת קהילה של רוכלים שהשאירו את משפחותיהם בבאלך, מוגנות בין החומות, והם עסקו ב'מחלה גרדי' – הכולות מעל גבי חמור בכפרי הסביבה מיום ראשון עד ליום חמישי בשבוע. היו ביניהם בעלי חנויות קטנות לסידקית בבאלך והיו שעסקו בצביעת בדי משי. העשירים ביניהם עסקו בסחר כותנה.

מוסא גול

סוחר אמיד ותעשיין (1926)

²⁰¹ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 205 ו'תזכיר ירושלים'.

תרם מטוס למלך

גדול הסוחרים היה מוסא גול, שהיה בעל מעוף וקשרים בינלאומיים. הוא רכש את כל תפוקת שדות הכותנה וצמר הכבשים באזור באלך, ניפץ אותם במנפטה וייצא את הכותנה לברית המועצות. בתמורה קיבל מהרוסים בדים, נפט, סוכר, מוצרי עור, פרימוסים וכלי חרסינה אותם שיווק באפגניסטן ברווח ניכר. הוא ניצל את יבולי הזיתים באזור באלך לייצור שמנים וסבון. ברשותו היה גם מפעל לייצור לבנים שרופות לבניין. בזכות עושרו הרב הוא העניק מטוס למלך אמאן אללה ח'אן²⁰².

קנדהאר, قندهار, Kandahar

קנדהאר היא בירת מחוז ועיר בת כ-450,000 תושבים. שוכנת בגובה 1,000 מ' מעל פני הים על אם הדרך בין הראת, גאזני וקאבול ועל צומת הדרכים להודו, שהעניקו לה מימד אסטרטגי. שוכנת כ-440 ק"מ דרומית מזרחית להראת וכ-450 ק"מ דרומית מערבית לקאבול. שוכנת במישור פורה ועשיר במים בשוליו של מדבר רג'יסטן. מצפון וממזרח מתנשאים הרים לגובה של 3,000 מטרים. השבטים הדוראנים-פתאנים מהווים את רוב האוכלוסיה, אך מצויים בה איראנים, ערבים והודים. בעיר העתיקה המוקפת חומה מן המאה ה-18 שווקים גדולים, מסגדים רבים ומצודה. העיר החדשה משתרעת מצפון וממזרח לעיר העתיקה. העיר מהווה מוקד מסחרי לצאן, צמר, כותנה, משי, לבד, חיטה ושעורה, פירות טריים (בעיקר רימונים וענבים), פירות יבשים, טבק וקני סוכר. נמל התעופה הבינלאומי שבה הוקם על-ידי האמריקאים, אך שימש את הכובשים הסובייטים ולאחר מכן את הכיבוש האמריקאי והמערבי ואת הסיוע של האו"ם.

²⁰² יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 177, 207, 347.

שוליית מוכר כובעים פושטוני בשוק המקורה בקנדהאר לפי המסורת העיר נוסדה במאה ה-4 לפני הספירה על-ידי אלכסנדר מוקדון והיא נושאת את שמו. בסביבתה הקרובה נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות שרידי ישוב מהאלף החמישי לפני הספירה. בהיותה צומת מסחרי העיר נכבשה פעמים רבות על-ידי אלכסנדר, המלך ההודי אשוקה²⁰³ כבש אותה במאה השלישית לפני הספירה. צבאות ערביים כבשו אותה בשנת 642 מידיהם של הסאסאנים. במאה ה-11 כבש אותה מחמוד מגאזני. במאה ה-13 כבש אותה ג'ינגיז ח'אן וצבאותיו המונגוליים, בעקבותיהם היא נכבשה על-ידי תימור לנג (מאה ה-14) ולימים כבש אותה גם באבור²⁰⁴, סיפח אותה (1506) לאימפריה המוגולית שהקים בהודו. בשנת 1738 נכבשה על-ידי נאדיר שאה. בשנת 1748 אחמד שאה דוראני מייסד אפגניסטן המודרנית עשה אותה לבירת האימפריה שלו שכללה חלקים מהודו, ח'וראסאן וקוהיסטן. בשנת 1776 העביר בנו תימור שאה דוראני את בירתו לקאבול. במלחמות שהתחוללו בין האנגלים לאפגנים נכבשה העיר פעמים אחדות על-ידם.

²⁰³ המלך אשוקה (232-300 לפה"ס. הוא הרחיב את גבולות ממלכתו מאפגניסטן ועד לבנגל. לימים הפך לבודהיסט אדוק והטיף מוסר במאמרות שלו שפורסמו ביוונית וארמית. נמצאה בקנדהאר כתובת דו-לשונית בארמית ויוונית משל המלך אשוקה. ראה מאמרות אשוקה, תרגם לעברית יוסף רופא, ירושלים 1968. עמ' 84.

²⁰⁴ זהיר אלדין מחמד אבן שיח' מירזא (ظهیر الدین محمد بابر) נודע בשם באבר (1483-1530), מייסד השושלת המוגולית. האימפריה שלו השתרעה על חלקים של מרכז אסיה וצפון הודו מהרי ההימאליה עד גואליור. היה צאצא ישיר של תימור לנג ומצד אמו השתייך לצאצאי ג'ינגיס ח'אן. מת באגרה ונקבר בקאבול. בצד היותו כובש היה משורר נחשב. ספרו הידוע 'באבר נאמה' תורגם לשפות אחרות והותיר אחריו גם דיוואן של שירים בשם 'מובין'.

בדורות האחרונים לא ידוע על יישוב יהודי בקנדהאר. יהודים מן העיר הראת שהגיעו לקנדהאר סיפרו על מסורות יהודיות בקרב השבטים הפתאנים, כמו שמירת חג הפסח. הרופא הצבאי האנגלי ה"ו בלוו ששירת בארמון המלוכה בקנדהאר²⁰⁵ העלה את רשמיו מן הפתאנים על סמך שבעה ספרים היסטוריים שמצא בארמון המלוכה בקנדהאר, ושנכתבו בין השנים 1605-1783 בפרסית ובפושטו. בלוו מציין כי האפגנים רואים עצמם כגזע נבדל ונקראים 'בְּנֵי ישראל' (Bani Israil). הם טוענים שמוצאם משאול, בן שבט בנימין, מלך ישראל. הם יכולים להביא ראיות לא אוטנטיות כדי לתמוך בתביעתם למעמד של שושלת אצולה. עד להופעתו של מוחמד הם היו סמוכים על 'חמישה חומשי תורה' עד שהשתכנעו וקיבלו את אמונתם השיעית. בלוו מספר על מנהגיהם שרווחו בימיו של בלוו השאובים מן המקרא. הם נישאים בתוך השבט והם נראים שונים במראה שלהם לעומת סביבתם.

בקנדהאר נמצאה מצבת קבורה מן המרשימות ביותר משנת 1320 המוקדשת לשר והטפסר משה בן אפרים בצלאל, שהיה איש עשיר ובעל מעמד וכנראה הוצא להורג²⁰⁶. לא נמצאו עד כה מצבות נוספות שיוכיחו שאמנם המצבה במקורה מקנדהאר ושהיא עדות ליישוב יהודי במקום בימי הביניים. יהודים ממשדה ומהראת הגיעו לקנדהאר לרגל מסחרם. זאת גם הייתה תחנה בדרך להודו.

²⁰⁵ בלוו-שבטים.

²⁰⁶ על המצבה ותוכנה ראה להלן, עמ'.....

בין בוכרה ואפגניסטן לארץ ישראל

סמיכה לשחיטה שניתנה על תנאי

בקנדהאר שבאפגניסטן

מאת בן-ציון יהושע-רז

במאה העשרים לא נודע על התיישבות יהודית בקנדהאר (Qandahar), שבדרום אפגניסטן. לפנינו תעודת סמיכה לשחיטה, המספרת לראשונה על משפחה יהודית בקנדהאר בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20. התעודה המובאת כאן²⁰⁷ מעידה גם על העזרה ההדדית של הקהילות היהודיות של מרכז אסיה שפתחו את ליבם ואת ביתם לפליטים קשי יום. יתר על כן, התעודה גם מלמדת על אישיותו של רבה של טשקנט, שהבין את צורך השעה והמקום והעניק בכורח הנסיבות סמיכה לשחיטה גם למי שלא הוכשר לכך. התעודה נכתבה בקנדהאר על-ידי הרב יוסף חיים בן פנחס [פנחסוף טשקנטי], רבה של טשקנט, שנמלט מברית המועצות לאחר שנרדף על-ידי המשטר הקומוניסטי וביקש להגיע לארץ ישראל. בדרכו חנה הרב בקנדהאר, הנמצאת על אם הדרך להודו [פקיסטן בימינו] והתאכסן בביתה של משפחה יהודית שפתחה את ביתה ואת לבה לפליטים שנמלטו מברית המועצות²⁰⁸.

התעודה מלמדת על אחד ממסלולי הנדודים של הפליטים בשנות ה-30 של המאה ה-20: גניבת הגבול לאפגניסטן באזור מאזר-י שאריף – הראת, קנדהאר, נמל קראצ'י [בהודו עד 1947 ופקיסטן

תודתי נתונה למר משה חי בן מנשה, שהמציא לי צילום של תעודת הסמיכה שניתנה

²⁰⁷
לאביו

ותצלום משפחתי והוסיף מידע על משפחתו בקנדהאר ובקראצ'י עד לעלייתם לארץ.
²⁰⁸ לאחר חלוקתה של הודו בשנת 1947 מעבר הגבול היה לפקיסטן.

בימינו], או נמל בומביי [כיום מומביי] בהודו ומשם דרך הים עלו לארץ ישראל²⁰⁹.

סיפורה של משפחה יהודית יחידה בקנדהאר

בראש המשפחה היהודית בקנדהאר עמד מנשה בן מנשה בן מולא יוסף מולאיוף. הוא נולד יתום בשנת 1889 בעיר הראת שבמערב אפגניסטן ונשא את שם אביו שנפטר בזמן הריונה של אימו. המשפחה התייחסה לרב המקובל מולא אור שרגא מיזד, שיוחסו לו מעשי נסים, שהפליאו אף את המוסלמים²¹⁰. לפי המסורת, המשפחה עברה מיזד להראת שבאפגניסטן, בדומה לרבים מיהודי יזד. סבא רבא שלו מולא יוסף חיים היה תלמיד חכם ומלמד תינוקות של בית רבן ונאמר עליו שהיה שקוע כל הימים בקריאה ב"ספרים גדולים" (כנראה תלמוד). האם האלמנה פרנסה את ילדיה כמיילדת וכמרפאה עממית אצל יהודים ולא יהודים בעיר הראת ובכפרים הסמוכים אליה. בהגיעו למצוות נשלח מנשה-הבן כ'שאגרד' [שוליית סוחרים] בערי המסחר, כמקובל אצל יהודי אפגניסטן²¹¹. כעבור שנים

²⁰⁹ מסלולים נוספים, שעליהם הצבעתי בספרי (ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 185):

- א. בוכרה – צ'אהר-ג'ו – מארי, מרב (Mari, Marv) – משהד – טהראן;
- ב. אשחאבאד, בירת טורקמניסטן, משם דרך המדבר והרי קופט למשהד או לטהראן.
- ג. סמרקנד - תרמז בדרום אוזבקיסטן (1,130 ק"מ), גניבת הגבול האפגני, משם למשהד, טהראן
- ד. מעבר חוקי, כביכול, באמצעות דרכונים שהנפיקו קונסוליות זרות תמורת שלמונים.

²¹⁰ הרב אור שרגא נולד בעיר יזד ככל הנראה בראשית המאה ה-18 ונפטר בעיר יזד בשנת תקנ"ד (1794). נשארו ממנו שתי איגרות: האחת נכתבה בשנת תקמ"ב (1782) ובה פנייה ליהודי משהד לסייע לשד"ר (שלוחא דרבנן), שליח שנשלח לאסוף תרומות לטובת מוסדות בארץ ישראל, חכם אליהו מהעיר חברון; האיגרת השנייה נכתבה בשנת תקמ"ג (1783), גם היא ליהודי משהד. באיגרת בקשה לאלץ יהודי בשם יצחק בן יהודה כהן לדאוג לפרנסת אשתו שננטשה כעגונה ללא עזרה בעיר יזד. באיגרת זו הרב אור שרגא מבקש, שבמקרה שאין הסיוע אפשרי, ישלח הבעל גט לאשתו ראה בן-צבי-מחקרים ומקורות (תשכ"ו), עמ' 297, 305-308. על תולדות הרב אור שרגא וצאצאיו ראה 'מיזד לארץ הקודש', עמ' 141-200; מזרחי-בין ישראל לפרס, עמ' 138-140; 214. נצר-יהודי איראן, עמ' 128. קברו של הרב אור שרגא נמצא בפאתי העיר יזד ונחשב למקום קדוש ליהודים ולמוסלמים.

²¹¹ ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 347-350.

אירסו לו את קרובת המשפחה לאה, שהייתה אז בת תשע שנים. הוא נשא אותה לאישה בהגיעה לגיל שנים-עשרה²¹².

המשפחה בקראצ'י לאחר הבריחה מקנדהאר (1935). משמאל - מנשה בן מנשה בן מולא יוסף מולאיוף, רעייתו לאה, שתי בנותיו שושנה (ימין) ומרים (שמאל) ובנו הפעוט מרדכי שנפטר בינקותו. טרם נולד אז בנו משה. עומדת: העוזרת זילפה.

בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20 הגיע מנשה-הבן לעיר קנדהאר, שבה הקים סוכנות למכונות תפירה של חברת 'זינגר', שנחשבה לפאר הקדמה באותם זמנים. כל עובר אורח יהודי, בדרכו להודו ומשם לארץ ישראל, התאכסן בביתו וסעד על שולחנו, כפי שמעיד בעל הסמיכה לשחיטה: "בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים"²¹³.

הסמיכה לשחיטה במקום המבודד הזה הייתה חיונית ביותר כדי להזין את אורחיו שהגיעו לקנדהאר מותשים מן הדרך הקשה שעברו בה מהרפובליקות הקומוניסטיות של מרכז אסיה, שם גנבו את הגבול, ועד הגיעם לתחנתם בקנדהאר. הפליטים עברו מסלול של סכנות והיו קרבנות של שודדים, נוכלים מבריחי גבול ומעצרים בידי

²¹² על מנהגי חתונה בקרב יהודי אפגניסטן, ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 392-396.

²¹³ על הסולידריות היהודית ועל הכנסת האורחים של יהודי אפגניסטן פליטים, ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' ריא. על עזרתם של יהודי אפגניסטן לפליטים הבוכארים שגנבו את הגבול, ראה: יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 185-188. על עזרתם של אנוסי משהד לקהילות יהודיות אחרות בפעולות הצלה, בסיוע כלכלי ובמעשי חסד, ראה: יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 146-147.

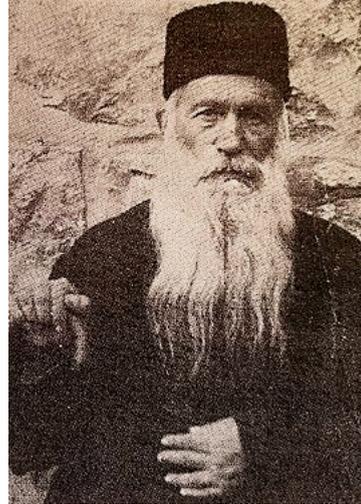
משמר הגבול הסובייטי ומשמר הגבול האפגאני²¹⁴. המסמך ר' יוסף חיים בן פינחס כותב על כך בתעודה: "מפני טורח הדרך הרחוקה ובפרט מפני החלשות [הגופנית] ומזג האויר ושרב ושמש²¹⁵. יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה, לכן באתי להקל עול בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העברים הא[ו]רחים עוברי דרך"²¹⁶.

בעל תעודת הסמיכה נהג בקולא במארח מנשה בן מנשה, אך הסמיכה שהעניק לו הייתה זמנית ובכפיפות לתנאי המקום. מנשה בן מנשה סח לתומו, שמעולם לא למד דיני שחיטה אלא הכשיר עצמו מתוך שראה שוחטים במלאכתם.

המסמך לשחיטה – ר' יוסף חיים בן פינחס [פנחסוף-טשקנטי]

בריתם ההמונית של יהודים מברית המועצות האסייתית בשנות ה-30 הייתה פועל יוצא של תוכנית הנא"פ – Новая экономическая политика, НЭП – מדיניות כלכלית חדשה שהונהגה ברוסיה על-ידי לנין בשנת 1921. המדיניות החדשה חזרה חלקית וזמנית לשיטה הקפיטליסטית כדי לשקם את הכלכלה הרוסית לאחר מלחמת האזרחים. במסגרת הנא"פ ברית המועצות החזיקה בבעלות על הקרקעות והתעשייה

ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 184-188.
²¹⁵ בחודשים יולי-ספטמבר משתללות סופות חול בלתי פוסקות הקרויות: 'סופות 120 הימים' ('bad-i-sad-o-bist-roz') ומשתרעות מהראת בצפון מערב ועד לבלוצ'יסטן הפקיסטנית. הטמפרטורה מגיעה אז ל-45 מעלות ביום והמים קופאים בלילה. שמות המדבריות מעידים גם על תנאי החיים - 'דשטי-מארגו' ('מדבר המוות') ומדבריות האבן והחול. החורף הוא קשה ומגיע לנקודת הקיפאון ויורדים שלגים כבדים. ראה דופרי-אפגניסטן, עמ' 25-31.
²¹⁶ ראה מישאל-בין אפגניסטן לא"י, עמ' 68-72.

הרב יוסף חיים פנחסוב
רבה של טשקנט

הכבדה, אך הרשתה להפעיל עסקים פרטיים קטנים. יהודים רבים חשפו, עד לעלייתו של סטלין, את רכושם במסגרת התוכנית הקפיטליסטית של לנין, אולם לאחר שסטלין נבחר למזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית (1924) הוא השליט דיקטטורה וזנח את "המדיניות הכלכלית החדשה" של לנין. סטלין הנהיג שורה של "תוכניות חומש" שבהם הולאמו מפעלים ואדמות לטובת מפעלי תעשייה ממשלתיים וקולחוזים.²¹⁷ רכושם של היהודים שנחשף בימי הנא"פ של לנין הוחרם ונגזרו גזירות קשות. בתי-כנסת נסגרו, ספרי-תורה ותשמישי קדושה אחרים הועברו למרתפי הק"ג.ב. יהודים נאסרו או הוגלו. כ-4,000 יהודים שרצו להגן על עצמם ועל רכושם ברחו לאיראן או לאפגניסטן בדרכם לארץ ישראל, מסע שבמקרים מסוימים נמשך שנים. החל משנת תר"ץ (1930) מתחיל גל בריחה של יהודים מברית המועצות האסייתית. לאחת הותירו הנמלטים מאחוריהם אישה עגונה ומשפחה ללא אמצעי מחיה. רבים מן הפליטים הגיעו לארץ בחוסר כול.²¹⁸

במקרה שלפנינו מדובר ביהודים בוכרים שגנבו את הגבול לאפגניסטן ובדרכם לארץ עברו את קנדהאר, שממנה הגיעו לבומביי (כיום

²¹⁷ בנדרה-נאפ; ריצ'מן-נאפ; קגנוביץ-בריחת יהודי בוכרה.

²¹⁸ רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' רלד נאמר: "בשנת תרצ"ה, עד הגיע מור אבי זצ"ל לארץ ישראל, היו בירושלים הרבה משפחות מנותקות, דהיינו: הנשים נשארו, והבעלים הגיעו ארצה וכן נשים אשר הגיעו לארץ ובעליהן נשארו בבוכרה. הללו פנו אל הרב [חזקיה הכהן רבין] שיפטור אותן מעגינותן".

מומביי) או לקראצ'י (כיום בפקיסטן), שתיהן ערי נמל. שם עלו על אונייה שהסיעה אותם לפורט סעיד – בדרכם אליה שטו דרך הים הערבי, מפרץ עדן, ים סוף ותעלת סואץ. מנמל פורט סעיד המשיכו בים התיכון לנמל חיפה.

ר' יוסף חיים בן פנחס, הידוע בשמו פנחסוף טשקנט'י, רבה של טשקנט בשנות ה-30 המוקדמות של המאה ה-20, נמנה על הפליטים שנמלטו מברית המועצות בעקבות הנא"פ. בטשקנט שימש כרב הקהילה, שוחט ומוהל, סופר סת"ם ועסק גם בקידושין ובגיטין. בדרכו לארץ ישראל חנה בקנדהאר ביום שישי, י"ב מנחם אב התרצ"ג – 4 באוגוסט 1933. בהגיעו לירושלים שימש כרב בשכונת הבוכרים בירושלים ובמקביל למד בישיבת 'פורת יוסף' בעיר העתיקה בירושלים²¹⁹. בתעודה שלפנינו מתגלה ר' יוסף חיים כרב המבין את מצוקת השעה של הפליטים המגיעים לקנדהאר שבורים ורצוצים, כמו את בעייתה של המשפחה היהודית היחידה, החיה בעולם נוכרי ללא שוחט בעל סמיכה. לפי הגדרתו של ר' יוסף חיים: "מפני חסרון שוחט דמתא²²⁰, הוא שוחט עופות בעצמו ואוכל משחיטתו... רק יודע ה' [-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה²²¹ והסכין והשחיטה כדת וכהלכה, גם קבל על עצמו על איזו ריעותות²²² הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו"

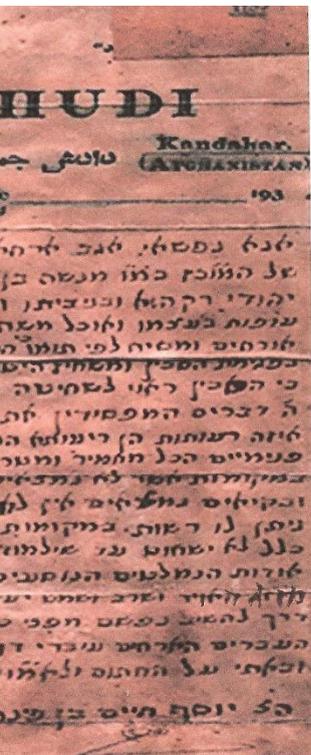
הרב בוחן את התנהגותו של המארח, הסח לתומו, ומגלה שלא למד מעולם דינים והלכות שחיטה. עם זאת הוא מתמצא בכמה דיני

²¹⁹ אני מודה לידידי ד"ר גיורא פוזיילוב, שלדבריו מדובר בתעודה שכתב הרב יוסף חי בן פנחס, פנחסוף טשקנט'י. ממנו שמעתי על קורותיו של הרב בטשקנט ובירושלים. ראו: פוזיילוב-מבוכארה לירושלים (תשנ"ה); פוזיילוב-יהדות בוכארה (תשס"ח), עמ' 468-469.
²²⁰ בעיר.

²²¹ "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין וכמה שיעור השחיטה ובאי זה דבר שוחטין ומתי שוחטין והיכן שוחטין וכיצד שוחטין ומה הן הדברים המפסידין את השחיטה ומי הוא השוחט ועל כל הדברים האלו צונו בתורה ואמר זבחת מבקרך וגו' כאשר צויתך ואכלת בשעריך וגו' שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

²²² ריבוי של רעותא, רעה שלילה צד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא, נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)

שחיטה ונוהג בחומרה, כדי כך שלעיתים מטריף גם במקרים ששוחט מיומן לא היה מטריף את העוף: "הוא יודע העמדת הסכין ומרגיש בפגימת הסכין ומשחיז היטב עד שיהיה ראוי לשחיטה. כאשר האיש בעצמו הראה לי סכיניו ובדקתי כי הסכין ראוי לשחיטה והייתי עומד על גביו לראות את שחיטתו כי יפה שחט, רק יודע ה' [-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה²²³ והסכין והשחיטה כדת וכהלכה גם קבל על עצמו על איזו ריעותות²²⁴ הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו. על כן באתי להרשות ולסמוך על שחיטתו במקומות אשר לא נמצאים שו"ב²²⁵.

²²³ "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין, וכמה שיעור השחיטה, ובאי זה דבר שוחטין, ומתי שוחטין, והיכן שוחטין, וכיצד שוחטין, ומה הן הדברים המפסידין את השחיטה, ומי הוא השוחט' על כל הדברים האלו צונו בתורה ואמר זבחת מבקרך וגו' כאשר צויתך ואכלת בשערך וגו' שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

²²⁴ ריבוי של רעותא, רעה שלילה צד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא, נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א) ²²⁵ על מידת הקפדנות וההחמרה של רבני בוכרה אנו לומדים מנוסח סמיכת שחיטה הנהוג בבוכרה והמובא ברבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קב.

כתב הסמיכה שניתן למנשה בן מנשה מולאיוף על-ידי הרב יוסף חיים בן פנחס [פנחסוף טשקונטי] ביום י"ב באב התרצ"ג (4 באוגוסט 1933)

תעתיק כתב הסמיכה ופירושו

D. Jamshid Yahudi

**Merchant & Commission Agent, Kandahar, ,
Afghanistan**

בדארית באותיות ערביות נכתבה הפירמה: 'דאדש ג'משיד יהודי הראתי תג'ר ! קְמִישָן אִיגְ'נט הַמֶּל קְנֶדָה'.

כתב הסמיכה נכתב על נייר הפירמה' ובה צוין באנגלית ובדארית: 'קנדאהר, אפגניסטן'.

מספרו של המסמך: 514.

מועד כתיבת המכתב הוא: 12 אב יעני מנחם התרצ"ג [- יום שישי, י"ב במנחם-אב התרצ"ג – 4 באוגוסט 1933].

זזה נוסח המסמך:

אנא נפשי²²⁶ אגב ארחאי²²⁷ דרך קנדהאר הייתי נוסע לירושת"ו בב"א²²⁸ ונתארחתי באכסניא של המוכ"ז²²⁹ כ"מ"ו²³⁰ מנשה בן מ"ו²³¹ מנשה בן יוסף חיים מולאיוף²³² וראיתי כי אין זולתו תושב

²²⁶ על-פי מסכת ברכות נה, א: "שעשרת הדברות מתחילות ב"אנכי", והוא ראשי תיבות "אנא נפשי כתיבת יהיבת", שפירושו: אני את עצמי כתבתי ונתתי

²²⁷ אגב ארחא, בהזדמנות, תוך כדי, על פי ברכות ב, ב.

²²⁸ לירושלים תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן.

²²⁹ המוסר כתב זה.

²³⁰ כבוד מורנו ורבנו ואולי: כבוד מולא.

²³¹ מורנו ורבנו

²³² שם משפחתו המקורי היה מולא ובתקופה שבה שהה בבוכרה הוסיף לשמו סיומת 'יוף' [בן] שהייתה מקובלת בקרב יהודי בוכרה.

יהודי²³³ רק הוא ובני ביתו והוא מתעסק בפרקמטא²³⁴, אך מפני חסרון שוחט דמתא²³⁵, הוא שוחט עופות בעצמו ואוכל משחיטתו. בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים ומשיח לפי תומו, כי הוא לא למד דינים והלכות שחיטה. רק הוא יודע העמדת הסכין ומרגיש בפגימת הסכין ומשחזיז היטב עד שיהיה ראוי לשחיטה. כאשר האיש בעצמו הראה לי סכינו ובדקתי כי הסכין ראוי לשחיטה והייתי עומד על גביו לראות את שחיטתו כי יפה שחט, רק יודע ה'[-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה²³⁶ והסכין והשחיטה כדת וכהלכה גם קבל על עצמו על איזו ריעותות²³⁷ הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו. על כן באתי להרשות ולסמוך על שחיטתו במקומות אשר לא נמצאים שו"ב²³⁸ ובקיאים ומומחים. אך במקומות אשר שו"ב דמתא מומחים ובקיאים נמצאים אין לו רשות לשחוט אפילו לעצמו, אכן לשחוט עופות בינו לבין עצמו ניתן לו רשות במקומות אשר אין נמצאים שו"ב מומחים ומוחזקים ובקיאים אבל בה(י)מות כלל לא ישחוט עד שילמוד ויטול קבלה [-סמיכה] מחכם. [כדי] לא להכביד משא אשר לא יוכל אנוש לסבול אודות הנמלטים הנוסעים לירושת"ו²³⁹ מפני טורח הדרך

²³³ בעיר קנדהאר, בירתה הקודמת של אפגניסטן החל משנת 1747. קנדהאר הוקמה לפי המסורת בשנת 330 לפני הספירה על-ידי אלכסנדר הגדול. השם 'קנדהאר' (Gandhara) נגזר מהשם אלכסנדריה או Iskandriya. בשנת 1776 עברה הבירה לקאבול.
²³⁴ פרקמטא – מסחר.
²³⁵ בעיר.

²³⁶ "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין, וכמה שיעור

השחיטה, ובאי זה דבר שוחטין, ומתי שוחטין, והיכן שוחטין, וכיצד שוחטין, ומה הן הדברים המפסידין את

השחיטה, ומי הוא השוחט, ועל כל הדברים האלו צונו בתורה ואמר וזבחת מבקרך וגו' כאשר צויתך ואכלת

בשעריך וגו' שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו

בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).
²³⁷ ריבוי של רעותא, רעה, שלילה שצד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא, נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)
²³⁸ שוחטים ובודקים.

²³⁹ הימים ימי הבריחה ההמונית של יהודים בוכרים בעקבות הנא"פ [התוכנית הכלכלית החדשה של לנין], שבעקבותיה הוחרם רכוש יהודי והחלו גזירות קשות. יהודים ברחו על נפשם כשלא אחת הותירו מאחוריהם משפחה שלימה. הם גנבו את הגבול

הרחוקה ובפרט מפני החלשות ומזג האויר ושרב ושמש יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה לכן באתי להקל עול בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העברים הא[ו]רחים עוברי דרך וצור ישראל יצילנו מכל מכשול ועון ולא יבא תקלא ע"י ח"ו²⁴⁰.

ובאתי על החתום ולאמו"ץ [ולאמת וצדק] כתחז"ל [כתקנת חכמינו זכרונם לברכה] והכל שריר

ובריר וקים²⁴¹

הצ'[-הצעיר] יוסף חיים בן פינחס

היהודי האפגאני בקנדהאר פתח את ביתו בפני יהודי מרכז אסיה הקומוניסטית, הגונבים את הגבול לאפגניסטן בדרך הייסורים לארץ ישראל. הם עוברים את קנדהאר ומשם ממשיכים לנמלי הים של הודו. הם מתאכסנים בביתו של המארח הנדיב ולדברי המסמך: "בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים", שפותח שערי ביתו לאכסון הפליטים, המבקשים לעלות לארץ ישראל, ומוצאים מרגוע זמני בקנדהאר לקראת המשך הדרך הקשה. הרב יוסף חיים בן פנחס, הרואה עין בעין את מצוקת הפליטים, והוא מקל בעניין הסמיכה לשחיטה מתוך הכרת המצב המיוחד, שהוא בבחינת פיקוח נפש: "יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה לכן באתי להקל עול בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העברים הא[ו]רחים עוברי דרך".

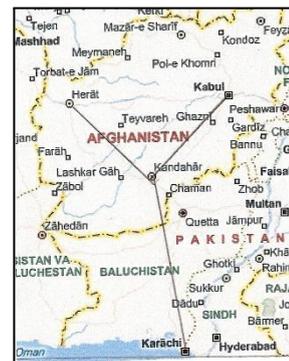
לאפגניסטן או לאיראן. במקרה שלפנינו מדובר ביהודים בוכרים שגנבו את הגבול לאפגניסטן ובדרכם לארץ עוברים את העיר קנדהאר בדרכם לקאבול או למעבר הגבול הקרוב לקנדהאר. יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992).

²⁴⁰ ולא תבוא תקלה על ידו חס ושלום.

²⁴¹ אלו מילות סיום בשטרות לפני החתימה ובעיקר בנוסח של כתובות בעדות ישראל השונות, שפירושו מאושר וקיים באופן ודאי. במקורו ממסכת בבא בתרא קסא, א ("ולא אמרו מחק פסול (בשטר) אלא במקום שריר וקים"). ובירושלמי, גיטין נ, ג ("קים שריר וברור").

סופה של הפרשה: הבריחה מקנדהאר לקראצ'י ומשם לארץ ישראל

משה חי בן מנשה, בנו של מנשה בן מנשה, המתגורר כיום בהוד השרון הוא צייר אמן ובעבר יהלומן, סיפר למחבר המאמר על קורות משפחתו, שנאלצה לברוח על נפשה מקנדהאר: "בשנת 1935 השלטונות בקאבול טפלו אשמת רצח על יהודי. הנאשם ברח על נפשו ומצא מקלט בביתו של אבי מנשה בן מנשה מולאיוף בקנדהאר. מפקד משטרת קנדהאר, שנהג לקבל דמי לא יחרץ ממנו, הודיע לאבי כי עליו לעזוב מייד את קנדהאר, שאם לא כן יאלץ לכבול אותו באזיקים ולהעבירו למשפט בבירה קאבול בעוון מתן מקלט לעבריין נמלט והוא עלול לשלם בחייו. ברשותו של אבי היו מאה לירות שטרלינג, סכום שווה ערך לכ-5,000 \$ בימינו.

קנדהאר ממוקמת 482 ק"מ דרומית-מערבית לקאבול

ו-550 ק"מ דרומית מזרחית להראת. 920 ק"מ בקו אווירי בין קנדהאר לקראצ'י

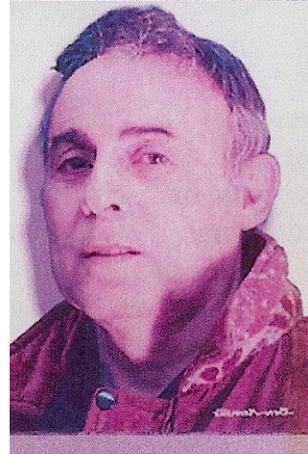
בין הראת לקאבול כיום המעבר דרך כביש A77 כ-840 ק"מ

אבי נעל את החנות ואת ביתו והפקיד את המפתחות בידי ידיד. נטל עמו את אמי לאה, שתי אחיותיי שושנה בת השלוש ומרים בת השנה וחצי ואת העוזרת זילפה שעבדה

בביתם. הם עלו על משאית שהביאה אותם לקראצ'י²⁴². אמי סיפרה על תנאי המחיה הקשים שעברו עליהם במסלול הבריחה: 'השמים היו לנו לשמיכה והארץ למזרן' ['אָקְמָן לוף מָא בוד – ו זְמין דוּשֶׁפֿ']. הם מצאו מקלט בבית הכנסת של יהודי עיראק בקראצ'י, שם למד אבא דיני שחיטה כהלכה ואף קיבל סמיכה מלאה כדת וכדין. לפרנסתו עסק בכל מלאכה מזדמנת: הוא שימש סופר סת"ם, שוחט וקצב בקראצ'י. בזמן היעדרו של החזן הקבוע עבר לפני התיבה והיה מפעילי הקהילה. בין לבין עבד גם כסֶפֶר ובמקביל למד רפואה עממית וקיבל הסמכה של 'חפֿים', שהתיר לו לעסוק בריפוי. משלמד את שפת המקום – אורדו – זכה לאזרחות הודית ונתמנה על-ידי השלטונות כממונה אזורי על הספקה ממשלתית של כל סוגי הדגנים – שעורה, חיטה, דורה ועוד". מוסיף ומספר בן זקוניו משה חי:

בשנת 1939, בהיותו בן 50 שנה, נולדתי אני. במשך שנתיים – מגיל 6 עד 8 - למדתי בבית ספר אנגלי בקראצ'י. בשנת 1948, עם הקמת המדינה, שלח אותי, בן ה-8, אבי לארץ עם אחותי מרים, בת ה-17, שנטלה אחריות כבדה לשלומי ולחינוכי. למדנו בכמה מוסדות של עליית הנוער, קודם בכרכור ואח"כ בירושלים, ומשם הועברתי לתיכון החקלאי 'עליה פתח-תקוה' (כיום אמי"ת). בגיל 18 משה התגייסתי לנח"ל ולאחר שחרורי מן הצבא למדתי ציור בבצלאל ובבלגיה. לפרנסתי התמחיתי בענף יהלומים באפריקה ובישראל. אבי עלה ארצה מפקיסטן בשנת 1961, בהיותו בן 71 שנים. בשנת 1971 בהיותו בן 81 הלך לעולמו ונטמן בבית העלמין בחולון".

²⁴² קראצ'י היא העיר המאוכלסת ביותר בפקיסטן (בימינו כ-13 מיליון תושבים). הייתה בירת פקיסטן משנת עצמאותה 1947 ועד לשנת 1958, שאז הועברה הבירה לאסלאמאבאד. עד 1947 הייתה חלק מהודו עד הקמתה של פקיסטן העצמאית. עד אז ישבו בה כ-2,500 יהודים. בשל גילויי איבה כלפיהם, עזבו רוב יהודי פקיסטן את המדינה. היהודים הספורים שנותרו במדינה מרוכזים בעיקר בקראצ'י.

הבן משה חי בן מנשה,

צייר ויהלומן

הנה כי כן, לפנינו תעודה הלכתית והיסטורית כאחת, המספרת על קורותיהם של הפליטים הנמלטים ממרכז אסיה הסובייטית ועל הסיוע שזכו לו בשם הסולידאריות היהודית באפגניסטן ובאיראן. לא אחת המסייעים נאלצו לשלם מחיר כבד בגין הסיוע ההומאני שהגישו לאחיהם היהודים במצוקה. הפשרה ההלכתית של רבה של טשקנט בנסיבות המקום והזמן ראוייה לעיון מעמיק.

ביבליוגרפיה

V N. Bandera "New Economic Policy (NEP) – **בנדרה-נאפ** as an Economic Policy." *The Journal of Political Economy* (1963, no. 3, 71).

בן-צבי-מחקרים ומקורות (תשכ"ו) – יצחק בן צבי, מחקרים ומקורות, יד בן-צבי, ירושלים תשכ"ו. 608 עמ' + לא לוחות.

דופרי-אפגניסטן (1980) – Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton New Jersey, xxiv+778 pp.

יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992) – בן-ציון יהושע-רז, מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן, מוסד ביאליק, ירושלים 1992. 579 עמ' + 48 לוחות.

יהושע-רז-מאחורי מסך המשי (2013) – בן-ציון יהושע-רז, מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה, הוצאת כרמל, ירושלים 2013, 624 עמ' + XXXII לוחות.

מיזד לארץ הקדש – תולדות יהודי יִזְד שבפרס ועלייתם לארץ הקודש. ליקט וערך יוסף שרגא, תפארת ירושלים, תשמ"ז. 354 עמ'.

מישאל-בין אפגניסטן לא"י – ישראל מישאל, בין אפגניסטן לארץ-ישראל – מזכרונותיו של נשיא הקהילה בצפון אפגניסטן. התקין והוסיף מבוא ואפילוג: בן-ציון יהושע. ועד עדת הספרדים. ירושלים תשמ"א. 211 עמ'.

מזרחי-בין ישראל לפרס – חנינא מזרחי – יהודי פרס, דביר, תל-אביב תשי"ט. 224 עמ'.

נצר-יהודי איראן-אמנון נצר (עורך), יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ-ישראל. חולון-תל-אביב תשמ"ח. ח+170 עמ'+ 16 לוחות.

פוזיילוב-יהדות בוכארה (תשס"ח) – גיורא פוזיילוב, יהדות בוכארה, גדוליה ומנהיגיה (מהדורה שנייה, מתוקנת ומעודכנת). ירושלים התשס"ח

פוזיילוב-מבוכרה לירושלים (תשנ"ו) – גיורא פוזיילוב, מבוכרה לירושלים – עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכרה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948). משגב ירושלים, תשנ"ה. XI+436 עמ'.

קגנוביץ- בריחת יהודי בוכרה – אלברט קגנוביץ, הרקע המדיני והסוציו-אקונומי שגרם לבריחת יהודי בוכרה מאסיה התיכונה (1920-1930), העיתון הבוכרי, גיליון 194 (ינואר 2011 – טבת-שבט תשע"א), עמ' 12.

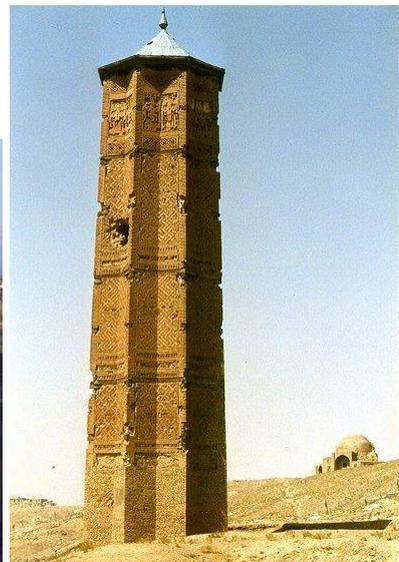
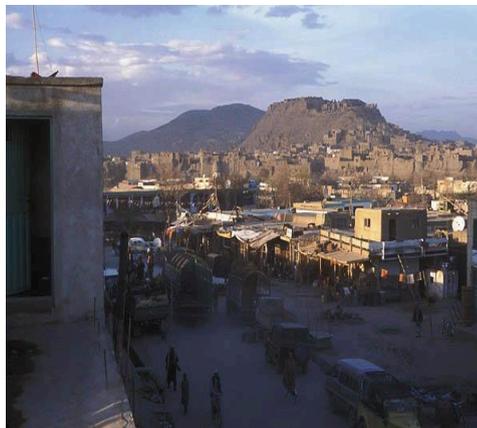
רבין-זרח כוכב מיעקב (תשמ"ט) – הרב יצחק הכהן רבין, זרח כוכב מיעקב כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל – תולדותיהם והליכותיהם בקודש של רבני בוכרה, ירושלים תשמ"ט.

ריצ'מן-נאפ – Sheldon L. Richman "War Communism to NEP: The Road from Serfdom", *The Journal of Libertarian Studies*, V, no. 1 (1981): (accessed Mar 4, 2009), 93.

גאזני, גאזנה, غزني, Ghazni, Ghazna, Ghaznīn

גאזני ממוקמת על הדרך המהירה בין קאבול (134 ק"מ) בצפון מזרח לבין קנדהאר (350 ק"מ) בדרום מערב. נמצאת בגובה 2,219 מטרים ומתגוררים בה למעלה מ-140,000 נפש. העיר היא רב תרבותית ורב-אתנית וכוללת בתוכה 50% תג'יקים, 25% פושטונים; 20% הזארים ומיעוט המונה 5% של הודים. העיר שוכנת על גדת נהר גאזני, שאורכו מגיע ל-240 ק"מ. אלכסנדר מוקדון מצא בה מקלט בחורף של 330 לפני הספירה.

עד לכיבוש המוסלמי בשנת 683 היה זה מרכז בודהיסטי והחל משנת 994 עד למפלה לסלג'וקים בשנת 1160 שלטו כאן הגזנווידים. כיבושיהם ובעיקר את צפון הודו הביאו לשם את האסלאם אך בתמורה הם הושפעו מן התרבות, הטקסים וסגנון הבנייה ההודית, שאותם הביאו לבירתם. מחמוד מגאזני, המפורסם בין השליטים הגאזנאווידיים (997-1030), הרחיב את ממלכתו וזו השתרעה מן החידקל ועד לגנגס שבהודו והשליט את האסלאם. הוא פלש להודו שבע-עשרה פעמים, בנה וקישט את בירתו גאזני. הקים בה מדרסה למדעים וריכז בחצרו משוררים ומלומדים ובכללם המשורר פירדאוסי והמתימטיקאי אל-בירוני. בשנת 1221 כבשו אותה המונגולים. מימי תפארתה נותרו שרידיהם של המצודה, המינרטים, ארמון הסולטן והמוזוליאונים של מחמוד ושל משוררים נערצים, כמו אל-בירוני. ב-1960 נתגלה כאן בחפירות פסל בודהה בגובה 15 מטרים.

השוק, המצודה

המינרט שהקים השולטן הגזנווידי

והחומות

באהראם שאה (מאה 7)

מתנשא לגובה 43 מטרים

היהודים שהיו תחת שלטונם של הגזנווידיים לא נשארו אדישים לתסיסה המדינית, הצבאית, הכלכלית, התרבותית, המדעית והספרותית שמחמוד עורר בפעילותו ובעיקר להשלכות האסלאמיות. הפטור ממס גולגולת שניתן למוסלמים היה תמריץ לטמיעה מרצון. מי שסירב לקבל את האסלאם ברצון נאלץ לקבלו בכוח הזרוע או לברוח על נפשו ולחפש מקלט בסביבה חדשה.

לפי המסורת היהודית גזני היא גוזן המקראית, שלשם גלו עשרת השבטים האובדים, היא העיר והנהר גזני (גוזן), שלידה. רס"ג [מאה עשירית] מפרש: 'ואפשר שגוזן היא מדינת [עיר] גזנה, שהיא עיר הבירה של כורסאן'. ר' בנימין מטודלה מצא בה במאה ה-12 80,000 יהודים [לפי נוסח אחר: 8,000 יהודים]. הוא מגדיר אותה כארץ סחורה רחבת ידיים השולטת בכל לשונות הגויים פרשנים רבניים וקראים בימי הביניים פירשו את הפסוקים שהבאנו וזיהו את מקומם בח'וראסאן, שאפגניסטן היא חלק ממנה. הפרשן יהודה אבן בלעם אומר מפורשות: 'הנהר גוזן הוא הנהר שליד העיר גזני', שבימים ההם הייתה בירתה של ח'וראסאן. וכך כותב ר' משה אבן עזרא [1055-1135] מפרש את הכתוב במלכים ב יז, ודברי הימים א ה, כו:

ויביאם לחלח וחבור נהר גוזן וערי מדי' – ואין כל ספק שאלו הם הפלכים של כוראסאן ואפשר שגוזן היא מדינת [עיר] גזנה, שהיא עיר הבירה של כוראסאן. ואיש אחד [כנראה סוחר מח'וראסאן], אף על פי שאיני מאמין לדבריו, ספר לי על דבר יושבי המדינות [הערים] הללו וזולתם, שיש בעיר הבירה ההיא, כלומר בגזנה הנזכרת למעלה, משבטינו – כארבעים אלף יהודים משלמי מס המושם עליהם, וכערך הזה יש גם בשער ערי כוראסאן²⁴³.

לפי מקורות מוסלמיים חיו יהודים בגזני במאה ה-10 ובמאה ה-11 ושימשו סוכני עסקים של הסולטן מחמוד מגזני. נידהמי ארודי סמרקנדי [1110-1152] מחברו של 'צ'אהר מאקאלה', ששימש משורר בחצר הארמון, מזכיר תושב יהודי

²⁴³ ר' משה אבן עזרא, שירת ישראל, עמ' נט. דינור-ישראל בגולה א(1), עמ' 295. מעניין שגם חסדאי אבן שפרוט מטיל ספק בדברי הסוחרים מח'וראסאן המספרים לו על הכוזרים והוא מאשרר את הנאמר בביקור של דיפלומטים מביזנץ.

בגאזני בשם יצחק, שהיה סוכנו של מחמוד מגאזני וניהל בעבורו מכרות עופרת וכוּרי היתוך באזור.

מאימאנה, ميمنه, Maimana ,Meymaneh

מאימנה, עיר בת 38,000 תושבים, בירת הפרובינציה של פ'איאב (Fayab). שוכנת כ-25 ק"מ מזרחית מן הגבול הטורקמני וכ-200 ק"מ מערבית לבאלך והיא נחשבת גם בימינו למרכז מסחרי למוצרי עור, בדי משי, חיטה ושעורה. מתגוררים בה כיום כ-38,000 תושבים. לפני כיבוש האסלאם במאה השביעית נודעה בשמות: 'אל יהודיה' או 'יאודאן אל כוברה' (היהדות הגדולה) וגם 'באב אל-יהוד' (שער היהודים), המצביע על ריכוז יהודי גדול במיוחד עד כדי שליטה בעיר וסביבותיה. יש להניח כי הייתה התיישבות יהודית גם בערים אחרות באיזור. לאחר הכיבוש המוסלמי שונה שם המקום למאימאנה (Maimaneh); (Maimana), עיר 'האמת' או 'הצדק' ויש אומרים 'המאושרת'. על מאימנה מביא דינור את המקור הבא:

ג'הודאן, וקוראים לה בשם ג'הודאן רבתי; אחר כך נודעה בשם מימנה - -
- ופירוש 'ג'הודאן' בפרסית 'אל יהודיה' בערבית. ומשום כך, כפי שאני
חושב, סרו מן (השם) 'ג'הודאן' וקראו לה (לעיר) 'מימנה' (עיר הצדק)²⁴⁴.

ביום י"ח באדר תרל"ו (1876) נהרגו במאימנה 13 יהודים²⁴⁵. יעקב יקותיאל שהטמין את תשמישי הקדושה נפצע קשה וחייל ביקש להמיתו בגרזן. לאחר שהבטיח לחייל את כל כספו ניצלו חייו. באותה עת שהו בעיר ארבעים יהודים שפעלו בעיר כסוחרים וכבעלי עסקים שנקלעו שלא לרצונם למרד האוזבקים. וכך מתאר זאת מולא מתתיה גרג'י בכרוניקה שלו 'קורות זמנים':

בשנת התרל"ו (1876) באה במצור מדינת [=עיר] מיימנה והיו שם מאנשי קהלת הראת ארבעים איש שהלכו שם אחר פרנסתם, ובעוה"ר

²⁴⁴ דינור-ישראל בגולה, א(1), עמ' 292; יאקות, כרך 2, עמ' 168.

²⁴⁵ רשימת ההרוגים ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 165.

[=בעוונותינו הרבים] נלכדה העיר ביום י"ח לחודש אדר ושללו ובזזו והרגו הרבה מאנשי העיר וגם נהרגו י"ג אנשים מקהילתנו, ג' [שלושה] מהם זקנים והשאר בחורים ובאה השמועה למדינת הראת יום ה' ה' לח[חודש] ניסן והיה אבל גדול ובכי והספד ליהודים וראוי להזכיר נשמתם בכל שנה יום י"ח באדר. יה"ר [=יהי רצון] שתהיה מנוחתם בכבוד וימליצו טובה עלינו, וה' ינקום את נקמתם ודם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו ויאמר לצרותינו די ויגאלנו מגלות המר והנמהר בעגלא ובז"ק [=בזמן קריב] ואז יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו אי"ר [=אמן יהי רצון]²⁴⁶.

העיר עמדה על נתיב המסחר בין באלך להראת. בשנת 1855 כבש אותה דוסת מוחמד האפגני מידי הבוכרים²⁴⁷ השליטה על העיר הייתה שנויה במחלוקת עד שיושבה בחסותו של הסכם אנגלי-רוסי משנת 1873 והעיר עברה רשמית לשליטה אפגנית. בשנת 1876 מרדו תושבי המקום האוזבקים בשלטון המרכזי בקאבול ועל כן עלה עליה שר עלי ח'אן האפגני ולאחר מאבק קשה כבש את העיר והוציא להורג את כל הגברים. במהלך הפעולה נהרגו שלושה עשר גברים מן העיר הראת, שסחרו במאימנה²⁴⁸. סמוך לעיר שדה תעופה. למרות גודלה הזעיר של הקהילה הם קיימו חיים מאורגנים במקום. מישאל מביא תיאור של הפונדק מאימנה שבו התאכסנו היהודים:

הפונדק הוקף בחומה גבוהה ובשער ברזל גדול. בחצר עמדו חנויות וחדרים פרטיים ללינת לילה וכן בית-כנסת ובו ספרי-תורה, מקוה טהרה ובית מרחץ, ולא חסרו אף שוחט וחזן. היה זה מעין גטו יהודי בסביבה מוסלמית קנאית. הפונדק העיד, מצד אחד, על חיי קהילה מגובשים, אבל מצד שני, העיד גם על אורח החיים הקשה של היהודים באפגניסטן. הקהילה הזעירה נתנה מחסה בפונדק גם לסוחרים הודים שפעלו במקום ונחשבו בעיני המוסלמים לכופרים. הכניסה לפונדק היתה רק ביום. עם רדת הערב נסגר השער על מנעול ובריח ומאחוריו ישב שוער שסקר את הבאים דרך צוהר קטן. בשבתות וחגים הפונדק היה נעול ואין יוצא ואין בא²⁴⁹.

²⁴⁶ גרג'י-חנוכת ציון, דף נא, צד א.

²⁴⁷ יהודי העיר בני המקום דיברו בעגה בוכרית [תג'יקית-יהודית] ולא אפגנית.

²⁴⁸ ראה יהושע-מנדחי ישראל 164-165, וכן הקולופון לספר 'חנוכת ציון' למולא יחזקאל גרג'י (גרג'י-חנוכת ציון) ובכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י 'קורות זמנים' (גרג'י-קורות זמנים) וכן קשאני-אפגניסטן, עמ' 11.

²⁴⁹ מישאל-אפגניסטן, עמ' 58-59. הסוחרים ההודים בקאבול היו עוינים את הסוחרים היהודים, הלשינו והעלילו עליהם בפני השלטונות. כדי לגבור על מונפול יהודי היו הסוחרים ההודים מקבצים מכל המושבה היהודית כספים וקנו במשותף את כל המלאי כדי לסלק את היהודים מן התחרות. על שיירה של סוחרים שעשתה דרכה למאימנה ראה להלן בפרק על 'קאלה נוב', עמ'...

מְרוֹ, מְרוֹ, מְאֵרִי, מְרוֹ, Merw Marw Mary Merv

העיר הטורקמנית מְרוֹ, השוכנת בצומת דרכים המוביל למשהד, אשחבאד, בוכארה וערי אפגניסטן מיקמה אותה בנקודה חשובה על דרך המסחר ההיסטורית. הנוסע אפרים ניימרק כותב במאה ה-19 על אנוסי משהד, שהגיעו לעיר מרו:

נכבדיהם לא אוכל לקרוא להם בשם פן אהיה מגלה סוד. אמנם אשר דבר לו אליהם יוכל לחקור אחריהם בשוק ניזשני, אשר שמה יבואו בכל שנה מן האנוסים הלאלה. ואשר דעתו רחבה יוכל להכירם, ויותר מזה ידע האיש אשר יבוא עירה מרו במסילה החדשה הזאקספית [שמעבר לים הכספין]. גם יוכל לשלוח אליהם מכתבים בכתב רש"י ולשון הקודש על ידי בית הדואר אשר במרו, אם ישע שמה אחד מנכבדי העדה...

...בעת הַסֹּד העיר הזאת [מחדש] נמצאו שמה כעשרים יהודים הראתים אשר סחרו את התורכמאנים, ואחרי אשר יצאה פקודה עליהם כי יעזבו את העיר אם לא יקחו חלק בבנינה²⁵⁰. אז התאמצו [היהודים ההראתים] ויקנו להם כבר ארץ ויבנו שמה כששים מאחינו אשר בני ביתם יושבים במשהד והראת (ורק לאחינו האשכנזים הרוסים אין כל רשות לשבת שם ומהם ראיתי רק אחדים בצבא [הרוסי]²⁵¹ ויקנו למו מקום למקדש מעט). יום הכיפורים שנת תרמ"ו (1885) היה היום הראשון אשר התפללו יהודים [בעת החדשה] בבית-הכנסת על אדמת התורכמנים ואחר באו גם מאחינו הבוכארים זעיר שם מְרוֹה [=למרו]²⁵²

בהקדמה למהדורה השלישית של עדות ביהוסף, פירוש לתהילים שכתב אביו מציין מולא בנימין גרג'י כי בשנת תרס"ג (1903) שהיו ימי כמיהה לתורה, למצוות ולמעשים טובים, יהדות בוכרה, אפגניסטן ומשהד חיפשו תלמידי חכמים בעלי שיעור קומה. בהיותו של מולא יוסף גרג'י בדרכו לארץ ישראל הוא עבר במרו ויהודי העיר הפצירו בו לכהן בקהילה כמורה צדק ואכן במשך שבע שנים

²⁵⁰ העיר נהרסה כנראה ברעידת אדמה ונבנתה מחדש והיהודים נצטוו להטות שכם ולתת ממנום.

²⁵¹ הרוסים איפשרו רק לילדי החטופים' שגמרו שירות של 25 שנה להשתקע במקומות שירותם במרכז אסיה. על תולדותיה הקדומים של עיר ראה להלן, עמ'.....

²⁵²220 ניימרק-מסע, עמ' קא-קב.

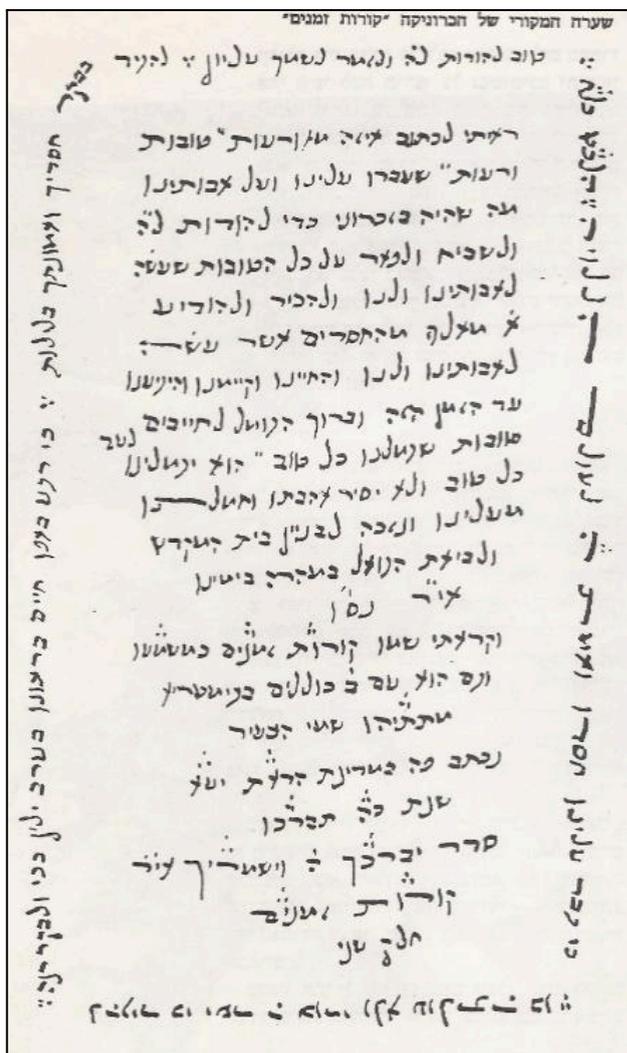
השתתפה שם מולא יוסף גרג'י והורה להם הלכה, חינוך והדריך. שד"רים שהגיעו מהארץ למרו, וביניהם מי שהיה לימים הראשון לציון רבי אליהו פנג'ל והרה"ג נחמן בטיטו, דרשו דרשותיהם בלשון העברית ומולא יוסף גרג'י תירגם את דבריהם סימולטאנית לפרסית.

בשנת תרנ"ב (1892) פרצה במרו מגיפה ורבים מבני העיר, יהודים ולא יהודים, נספו²⁵³.

²⁵³ סבי מולא מתתיה חנוכה חי בעיר מרו עם אשתו ושני בניו. בשנת תרנ"א (1891) עלה לירושלים לזיהארה בהותירו אחריו את משפחתו. שנה לאחר בואו לירושלים שמע כי בעיר מרו פרצה מגיפת דבר ואבעבועות ובין הנספים אשתו ושני בניו. בכאב רב הקים בירושלים משפחה חדשה ובשנת 1901-1902 יצא בשליחות העדה הבוכרית כשד"ר לערי בוכארה כדי לעודד עלייה לארץ ישראל. לקראת נסיעתו תרגם לפרסית יהודית והוציא בדפוס לונץ בירושלים שתי חוברות: 'ונתנה תוקף' לר' אמנון ממגנצה, ותפסיר המיוט 'אם אפס', לר אפרים מבונה (בון), ראה על כך בהרחבה להלן עמ'....

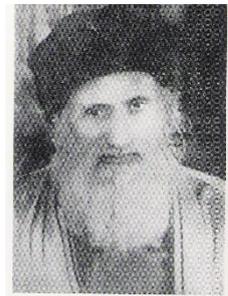
'קורות זמנים' למולא מתתיה גרג'י
פרקי יומן מהשנים תקצ"ט – תרע"ו (1839 – 1903)

שער הכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י אפגניסטן 1854 - ירושלים 1917
 חלק שני, שנת 'כה תברכו' (תרנ"ג - 1893)

מולא מתתיה גרג'י - רב העדה, מחנך, דרשן, כרוניקן ופרשן

הראת 1845 – ירושלים 1917

מולא מתתיה גרג'י

מולא מתתיה בן הרב מרדכי גרג'י, שהיה רב ומורה צדק בהראת ונכדו של מולא אברהם גרג'י מרבניה של משהד. מולא מתתיה נולד בהראת ביום כ"ו בכסליו תר"ה (1845), שבע שנים לאחר גזירת השמד במשהד.

משפחת גרג'י נמנתה על הפלג במשהד שלא יכלו לשאת את חרפת האינוס לאסלאם (1840) וכעבור שנה כאלף וחמש מאות נפש ברחו ממשהד בפרס להראת באפגניסטן.

בכרוניקה שלו הוא כותב: "אותם שנגע ה' בלבם עזבו את ארץ מולדתם ונסעו משם [=משהד], ואבותי גם כן היו בכלל הנוסעים ובאו למדינת [=עיר] הראת תחת ממשלת אפקאן [=אפגניסטן] ונתיישבו שם [=הראת]."

הנוסע אפרים ניימרק, שביקר באפגניסטן בין השנים תרמ"ד-תרמ"ו (1883-1886), כותב:

"בעיר הראת הרחוקה שנים-עשר יום ממשהד ישנם כשל[ו]ן ש מאות בתי יהודים [=משפחות], רובם מפליטי משהד, ומהם אשר באו משאר ערי פרס. עת באו שמה המשהדים בשנת ת"ר [1840], מצאו שמה כעשרים

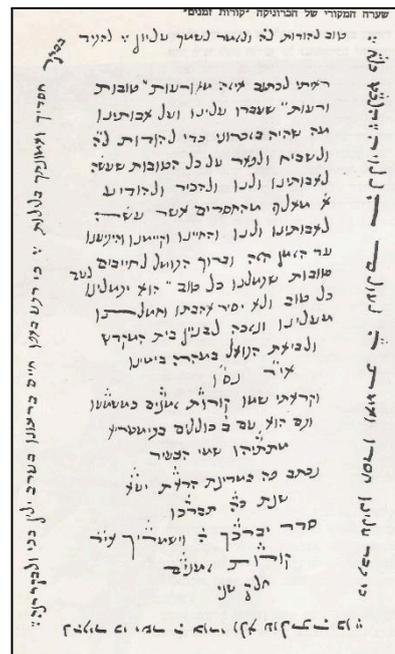
בעלי-בתים [=משפחות].²⁵⁴ מהנכבדים כעת [הרבע האחרון של המאה ה-19]: ה' אגא יהודה כהן, ה' מולא יוסף גול, מורה ושוחט שמה ה' מולא מתתיהו [גרג'י]. גם הוא לא יהנה מקופת הקהל כי ישא ויתן [עסק במסחר בנוסף להוראה] מעט להחיות נפשות בית, ונכבד האיש הזה בעיני כל אחיו ובשם 'חסיד' יכנהו"²⁵⁵

היה רב העדה באפגניסטן ובארץ ישראל, מורה ומחנך, דרשן מחונן, כרוניקן ובעל פירושים ודרושים, נערץ על קהילתו. מושלם בתורה ובקי בפרד"ס וכן שוחט, מוהל וחזן. שימש מחנך לילדי הקהילה, מורה-הוראה ומנהיג רוחני ולעיתים גם פוליטי שייצג את העדה בפני השלטונות. כדי לא להיות תלוי בקופת הציבור עסק במסחר בנוסף להוראה 'מעט כדי להחיות נפשו ונפשות בני ביתו'. צאצא למשפחת רבנים, מורים ומחנכים קודם במשהד ואחר כך בהראת ובירושלים. משפחתו הייתה משפחת אנוסים, שברחה ממשהד באיראן – מעוז השיעיות הקנאית והגיעה להראת באפגניסטן (1840) וחזרה כאן ליהדות גלויה. שם משפחתו 'גרג'י' מצביע כנראה שאבות אבותיו הגרו מגיאורגיה לקזווין או גילן ומשם הוגלו כל היהודים על-ידי נדיר שאה למשהד (1732-1747) יחד עם מיעוטים אחרים - כורדים סונים וארמנים, כמשקל נגד לשיעים שנואי נפשו. חינוכו היה כחינוכם של בני רבנים, שרבנותם עברה מאב לבן. האבות הרביצו תורה בבניהם ככל שיכלו ורשימת המקורות בספרו 'עונג שבת' – דרושים בלשון העברית על התורה וההפטרות וחמש המגילות (ירושלים, 1913) - מלמדת על היקף ידיעותיו והיכרותו עם ספריהם של חכמים ספרדים ואשכנזים כאחד. בשל תלאותיו האישיות כשוליית סוחרים בצפון אפגניסטן נשא אישה באיחור מסוים בהיותו בן עשרים ושתיים שנים. מנישואיו נולדו לו עשרה ילדים – ששה בנים וארבע בנות, מתוכם נותרו לו שלושה בנים ושלוש בנות. בניו שהתחנכו על ידו הצטיינו בלמדנותם ונודעו כמחנכים ורבנים של הקהילה. בשנת 1896 עלה לרגל ('זיארה') לירושלים עם בנו אשר במסע שנמשך כעשרה שבועות. במסעו ניפגש עם הראשון לציון יש"א ברכה יעקב שאול אלישר והרב אליהו סלימאן מני, רבה של העיר חברון וקיבל מהם הסכמות לספריו. ביום 29 במארס 1908 הוא עלה לירושלים ונתמנה לרב העדה

²⁵⁴ בשל תמותת תינוקות, שהייתה רווחת באפגניסטן, הערכנו שכל משפחה מנתה כ-5 נפשות ובסך הכול הקהילה בהראת מנתה בזמן ביקורו של ניימרק בכ-1,500 נפש.

²⁵⁵ ניימרק, עמ' צז-צח. קשאני מציין: "דמותו של הרב מתתיהו גרג'י נערצת מאוד על יהודי אפגניסטן ושמו מוזכר ברטט של קדושה (גרג'י, קורות זמנים, עמ' 7),

הבוכרית והאפגנית כאחד בירושלים ופטרונו של יהודי תימן בכפר השילוח שכיבדו אותו למול את ילדיהם והוא גמל להם בעין יפה. עשירים בוכרים אף מימנו הוצאתם לאור של ספריו. ספרו 'תהילות דויד' כולל אוסף של דרשות על ספר תהילים, שהיה חביב במיוחד על יהודי אפגניסטן. ספרו 'ספר בית המקדש' אינו עוסק בסוגיית בית המקדש אלא מביא פירושים למשנה מפי גאונים לאורך הדורות. המודעות ההיסטורית שלו ('שלא יישכח מפי זרעינו') עושה אותו מיוחד בקהילתו. מצויים שני נוסחים של הכרוניקה 'קורות זמנים'.

השער המקורי של הכרוניקה 'קורות זמנים'

מאת מולא מתתיהו גרג'י

הנוסח הראשון מורחב ונכתב בזמן אמת והוא מתאר את תולדות הקהילה בין אונס יהודי משהד לאיסלאם השיעי בשנת 1839 ועד לאחר ביקורו בארץ ישראל בשנת 1904). הנוסח השני, המקוצר, נכתב בפרספקטיבה של זמן והוא מסתיים בשנת 1913 ויש בו משהו גם מאווירת ארץ ישראל. הכרוניקות, לרבות יומן המסע שלו לארץ ישראל משנת 1896 שופכות אור על ארץ ישראל בשלהי המאה ה-19. הכרוניקה עוקבת בשיטתיות אחר מאורעות התקופה באפגניסטן – גזירת השמד בעיר משהד בשנת 1839. משפחת גרג'י נמנתה על אנוסים במשהד שלא יכלו לשאת את כלימת האונס ושבּו ליהדותם במרחב אחר. הנה שורות אחדות מן הכרוניקה המלמדות על ראייתו הכוללת ועל יכולת הביטוי שלו בלשון העברית ועל פרשנותו הקבלית למאורעות הזמן:

בתחילה היו אבותינו דרים במדינת משהד תחת מלכות פרס וגרמו העוונות שהעלילו הגוים עלילות שקרים לישראל ופתאום נתקבצו כ(ו)לם מזויינים על ישראל ושללו ובזזו כל רכושם וחרבו כל בתי כנסיות ומדרשות והרגו מהם ל"א נפשות ואח"ך הסכימו להרוג את כ(ו)לם או להמיר את דתם והוכרחו להמיר דתם והחרבן הזה היה בשנת התקצ"ט י"ג לחדש ניסן כי נתגברו הקליפות ושטן ושר עמלק וסימן שט"ן עמל"ק גימ[טריה] תקצ"ט (1839) ואותם שנגעו ה' בלבם עזבו את ארץ מולדתם ונסעו משם, ואבותי ג"כ [=גם כן] היו בכלל הנוסעים ובאו למדינה [=עיר] הראת תחת ממשלת אפקאן [=אפגניסטן] ונתיישבו שם.

חידה היא מה הניע את מולא מתתיה גרג'י להעלות על הכתב במשך עשרות שנים את האירועים של קהילתו ושל משפחתו הן מתוך מראה עיניים, משמע אוזניים וניתוח פוליטי של מאורעות הזמן. נראה שנתברך בתודעה היסטורית. נימוקיו היו: 'אכתוב קצת מהמאורעות וקורות הזמן שאירעו לנו בעוונותינו ומכולם הצילנו השם ויהיה לנו לזיכרון כדי להודות לשמו', כלומר המניע הוא אמוני. במקום אחר הוא מציין 'שלא ישכח מזרעינו', כלומר המניע הוא הנחלת המורשת ההיסטורית לדורות הבאים. בכרוניקה הוא מביא אירועים מחיי המדינה (מלחמות, כיבושים, מרידות) ואירועים מחיי היהודים (פוגרומים, ביזה, חסידי אומות העולם, עלילות דם, רעב ומגיפות, המרות דת). באירועים המשפחתיים הוא מספר על הולדת ילדיו ומאורעות בחייהם. הכרוניקות נכתבו עברית עשירה המשובצת פניני לשון ושברי פסוקים מן המקרא ומן המדרשים²⁵⁶.

מולא מתתיה גרג'י הלך לעולמו בירושלים ביום י"ד בכסליו תרע"ח (29 בינואר 1917), בהיותו בן 73 שנים.

חינוכו של מולא מתתיה היה כחינוכם של בני רבנים, שהרביצו תורה בבניהם כדי להכשירם כממשיכי דרכם ברבנות והבנים עוד הוסיפו על ידיעותיהם מן הספרייה בבית אביהם.²⁵⁷ מהמקורות המצוינים בספריו אנו למדים שהגיעו לאפגניסטן ספרי וכתבי-יד של חכמי המזרח, ספרד, צפון אפריקה ואשכנז.

בשנת תרט"ז (1856) נמנה עם יהודי הראת שהוגלו על-ידי הצבא הפרסי למחנה ריכוז באבא קודראת ליד העיר משהד בעוון בריחתם מחיי אניסות

²⁵⁶ ראה עליו בהרחבה בספרי יהושע-מנדחי ישראל.

²⁵⁷ ראו: 'פרקים ביצירתם של יהודי אפגניסטאן בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים' בספרי יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 445-475.

במשהד ושיבה ליהדות שלימה. הוא היה אז בן 12 שנים. במשך שתי שנות הגלות הוא היה עד למותם של רבים מן המגורשים שמתו מחמת הקור העז, ממגפות ומרעב וכאב את המרתם של גולים שכוח סבלם לא עמד בהם והם המירו דתם לאסלאם.

בעקבות הפלישה הפרסית להראת נותקו היחסים בין הבריטים לפרסים. כעבור שנתיים, בהסכם 'שלום פאריס' הפרסים נסוגו מהראת ואפשרו לגולים לחזור למקום מושבם, לא לפני פלישה בריטית לנמל בושהר במפרץ הפרסי והתחילו להתקדם לעבר העיר שיראז²⁵⁸. בגיל 15, שנה לאחר שובו מגלות משהד, יצא מולא מתתיה, כמקובל בקרב יהודי אפגניסטן, כשוליית סוחרים שיצאו לערי המסחר שבצפון אפגניסטן, שהיה כולו על טהרת הגברים. הם השאירו מאחוריהם את הנשים, הזקנים והילדים. ניימרק מספר: 'כי זה דרך ההראתים להתגורר כל ימיהם בכפרים יחידים, ופעם בשנה, או אחת לשלוש שנים, יבואו לביתם בהראת'²⁵⁹.

בשל תלאותיו האישיות נשא אישה בהיותו בן 22 שנים, גיל מבוגר יחסית לקהילה שהקפידה על נישואי בנים בגיל 18, כנאמר בפרקי אבות (ה כא): *בְּן שְׁמוֹנֶה עָשָׂר לְחָפָה*. מנישואיו נולדו לו עשרה ילדים – שישה בנים וארבע בנות, מתוכם שרדו שלוש בנות ושלושה בנים.²⁶⁰ בניו, שהתחנכו על-ידו, הצטיינו בלמדנותם ונודעו כמחנכים ורבנים של הקהילה בחו"ל ועם עלייתם ארצה שימשו כמורים ומחנכים גם של קהילות אחרות.

בשנת תרנ"ו (1896) עלה לרגל לארץ ישראל ['זיהרה']. במסעו נפגש עם רבניה הראשיים של ארץ ישראל וביניהם הראשל"צ הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה), הרב אליהו משה פאניזיל הראשל"צ נחמן בטיטו והרב אליהו סלימאן מני, שכיהן אז כרבה של חברון וקיבל מהם הסכמות לספריו. בשנת תרס"ח (1908) הוא עלה והתיישב בירושלים והוציא לאור את ספרו 'עונג לשבת' על שלושת חלקיו, בעזרת סיוע כספי שקיבל מעשירי העדה הבוכרית, כפי שהעידו בהקדמה לספר.

²⁵⁸ יהודי אפגניסטן ואנוסי משהד רחשו אהדה לבריטים והעניקו להם סיוע מודיעיני, הלוואות ללא ריבית, שימשו מורי דרך באזורים מסוכנים לזרים, סייעו בשחרור שבויים בריטיים ואף פתחו בפניהם את דלתות של מושלים מקומיים. מנדחי ישאל, עמ' 157-161; מאחורי מסך המשי, עמ' 204; ע' לוי, גירוש הראת (1856-1859), פעמים 14 (תשמ"ג), עמ' 77-91.

²⁵⁹ ניימרק, עמ' צז-צח.

²⁶⁰ על גורמי תמותה בקרב יהודי אפגניסטן, ראו מנדחי ישראל, 364-354.

בירושלים כיהן ברבנות והיה מקובל גם על יהודי משהד ויהודי בוכארה. יהודי תימן שחיו בכפר השילוח זיכּוּהו בסנדקות של ילדיהם ובנו מולא יוסף מלמד נתכבד להיות המוהל. בזכות המצוות, שזכו להן ובשבילה הרחיקו לכת בשבתות משכונת הבוכרים ועד לכפר השילוח, הם העניקו שי כספי לבעלי השמחה בכפר השילוח.

מולא מתתיה (בן לאה) גרג'י נפטר בירושלים ביום י"ד בכסלו תרע"ח (29.11.1917). רעייתו שושנה נטמנה לצדו בהר הזיתים.

הכרוניקה שהותיר לנו היא נר לנשמתו ויד ושם למשפחתו וליהודי משהד ואפגניסטן.

קורות זמנים, חלק שני

על התעודה ומקורותיה

לתעודה המובאת בזה היתוספו כותרות, סעיפים, פיסוק וכן הותרו ראשי-תיבות. נוספו הערות ושוחזרו מקורותיו הספרותיים של המחבר בתקווה שיאירו את עיניו של הקורא ויחשפו לפניו את עולמה של משפחת רבני הקהילה באפגניסטן.

התעודה המובאת כאן היא צירוף של שלושה מקורות, חלקם מקבילים, שהובאו בשלמותם לפי הסדר הכרונולוגי של האירועים המתוארים בהם. צירופם לחטיבה אחת בא להקל על העיון וההבנה של המקורות.

מקור א

הכרוניקה נמצאה בכתב-יד שגודלו 18X11 ס"מ. המחברת כתובה בדיו שחורה באותיות עבריות-מזרחיות, שהיו מקובלות בקרב יהודי המזרח. בכל עמוד 28-32 שורות והעמודים ממוספרים בסדר א-ב. במקורו כלל כתב-היד שלושה חלקים, אך המלבי"ד ראובן קשאני, שהביא את התעודה ככתבה וכלשונה, פרסם רק חלקים ב' וג', משום שלא נראו לו רילוונטים לכרוניקה.²⁶¹ חשיבותו של מקור זה, שהיה גנוז, עד לפרסומו הראשון, במשך 77 שנים. הוא נכתב כיומן בזמן אמת שבו התרחשו המאורעות, מתוך סערת נפש.

חלק ראשון, כלל י"ד מעשיות נוראות אשר הובאו בספרים מימים קדמונים, חדשים גם ישנים" והוא משתרע על 57 עמודים, שלא הבאנו כאן.

²⁶¹ ר' קשאני, קורות זמנים להרב מתתיה גרג'י מאפגניסטן, שבט ועם א (תשל"א), עמ' 136-159.

חלק שני, המובא להלן, כולל מאורעות ציבוריים. עניינו של חלק זה אירועים בחיי הקהילה באפגניסטן ובעיקר בעיר הראת, למן גזרות תקצ"א (1839) בעיר משהד שבא נאנסה הקהילה לקבל את האסלאם השיעי, ועד לשנת תרס"ג (1903). בחלק זה 19 עמודים.

חלק שלישי, המובא להלן, כולל אירועים משפחתיים. על אף אופיו המשפחתי של מולא מתתיה, לפנינו מקור דמוגרפי חשוב, המצביע על לידות, גיל הנישואין, גורמי תמותה ותוחלת חיים. אירועים בעלי צביון אישי מצביעים על מימד ציבורי קהילתי (כמו תמותה ממגיפות). בחלק זה 13 עמודים.

מקור ב

מקור זה נדפס על ידי המחבר בדף החתימה לספרו 'עונג לשבת'.²⁶² הנוסח הוא תמציתי ומלוטש ונוספו בו מאורעות מאוחרים יותר ממקור א. ראשיתו במאורעות משהד (תקצ"ט-1839) וסיומו באירועים משנותיו הראשונות בירושלים עד להופעת ספרו בשנת תרע"ג (1903).

מקור ג

בתוך ספרו של בנו יחזקאל 'חנכת ציון'²⁶³ הוסיף מולא מתתיה בהרחבה את פרשת רציחתם של 13 מיהודי הראת שסחרו בעיר מאימנה ביום שלישי, י"ח באדר תרל"ו (14.3.1876), שהיה ליום אבל שנתי בקהילה.²⁶⁴

כדי להקל על הקורא שובצו מקורות ב' וג' בתוך מקור א. כדי להבחין ביניהם הם הוזחו שמאלה.

מטרותיה של התעודה

חבל ארץ זה לא נתברך בכותבי כרוניקות ואם נכתבו עדיין לא הגיעו לידינו. חידה היא בעינינו: מה הניע את מולא מתתיה להעלות בכתב במשך עשרות שנים את האירועים הציבוריים ואת האירועים הפרטיים שהוא היה עד להם? הוא מעיד על עצמו במקור א: "אכתוב קצת מהמאורעות וקורות הזמן שאירעו לנו בעוונותינו ומכולם היצילנו השם ויהיה לנו לזיכרון, כדי להודות לשמו", כלומר המניע לדבריו הוא חיזוק האמונה באל ובמעשיו. במקור ב הוא מוסיף: "שלא יישכח מזרעינו", כלומר, הייתה בו תודעה היסטורית ורצון להעניק שורשים לצאצאיו ולחנכם להפיק לקח מאירועי העבר.

²⁶² מתתיה גרג'י, עונג לשבת, על שלושת חלקיו: עונג לשבת, תהלות דוד, בית המקדש, ירושלים תרע"ג (1913), מהדורה שנייה תשל"ו (1976).

²⁶³ יחזקאל גרג'י, חנכת ציון, ירושלים תרע"ד (1914), דף נא, א.

²⁶⁴ ראו: בן-ציון יהושע-רז, מנדחי ישראל, עמ' 165; -, מאחורי מסך המשי, עמ' 229-232.

תוכנה של התעודה

לגבי אירועים שקדמו לימיו של מולא מתתיה הוא נעזר במקור שלא הגיע לידינו עד כה. בסעיף ב של חלק שני הוא כותב על פרשת אנוסי משהד: "וכבר נכתב מעשה זה באריכות בכתיבת יד של הרב מ' [ולא] יאודא ניסים נ"ע [=נחו עדין] ב'סדר ההקפה' שיש בידינו היום". אירועים שהתרחשו בימיו נכתבו בזמן אמת וממראה עיניים. הוא מנתח מאורעות פוליטיים שהתרחשו באפגניסטן והגיעו לידיעתו. לצד הידיעה הכללית של המאורעות הוא לא מתעלם מן ההיבט היהודי.

אירועים באפגניסטן

מלחמות הח'אנים (יג, כ, כו), כיבושה של העיר הראת (ח, טו), מרד האפגנים בבריטים (א, יג, יח), מעורבות הבריטים באפגניסטן (יט), מרידות (כד).

אירועים מחיי היהודים באפגניסטן

עלילת משהד (ב, ד), הגלייתם של יהודי הראת (ה), מעמד ומצבם של היהודים בימי מרד ומצור (ו, ז), רצח יהודים בפוגרום (י), גיוס כספים למימון מלחמה מכספים שנבזזו מהיהודים (יד), בית הכנסת הוא מקלט בימי פוגרום (ז), חסידי אומות העולם מונעים חילול כבודן של בנות ישראל בזמן פוגרום (יז), בריחת עשירי הקהילה לכפרים בזמן פוגרום (כא), עלילות דם בשל היעלמם של ילדי מוסלמים (כג, כה, כז, לב), רעב ומגיפות (כח, כט, לג), הצלת יהודים בזמן פוגרום (יב, יד, לב), המרות דת (ב, ה, לא).

אירועים משפחתיים

כאמור, האירועים המשפחתיים היו בעלי היבט דמוגרפי לקהילה ולמדינה. הולדת בנו יחזקאל (1875-1953) ביום שבו השתלט איוב ח'אן²⁶⁵ על העיר הראת ולא פגע ביהודים הוא מעין ביטוי לנס, שבא בזכות הרך הנולד.

חלק שני

שער כתב-היד – מסביבו ציטוטים מתהילים

טוב להדות לה' ולזמר לשמך עליון, להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות (צב ב-ג)

כי רגע באפו חיים ברצונו בערב ילין בכי ולבקר רנה (ל ו).

להגיד כי ישר ה' צורי ולא עולתה בו (צב טז).

²⁶⁵ ע'אזי מוחמד איוב ח'אן (1857-1914) היה אמיר אפגניסטן בשנים 1879-1880. ניצח את הבריטית שפלושו לארצו במלחמה האנגלו-אפגנית השנייה ולימים חי תחת חסות בריטית. Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Ayub Khan", *Encyclopædia Britannica (11th ed.)*. Cambridge University Press.

כי גבר עלינו חסדו וְאֶמֶת יְהוָה לְעוֹלָם הִלְלוּ יְהוָה (ק"ז ב).
הלכ"ט כל"ח: הודו ליהוה כי טוב כי לעולם חסדו (קלו א).

נוסח השער של חלק שני

ראיתי לכתוב איזה מאורעות 'טובות ורעות' שעברו עלינו ועל אבותינו, מה שהיה זכרוני, כדי להודות לה' ולשב(י)ח ולפאר על כל הטובות שעשה לאבותינו ולנו ולהכיר ולהודיע א[חד] מאלה מהחסדים אשר עשה לאבותינו ולנו והחיינו וקיימנו והיגיענו עד הזמן הזה וברוך הגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב, הוא יגמל(י)נו לעד כל טוב ולא יסיר אהבתו וחמלתו מעלינו ונזכה לבניין בית המקדש ולביאת הגואל במהרה בימינו אי"ר נס"ו [אמן יהי רצון, נצח סלה ועד].

וקראתי שמו *קורות זמנים* כמשמעו וגם הוא עם ב' כוללים בגימטריא *מתתיהו*, שמי הצעיר.²⁶⁶

נכתב פה במדינת הראת יע"א [יגן עליה אלוהים], שנת כ"ה תברכ"ו [תרנ"ג – 1893]. סדר 'ברכך ה' וישמר(י)ך' אי"ר [אמן יהי רצון].²⁶⁷

1. מבוא

בה"נו עמ"י עש"ו [בשם ה' נעשה ונצליח. עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ [תהלים קכא ב].

בהי"ת [בעזרת ה' יתברך] אכתוב קצת מהמאורעות וקורות הזמן שאירעו לנו בעוונותינו ומכולם ה(י)צילנו השם ויהיה לנו לזיכרון, כדי להודות לשמו ונאמר: ברוך גומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

כ"ח בשבט קבל רנ"ת עמ"י לפ"ק [תר"ן – 1860].²⁶⁸

אמר החכם, מילדי יום אל תיבהל כי ילדי יום הם יקראו, אל תשמח אם ייטיבו, אל תדאג אם ירעו, כי הטובות גם הרעות כאשר יחנו כן יסעו.²⁶⁹

מקור ב

בעזהש"ת [בעזרת ה' יתברך]. ראיתי לכתוב כאן סדר מולדתי וכמה מאורעות שעברו

עלינו שלא ישכח מזרעינו כדי להודות לשמו ולברכו כי 'טוב להודות לה' [תה' צב ב].

תקצ"ט – 1839

2. גזירת השמד בעיר משהד בפרס

²⁶⁶ מניין *קורות זמנים* [=859, בתוספת 2 = 861] כמניין *מתתיהו* [=861].. בספריו הוא מרבה לעסוק בגימטריות משל אחרים ומשלו.

²⁶⁷ פרשת נשא, במדבר ו כד – השבוע האחרון של חודש אייר.

²⁶⁸ תאריך תחילת כתיבת הכרוניקה.

²⁶⁹ ר' אברהם אבן עזרא, מילדי יום, וארשא, אחיאסף תרנ"ד-תרנ"ה (1894-1895).

שנת תקצ"ט [1839] לאלף השישי העלילו שקרים על אבותינו יום י"ג בניסן, החמישי בשבת,²⁷⁰

נתקבצו כולם בפה אחד להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים ושללם לבוז²⁷¹ עד שהימרו [=המירו] כולם את דתם בעוונות הרבים ול"א נפשות²⁷² נהרגו מהם ולולא ה' שהיה לנו לא נשאר שריד ופליט וכבר נכתב מעשה זה באריכות בכתובת ידו של הרב מ' יאודא ניסים נ"ע שהיה בדור ההוא, הלא הוא בסדר ההקפה שיש בידינו היום.²⁷³ ואחר כך היראים את דבר ה'²⁷⁴ נסעו ממדינת [עיר] משהד ובאו להראת משנת ת"ר [1840]²⁷⁵ ואילך, והיו בהשקט ובטח טו"ב (17) שנים.²⁷⁶ הודו לה' כי טוב כל"ח [כי לעולם חסדו].

תרט"ו – 1855

3. מלחמות החאנים

ובימים ההם יאר מח[מד] כאן מלך על הראת בהשקט ובטח ובמותו מלך סיד מח[מד] כאן בנו בתחתיו עד שנת תרט"ו (1855), שבאו שני אחים מח[מד] ומח[מד] רג"א בני המלך כומרן שאה ולקחו המלוכה, שנהרג מיד כאן ואחר ו' חדשים בא ייסא כאן וגרשם ומלך תחתם.²⁷⁷

4. הסיבה לעלילת משהד

²⁷⁰ יום חמישי, י"ג בניסן תקצ"ט (28 במארס 1839), שהוא 10 בחודש מוחרם (ה'עשורא'), יום אבל לשיעיים על חוסיין. יערי (נימרק, עמ' 13) מציין כי העשורא באותה שנה חל ביום י"א בחודש ניסן התקצ"ט (26.3.1839) והפוגרם החל למחרתו י"ב בניסן (לפי גירסת נימרק או ביום י"ג בניסן לפי גירסת מולא מתתיה. גירסתו של יערי מוצאת את חיזוקה בקולופון שבכריכת 'ספר הברית', שנמצא בבית הכנסת חאג' אדוניהו הכהן בשכונת הבוכרים בירושלים. ראה מקור ותרגום אצל בן-צבי-מקורות, עמ' 326. ובהרחבה בספרי 'מנדחי ישראל', עמ' 99-148.

²⁷¹ עפ"י אסתר, ג, יג
²⁷² קיימות גירסאות שונות לגבי התאריך המדויק ומספר הנרצחים: נימרק (עמ' 3) – "כחמישים נפש איש ואשה". בקולופון ב'ספר הברית' (לעיל) טנו מוצאים:
לזכרון – בשנת תקצ"ט סועפים [מילת קוד לשיעים] העלילו על ישראל, ביום י"ב לחודש ניסן התנפלו על מחנה ישראל והרגו כל"ב איש". מספר זה מוצא את חיזוקו גם בעדותו של האנוס סמאד אקא בן יוסף דילמני [ראו יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 105 ואילך] הוא מציין את התאריך י"ב בניסן. לדבריו הפוגרום קרה ביום שבת הגדול שלפני פסח, יום לאחר העשורא שחל ביום שישי, יום קודם. הוא מספר: "36 גברים יהודים נהרגו ומספר בנות יפות תואר נחטפו ולקחו אל בתי המושלמים". בן-צבי מיישב זאת בהשערה כי הטבח נמשך יותר מיום אחד (בן-צבי, מקורות, עמ' 231), אך בתעודה שנכתבה חודשיים לאחר המאורע (בן-צבי, מקורות, עמ' 326) קובעת בבירור כי המאורע התרחש ביום י"ב בניסן תקצ"ט (11 מוחרם 1255 – 27.3.1939) וכי מספר ההרוגים הוא 32 נפש.
²⁷³ למיטב ידיעתנו כתב היד הזה לא נתגלה עד כה. מקור זה שימש את מתתיה גרג'י.
²⁷⁴ גרג'י מבקר את בני הקהילה שלא ברחו ממהד ומצאו מקלט בהראת שבאפגניסטן. בנוסח המקוצר הוא משבח את הבורחים להראת: "ואותם שנגע ה' בלבם עזבו את ארץ מולדתם ונסעו משם".

²⁷⁵ מכאן משתמע שכל היהודים במשהד קיבלו לכאורה את האסלאם ורק כעבור שנה החלו עוזבים את משהד בקבוצות קטנות. כ-1,500 הגיעו להראת ואחרים פנו לאזורים סוניים: בוכרה, מרב ושאר ערי מסחר במרחב, ולערי פרס האחרות ושם חזרו בגלוי ליהדותם. אומר על כך נימרק (עמ' 3): "רבים מהם נשמטו אחד אחד להראת הסמוכה שמה דרך שנים-עשר יום, ומהם לטהראן וכל ערי פרס, והנשארים תחתיהם נאלצו לעשות כמעשה עם הארץ ולאט לאט שכחו דת אבותיהם. ראו גם תעודות נוספות: איגרת זבולון ב'א הלוי מבוכארה אל משה מונטיפיורי (בן-צבי, מחקרים, עמ' 323-324). כנראה בעקבות כך נוצר לחץ על מוחמד שאה מלך פרס והוציא צו לפיו כל הרוצה לשוב ליהדותו יחא רשאי לעשות זאת "ותכף בשמעם היהודים קול הכרוז, יצאו מאותו העיר [משהד] כמו שבע מאות בעלי בתים והלכו למדינות אחרים וחזרו כלם יהודים". (בן-צבי, מקורות, עמ' 328).
²⁷⁶ אז פלשו הפרסים להראת והגלו את יהודי העיר לבאבא קודראת ליד משהד.
²⁷⁷ ראו ויקפדיה: (Second Herat War (March-October 1856).

וענין העלילה היה זה: אשה אחת נתנגע ידה [חלתה בצרעת] ואמרו הרופאים שיהרגו כלב ותכניס ידה בבטן הכלב ויתרפא. והיה חודש מוחרם שלהם [העשורא – 10 בחודש מוחרם] ובזה העלילו עלינו.²⁷⁸

מקור ב:

בתחילה היו אבותינו דרים במדינת [עיר] משהד תחת מלכות פרס וגרמו העוונות שהעלילו הגוים עלילות שקרים לישראל ופתאום נתקבצו כ[ו]לם מזויינים על ישראל ושללו ובזזו כל רכושם וחרבו כל בתי כנסיות ומדרשות והרגו מהם ל"א נפשות ואח"ך [ואחר כך] הסכימו [תכננו] להרוג את כולם או להמיר את דתם והוכרחו להמיר דתם. והח[ו]רבן הזה היה בשנת התקצ"ט, י"ג לחדש ניסן כי נתגברו הקליפות ושטן ושר עמלק וסימן שט"ן עמל"ק גימ[טריה] תקצ"ט (1839)²⁷⁹, ואותם שנגעו ה' בלבם עזבו את ארץ מולדתם ונסעו משם, ואבותי ג"כ [גם כן] היו בכל הנוסעים ובאו למדינה [עיר] הראת תחת ממשלת אפקאן [אפגניסטן] ונתיישבו שם.

תרט"ז – 1856

5. הגלייתם של יהודי הראת

מאורעות הזמן גלות רבאת. בשנת תרט"ז (1856) בעוונותינו הרבים בא חיל נסרדין שה²⁸⁰

על מדינת הראת ותבוא העיר במצור תשעה חודשים. ובסוף חודש תשרי שנת תרי"ז [1857] נלכדה העיר בתחבולות וערמה בשלום ובכל יום היו מחרפים את היהודים בעלילות ומאיימים אותנו לאמור כך וכך עשיתם כך וכך אנו עושים לכם וקטרגו עלינו במלשינות ובשקרים לפני המלך והשרים עד שנגזר מאת המלך מלכו של עולם ונתן בלב המלך לגזור עלינו גלות להסיענו ממדינה זו ולהגלות(י)נו למשהד.

תרי"ז-1857

וביום ט"ו בשבט שנת תרי"ז (9 בפברואר 1857) [הת]נפלו עלינו נוגשים מכים מכת הרג ואבדן לאמור צאו מבתיכם כי כן נגזר מאת המלך [נאסר א-דין שאה]. וה[ו]ציאו את הכ[ו]ל אנשים ונשים וטף ממקומם ולא נשאו פנים לא לזקן ולא לנער ואין חומל ואין מרחם ותיהום כל העיר מזעקת עניים ויתומים ולא הספיקו לקבוץ ממונם ולהכין צידה ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר למקום

²⁷⁸ יש גירסאות שונות לעלילת משהד: גרג'י (מקור א; גרג'י מקור ב); האנוס סמאד אקא בן יוסף דילמני; ניימרק (עמ' 3). ראו יהושע, מנדחי ישראל, 103-108 שם הבאתי ארבע גרסאות

²⁷⁹ גרג'י אינו מאשים את הפורעים שפגעו ביהודי משהד אלא תולה את הקולר בחטאי היהודים והוא משתמש בדימויים מן הקבלה.

²⁸⁰ נאסר א-דין שאה קאג'אר (1831-1896). מלך פרס בשנים 1848 ועד הרצחו). השושלת הקג'ארית בפרס שלטה בין השנים 1794-1925.

הנקרא מוסלא.²⁸¹ ו[ב]יום י"ט לשבט (13 בפברואר 1857) הסיעו אותנו משם [על גבי גמלים] וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גִּיסוֹת גויים וגם משמיים היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גועו בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם וכמה צרות אשר לא יסופר. ו{ב}ח[ו]ן דש אדר קרוב לפורים ה(י)גענו למדינת [עיר] משהד ולא הניחו אותנו להכנס לעיר אלא הכניסונו לגדרות בהמות, למבצר אחד באב קודרת,²⁸² מקום צר ובית כלא והיינו שם לחרפה ולביזיון.

וכמה בני אדם ה(י)מירו את דתם.²⁸³ בדרך מרוב הצרות ובעוונותינו נתקיים בנו מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה [דברים לב כה], כי הנוגשים כל היום היו מכים ורודים מכת אכזרי על העונשי שה(י)טילו עלינו ושכירות הגמלים שהביאונו מהראת והגמלים היו מרכוש המלך ורוב הרוכבים היו עניים ואומללים והטילו השכירות על שאר העם. ומצד אחר [בנוסף] היה בר מינן חולי ומגיפה ומתו כמה וכמה נפשות. ועוד צרות אחרות אשר תקצר היריעה מהכיל. ורז"ל [ורבותינו זיכרונם לברכה] אמרו: שבי קשה מחרב וממות דכולהו איתנהו ביה.²⁸⁴

והיינו שם במשך שתי שנים ובסוף שתי שנים נתכפרו עוונותינו ותעל שוועתנו אל ה' ונתן בלב המלך לתת לנו רשות שנחזור למקומנו²⁸⁵ ובחודש כסלו [נובמבר-דצמבר 1858] נסענו ממשדה וביום שני בשבת י"ג לטבת [תרי"ט – 20 בדצמבר 1858] נכנסנו להראת, איש איש למקומו, וברוך מרחם על הבריות.²⁸⁶

מקור ב'

ואני הצעיר נולדתי בעיר הראת שנת התר"ה, ט"ו לחודש כסליו (7 בדצמבר 1844) יום ש"ק [שבת קודש] [נר שלישי] דחנוכה, ז שנים אחר הח[ו]ן[ו]רב [גזירת האינוס] של העיר משהד.

²⁸¹ מוסלא (Musalla) הוא מתחם בעל משמעות דתית, שחורבותיו ממוקמים בהראת שבאפגניסטן. הארכיטקטורה של המאוזוליאום והמסגדים היא בסגנון טימורדי מהמאה ה-15.

²⁸² במקורות השונים יש אזכור שונה של המקום באבא קדרת, באבא קורבת. בן-צבי, מחקרים, עמ' 325 מצייין כי מקום זה היה מחנה ריכוז סמוך לבית הקברות של האנוסים במשהד.
²⁸³ חזרו לאסלאם.

²⁸⁴ על-פי בבא בתרא ח, ב: טובים היו חללי חרב מחללי רעב; שבי קשה מכולם דכולהו איתנהו ביה", כלומר בשבי הכול כלול.

²⁸⁵ בעקבות הפלישה הפרסית להראת נותקו היחסים בין הבריטים לפרסים. כעבור שנתיים, בהסכם 'שלום פאריס' הפרסים נסוגו מהראת ואפשרו לגולים לחזור למקום מושבם, לא לפני פלישה בריטית לנמל בושחר במפרץ הפרסי והתחילו להתקדם לעבר העיר שיראז. יהודי אפגניסטן ואנוסי משהד רחשו אהדה לבריטים והעניקו להם סיוע מודיעיני, הלוואות ללא ריבית, שימשו מורי דרך באזורים מסוכנים לזרים, סייעו בשחרור שבויים בריטיים ואף פתחו בפניהם את דלתות של מושלים מקומיים. מנדחי ישאל, עמ' 161-157; מאחורי מסך המשי, עמ' 204; ע' לוי, גירוש הראת (1856-1859), פעמים 14 (תשמ"ג), עמ' 77-91.

²⁸⁶ תיאור מקביל לגרג', מביא בן-צבי, מחקרים עמ' 331-333, המובא לעיל, עמ' ... בתרגום מפרסית-יהודית לעברית. הכותב בנימין בן כה"ר ח' גאני יצו בצל חזק, שהיה בין המגורשים.

ובשנת התרט"ו (1855) בא חיל פרס וצרו על העיר [הראת] ובשנת התרי"ז (ט"ו בשבט – 9.2.1857) נלכדה העיר וגזרו שמ"ד על ישראל וגרשו אותם בחדש שבט והוליכום בשביה לעיר משהד, ומרוב הקרירות מתו כמה נפשות בדרך ומחוץ לעיר [משהד] היה פונדק כנראה [קראוואן סאראי] אחד, נקרא באבא קודרת והכניסו את כל הקהל לשם ושמו שומרים עלינו עד שני שנים, ובמשך הזמן הזה כמה גזירות וחולאים ומגפות עברו על הקהל, ואח"כ [ואחר כך] נתגלגלו רחמי ה' עלינו ופטרו את הקהל ונתנו רשות שילכו לאיזה מקום שירצו. וחזרנו לעיר הראת [יג] בחדש טבת שנת התרי"ט [20 בדצמבר 1859]. חֲסִדֵי יְהוָה כִּי לֹא תִמְנֹו כִּי לֹא כָלוּ רַחֲמָיו [איכה ג, כב] ומלך קג'אר עזב את העיר והלך לו ויעזוב העיר לסלטון ג'אן כאבול²⁸⁷

תרכ"ב-1862

6. המצור והביזה של דוסת מוחמד ח'אן

בשנת תרכ"ב [1862] בא דוסת מוחמד ח'אן²⁸⁸ על מדינת הראת ובשלישי לחודש אב סמך [הטיל מצור] על הראת ושנה תמימה היה העיר במצור כי רוב השנה ככולו ועד תשעי [ט] לחודש סיון [יוני 1863] נלכדה העיר ושללו ובזזו את כל העיר ולא נשאר בלתי אם גוויתנו וכמה מהנפשות מהגויים נהרגו בשלל והיו שוללים עד בא השמש וחסדי ה' היה על עמו ישראל ולא נפקד ממנו [מן היהודים] איש.²⁸⁹ יהי רצון שלא יסור רחמיו וחמלתו ממנו לעולם ועד.

וסלטאן ג'אן [דוסט מוחמד ח'אן] מת במצור וימלוך בנו²⁹⁰ תחתיו ונלכד ביד כאבלים [אנשי

קאבול].

מקור ב

וחיל פרס עזבו את העיר [הראת] לאפקאן [לשליטה אפגנית] ונסעו מעיר הראת והלכו להם, ובשנת התרכ"ד (1864) [צריך להיות: התרכ"ב – 1862] בא מלך כאבול בחיל גדול על העיר הראת מפני שמרד בו שר העיר, אעפ"י [אף על פי] שהיה קרובו וחתנו. ובא העיר במצור ונלכדה

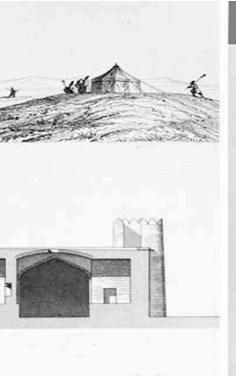
²⁸⁷ נראה שהמושל לאחר נסיגת הפרסים היה סולטן אחמד ח'אן, שכינויו סולטן ג'אן. הוא היה אחיין של דוסט מוחמד ח'אן. הוא משל על הפרובינציה של הראת מספטמבר 1857 ועד אפריל 1863 והוגדר כ'דבק בין שני מוטות ברזל', כלומר לתקופת ביניים וראו בו עושה דברם של הפרסים ועורר התנגדות. עושה דברם של הבריטים מוחמד רזה (Muhammad Reza) נתמנה במקומו. ראו: G. J. Adler, *The Key to India? Britain and the Herat Problem, 1830-1863. Middle Eastern Studies* 10 (3). 1974, pp. 287-311.

²⁸⁸ (1863-1792) Emir Dost Mohammad Khan Barakzai. מלך בין השנים 1826-1863. לאחר מצור של 10 חודשים בש את הראת ביום 27.5.1853, אך בו 0 בינוי הוא מת בעיצומו של הניצחון (אנציקלופדיה בריטניקה).

²⁸⁹ היהודים שסבלו רבות מהביזה של הפלישות להראת, הם הטמינו את דברי הערך ב'מטמוניות' – מקומות מסתור ובעיקר בתחתית בור המים.

²⁹⁰ בנו שיר עלי ח'אן (1825-1879), שהיא מושל פרובנציית הראת תפס את השלטון ומלך בין השנים 1863-1879. תקופת מלותו היתה אפופה במאבקי ירושה עם אחיו הגדולים ממנו.

העיר ב[ט] חדש סיון התרכ"ג (7 ביוני 1863) ושללו ובזזו את כל העיר [הראת].

קראוואן סאראי – פנים וחוץ

תרכ"ג - 1863

בשנת תרכ"ג (1863) ויתן מדינת הראת ליד מלכות כאבלי [קאבול] ומת דוסת מח[מד] כ'אן ומלכו שיר עלי כ'אן²⁹¹ ושאר בניו תחתיו ושיר עליעל כ'אן הלך לכאבול ומסר העיר הזאת ביד בנו יעקוב עלי והוליכו לניו לכאבול ואחר שנים מרד לאביו וברח מפניו ואחר ימים שלח שיר עלי כ'אן את פתי מחמד כ'אן למלוך [למשול] להראת ואברהים כ'אן הלך לפני אביו למדינת כאבול.²⁹²

²⁹¹ Sher Ali Khan (1825-1879), אחד מבניו של דוסת מוחמד. הוא נתמך על-ידי הלורדים לורנס ולורד מאיו, מושליה הבריטיים של הודו, שאפשרטו לו לעלות לשלטון בשנת 1863. לאחר מרידתו של בנו יעקוב ח'אן הוא פונה עורף לבריטניה בהודו והידק את קשריו עם רוסיה הצארית וקיבל באהדה שליח רוסי בקאבול (1878), אך בה בעת הוא סרב לקבל משלחת בריטית שהגיעה מהודו. בתגובה הבריטים תקפו את מעבר ח'ייבר בנובמבר 1878 והביסו את צבא האמיר שר עלי, שנמלט מבירתו ומצא מקלט במאזאר-י שאריף, שם מת ביום 21.2.1879. ראו ערך עליו באנציקלופדיה של האסלאם.

²⁹² Yakub Khan Mohammad (1849-1923), בנו של שיר עלי ח'אן. מלך מפברואר ועד אוקטובר 1879. בשנים 1863-1870 משל בפרובינציה של הראת. ב-1870 מרד באביו, המרד נכשל והוא נאסר. במלחמת אנגליה-אפגניסטן השנייה (1878-1880), שיר עלי נס לצפון אפגניסטן שם מת. יעקוב ח'אן ירש את מקומו בחסות בריטית, כשויתר על קשרי חוץ של המדינה. אחיו איוב ח'אן סירב לכך והדיח את אחיו.

תרל"א – 1871

מרד יעקוב ח'אן וביזת בתי היהודים

ביאת יעקב כ'אן למלחמה על הראת. בשנת תרל"א (1871) היה רעב בארץ [אפגניסטן] הולך וחזק [עפ"י שמות יט יט] עד שהיו עניים מוטלים ברעב ברחובות ובשווקים ובעוונות הרבים מלבד הרעב עוד בא עלינו שודד, מצור וביזה בר-מינן וזה היה הסיבה: בשנת תרל"א בחמישי לחודש ניסן (27 במארס 1871) בא יעקוב עלי כ'אן ואנשים עמו שברחו מפניו [של] אביו ובא [יעקוב] לקוריון²⁹³ ויאספו אליו כל חייל הראת התחברו עמו ובאו על העיר [הראת] ותבוא העיר במצור עד ט"ו לודש אייר ביום שבת קדש.²⁹⁴ כשעלה עמוד השחר נלכדה העיר והיהודים מקצתם בבית הכנסת ומקצתם עדיין ישנים ובהקיצם והנה עלה שועת העיר בשמים [עפ"י שמו"א ה, יב] ו[הת]נפלו עלינו גייסים ושודדים ושדדו ובזזו והיכו ופצעו מכת אכזרי באמרם תגלו לנו המטמונים²⁹⁵ וכמה אנשים שנתמלאו פצעים וחבורות ונהרג בחור אחד משה בן אהרון. והיו שוללים עד חצות, עד שריחם ה' עלינו ונמנע [פסק] השלל ולא נשאר מחיה וכסות [מזון ובגד, מכות יא א]. ותבשיל שבשלנו לשבת היה מאכל לאויבנו בעוונותינו.

מקור ב

ובשנת התרל"א (1871) היה רעב גדול, וגם מרד [יעקוב ח'אן] בן מלך כאבול לאביו ואסוף חיל ובא על העיר, והשר שהושיב אביו על העיר סגר שערי העיר לפניו והעיר באה במצור ובעוונותינו נלכדה העיר ביום ש"ק [שבת קודש], ט"ו לחודש אייר ושללו ובזזו את העיר ונהג בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] בחור א[חד] [משה בן אהרון] מישראל, אבל בביזות אחרות [כנראה לא של יהודים] היו הרבה בני אדם מלאים פצעים וחבורות, אבל לא נהרג אדם [נוסף] בחמלת ה' על עמו.

וכל היהודים נתקבצו בבית הכנסת, הנשים והטף, כי כן המנהג להתקבץ בעת כזאת בחצר בית-הכנסת.²⁹⁶ ואחר חצות ביום שבת קודש הלך הכל איש לביתו ערום ויחף ורעב ואין לחם ומזון לשום אדם כי היה שנת בצורת. ומלבד זה לא

²⁹³ Ghurian, כ-75 ק"מ מערבית לעיר הראת. והיא בפרובינציית הראת. במאה ה-19 העיר נחשבה לנקודה אסטרטגית בין הראת לאיראן.

²⁹⁴ ט"ו לחדש אייר תרל"א [26 במאי 1871] הוא לא יום שבת אלא יום שלישי. סביר שהמאורע התרחש בשבת י"ב באייר תרל"א 23 במאי 1871.

²⁹⁵ מקומות המסתור של דברי ערך.

²⁹⁶ מציאת מקלט בבית כנסת בימי פורענות בתקופות מאוחרות יותר, ראו יומנו של נפתלי אברהמוף, להלן עמ'.....

היה נמצא מזון כי התייקר השער אחד על עשרים [פי 20]. והספרים [סידורי תפילה] והטליתות ותפילין כולם נפלו בידי זרים קרועים ומושלכים למדרך כף רגל ונהרגו כמה מהאומות וגם פתי כאן שר העיר נהרג, הוא ובניו, ומלך [משל] יעקוב עלי על העיר.

ואחר שנלכדה העיר הלך [הלכה] שמועה לשיר עלי כ'אן שבא בנו, לכד את עירו [הראת] והרג פקידו [המושל שמינה אביו] נתמלא חימה ושלח חיל [גדודי צבא] על הראת ללכוד את בנו ואחר ששמע יעקוב עלי כ'אן שבא חיל מכאבול מאת אביו, יצא מן העיר עם כל חילו לקראת החיל הבא מכאבול וכל אנשי העיר נפלו בפחד ורעדה וכל איש שהיה סיפק בידו עזב את ביתו וברח מן העיר עם בני ביתו. ורוב בני העיר ברחו לכפרים. ובעוונותינו הרבים 'שבר על שבר נקרא' [ירמיהו, ד כ] וזה היה קשה לנו יותר מן הצרות הראשונות וכולנו בבכי בפחד ורעדה. והעיר עזובה ושוממה, לא א[נ]ונות ולא מלאכה כי היה חרב מחוץ ומחדרים אימה²⁹⁷ ויוקר השערים, [הפקעת מחירים] עד שרחמי ה' גבר עלינו והושיע לנו. כי החייל היוצא מכאבול, כשבאו לאמצע הדרך נהרג ג'רניל [גנראל] שלהם, כי איש אחד משריו [מהפקודים שלו] נהפך לו לאויב [בגד בו] והרגו ושאר החייל חזרו לארצם [לקאבול] וגם יעקוב עלי כ'אן הלך בעצמו לפני אביו בחודש תמוז [יוני-יולי 1871] וביקש ממנו מחילה וחזר לחודש אב [יולי-אוגוסט 1871] למדינת הראת.

תרל"ה – 1874-1875

וימלוך [וימשול] יעקוב כאן למדינת הראת משנת תרל"א [1871] ואילך והיה מסרב במצוות [להישמע להוראות] אביו, עד עלות אף [כעסו של] אביו עליו ושלח אחריו שילך אליו לכאבול ולא אבה ללכת ובשנת תרל"ה [1874] שלח אביו שני שרים גדולים נאמנים, שיבטיחוהו לילך [לקאבול] ושלא יעשה לו רעה. ובטח בדבריהם והלך עמהם לכאבול. ובהגיעו לפני אביו אסרוהו בנחושתיים [כבלו אותו] ונתנו [ואסרו אותו] בבית הכלא. ושלח [המלך] נציג [מושל] אחר למלוך [למשול] תחתיו [במקומו] למדינת הראת.²⁹⁸

8. איוב ח'אן מורד במלכות ומשתלט על הראת

ובשנת תרל"ה, י"ג לחודש כסליו (22 בנובמבר 1874), בא[ה] השמועה כי נלכד יעקוב כ'אן ברשת אביו, קם איוב כ'אן²⁹⁹ הוא אחיו הקטן של יעקוב כ'אן, אשר המליכו יעקוב כ'אן בארץ עד שובו. יצא עם כל חיל הראתי מן העיר לילך

²⁹⁷ עפ"י דברים לב ה: מחוץ תשקל חרב ומחדרים אִימה.
²⁹⁸ מוחמד יעקוב ח'אן (1849 – לאהור, הודו 1923) בשנת 1863 מונה כמושל פרובינציית הראת, לאחר שמרד באביו הוא נכלא בקאבול. לאחר שנענה לדרישת הבריטים בהסכם גנדמק, שבו העביר את קשרי החוץ של ארצו לבריטים, הוא נתמנה אמיר אפגניסטן בחודשים פברואר-אוקטובר 1879. קבלת התכתוב הבריטי עוררה התנגדות, הוא הודח והוגלה להודו שם חי בחסות הבריטים עד מותו. L. W. Adamec, Historical and political who's who of Afghanistan, 1975, p. 220.
 אנציקלופדיה בריטניקה, מהדורה 11 (כרך 28), עמ' 898.
²⁹⁹ ראזי מחמד איוב ח'אן (1914- לאהור, הודו 1857), בנו של שיר עלי ואחיו הצעיר של יעקוב ח'אן. הצליח לגבור על הצבא הבריטי בקרב על Maiwand. היה מושל פרובינציית הראת (1879-1881). היה אמיר אפגניסטן בין השנים 1879-1880. הובס על-ידי עבד אל רחמן ח'אן, ברח למשהד. בשנת 1857 ניסה לנצל מתיחות פנימית והובס. הוא הועבר להודו שם היה אסיר מדינה עד מותו.

למלחמה על אביו ואותו השר ששלח שיר עלי כ'אן למלוך תחת בנו לכדו אותו בביזיון ואסרוהו בנחושתיים [כבלים] וכשמוע שיר עלי כ'אן השמועה הזאת שלח שר צבאו בחיל כבד לב[ו]א על הראת והיתה העיר במהומה וערבוב ואנשי העיר בפחד ורעדה עד שבא חיל כאבלי [יחידות הצבא בקאבול]. קרוב כארבעה ימים לעיר [במרחק של ארבעה ימים מהראת], ברח איוב כ'אן עם ג'רניל [גנראל] שלו למשהד ועם כמה שרים, יום י"ג לחודש שבט תרל"ה (19 בינואר 1875) ועזבו את העיר. וכל אנשי חילו בראותם כי ברח מלכם [מפקדם], ברחו איש איש לביתו. וברוב רחמי ה' עלינו, לא פגעו בשום אדם עד ראש חודש אדר שנת תרל"ה³⁰⁰, נכנס שר צבא של שיר עלי כ'אן עם חילו למדינה [הראת] בשלום והיינו בהשקט הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו – תהילים קלו א].

9. הולדת בנו יחזקאל [1875-1952]³⁰¹

ויום י"ג לח[ו]ן דש שבט [תרל"ה] היה לנו משתה לברית מילה של בני יחזקאל הי"ו ונעשה לנו נס.³⁰² הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו – תהילים קלו א]. מולא מתתיה משבץ מאורעות משפחתיים בתוך מאבקי כוח מדיניים באפגניסטן.

תרל"ו – 1876

י. י"ג הרוגי מאימנה

ובשנת תרל"ו שלח שיר עלי כ'אן [גייסות] גם על מימנה³⁰³ ונלכד[ה] העיר [ביום] י"ח לחודש אדר [תרל"ו – 14.3.1876] ונלכד[ה] העיר [ביום] י"ח לחודש אדר תרל"ו (14.3.1876) ומהרגן י"ג נפשות מבני עמנו ובאה השמועה להראת [ביום] ה' לחודש ניסן בר מינן [חוץ מאתנו] י"ר [יהי רצון] שינקום ה' את נקמתם ונקיית דמם לא נקיית [יואל ד כא] וירחם עלינו אי"ר [אמן יהי רצון].

מקור ג

³⁰⁰ שנת תרל"ה הייתה שנה מעוברת ויש לשער שראש חודש אדר א היה ב-5-6 בפברואר 1875 או ראש חודש אדר ב היה ב-7-8 במארס 1875.

³⁰¹ נולד ביום ו' בשבט תרל"ה (12.1.1874).

³⁰² הוא רואה את תבוסתו של איוב ח'אן כנס שבא בזכות הולדת בנו יחזקאל.

³⁰³ Maymana. העיר נודעה בעבר בשם: al Yahudan al kubra [היהדות הגדולה] ולאחר הכיבוש המוסלמי שמה הוסב ל- Maymana- עיר הצדק. העיר ממוקמת בנתיב המסחר בין הראת לבאלך. בשנת 1876, שר עלי ח'אן, כבש את העיר וטבח בה באכזריות. רק כעשרה אחוזים מהאוכלוסייה שרדו בעיר בעוד חלק גדול מת או עזב את העיר לאזורים אחרים לאחר הטבח הנורא. ביום י"ח באדר תרל"ו (14.3.1876), בעקבות מרידה של האוזבקים בשלטון המרכזי בקאבול, עלה עליה עבד אל רחמן ח'אן ולאחר מאבק קשה כבש את העיר. הצבא האפגני הרג את רוב תושבי העיר ובכללם גם 13 גברים יהודים מן העיר הראת באפגניסטן שסחרו במיימנה. יום זה הוכרז כיום אבל אצל יהודי אפגניסטן. שמש בית הכנסת מולא יעקב יקותיאל, שהטמין את כספי ההקדש ואת תשמישי הקדושה, כמנהג יהודי אפגניסטן בימי פרעות, נפצע קשה. הוא ניצל בכך שהציע לחייל, שביקש להמיתו בגרזן, את כל כספו האישי, אך שמר בחירוף נפש על כספי הציבור. ראו ערך Maymana באנציקלופדיה של האסלאם, ניימרק, עמ' צח, קשאני אפגניסטן, א. באואר (1944).

בשנת התרל"ו [1976] בא[ה] במצור מדינת מיימנה והיו שם מאנשי קהלת הראת ארבעים איש, שהלכו שם אחר פרנסתם] ובעוה"ר [ובעוונותינו הרבים] נלכדה העיר ביום י"ח לחודש אדר [תרל"ו – 14.3.1876] ושללו ובזזו והרגו הרבה מאנשי העיר וגם נהרגו י"ג אנשים מקהילת(י)נו, ג' מהם זקנים והשאר בחורים. ובאה השמועה למדינת הראת יום ה' לח' ניסן תרל"ו (30.3.1874) והיה אבל גדול ובכי והספד ליהודים וראוי להזכיר נשמתם בכל שנה [ב]יום י"ח באדר. יה"ר [יהי רצון] שתהיה מנוחתם בכבוד וימליצו טובה עלינו, וה' ינקום את נקמתם ודם עבדיו יקום הרנינו [כִּי] (ו)דַם עַבְדָּיו יִקּוּם וְנִקְּם יִשְׁיב לְצָרָיו (דברים לב מג) ויאמר לצרותינו די ויגאלינו מגלות המר והנמהר בעגלה ובז"ק [ובזמן קריב] ואז יהי כבוד יהוה לעולם ישמח יהוה במעשיו (תהלים קד לא) אי"ר [אמן יהי רצון]³⁰⁴.

תרל"ט – 1879

11. שיר עלי ח'אן מורד בבריטים

וימלוך שיר עלי כ'אן על הארץ ושר צבאו ופקידו [מושל הראת] מוחמד אמר כ'אן עד משך ד' וה' שנים. ובשנת תרל"ט (1879) מרד שיר עלי כ'אן למלכות אינגליז³⁰⁵, עד שקשרו יחדיו לעלות עליו למלחמה. ובראות עלי שיר כ'אן כי כלתה עליו הרעה, הוכרח לצאת מארצו ממדינת כאבול ובעל כורחו הוציא את יעקוב כ'אן בנו מבית האסורים והמליכו תחתיו, בחושבו שהוא [יעקב ח'אן] גיבור חייל ויכול לעמוד ולהלחם עם האנגליז [נגד הצבא הבריטי בהודו]. ושיר עלי כ'אן נסע עם אשתו ובני ביתו למזאר³⁰⁶ וימלוך יעקוב כ'אן אחר אביו [21.2-12.10.1879]

12. מותו של שיר עלי ח'אן והצלתם של יהודי הראת

וכאשר שמע איוב כ'אן, הבורח מפני אביו למדינת משהד כי יצא יעקוב כ'אן מבית אסורים למלוך [ונתמנה לאמיר אפגניסטן], וכי ברח אביו [שיר עלי] ממקומו [למזאר-י שאריף], יצא איוב כ'אן ממשהד עם ג'רניל [גנראל שהיה תחת פיקודו] ושאר הבורחים [שהיו עמו] ובאו להראת.

וטרם מכה ציץ רפואה פרח³⁰⁷, כי בב[ו]א איוב כ'אן להראת, במשך [לאחר] ט"ו ימים בא[ה] שמועה שמת שיר עלי כ'אן במדינת מזאר בשנת תרל"ט [21.2.1879]. והי[ת]ה העיר במהומה וסכנה, עד שיעצו ביניהם והמליכו [ומינו

³⁰⁴ ספר 'חנכת ציון' למו[נ]לא [יחזקאל מלמד גרג', ירושלים תרע"ד (1814), נא, א. הממשל הבריטי בהודו.

³⁰⁶ Mazar-i Sharif בצפון אפגניסטן, כ-55 ק"מ דרומית לגבול האוזבק. פירוש השם: מקום מקודש ונכבד, בהתייחסות למסגד הכחול הגדול.
³⁰⁷ עפ"י רבי יהודה הלוי, 'מי כמוך', פיוט לפורים.

למושל] את איוב כ'אן בנו על העיר [הראת] ותהלות להי"ת [לה' יתברך] שלא נתננו למשיסה.³⁰⁸ הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו]. ואחר מות שיר עלי כ'אן, נבהלו שר צבאו ופקידו ונפלה עליהם אימתה ופחד [עפ"י שמות טו טז], שמא יגמול להם איוב כ'אן כפעלם, שבתחילה ברח מפניהם. וכך היה, כי לכד את השר צבא ושלחו [הסגיר] לכאבול לאחיו יעקוב כ'אן.

13. יעקוב כ'אן מורד בבריטים

וכמעט ימים [ימים ספורים] למלוך יעקוב לכאבול, לא עצר כ[ו]ח לפני חיל אנגליז [שפלש מהודו] כי לאחר מות אביו באו עליו בחיל כבד וילכדוהו ויאסרוהו בנחושתיים ושלחוהו למדינות אנגליז [בהודו]. וימלכו [ומשלון] הערלים [הבריטיים] על כאבול ועל קאנדאהר. ועיר הראת נשאר[ה] בידי איוב כ'אן.

ובימים ההם היו יושבי הראת בפחד ורעדה, כספינה בתוך הים, כי היו חיל כאבולי [של הממשל המרכזי בקאבול] בתוך העיר [הראת] אכזרים ורשעים ואין להם פחד מן איוב כ'אן כי עודנו נער [בן שלושים] ולא היה יכול למחות בידם ובעלילה מועטה [ובתירוץ דחוק] הרגו את ג'רניל [גנראל] שלו, הבא עמו ממשדה, ולא יכול לדבר להם מאומה [למנוע] והיינו בסכנה גדולה ו-לולי ה' שְׁהִיָּה לָנוּ... אֲזֵי חַיִּים בְּלִעוֹנוֹ [תהילים קכד ב-ג].

תר"מ-1880

14. יהודי הראת מממנים את המתקפה של איוב כ'אן נגד הבריטים

ובשנת תר"מ, חודש כסלו, נתן איוב כ'אן את פניו לעלות על קאנדאהר ולהלחם עם אנגליז. ומתחילה הטיל עונש [קנס, עפ"י דברים כבי ח-יט] על אנשי העיר, ובפרט על קהל עדתנו, סך ממון רב, באמור להם: תתנו לי בהלוואה עד שאלחם באויבי ה' ובשובי בשלום אפרע את חובי. ויאסרו את חשובי הקהל ויכופו ויכתומו [במדבר יד מה] בשבט [מקל או שוט] ובאכזריות. ומהם ברחו מן העיר והיתה תאָנְיָה וְאִנְיָה³⁰⁹ ואבל ליהודים.

מקור ב'

ובשנת התר"מ יצא בן מלך כאבול [איוב כ'אן] עם חילו לילך למלחמה [נגד הצבא הבריטי בקנדאהר], ותכף מצאתו מרדו עליו אנשי חיל הנשארים בעיר [הראת]. ובשומעו [על המרד] חזר על העיר [הראת] י"ט לח[ו]ן[ו]דש כסלו [תר"ם – 4 בדצמבר 1879] לעת ערב. ושללו ובזזו את העיר כל הלילה עד למחר[ת]. וכמה מאורעות עברו עלינו ומכ[ו]ן[ו]לם הצילנו ה'.

³⁰⁸ עפ"י 'לכה דודי' לר' שלמה הלוי אלקבץ (1505-1584) וירמיהו ל טז: וְהָיָה שְׂאִיִּךְ לְמִשְׁפָּה.
³⁰⁹ מספד מר, בכי ויללה, עפ"י ישעיה כט ב.

וביום ח' לכסליו [תר"מ – 23.11.1879] מת אחי הנעים הכשר אברהם חיים נ"ע [נחו עדן] בן ר' [20] שנה ומפני הרעה נאסף הצדיק³¹⁰, כי אחר פטירתו נכפלו הצרות וגברו יגוננו. ולאחר שגבו את הממון, יצא איוב כ'אן עם כל חיל כאבלי [צבא אפגניסטן בקאבול] מן העיר לילך למלחמה.

15. מורדים באיוב ח'אן פולשים להראת

ובצאת איוב כ'אן עם כל חילו מן העיר, בעוונותינו הרבים, באו שני גדודים חיל צבא הראתי ממדינת מימנה³¹¹ ויתיעצו עזת רשעים ביניהם וחשבו מחשבות רעות למרוד על איוב כ'אן ולבוז את כל מחנהו [חיל מצב שהשאר איוב ח'אן בהראת] ולהרגם והם יירשו את כל העיר [הראת]. ויום י"ב לחודש כסליו תר"מ (27.11.1879) נכנסו אלו שני גדודים לעיר ואיוב כ'אן עדינו קרוב לעיר [בדרכו לקנדאהר] ויבואו אלו רשעים בעיר ויוציאו מחשבותיהם לפועל. ויעבירו קול בעיר לאמור, שכל איש הנשאר מאנשי כאבולי מעבדי [הכפופים] איוב כ'אן יהרגוהו בביזיון וכן עשו. וכמה מאנשיו [של איוב כ'אן] הפשיטום ערומים וישלחום אל המחנה לאיוב כ'אן. ובראות איוב כ'אן על[ת]ה חמתו עד מאוד ויתיעץ לחזור על העיר ולהשחיתה על אשר מרדו בו. ותהום כל העיר ותהי זעקה גדולה ומהומה בעיר הן מאנשי הגדוד שלא היה להם מלך [מפקד] והן מפחד איוב כ'אן, שמא יחזור וילכוד את העיר. ובליל ד [שלישי בערב], י"ח לחודש [כסליו תר"מ] (2.12.1879) היינו במהומה ומבוכה ובחמלת הי"ת [ה' יתברך] לא נגעו בנו גדודי הראת [הפולשים], כי עדיין לא היו בטוחים מנפשם כי היו בסכנה [מפני חילותיו של איוב ח'אן].

16. חילות איוב ח'אן בוזזים את יהודי הראת

ויהי ממחרת, ד' בשבת [יום רביעי], י"ח לכסליו [תר"מ] (3.12.1879), יצאו אלו הרשעים [המורדים באיוב ח'אן] מהעיר עם הראשים שנתקבצו מהכפרים והתחילו להלחם עם גדודי איוב כ'אן ויכנעו לפניהם [צבא איוב ח'אן הביס אותם] וברחו וחזרו לעיר [הראת] ולא יכלו להתמהמה וברחו לכפרים ועזבו את העיר. ויבואו איוב כ'אן וחילו ויכנסו לעיר [הראת] בחימה וזעם עברה [תהילים עח מט], כדובים שכולים [עפ"י משלי יז יב] והתחילו להרוג ולשלול ולבוז מעת עלות המנחה ברביעי בשבת, יח בכסליו [3.12.1879] ואנחנו בני ישאל עזבנו הבתים והממון ונתקבצנו לבית כנסת גדול³¹² אנשים ונשים וטף בזעקה ובכיה ואנחה לה' אלוהינו אולי ירחמינו, כי לא כלו רחמיו. ואחר התפללנו תפילת מנחה בבכי וזעקה אחר 'נפילת אפים' וקדיש תתקבל³¹³. פתאום עלתה צעקת הנשים והילדים השמימה, כי ראו כי באו שטופי חרב³¹⁴ ורשעים ואכזרים אין מספר. ופתאום עלו עלינו וכל אחד ממנו נפל(ו) ביד כמה אכזרים. זה רודה וזה מרדה וזה עושה בעברת גרון³¹⁵. ולא הפנו אבות אל בנים מרפיון ידים³¹⁶ ועוללים ויונקים צועקים ולשונם ולשון אימותיהם דבק לחיכם. לעינינו עשקו עמלינו ועוד מכים

³¹⁰ אין לדעת אם נהרג בפרעות, או נפטר ממחלה.

³¹¹ ראו לעיל עמ"ס.....

³¹² על בית כנסת כמקלט בימים של פוגרום, ראו.....

³¹³ נפילת אפיים - קטעי תחנונים לאחר תפילת שמונה-עשרה; קדיש תתקבל שאומר החזן בתום התפילה.

³¹⁴ כינוי גנאי על משקל 'שטופין בז' [מה] [במדבר רבא כ כא]

³¹⁵ זה מכה וזה מצווה להכות. עפ"י תהילים עח מט; ישעיה יג ט.

³¹⁶ אבות לא יכלו לצאת לעזרת ילדיהם.

באכזריות לאמור: הראונו המטמוניות.³¹⁷ ומעת המנחה התחילו לבוא ולשלול ולילה עד הבוקר עד ב' ג' שעות [לאחר הנץ החמה] היו שוללים ורוב הגדוד היו במחנה [בשכונת] היהודים שחשבו אותנו עשירים מכל בני העיר.³¹⁸ ובלילה באור האבוקה חפשו בחורין ובסדקין³¹⁹ ויחפשו חפש מחופש [תהילים סד ז]. וימצאו כל המטמונים לא השאירו שריד.

17. חסיד אומות העולם מגן על בנות ישראל בזמן פוגרום

וכל הנשים נתקבצו למקום אחד, לבית מ[לא] יחזקאל אחי אבי, וברחמי ה' וחמלתו נתן בלב אחד מהגדודים ובא לשמור על הנשים עד הב[ו]קר ולא נגע בהם איש. והאיש הזה, גול מחמד שמו, מזדמן מאת ה' וכל גדוד ולסטים שהיו באים אל הנשים באותו הלילה היה מדבר על לבם ומתחנן להם באמרו: אחי ורעי, למה תריעו על נפשתיכם ותחטאו חטאה גדולה על חינום. כי הנשים האלה לא נשאר להם כלום. גם ביתם וממונם לשוללים, ובאו על נפשתיכם [עפ"י בראשית מט ו]. לכו לבתים וחצרות שמלאים ממון ועושר רב. והיה מדבר כדברים האלה והיה מחזירם לאחור. ועד אור הבוקר היה משתדל בכל נפשו ובעזרת האל יתברך וישועתו, לא שלטו בגופינו רק בממון ועד אור יום ה', י"ט לכסליו [תר"מ – 3.12.1879] ואחר שנים או שלוש שעות³²⁰ נתן ה' רחמים בלב איוב כ'אן והעביר קול כרוז שלא ישללו [יבזזו] עוד והיתה הרווחה. הודו לה' כי טובי, כי לעולם חסדו.

18. איוב ח'אן מובס על-ידי האנגלי בקנדאהר

ויהיה אחרי כן, וישב איוב כ'אן בעיר הראת עד סוף השנה, כי פחד לצאת פן ימרדו עוד אנשי הראת [הצבא] עליו. ובסו, שנת תר"ם קיבץ את כל חיל כאבלי³²¹ והלך לקנדאהר למלחמה ובסוף ניגף לפני חיל אנגליז. ויפלו כל חילו חללים ואיוב כ'אן נמלט במתי מספר³²² וחזר להראת.

תרמ"א – 1881

³¹⁷ מטמוניות במובן של סליק, שבו מסתירים דבר ערך. חידוש לשוני של מולא מתתיה.
³¹⁸ מצאנו לעיל בסעיף יג, שיהודי הראת ממנו חלק מהוצאות המתקפה של איוב ח'אן על קנדאהר. אך לבוזזים לא היה די בכך. הם העריכו שבידי היהודים ממון רב. ואמנם היה בידי היהודים, כפי שמצאנו להלן בסעיף כ: "וכל הממון הטמון במטמוניות הוציאו"
³¹⁹ שאוב מדיני טהרה, לאחר 'שבעה נקיים' נידה ה א.
³²⁰ הביזה נמשכה משעות הערב של יום רביעי ועד שלוש שעות לאחר הזריחה של יום חמישי.
³²¹ הכוחות הצבאיים של השלטון המרכזי בקאבול, שהובאו להראת.
³²² שרידי צבאו [דברים ד ז]. מהראת ברח לפרס. הבריטים העבירו אותו להודו שם היה גימלאי של הראג' הבריטי עד מותו בשנת 1914 ונקבר בפשאואר, כיום בפקיסטן. ראו אנציקלופדיה בריטניקה ערך Ayub Khan.

19. הבריטים ממליכים את עבד אל רחמן ח'אן

ובשנת תרמ"א שלחו ממלכות אנגליז אחרי אבדל רחמאן כ'אן³²³, בן אחי'ו של שיר עלי כ'אן, שברח מפני שיר עלי כ'אן דודו ב' [שתי] פעמים והיה בממלכות רוסיא כמה שנים ושלחו אחריו [הבריטים] והביאוהו למדינת כאבול וזכרת עמהם ברית ומסרו את העיר [קאבול] בידו והלכו להם וימלוך אבדול רחמאן כ'אן על כאבול ועל קנדאהר ועל מזר[י-י שאריף] ועל בלך ושאר מדינות טורקיא³²⁴ ונשאר[ה] הראת לבד[ה] בידי איוב כ'אן.

20. איוב ח'אן מובס על-ידי עבד אל רחמן ח'אן בקנדאהר

ויהי בשנת תרמ"א נתן איוב כ'אן את פניו ללכת פעם שנית על קנדאהר ולהלחם עם [נגד] אבדול רחמן [כ'אן] [בן] דודו³²⁵ והלך והצליח בתחילה וילכוד [ויכבוש] את עיר קנדאהר וכאשר שמע [בן] דודו אבדול רחמן כ'אן שהיה [באותה עת] בכאבול, כי נלכד[ה] קנדאהר, יצא עם חילו על קנדאהר להלחם עם [הגד] איוב כ'אן ולקח את קנדאהר מידו.

21. חילות קורום ח'אן משתלטים על הראת ועשירי היהודים בורחים לכפרים

ובימים האלה בא קורום כ'אן ממדינת מזאר[י שאריף] עם מתי מספר לגבות מס מהדרכים³²⁶ והוא היה מעבדי [תחת חסותו] אבדול רחמן כ'אן וכאשר שמע בדרך כי ילחם כנגדו יעץ בלבו לבוא על הראת ובחודש אלול שנת תרמ"א (1881) בא על הראת ואיוב כ'אן עודנו נלחם בקנדאהר עם [נגד בן] דודו [עבד אל רחמן ח'אן]. וכאשר ראו בני העיר [הראת] כי בא עליהם חיל איוב [קורום ח'אן] נפלה עליהם אימתה ופחד[שמות טו טז] ויצאו מן העיר אנשים ונשים וטף.

ובעונות הרבים בעשרת ימי תשובה³²⁷, נפל פחד ורעדה גם על אחינו בני ישראל ויצאו חשובי [בעלי ממון] עם בני ביתם מן העיר ואחריהם יצאו שהי[ת]ה יכולת בידו ונשאר[ו] [בהראת] עניים ומדולדלים בתוך העיר ותעל צעקת העיר לשמים. ובהגיע יום היפורים היו רוב הקהל בחוץ בכפרים וברחובות [תחת כיפת השמים] בבכיה ובאנחה ופחד ורעדה והנשארים בפנים בתוך העיר כפוף ליבם ובלב נשבר בוכים וצועקים ונאנחים ובהגיע הצום [כיפור] נתקבצו הקהל לבית כנסת אחד, כי לא נשאר מנין לכל בתי הכנסת. וביום הכיפורים כמה פעמים נפל קול רעם ורעש [שמועות שווא] שעכשיו באים גדודים מבחוץ ושוללים ובוזזים. ובחמלת ה' עבר יום הכיפורים ולמחרת רצו כל הנשארים לצאת מהעיר ולא יכלו כי סגרו שערי העיר, ונתקיים הכתוב: מְחוץ תִּשְׁכַּל חֶרֶב וּמִחֲדָרִים אֵימָה (דברים לב כה).

³²³ כאשר עבד אל רחמן ח'אן (1844-1901) התמנה בחסות בריטית לאמיר אפגניסטן (1880-1901), איוב ח'אן, מושל הראת, הסתייג מן המינוי הבריטי של אחיינו וכבש את קנדאהר. לקראת סוף 1881 הובס איוב ח'אן על-ידי עבד אל רחמן ח'אן. איוב ח'אן שחש מפניו חיפש מקלט במשהד שבפרס, שם הוא הסגיר את עצמו לידי סוכן בריטי במשהד והובל להודו שם חי כאסיר מדינה עד למותו ביום 6.4.1914. ראו: Vol I, p.206 Encyclopedia Americana 1956.

³²⁴ השבטים הטורקים העיקריים באפגניסטן הם הקיזילבשים, האוזבקים, הקירגיזים, הטורקמנים וההזארים.

³²⁵ ראה הערה....

³²⁶ שודדי דרכים היו נפוצים באפגניסטן. הם דרשו דמי מעבר. הוא ניצל שעת כושר שאיוב ח'אן וצבאו נעדרו מהראת לרגל מלחמתם בקנדאהר.

³²⁷ עשרת הימים הראשונים של חודש תשרי תרמ"א (6-15.9.1880).

תרמ"ב 2-1881

22. קורום ח'אן משתלט על הראת

ובליל י"ב לחודש תשרי הוא שנת תרמ"ב (5 באוקטובר 1881) ליל ד בשבת [אור ליום רביעי] יצאו מן העיר כל עבדי איוב כ'אן עם הפקיד [המושל], שהפקיד איוב כ'אן בעיר ויצאו גדודים בחצי הלילה ויברחו לנפשם ולמחרצ באו קורום כ'אן עם הגדוד אשר אתו ויבואו לעיר בטח ואין איש שיעמוד לנגדם כי ברחו כולם. ויבוא קורום כ'אן וישב לבטח וימלוך [וימשול] על העיר ויקבלוהו כולם למלך [מושל המחוז] ובחסידי הי"ת [ה' יתברך] וברחמיו ובחמלתו על ישראל גבר חסדו עלינו [עפ"י תהילים קיז ב] בירח האיתנים [חודש תשרי] ונתקבצו כל נפוצותינו מהכפרים ויבואו ברינה לעיר ויעסקו איש בסוכתו בשמחה ובטוב לבב והמלאכה הנעשית בעשרה ימים [של תשרי] נעשית ביום אחד. ובאותו היו בא[ו] לנו ד' מינים [אתרוג, לולב, הדס וערבה] וביום אחד הביאו עצי ערבה לרוב והספיק לכל הקהל והותר [ונותר עודף]. וכל הטמון במטמוניות³²⁸ הוציאו בשמחת חג הקדוש. לא נעשה כחג הזה [עפ"י מלכים ב, כג כב] בשמחה.

23. איוב ח'אן נמלט על נפשו למשהד בפרס

וביום שבת קודש, יום ראשון של חג הסוכות תרמ"ב (8 באוקטובר 1881), הי[ת]ה שמחה וששון ליהודים (עפ"י אסתר ח טז). אין שָׁטָן וְאִין פְּגַע רַע [מלכים א, ה יח]. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. ואיוב ח'אן ניגף מפני אבדל [עבד אל] רח[מן] ויברח עם מתי מספר. ורצה לבוא להראת ובשומעו בדרך כי נלכדה הראת ברח משם למלכות קג'אר³²⁹ עד היום הזה.

תרמ"ה - 1885

24. עלילת דם - היהודים מואשמים בהריגת נער מוסלמי

ובשנת תרמ"ה העלילו הישמעאלים [מוסלמים] עלילת שקר עלינו לאמור, כי אתם הרגתם נער אחד מהישמעאלים, והיינו כולנו בסכנה, עד אשר ריחם ה' על עמו ונתן בלב השר צבא [המושל הצבאי של הראת] והכריז [לתושבי] העיר, שכל מי שידבר עוד בדברים אלה, אני אדרוש מעמו [יבוא על עונשו]. וימצאו גוי אחד שדיבר הדבר הזה ויגזור שר צבא וירכיבו בחמור הפוכה [כשפניו מופנים לזנב החמור] ופניו טוחות [משוחות] בטיט ויעבירוהו בשווקים ויקראו לפניו כָּכָה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ [עפ"י אסתר ו יא] אשר ידבר כדברים האלה ויחדלו הקולות [ההסתה] והיתה הרווחה הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו].

25. נסיון נפל למרד ולכידת המורדים

ובשנת תרמ"ה, בשני בשבת, י"ד לחודש סיון³³⁰ (28 במאי 1885). מרדו אנשי הצבא בשר צבא שלהם ויתיעצו ביניהם להרוג אותו תחילה ואח"כ [ואחר כך] לבזוז ולאכול את שאר העיר. ובבוקר נתקבצו גדת אחד ויקראו קשר [מרד] ועד

³²⁸ נראה שיהודי הראת הצליחו להסתיר את דברי הערך שלהם מעיני הבוזזים.

³²⁹ פרס, שעליה שלטה שושלת קג'אר [1789-1925]. ממשדה הוא הועבר ללאור בהודו (1888) ונפטר בה בשנת 1914.

³³⁰ יום שני הוא י"א בסיון תרמ"ה (25 במאי 1885).

בוא השמש [ערב] היינו בפחד ובסכנה והשם ריחם עלינו, כי אותו הגדוד לא סייעו אותם שאר הגדודים אשר היו בברית עמהם, כי נפל פחד ה' עליהם [עפ"י תהלים קה לח]. ובראות הגדוד ההוא [המורד] כי אין להם עוזר ולא סומך וכי בגדו להם אחיהם, וברחו לנפשם מן העיר. ושלח שר [ה]צבא אחריהם ונלכדו מקצתם והשאר ברחו לכאבול ונפלו ביד אבדול [עבד אל] רחמן כ'אן. והודות לה' וברוך גומל לחייבים טובות [ברכת הגומל].

תרמ"ח – 1888

26. עלילת דם על העדרו של נער מוסלמי

ובשנת תרמ"ח [תרמ"ח] חודש אדר, אחר פורים [פברואר-מארס 1888], העלילו ישמעאלים עלינו כי נאבד מהם נער אחד, אשר ברח מפני אביו והלך לכפרים, והם אמרו כי היהודים גנבוהו להורגו³³¹ ובסוף שלח המלך [מושל המחוז] לחפש את כל בתי היהודים, אולי ימצאו את הנער – חי או מת. והיינו כולנו בסכנת מות – להשמיד, להרוג ולאבד [על-פי אסתר ז ד], חס ושלום. ובחמלת ה' על עמו ישראל, פתאום נמצא הנער [באחד] מהכפרים, ובאו הגויים מהכפר ההוא והעידו ש[ה]נער הזה כמו ה' או ו' [5-6] ימים היה אצלם, [לאחר] שברח מפני אביו, אשר כעס עליו. ונהפכו פני שונאינו כשולי קדרה³³² [עפ"י שבת ל א]. ולולא ה' שהיה לנו אָזִי חַיִּים בְּלַעֲנוּ [תהילים קכד ג]. הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו.

27. יוסף ח'אן מורד בדודו עבד אל רחמן ח'אן

ובסוף שנת תרמ"ח (1888) היו אנשי העיר בסכנה, כאניה בלב ים, כי מרד השר [יוסף, ח'אן] בן אחי אבדול רחמן כ'אן על דודו ויצא עם חילו לעלות על כאבול. ואבדול רחמן כ'אן הלך למזאר[י שאריף] לישב תחתיו.³³³ ואיש בליעל [מתנקש] ירה בחץ [כלי נשק] להרוג את המלך וברחמי הי"ת [ה' יתברך] עבר החץ [הכדור] מעל ראשו וניצול. ונהרג הבליעל, כִּן יֵאבְדוּ כָּל אוֹיְבֵיךָ (שופטים ה לא) וברוך הגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

תר"ן – 1890

28. עלילת דם על העדרה של נערה מוסלמית

ובשנת תר"ן (1890) סוף חודש ניסן [אפריל] העלילו הישמעלים עלינו לאמור, שגנבתם בת אחת ממנו. והיינו שרויים בדאגה ופחד עד למחרת נמצאה אותה הבת שנאבדה שהיתה בבית הגויים ונהפכו פניהם כשולי הקדרה [בושו ונכלמו]. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו.

³³¹ לא מקרה הוא שהעלילה נגד היהודים היתה לפני חג הפסח, כמסורת שונאי ישראל. מקרה זה מצטרף לאמור בסעיפים כד, כו, כח; בן-צבי, מחקרים עמ' 389.

³³² השחירו מבושה.

³³³ כדי למנות מושל חדש על מחוז מזאר-י שאריף במקום המושל המורד יוסף ח'אן

תרנ"ד – 1894

29. 100 ילדים מתים במגיפת אבעבועות

ובשנת התרנ"ד (1894) היה חולי אבעבועות³³⁴ אשר לא היה כמוהו ובעוונותינו מתו כמה ילדי שעשועים³³⁵, קרוב למאה ילדים נאים וטובים ובכללם ובן ב(י)תי (משה ברוך. ונמשך החולי [המגיפה] עד ארבעה חודשים.

30. מגיפת דָּבָר³³⁶

וכל זאת לא שב אף ה' ועוד ידו נטויה [עפ"י ישעיהו ט טז], כי בשנה הזאת בחודש שבט סדר משפטים³³⁷, בא משטמה³³⁸ והיה דָּבָר בעיר, בר מינן [חוץ מאיתנו] עד משך שלושה חדשים ויותר. ומתו כמה וכמה מן האומות בכפרים ובעיר עד אין מספר. אבל גברו רחמי ה' עלינו מאוד כי בהתחיל הדָּבָר בשבוע הראשון מתו שלוש נשים מהיהודים ואשה אחת מתה בחול המועד של פסח [תרנ"ד] (22-26.4.1894) ואשה אחת בי"ח אייר [ל"ג בעומר תרנ"ד] (24.5.1894). וחוף מחמש נשים אלו לא מתו מבני עמ(י)נו מחמת הדָּבָר.³³⁹ הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. יהי רצון שלא יסיר אהבתו וחמלתו ממנו וישלח רפואה לכל חולי עמו ישראל ויגאלנו במהרה בימינו גאולה שלימה אי"ר [אמן יהי רצון].

אוי לנו על שְׁבָרֵי נַחְלָה מִכְּתִי [עפ"י ירמיהו י יט] כי נתפשט[ה] המגיפה בכל ארצות ובמדינת מזור [Marv]³⁴⁰ נפטר חתני הבחור הנחמד, ישר ונאמן ות"ח [תלמיד חכם] ועניו יצחק בן משה א"ה נ"ע [אוהב ה', נוחו עדן] וגם היה בן אחותי,³⁴¹ אלמנה עניה סוערה [עפ"י ישעיהו נד א], שנשארו לה שלושה בנים יתומים קטנים מבעלה, וגם בעלה משה נ"ע מת במגיפה במ[א]ימנה³⁴² שנת התרל"ב (1872-1871) והוא בן ל' שנים ואחותי גדלה היתומים בדוחק ובצער עד גדלם ובזה השנה התרנ"ב מת אחד מהם (1892-1891), בחור בן עשרים

³³⁴ על פרשה של תמותה מאבעבועות, אנו מוצאים תיאור ביומנו של אברהמוב. בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20 שמענו באפגניסטן על החיסון של לואי פסטר, אולם הם השתמשו בנגיפים חיים שהוצאו מגופו של חולה והדביקו ילדים בריאים דמצאו את מותם. אברהמוב מחסן כראוי את תלמידיו ומציל את חייהם.

³³⁵ כוונתו לילדי יהודים, לפי ירמיהו (לא, כ): הֲבֵן יִקִּיר לִי אֶפְרַיִם אִם יִלְדֵי שְׁעֵשְׁעִים.

³³⁶ דָּבָר הוא כינוי כולל למגיפות. בצד האבעבועות השחורות הייתה גם מגיפת כולירה ועוד.

³³⁷ שנה מעוברת. פרשת משפטים קוראים בין כ"ד בשבט – א' באדר א [31 בינואר – 7 בפברואר 1894].

³³⁸ כוונתו לימים רעים של מגיפה, שבאו בגלל חרון אף אלוהים

³³⁹ למרות פטירתן של חמש נשים הוא כותב 'גברו רחמי ה' עלינו מאוד'. לאורך הכרוניקה הוא לא מציין את הולדת בנותיו, ארבע במספר. הוא לא מזכיר את שמותיהן גם במבוא לספרו 'עונג לשבת'.

³⁴⁰ בעיר העתיקה הזאת ישבו יהודים כבר במאה השמינית. במאה התשע-עשרה סחרו שם מאנוסי משהד ומיהודי הראת ובוכרה וכן כמה אשכנזים ששירתו בצבא הרוסי. ראו ניימרק, עמ' כא-קב.

³⁴¹ עדות לנישואי קרובים.

³⁴² טרגדיה משפחתית: מתו הבעל משה (בעיר מימאנה) ובנו יצחק (בעיר מרב). מולא מתתיה שכל את גיסו ואת בן אחותו. על מאימנה ראו לעיל, הערה 249. עולי הרגל למכה היו בין מפיצי הכולרה, שגבתה חיים רבים.

שנה, שנרמס תחת עגלה של אש³⁴³ בחג הסוכות. וסוף השנה בחודש אב מת יצחק הנזכר בן כ"ז שנה ונשארה כלתו אלמנה ואמו עניה סוערה לא נוחמה.³⁴⁴ כְּלוּ בְדַמְעוֹת עֵינַי, חֲמַרְמוּ מַעֵי--נִשְׁפָּךְ לְאָרֶץ כְּבִדִי, עַל-שֶׁבַר בֵּת-עַמִּי (איכה ב' יא). י"ר [יהי רצון] ירחם עלינו ה' ויאמר לצרותינו ד', ויגאלנו גאולה שלימה בב"א [במהרה בימינו אמן].

תרנ"ג - 1892

31. נער יהודי ידה אבן בנער גוי והקהילה בחרדה

ובשנת התרנ"ג (1892) נעשה נס גדול לבני עמנו כי נער אחד, בנו של שלום הראתי, הכה באבן לנער גוי ונפצע חוטמו [של הנער המוסלמי] ויצא ממנו דם הרבה ונפל למשכב ולא היה יכול לאכל מחמת המכה. והנער היה בנו של חוסיין, שהיה בידו מרחץ של ישראל באריסות. והנער היה קרוב למות והיינו כולנו בפחד ובדאגה עד שריחם ה' עלינו ונרפא הנער מחוליו [פציעתו]. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. והמעשה היה קרוב לימי חנוכה, שנת התרנ"ג לפ"ק [לפרט קטן³⁴⁵ - בשליש הראשון של דצמבר 1892].

תרנ"ג - 1892

32. פרשת התאסלמותו של יצחק נעמת ומותו

ובשנת התרנ"ז (1897), אחר שבועות, הלך יצחק נעמת והמיר דתו³⁴⁶ ורצו ישמע[א]לים להוליך אשתו ובניו לדתיהם [לאסלם את משפחתו] והוציאו הקהל הוצאות ושוחד והיציולום. ובסוף חודש תמוז [התרנ"ז] היה יצחק הנזכר יחידי בבית ובאו עליו גנבים ולסטים והכוהו ופצעו את ראשו והוליכו כל ממנו [שדדו את רכושו]. ובשומענו שמועה הזאת נבהלו ידינו [רפו ידיהם - עפ"י תהילים ו ג] ונפל פחד ורעדה בכל הקהל, שמא יעלילו עלינו הישמעאלים, אמור: אתם הרגתם את המומר. ויצחק היה נרדם [חסר הכרה] ולא יכול לאכול ולא לדבר. ובסוף ה' [חמישה] ימים מת, ביום ד, כ"ח לחוש תמוז התרנ"ז (8.7.1897). והגויים בעצמם באו ורחצוהו [טהרת המת] ויקברוהו ולא עזבוהו ביד היהודים, לפי שהיה מומר.³⁴⁷

³⁴³ 'עגלה של אש' כוונתו לרכבת קיטור המוסקת בעצים. פרשה זו השאירה בו את רישומה והוא מזכיר אותה להלן, הערה... מאורע זה אירע מחוץ לאפגניסטן, שלא היו בה רכבות.

³⁴⁴ אלמנות, גם צעירות מאוד, לא יכלו לשוב ולהתחתן ועל כן לא היתה להן משענת כלכלית לפרנס את עצמן ואת ילדיהן.

³⁴⁵ מולא מתתיה מדגיש את קרבת חנוכה משום הנס. בשל, שמא יעלילו עלינו הישמעאלים, לאמור: אתם היתנו של אבי הנער, המפעיל של בית המרחץ של היהודים, יש להניח שהוא לא עורר מהומות כדי לא להפסיד את פרנסתו.

³⁴⁶ גרג'י אינו מביא את הרקע למעשה. פנחס נעמד, קרוב משפחתו של המומר, הביא את גירסת המשפחה: יצחק נעמת עסק בסחר עתיקות בעיר הראת. כלי כסף שמכר נתגלה כמצופה כסף. המוסלמי תבע את כספו וסורב ובמריבה בנפלה ביניהם, נאשם יצחק בהריגת המוסלמי. כדי להימנע מהוצאה להורג או תשלום כופר נפש הוא המיר את דתו ונחשב לאדם חדש. ראו: יהושע, מנדחי ישראל עמ' 355-356.

³⁴⁷ לפי עדותו של פנחס נעמד: יצחק נעמת בא בחשאי לבית משפחתו ביום הכיפורים וביקש להתפלל, מוסלמים שראו אותו הלשינו עליו וקנאים מוסלמים הרגו אותו בזמן התפילה. באשר

והשי"ת [וה' יתברך] ברוב חסדיו חתם וסתם פי הגויים ולא העלילו ולא נגעו בנו. יהיה רצון שלא יסור אהבתו וחמלתו מעלינו. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו.

נכתב עש"ק (ערב שבת קודש) ער"ח [ערב ראש חודש] אלול מבורך התרנ"ז (27.8.1897).

תר"ס – 1900

33. היהודים מואשמים בחטיפת ילדה מוסלימית

ובשנת התר"ס, כ"ח לחדש תמוז (25.7.1900) לעת ערב נכנסה תינוקת [ילדה]³⁴⁸ אחת גויה לחצר היהודים והיתה זורקת אבנים לבני הבית והאשה בעלת הבית רדפה אחריה להכותה וברחה התינוקת הגויה, הולכת וצועקת לחוץ, באומרה שהיהודים היו רוצים לתפוס אותי וכמה מהגויים, רשעים, בראותם שהגויה צועקת ויוצאת מחצר היהודים אמרו ביניהם: שהיהודים רוצים להורגה. ונתקבצו קיבוץ גדול [והתקהלו רבים] וכל (ה)יהודי שהיו פוגעים [פוגשים] בו היו מכים אותו מכת מות כמעט. היו רוציים לסקול לכל ישראל שפגעו בו ושנים ושל[ו]ן שה ישראלים הנמצאים לשכונת חצר [בשכנותם] תפסו והכניסו לבית הסוהר. וכל הקהל היה בסכנה. לולא ה' שהיה לנו ונתן בלב השרים והשופטים לדוננו לכף זכות, באמרם: 'לא כנים הדברים', כי כמה פעמים העלילו עלילות שקרים ליהודים מחמת שנאתם, על לא חמס [עוול] בכפם. גם זה הבל ושקר והשם סגר פי המלשינים ולא נאמנו דבריהם. י"ר [יהי רצון] שלא יסור אהבת ה' וחמלתו מעלינו [עפ"י ישעיהו סג ט] מעלינו ומעל כל עמו ישראל ויגאלי(נו) גאולה שלימה אי"ר [אמן יהי רצון].

נכתב עש"ק [ערב שבת קודש], ח' לכסליו סדר 'לולי אלהי אבי אלהי אברהם ופחד יצחק ה'יה ל'. שנת התרס"א (5.12.1901).

תרס"ב-תרס"ג – 1901-1903

34. רעב כבד בשל פגעי טבע

ובשנת התרס"ג (1903) היה רעב גדול ויוקר השערים. ויום שבת ק[ו]דש, י"ב לח[ו]דש אייר (9.5.1903), שעת המנחה, בא גשם גדול וברד³⁴⁹ ונשברו התבואות והאילנות ולולי שהיה שעת רצון לא היה נשאר פליטה בעיר. ה' יצילנו אי"ר [אמן, יהי רצון].

שנת התרס"ב [1901] טו"ב [י"ז] לחודש תשרי (30.9.1901) מת אמיר אבדול [עבד אל] רח[מן] כ'אן ומלך חביב כ'אן.³⁵⁰

ובשנה ההיא מת המר[וחם] שמואל כהן מיתת פתאומית ד"ך [כ"ד] לח[ו]דש תשרי [7.10.1901]. תנצב"ה [תהי נשמתו צרורה בצרור החיים].

לקבורתו, סוכם עם המוסלמים שייקבר בקבר מבודד, שאינו מוסלמי או יהודי. בנו שעלה לארץ העלה את עצמות אביו והביאם לקבורה על הר הזיתים. ראו: מנדחי ישראל, עמ' 366.
³⁴⁸ ילדה לפי מקורות חז"ל: "מעשה בתינוקת שירדה למלאות מים מן המעין" (כתובות א י); "תינוקת שהביאה [שצמחו לה] שתי שערות [בערוה, המסמנות בגרות] [נידה ו יא].
³⁴⁹ אפגניסטן ידועה בסערות של גשמים, ברד ושיטפונות (טופאן), שגורמים להרס ולאבדן מאות חיי אדם.

³⁵⁰ האמיר חביב אללה ח'אן (1872-1919). מלך בין השנים 1901-1919. התנגד למאבק נגד הבריטים ובגיל 46 נרצח בהתנקשות פוליטית. אחריו מלך בנו אמאן אללה ח'אן.

'קורות זמנים'

חלק שלישי: מאורעות אישיים

תר"ה – 1844

ראיתי לכתוב קצת מאורעות שיש בזכרוני³⁵¹, לזכור חסדי ה' ולהודות לו ולברכו. צעיר מתתיה בן כח"ר [כבוד חכם רבי] מרדכי נ"ע [נוחו עדן]. היום יום ב בשבת [שני] ר"ח [ראש חודש אדר סדר 'ועשית מנורת זה"ב נתאנ"ב לפ"ק] [לפרט קטן]. בהנ"ו עמ"י עש"ו [בשם ה' נעשה ונצליח. עזרי מעם יהוה עשה שמים וארץ]. בס"ד [בסיעתא דשמיא, בעזרת ה'].

יום מולדתי [הולדתי], ליל שבת ק[ו]דש, כ"ו לח[ו]דש כסליו, יום ב' דחנוכה שנת תר"ה לפ"ק [לפרט קטן] (7.12.1844), סימן 'הת"ר הת"ר' 'יוצר בראשית'.³⁵²

ועיר מולדתי [הולדתי] פה במדינת הראת יע"א [יגן עליה אלוהים] ונולדתי שנה שביעי[ת]מח[ו]רבן בני עמנו במשהד.³⁵³

תרי"ז-תרי"ט (1857-1859)

וכשהגלו את היהודים מכאן למדינת משהד שנת תרי"ז [1857]³⁵⁴ ואני בן י"ב שנה והייתי בתוך הגולה [עפ"י יחזקאל א, א]. ובחסדי ה' חזרנו לכאן [העיר

³⁵¹ נראה שהדברים, לפחות בחלקם, נכתבו במבט לאחור.

³⁵² פעמיים הת"ר בגימטריא = 1210; 'יוצר בראשית בגימטריא = 1219.

³⁵³ הפוגרום והאניסות במשהד היו בשנת 1839.

³⁵⁴ על ההגלייה, ראו חלק שני של הכרוניקה של גרג', סעיף ה.

הראת] שנת תרי"ט [1859] ואני בן י"ד שנה. ויצאתי מכאן ללכת לתורכסתאן³⁵⁵ לסחורה בהיותי בן טו"ב שנים, שנת תרכ"ב וסימן בְּרֶכֶת ה' היא תַעֲשִיר [משלי י [ב] וַיִּתֵּן לָךְ אֶת בְּרֶכֶת אֲבֹרָהם [בראשית כח ד]³⁵⁶

ובשנה ההיא לאחר ב' [שני] ח[ו]ן דשים ליציאתי [לטורקיסטן] בא דוסת מחמד כ'אן מלך כאב[ו]ל על הראת ויביאה במצור עד שלכדה בסוף עשרה ח[ו]ן דשים.

תרכ"ב-תרכ"ז – 1862-1867

יצאתי מכאן [הראת, ביום] טו"ב [י"ז] לחודש סיון שנת תרכ"ב [1862] על סוסים [עפ"י חבקוק ג ח] והלכתי לפנג'דה³⁵⁷ והלכתי לשברקאן³⁵⁸ אצל אחי אבי אבי א[דוני] נ"ע [נוחו עדן] והייתי שם משך ד' שנים וד' ח[ו]ן דשים.

ויצאתי משם לב[ו]ן א להראת עיר מולדתי [ביום] ראש חודש אדר ב' התרכ"ז [7-8.3.1867] וסימן בְּרֶגֶז רַחֵם וְתִזְכֹּר [חבקוק ג ב].³⁵⁹

מולדתי ומאורעותי [ה] צעיר מתתיה בן כח"ר [כבוד חכם רבי] מרדכי גרג'י נ"ע [נוחו עדן].

ובמשך השנים שהייתי בשברגאן כמה תלאות עברו עלי. מכולם היצילני השי"ת [ה' יתברך] בחסדו הגדול ובחמלתו וברחמיו על כל מעשיו.

תרכ"ה-תרכ"ז – 1865-1869

בשנת התרכ"ה [1865], עש"ק [רב שבת קודש] חול המועד של פסח, אחר חצות, נרעשה הארץ רעש גדול ברמין ונהרסו הבתים, המדריגות ומו מן הגויים קרוב לת"ק [חמש מאות] נפשות וַתַּעַל שְׁוַעַת הָעִיר הַשְּׁמַיִם [שמואל א, ה יב] ו[מ] בני עמנו מת משיח בן מ[ולא] יוסף בצל נ"ע והוכרחנו לצאת מן העיר לחוץ וישבנו חוץ לעיר בכפרים עד שֶׁךְ חֲמַת הַמֶּלֶךְ [אסתר ב א], מלכו של עולם, כי היה הרעש ביום ובלילה עד ו' ח[ו]ן דשים ועוד בסירוגין עד סוף י"ח ח[ו]ן דשים. ביום ראש השנה [תרכ"ו-1865.9.21-22] גם כן נרעש רעש גדול, אבל לא היה ח[ו]ן רבן באלו האחרונות, חוץ מפעם ראשון, שהיה בפסח ובחסידי ה' ניצולנו וחינו. הודו לה' כי טוב כל"ח [כי לעולם חסדו].

מקור ב

ואני יצאתי מעיר הראת שנת התרכ"ב (1862) והלכתי לעסק משא ומתן לשברקאן, עיר קטנה, ובשנת התרכ"ה (1865) היה שם רעש גדול עש"ק ח"ה [ערב שבת חול המועד] פסח ונפלו כל הבתים והחומות ומתו קרוב

³⁵⁵ טורקסטן (או טורקיסטן) הוא אזור במרכז אסיה, אשר מאוכלס ברובו בעמים טורקיים הדוברים ניבים שונים של השפה הטורקית. חלקו נכבש על-ידי הצאר הרוסי בשנת 1865 ובירתה הכלכלית של טורקיסטן הרוסית הייתה טשקנט.

³⁵⁶ תרכ"ב=622, כמניין ברכ"ת=622.

³⁵⁷ פנג'דה [Pandjdi], שמשמעו המילולי 'חמישה כפרים'. הנוסע ניימרק (עמ' קב), שסייר באזור 20 שנה לאחר מכן, מצא יהודים הראתים באזור טורקיסטן, בקהילות של גברים ביישובים: Marv, Yolotan, Pandjdi. בגירסה ב' להלן מציין גרג'י כי שהו במקום 21 סוחרים יהודים.

³⁵⁸ Sheberghan ממוקמת לאורך גדות הנהר סרי-פול, 390 ק"מ צפון-מערבית לבירה קאבול על כביש הטבעת הראשי הלאומי המחבר את קאבול, קנדהאר, הראת, מזאר-י שריף, שברגאן, ע'זני, מאימנה.

³⁵⁹ תזכ"ר בכתיב חסר כמניין תרכ"ז (1867).

לת"ק [חמש מאות] נפשות מהגויים ומבני ישראל [לא] מת איש אחד מפני שלא היינו שם כי אם כ"א [21] אנשים וכמה נסים נעשו לנו ועלי גברורחמיו וחסדיו [של ה'], שחצי שעה קודם הרעש הייתי יושב בחנות שהיה רחוק מהאוויר [שטח פתוח] הרבה. ונתן ה' ללבי והלכתי לביהכ"נ [לבית-הכנסת] ללמוד. בביאת הרעש הייתי קרוב לחצר ותכף יצאתי לחצר. ואם הייתי נשאר בחנות לא הייתי נ[י]צול מהמוות והגין עלי זכות התורה הקדושה. ושנת ה'תרכ"ז (1867) חזרתי לעיר הראת.

וגם בהיותי בשברקאן בא פייז מחמד כ'אן, מלך אווקאן [אפגניסטן]³⁶⁰ על חכים כ'אן³⁶¹, שר העיר [מושל] שברקאן, על שמרד בו. ולכדו את העיר ושללו ובזזו את כל העיר ופייז מחמד כ'אן היה איש חסד מאד והחזיר את השלל לאנשי העיר ובחסדו [של הקדוש ברוך הוא] ית[ברך] ניצולנו מחרב ומשבי ומביזה ולא נפקד ממנו איש. הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו].

ובבואי לשברקאן בימים ראשונים נחליתי חולי קדחת, חולי כבד [קשה], והשם, הרופא חולים, ריפא אותי. הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו].

תרכ"ז-תרכ"ט – 1867-1869

ובשנת תרכ"ז [1867] יצאתי ממדינת שברקאן והלכתי למיימנה³⁶² [ב]יום ג לח[ו]ן דש אדר ב' הייתי שם טו"ב [17] ימים ויצאתי ממיימנה [ב]יום עשרים לאדר [ב] (27 במארס 1867) ובאתי לחיים ושלום [ב]יום ראש חודש ניסן, 'שבת הח[ו]ן דש'³⁶³ לגאזר גאה³⁶⁴ ונכנסתי למחרתו לעיר [הראת] לחיים ולשלום. הודו לה' כי טוב כל"ח [כי לעולם חסדו].

ונכנסתי לחופה בס"ד [בסיעתא דשמיא – בעזרת ה'] ח[ו]ן דש מנחם [אב], א"ך [כ"א] טוב לישראל [תהילים יג א] שנת ה'תרכ"ז וסימין אל תתקַר לנו עֹונת ראשֵׁנים [תהילים עט ח].³⁶⁵

ושנת תרכ"ח [1868] נולדה לי בת ומתה לאחר שלושה ימים.³⁶⁶

ושנת ה'תרכ"ט נולד יוסף בני ו' לח[ו]ן דש תמוז (7.7.1869) השם ישמריהו.³⁶⁷

תר"ל – 1870

³⁶⁰ סרדאר [מפקד הצבא] חאג'י פאיז מוחמד חאן זיקריה (1972-1972), בן לשושלת המלוכותית האפגנית, פוליטיקאי, דיפלומט, משורר וסופר. ראו: L.W. Adamec, *Historical Ditionary of Afghanistan, Maryland 2012, p.459*.

³⁶¹ חכים ח'אן, מושל Shebarghan, בדומה למושלים של Akche, Maimana ו-Andkhoy, ניסן, בחסות אמיר בוכארה, למרוד בשלטון האפגני, אולם האפגנים גברו עליהם. חכים כ'אן, שהבין לאן נושבת הרוח, חזר בו, הבטיח נאמנות לממשל האפגני והושב על כנו.

³⁶² ראו הערה....

³⁶³ השבת הסמוכה לראש חודש ניסן.

³⁶⁴ Gazar Gah, אתר קדוש מהמאה ה-11, המוקדש לקדוש ולמשורר הסופי Khoja Abdullah Ansari, כיום בפרבריה הצפוניים של הראת.

³⁶⁵ תזכ"ר – שנת תרכ"ז. החתונה נערכה ביום חמישי [סגולה נגד עין רעה], כ"א במנחם אב ה'תרכ"ז

(1867.8.22), בהיותו בן 22 שנים. גיל מאוחר יחסית למקובל. ראו ספרי: מנדחי ישראל, עמ' 425-392.

³⁶⁶ לגר'ג'י נולדו ששה בנים וארבע בנות. שלושה בנים ובת מתו במחלות שונות. על תמותת תינוקות באפגניסטן, על תמותת תינוקות וילדים באפגניסטן ראו 'בספרי: מנדחי ישראל, עמ' 355-364.

³⁶⁷ לימים מולא יוסף מלמד גר'ג'. ראו עליו:

ובשנת התר"ל (1870) היה רעב וגם בא[ה] העיר במצור בשנה שלאחריו וט"ו לחודש אייר תרל"א נלכדה היר ביום שבת קודש ושללו ובזזו את כל העיר ובחסדו יתברך הצילנו וכבר כתבתי בארוכה מאורעות העיר ומאורעות הציבור בקונטרס בפני עצמו. ועכשיו לא באתי לכתוב אלא תולדות ומאורעות שלי לבדי וחסדי ה' גברו על³⁶⁸.

תרל"ב – 1872

וב[שנת תרל"ב נולד לי בן [ב]יום שבת ק[ו]דש, ב' בסיוון, ובעונות הרבים מת בשבת שלאחריו בן ח' ימים ביום בריתו.³⁶⁹, ר' [יהי רצון] שיהיה לי כ[רה בעוה"ז [בעולם הזה] ובעולם הבא. אי"ר [אמן יהי רצון].

תרל"ה – 1875

ובשנת התרל"ה ו' לח[ו]ן דש שבט (12.1.1875) נולד יחזקאל בני³⁷⁰, ה' ישמרהו. אי"ר [אמן יהי רצון]. ובימים ההם הי[ת]ה מְהוּמָה וּמְבוּסָה³⁷¹ [עפ"י ישעיהו כב ה] וטירוף ובלבול. וכבר כתבתי ענייניהם בפרטות באורך במאורעות הציבור והשם היצילנו בחסדיו.

תר"מ – 1880

וגם בשנת התר"ם היו מהומות רבות³⁷² וכבר כתבתי באורך, ובחסדו י"ת [יתברך] ניצולנו.

תרמ"ב – 1882

ובשנת התרמ"ב נולד אשר בני, א' בשבת [ראשון], ב' לח[ו]ן דש שבט [22.1.1882]. השם ישמיהו אמן.

תרמ"ד – 1884

ובשנת התרמ"ד, ח[ו]ן דש אב, נפלתי בחולי גדול.³⁷³ השם ברחמיו שלח לי רפואה הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו].

תרמ"ה – 1885

ובשנת התרמ"ה נפלה עטרת ראשי ונפטר מור [מורי ורבי] אבי מ[ו]לא [מרדכי]. י"ט לחודש אייר, ד"ל לעומר (4.5.1885).³⁷⁴ תנצב"ה [תהי נשמתו צרורה בצרור החיים]. נשמתו בגן אלהים. אי"ר [אמן יהי רצון].

³⁶⁸ בחלק השני של 'קורות זמנים' הוא מתארך בשנת התרל"א (1871) את הרעב, כנראה בעקבות בצורת, ואת המצור ששם על הראת המורד במלכות יעקוב ח'אן. כאן הוא מקדים את האירועים בשנה.

³⁶⁹ לא נדע אם התינוק מת כתוצאה מכריתה לא נכונה בברית, שגרמה לשטפי דם שהביאו לפטירת התינוק. ראו יומנו של נפתלי אברהמוב, להלן עמ'.....
³⁷⁰ לימים: מולא יחזקאל גרג'י. ראו עליו.....קורות זמנים, חלק שני, סעיף, עמ'
³⁷¹ אי-סדר, תבוסה ובלבול. אנדרלמוסיה. ראה לעיל סעיף ח'.

³⁷² ראו סעיף יד, לעיל עמ'..... יהודי הראת מממנים את המתקפה של איוב ח'אן נגד הבריטים.

³⁷³ בבואו לשיברגאן בשנת 1862 חלה 'חולי קדחת'.

³⁷⁴ מולא מרדכי אבי המחבר, שהיה גם המחנך המובהק של בנו, נולד במשהד, שם נאנס לאסלאם ולאחר שנה הגיע עם פליטים נוספים לעיר הראת ובה חזר ליהדות גלויה. הוא נמנה על הגולים שהוגלו לפאתי משהד לבאב קודראת (1856-1859). בראש פירוש לתהילים 'עדות ביהוסף' מאת נכדו מולא יוסף מלמד גרג'י מובא פיוט שסימנו 'מרדכי חזק', הפותח במילים "מלך מרום בגובה רום".

ובשנה ההיא³⁷⁵ נולד ישראל בני, ערב פסח אחר חצות (י"ד בניסן תרמ"ה – 30.3.1885), ל"ה ימים קודם פטירת מור אבי. השם ישמריהו. אמן.

תרמ"ז – 1887

חייל אפגאני פוצע את מולא מתתיה גרג'י

ובשנת התרמ"ז (1887) עש"ק [ערב שבת קודש³⁷⁶], יצאתי מן העיר [הראת] לטייל שעה אחת עם הקטנים ועם א[חד] יוסף בן מ[ולא] אלישע כהן נ"ע [נוחו עדן] וישבנו זה עם זה, סמוך לתעלת הבריכה,³⁷⁷ הנקרא[ת] 'מיר סלאם אלאה'. ופתאום בא עלי איש חיל אחד, אשר בא לו רוח רעה מאת ה', ונטל אבן אחת והגביהו והשליך בכח עלי ואני נרדמתי [איבד את הכרתו] ונפלתי לארץ ותיכף עוד הגביה אבן אחד והכהו על ראשי ונבקע ראשי ויצא דם הרבה.

ומכל זה לא נרגשתי [חשתי], כי הייתי נרדם ונפול לארץ. ועוד הוציא הרשע החנית שלו ורצון להכות עד שהזמין השם שר אחד עם עבדיו, ובשמעם צעקת יוסף³⁷⁸ וצעקת הילדים באו ותפשו את הרשע והוליכוהו לעיר לפי שר צבא ונתנוהו בבית הסוהר. ואותי לקחוני שנים ושלושה מקרובינו ותפשו תחת אצילי ידי והביאוני לבית ונפלתי ולא הייתי יודע אם הוא יום או לילה. ואח"ך [ואחר-כך] בעת חשיכה, בעת הדלקת נר של שבת ק[ודש] היקאתי הרבה עד שנבהלו כולם והייתי קרוב למיתה יותר מן החיים. ולא הרגשתי כלום עד חצות ליל שבת ק[ודש], ואח"ך [ואחר כך] בחסדי ה' היקצתי מתרדמתי והרגשתי מעט מעט בצערי [חזר להכרה וחש טוב יותר]. ושר צבא, גם כן איש חסד הוא, בראותו העניין הזה נכמרו רחמיו עלי ושלח ב' [שני] רופאים מומחים ומינה אותם לבוא אצלי בב[ו] וקר ובערב ולבקר אותי בטוב וליתן לי תחבושת ורטיה עד לרפאת [ריפוי] המכה. ובחסדו יתברך ויתעלה, עלה רפואה למכתו והתחיל הפצע להתרפאות מעט מעט, עד שנתרפא כבתחילה. ובחסדו י"ת [יתברך] שגברה עלי, נתחזקתי עד חג הפסח ההוא במשך חודש אחד ולא נשאר שום רושם [סימן] מן המכה ההיא. וברוך הגומל לחייבים טובות. י"ר [יהי רצון] שלא יסיר אהבתו וחמלתו מעלינו מו"ע א"י [מעתה ועד עולם, אמן יהי רצון].

מקור ב'

ובשנת התרמ"ז (1887) יום עש"ק [ערב שבת קודש], יום ב' של פורים [שושן פורים – 11.3.1887], הלכנו לחוץ לעיר וישבנו במקום א[חד], ופתאום א[חד] מאנשי חיל שנכנס בו רוח שיטות [שטות] ולקח אבן והשליך על ראשי ונפצע ראשי מב' [משני] מקומות ויצא דם הרבה. ואני נתעלפתי ונרדמתי [איבד הכרה] ובטלו ממני הרגשות והוליכוני לעיר והייתי נרדם עד חצות ליל ש"ק [שבת קודש] ואח"ך [ואחר-כך] נתעוררתי וסיפרו לי כל הבא עלי. ובחסדי ה' ורחמיו נתן בלב השר [מפקד הצבא] ופקד עלי ב' [שני] רופאים והיו באים ערב [ב] וקר, לעשות רפואה ותחבושת. ובחג הפסח עלה רפואה למכתי. הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו].

³⁷⁵ המחבר לא תמיד כתב את דבריו בסדר כרונולוגי. הוא נזכר שלא הזכיר את הולדתו של בנו ישראל. ישראל נפטר בגיל 8 שנים. ראו עליו להלן, עמ' וכן בספר מנדחי ישראל, בפרק 'תמותות תינוקות וילדים באפגאניסטאן, עמ'

³⁷⁶ לפי מקור ב', שושן פורים, 11.3.1887.

³⁷⁷ המורה נפתלי אברהמוף, כותב ביומנו כי בערים קאבול, קנדהאר והראת מצויות 10-12 בריכות פתוחות בגודל 30X30 מ"ר, המשמשות קן לאלפי צפרדעים, המהנים את האפגנים בקרקוריהם. ראה עמ'

³⁷⁸ הוא יוסף בן מולא אלישע כהן, הנזכר קודם.

וגם בשנה ההיא שנת התרמ"ז, אחר חג השבועות (סוף חודש מאי 1887), בא עלי חולי משונה והיו מתנענעים כל איברי [צמרמורות] וכל הרופאים לא הכירו החולי³⁷⁹ וה' ברחמיו שלח לי רפואה שלמה. הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו].

ובשנה ההיא התרמ"ז (1887), מרדו אנשי החיילים של שר צבאם [מפקד הצבא] ובי"ד לח[ו]ן דש סיוון נתקבצו כולם והלכו אליו לתופשו ולהורגו והשם הפר עצתם והשיב גמולם אליהם. מהם נפלו בחרב והנשארים ברחו וכשלו ונפלו [עפ"י תהילים כז ב]. וכבר כתבתי ענין זה בכלל מאורעות ציבורא.³⁸⁰

תרמ"ח – 1888

שנת תרמ"ח, ט' לח[ו]ן דש אילול, נכנס יוסף בני לחופה.³⁸¹ ה' ירים מזלם ויצליחו בבנים ובבנות אי"ר [אמן יהי רצון].

תרמ"ט – 1889

ושנת התרמ"ט, ג' לחודש כסליו (7.11.1888), נולד לי בן וקראתי שמו לשם מור [מורי ורבי] אבי³⁸² והיה ילד שעשועים יקר ונעים ובעוונות הרבים בא חולי אבעבועות³⁸³ בעיר [הראת], בזה השנה התרנ"ב (1892). ובעוונות מתו קרוב למאה ילדים וגם מת ילד שעשועים משה ברוך, בן בתי, בליל ראשון של סוכות שחל בשבת. ולאחר טו"ב ימים מת הבן יקר לי אבא.³⁸⁴ [ב]ליל שלישי, ב' לח[ו]ן דש חשוון (3.11.1891). י"ר [יהי רצון] השם ירחם עלינו.

ואחר אבעבועות בא חולי הנקרא 'סייא סלפה' [siyo solfeh]³⁸⁵ בלשונינו, ומתו באותו חולי כמה ילדים בעוונותינו. ואחריו בא חולי כאב ראש וגוף לרוב בני אדם.

ובשנה ההיא התרנ"ב, סוף ח[ו]ן דש שבט, סדר משפטים (21-27.2.1892) בא משפט ה' בעיר [הראת] – מכת דָּבָר, בר מינן [חוץ מאיתנו] ועדיין לא שב חרון אפו וידו נטויה [עפ"י ישעיהו ה כה]. י"ר [יהי רצון] שיתמלא רחמים עלינו ויאמר

³⁷⁹ לדעתו של ד"ר י' קוטק, מומחה לתולדות הרפואה, מולא מתתיה גרג'י סבל מצמרמורות עקב הצטננות קשה.

³⁸⁰ ציבורא [ציבור] עפ"י ירושלמי ברכות דף יא. מאחורי הקלעים של המאבק באפגניסטן עמדו המעצמות בריטניה ורוסיה במסגרת 'המשחק הגדול' (The Great Game). אפגניסטן הייתה מדינת חיץ בין רוסיה האסייתית לבין הודו הבריטית. הודעה של רויטר מבומביי מ-1.6.1887 מדווחת שהמורדים הביסו את חיילי האמיר בהראת.

³⁸¹ בנו יוסף נולד ביום ו' לחודש תמוז תרכ"ט (7.7.1869) והתחתן ביום שלישי [פעמיים כי טוב] ט' באלול תרמ"ח (6.9.1888).

³⁸² קרא לו על שם אביו מולא מרדכי גרג'י, שנפטר ביום י"ט לחודש אדר תרמ"ה (6.3.1885).
³⁸³ אבעבועות שחורות (varida), המעלה אבעבועות-מוגלה אדמדמות שחורות, הגורמות להרעלת דם כללית ודלקת ריאות. מחלה זאת עד לחיסון של אדווארד ג'נר (1798) גרמה לתמותה גדולה גם בארצות המערב. המחלה הזאת הייתה אחת הגורמים הקטלניים בקרב יהודי אפגניסטן שפגעה בריבויים הטבעי. באותה שנה (תרנ"ב – 1892) מתו 100 ילדים יהודים. בסעיף כ"ז [?] של חלק שני מציינן גרג'י כי המגיפה הייתה בשנת תרנ"ד (1894). המורה נפתלי אברהמוף מספר איך החיסון בנגיפים חיים שנעשו בלי השגחה רפואית גרם למוות ואיך הוא חיסן את תלמידיו והציל את חייהם. ראו עמ'....

³⁸⁴ בנו מרדכי, שנקרא על-שם אביו של מולא מתתיה. הבן מת מאבעבועות שחורות בהיותו בן שנה ואחד-עשר חודש. על תמותת תינוקות ראו בספרי 'מנדחי ישראל', עמ'....

³⁸⁵ תרגומו המילולי מדארית: 'השיעול השחור'. תודתי נתונה לפרופ' יהושע לייבוביץ (1893-1993), היסטוריון של הרפואה, שהעלה את ההשערה כי מדובר בכיחלון המתגבר עד לגון שחרח (Cyanosis) – כיחלון כהה, הגורם הפרעות המביאות לקוצר נשימה מתוך חומר חימצון של הרקמות, ביניהן העור והפנים.

לצרותינו די³⁸⁶, למען שמו הגדול ובהתחדש חודש אדר, יהיה לנו אורה וישועה כמו שהיה לאבותינו, כדכתיב: לַיהוּדִים הַיְתָה אוֹרָה וְשִׁמְחָה וְשָׁשׂוֹן וְיִקְרָה. [אסתר ח טז], כן יהיה לנו. אמן כן יהיה רצון. היום עש"ק [ערב שבת קודש], י"ב לח[ונ]דש אדר [תרנ"ב – 11.3.1892].

תהילה לאל על עמו ישראל, לא הכביד הדָּבָר כל כך אלא בשבוע ראשון של התחלת הדָּבָר והוא סוף חודש שבט (21-27.2.1892) מתו ג' נשים ושני אנשים מומרים³⁸⁷ וכל חודש אדר לא מת אחד ובחודש ניסן בחול המועד של פסח מתה אשה אחת. וגם אשה אחת מתה בר"ח [בראש חודש] אייר (28.4.1892) ובמשך מאה ימים בהיות הדָּבָר מתו כמה אלפים מן הגויים. ובחג השבועות (1.6.1892) נעצרה המגפה לגמרי והיתה הרווחה. הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו]. נכתב היום י"ב לח[ונ]דש מנחם [אב] שנת התרנ"ב, סדר וְאַתֶּם הַדְּבָקִים בְּה' אֱלֹהֵיכֶם חַיִּים כְּלַכֶּם הַיּוֹם [דברים ד ד]. אוי לי. אללי לי. אללי על רוע מעללי.³⁸⁸

ובשנה הזאת התרנ"ב, בעוונותינו, נתפשט המגפה בכל הארצות [הערים] ובפרט בעיר מזור [[Marv] נפטר הבחור הנחמד צדיק ישר ונאמן ועניו ות"ח {תלמיד חכם} ואהוב לבריות יצחק בן משה מ[ולא] יחזקאל והוא בן כ"ז [27] והיה חתני ובן אחותי וגם נכד אחי אמו של אבי.³⁸⁹ וגם משה אביו, בעל אחותי, מת במגיפה, בן ל' [30] שנה במדינת מימנה [Maimaneh], בשנת התרל"ב, ונשארה אחותי אלמנה מבעלה³⁹⁰ ונשארו לה ג' [3] בנים יתומים קטנים וגידלה אותם בדוחק ובצער ובעוני עד שגדלו והלכו למדינת מזור [[Marv] אחר פרנסתם. ובשנת התרמ"ט באו ב' [שני] בניה ועשו נשואין ליצחק³⁹¹ בנו הבכור, ובאותה שנה נולד לו [ליצחק] בן בכור ויקרא שמו משה ברוך.

ובשנת התרנ"א הלכו בניו, שלושתם, למדינת מזור [[Marv] ובשנת התרנ"ב נהפך המזל ובילע ה' ולא חמל [עפ"י איכה ב ב], כי משה ברוך המזכר, בנו של יצחק, נפל בחולי אבעבועות [שחורות] ומת, ביום שבת ויו"ט ראשון לחג הסוכות [ח' בתשרי תרנ"ב – 10.10.1891] ובניה שהיו למדינת מזור [[Marv], [ובניהם] בנה הקטון, הנקרא מישאל, והוא בן עשרים שנה, הלך בימי חול המועד לטייל ורכב בעגלה של אש [רכבת קיטור] ונפל מן העגלה [קרונ] ומת. וסוף השנה, בחודש אב, נתפשט[ה] המגיפה [אבעבועות שחורות] באלו המדינות ובמדינת מזור [[Marv] ובתוכם נפלו בחולי זה בן אחותי הגדול, יצחק, וגם היה חתני, ומת בשלושה לחודש אב [תרנ"ב – 28.6.1892]. ולא מת עוד אחד מבני ישראל, כי זה הצדיק מיתתו כיפרה והיגין על כל ישראל. ושלושה אלו, דהיינו ב' [שני] בנים בחורים מאחותי וגם בן בנה בתו בשנה אחת, שנת התרנ"ב. ובעוונותינו הרבים נתקיים פסוק אִם-תִּכְבְּסִי בְּנֵתְךָ [תרנ"ב] וְתִרְבִּי-לָךְ בְּרִית נִכְתָּם וְעֹנֶה [ירמיהו ב כב].

³⁸⁶ רש"י לבראשית מג יד.

³⁸⁷ חרף מותן של שלוש נשים ושני גברים גרג' מציון כי "לא הכביד הדבר כל כך". למחבר נולדו ששה בנים וארבע בנות. על בניו שנותרו בחיים הוא מספר לנו, אולם על בנותיו אין אנו יודעים דבר. הוא מספר על מותו של נכד שלו מבתו מבלי להזכיר את שמה.

³⁸⁸ עפ"י הווידי הגדול לרבנו נסים, הנאמר בחזרת שליח הציבור בשחרית של יום הכיפורים.

³⁸⁹ לפנינו דוגמא מאלפת של נישואי קרובים שרווחה בקרב יהודי אפגניסטן. ראה ספרי: מנדחי

ישראל, עמ'..... היו לכך השלכות גנטיות.

³⁹⁰ נשים שהתאלמנו, אפילו בשנה הראשונה לנישואיהן, לא נישאו עוד. לעומת זאת, גבר שהתאלמן נשא אישה כבר לאחר 'השלושים', כי גבר לא נשוי הוא פלגא דגופא ואינו יכול לעבור לפני התיבה ולהתפלל. ראו:

³⁹¹ הוא יצחק בן משה, חתנו של המחבר, שנפטר. ראה לעיל, חלק שני, סעיף כח?

וב(י)תי, אשת יצחק, נשאה אלמנה ושכולה וזקוקה ליבום³⁹². י"ר [יהי רצון] השם ירחם עליה ועלינו וינחמנו מצרותינו וישלח לנו גואל משיח צדקנו ויחיו המתים במהרה בימינו ויאמר לצרותינו די ויקיים מקרא שכתוב: בִּנְיָה יְרוּשָׁלַם יְהוָה; נְדָחֵי יִשְׂרָאֵל יִכְנָסוּ. הַרְפָּא, לְשִׁבּוּרֵי לֵב; וּמַחְבֵּשׁ, לְעֶצְבוֹתֵם (תהילים קמז ב-ג). יְהִי לְרִצּוֹן אֲמָרֵי פִי וְהִגִּיֵן לְבִי לְפָנֶיךָ יְהוָה צוּרֵי וְגֹאֲלֵי. (תהילים יט טו). אי"ר [אמן יהי רצון].

תולדות ומאורעות הנעים, ילד שעשועים, ישראל יום טוב, הבן יקיר לי ילד שעשועים (תהילים לא ב), ישראל יום טוב, אשר נולד לי בערב פסח שנת התרמ"ה (30.3.1885), ל"ה יום קודם פטירת מר אבי [מרדכי]. הילד הזה היה נעים ביותר במראה ובחכמה וכל רואיו תמהו מחכמתו ושכלו והיה מכונה בשם יום טוב, לפי שנולד בשעת התקדש יום טוב של פסח וגם נימול ביום טוב ז' של פסח.

ובעונותי הרבים, בהיותו בן ה' שנים יצא בצוארו בצד ימין כמין גבשושית 'וטינרי' [טינר – יבלת קשיחה]. ובתחילה היה בשיעור אגוז קטנה(ה) והיה הולך וחזק והרופאים לא הכירו חולי זה. יש מהם אמרו שהוא 'כנזיר' [חזרת?] ויש אמרו שהוא הנקרא 'סלעה'. ואחרי ו' ח[ו]ן[ו] דשים ניתוסף עוד באחורי הצואר ה' ו' [5-6] גבשושיות ונתגדלו ונתקרבו זה לזה. וכל מה שטרחנו אצל הרופאים [בהראת] בטורח גדול ובהוצאה לא הועיל כלום ולא עלתה ארוכה [מרפא] לחולי זה.³⁹³ ואח"כ [ואחר כך] שמענו שיש רופא מומחה במדינת משהד [בפרס], רופא אנגליז [אנגלי] והוכרחנו לשלוח אותו [למשהד]³⁹⁴. וביום ה' לחודש אייר שנת תרנ"א (13.5.1891). שלחנו אותו עם יוסף יצ"ו [ישמרהו צורו וקונו] אחיו למשהד. וגם שם לא הועיל כלום, כי הרופא הלא אמר: "אם היה חולי זה באדם גדול [מבוגר] הייתי קורע העור [מנתח] ומוציא ממנו הטינר, אך זה ילד הוא ואי אפשר לעשות כן אלא במתון, במשיחת מיני שמנים ובהשקאת מיני סמים. והיה הילד במשהד עד משך ה' ח[ו]ן[ו] דשים ולא הועיל כלום ואח"ך [ואחר כך] הוכרחנו להביאו אצלינו [להראת] ואחיו [יוסף] שלח אותו עם א[חד], נורי יצ"ו מ[ולא] עזרא, עד אמצע הדרך ומשם בא עם היהודים.³⁹⁵ וערב ר"ה [ראש השנה] התרנ"ב (2.10.1891) בא בכאן למדינת הראת.

ושנה זו, התרנ"ב, בא[ו] עלינו כמה מאורעות קשות, כי בתחילת השנה בא שחין³⁹⁶ כבד על הילדים ומתו קרוב למאה ילדים [יהודים] ילדי שעשועים, רובם

³⁹² מאחר ואלמנה אינה נישאת בשנית, לפי מנהג המקום, היה עליה לצאת בחליצה. כך גם לא אפשרו גירושין וגבר שמאס באשתו או שהיתה עקרה, הוא נשא צרה על אשת הנעורים. ראה ספרי: מנדחי ישראל, עמ'.....

³⁹³ תודתי נתונה לפרופ' יהושע ליבוביץ, מומחה לתולדות הרפואה, ששיער כי מדובר במחלת בלוטות סרטנית, כמו הודג'קין Hodgkin's disease lymphatic manifestation.

³⁹⁴ לפנינו עדות לשיתוף מעולה ולקשר אתני בין יהודי הראת ליהודי משהד, שחיו אז חיי אניסות. כותב על כך ניימרק (עמ' צב): "טובי לב המה (המשהדים) ובכל עת שלל וביזה בהראת העיר, אספו למענם כסף ובגדים ולחם ושלחו אליהם ביד איש עתי [שהיה זמין], ואם יכירו כי יהודי בא מרחוק, יחפשו עדות לדבר עמו בסתר – ולשאלו לשלום אחיהם ולבקש מפיו תורה, אם מענה בפיו [אם יש ביכולתו]."

³⁹⁵ מנהג הסוחרים היהודים שהיו חוזרים לביתם, בדרך כלל, ערב הימים הנוראים כדי לחגוג עם משפחתם את חגי תשרי..

³⁹⁶ בהשפעת 'מכות מצרים' ייחסו למחלות מדבקות כינויים כמו 'דָּבָר', 'שחין'. כוונתו כנראה לאבעבועות שחורות, מגיפה שאזכרה לעיל. וכבר אוזכר מות נכדו משה ברוך מאבעבועות, עפ"י: וְהָיָה עַל הָאָדָם וְעַל הַבְּהֵמָה לְשַׁחֵן פָּרַח אֲבַעְבְּעוֹת (שמות ט ט).

זכרים, ובתוכם משה ברוך בן בי(י)תי מת ביו"ט [ביום טוב] א' [דחול המועד] של סוכות [תרנ"ב – 18.10.1891] והבן יקיר לי (ירמיהו לא יט), [הקרוי על-שם] אבא מרדכי, צבי נחמד, ביום ב' למרחשוון [תרנ"ב – 2.11.1891].

ואחר חולי השחין בא חולי הנקרא 'סייא סאלפה' [שיעול שחור]³⁹⁷ ומתו בעוונותינו כמה ילדים [יהודים] ובחודש שבט בא[ה] מגיפה ב"מ [בר מינן – חוץ מאיתנו] ומתו כמה אלפים מן הגויים

אבל ת"ל [תודה לאל] בתוך היהודים לא היה כ"כ [כל כך] חזק [יחסית לגויים], אבל מתו כמו [בערך] ה' נשים והי[ת]ה המגפה במשך ג' ח[ו]דשים עד חג השבועות ואח"כ נתפשט[ה] המגיפה בתורקסטן ובעוונותינו מת במדינת מזור [Marv] הבחור הצדיק והנחמד יצחק א"ה [אוהב ה'], בן אחותי וגם היה חתני, אבי הבן [משה ברוך] שמת מחולי השחין ביו"ט א' של סוכות [א' דחול המועד של סוכות תרנ"ב – 18.10.1891].

וגם בתחילת השנה ההיא, בחג הסוכות [18-22.10.1891] מת אחיו של יצחק הנ"ז [הנזכר] בן אחותי מישאל נ"ע [נוחו עדן], שנפל מן העגלה [מקרון הרכבת] והיה בחור נחמד בן י"ט שנה ויצחק [אחיו] מת במגפה [ב]שלישי לחודש אב [תרנ"ב – 28.6.1892]. בן כ"ז שנה [27]. ונשארה בתי שכולה מבנה וגלמודה מבעלה. ואחותי האלמנה שכולה משני בניה³⁹⁸.

והילד הזה, ישראל יום-טוב, ניתוסף [התפשט] החולי בגרוננו עד החזה. וכל הוצאות וכל הטרחות וכל הרופאים [במשהד ובהראת] לא הועילו כלום ולא עלתה ארוכה [מרפא] לח[ו]ליו. ובשנה ההיא שנת התרנ"ג, בראש השנה (22.9.1892), עלה ניפוח לכל בשרו והשקינו אותו סמים ונרפא מחולי ההוא. ואח"ך [ואחר כך] בא לו סאלפה [שיעול] חזק מא[ו]ן ד עד משך י"ט [19] יום ונתחלש מא[ו]ן ד וכמה חוליים מחולפים [שונים] באו עליו במשך הזמנים. ואחר חודש טבת נתחזק חולי גרוננו עד החזה ועלתה גם לצד שמאל, תחת אצילי ידיו [בית השחין] עד אשר [נ]חלש מאוד. וגם עלתה ניפוח על כל גופו ולא היה יכול לילך ברגליו, כי אם בקושי. ומרוב שכלו והתאפקותו לא הפיל עצמו [נותר צלול] וגם בליל פורים וביום פורים בא לבית הכנסת לשמוע המגילה ויום ב' של פורים נכנס הרוח³⁹⁹ בקרבו. והיה הצער גדול מב[ו]ן קר עד ערב. ובשבת קודש נתרפא מעט ובליל מוצאי שבת, י"ז לאדר [תרנ"ג – 4.3.1893] אחז רוח וכאב גדול ללבו ובני מעיו [איברי פנים] וצלעותיו, והיה בצער גדול מא[ו]ן ד עד הב[ו]ן קר, ובב[ו]ן קר בבוא [צ"ל: עלות] השמש, יום טוב לאדר נ"ח [נחה] נפשו והיה בן ח' שנים שלמים תנצ"ב אי"ר [תהא נשמתו צרורה בצרור החיים. אמן יהי רצון] והלך בגן עדן, למקום מנוחות, ועזב אותנו לאנחות.⁴⁰⁰ אוי לי על עונותי. יְדַעְתִּי יְהוָה כִּי צָדֵק מְשַׁפֵּטֶיךָ וְאֱמוּנָה עֲנִיתָנִי. יְהִי נָא חֶסֶדְךָ לְנַחֲמֵנִי כְּאִמְרָתְךָ לְעִבְדְּךָ. וְבְאוּנֵי רַחֲמֶיךָ וְאֶחְיֶה (תהילים קיט עה-עז). י"ר [יהי רצון] שיהיה מזבח כפרה

³⁹⁷ ראה לעיל, הערה 331.

³⁹⁸ אחותו ובתו נותרו אלמנות כל חייהן, מבלי מפרנס ומבלי שהתאפשר להן לבנות את חייהן ולהינשא מחדש. נשים אינן מוזכרות בשמן.

³⁹⁹ על אמונתם של יהודי אפגניסטן בהשפעתן של רוחות רעות הנכנסות לגופו של אדם ומציקות לו, ראה יומנו של נפתלי אברהמוף, להלן עמ'.....;

⁴⁰⁰ מתוך פיוט סליחות: 'אנשי אמונה אבדו' – סְעוּ הֵמָּה לְמְנוּחוֹת; עֲזְבוּ אוֹתָנוּ לְאֲנָחוֹת.

עלינו ועל כל ישראל וה' ירחם עלינו ויאמר די לצרותינו ויזכנו לביאת המשיח ולתחית המתים בב"א אי"ר [במהרה בימינו אמן. יהי רצון].

תרנ"ד - 1894

ובשנת התרנ"ד ח[ו]ן ש סיון [12.1.1875] היה נישואין של בני יחזקאל⁴⁰¹ הי"ו, שיהיה בסימן טוב ובמזל טוב.

תרנ"ה - 1895

ובשנת התרנ"ה ח[ו]ן דש סיון מתה אשתו של יוסף בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] ונשאר[ה] ממנה בת אחת ובשנת התרנ"ו תח[ו]ן לת חשוון לקח א[י]שה אחרת⁴⁰², י"ר [יהי רצון] שיהיה בס"ט ובמ"ט [בסימן טוב ובמזל טוב].

תרנ"ו-תרנ"ז - 1895-1897

ובשנת התרנ"ו, ה' לח[ו]ן דש חשוון (23.10.1896), מת אחי הנעים שמחה נ"ע [נוחו עדן] לאחר חולי בארץ [מגיפה]. מְכָלוֹת עֵינַיִם וּמְדֵיבַת נֶפֶשׁ,⁴⁰³ והוא בן כ"ד שנים לפטירתו, נסע לג"ע [לגן עדן] למנוחות. עזב אותנו ביגון ואנחות. ונפטר בלא בנים בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] ונפלה אשתו ליבום ויצאה עֲנִיָּה סְעָרָה [ישעיהו נד יא] בחליצה⁴⁰⁴ י"א לטבת שנת התרנ"ז (16.12.1896).

תרנ"ו - 1895-1896

ובשנת התרנ"ו [656], שנת ששון [656], סימן ב"ך [כ"ב] לח[ו]ן דש כסליו (9.12.1895) יצאתי לילך לְזִיאָרַת [עליה לרגל] עיה"ק [עיר הקודש ירושלים] עם בני אשר⁴⁰⁵ הי"ו [השם ישמרהו ויחיהו] ובעזה"ת [ובעזרת ה' יתברך] ובחמלתו עלי הלכנו לחיים ולשלום ובעשור לחודש הראשון, חודש ניסן (תרנ"ו - 24.3.1896) נכנסנו לאה"ק [לארץ הקודש] ויום י"א (ניסן - 5.4.1896) [נכנסנו] לירושלים עה"ק תוב"ב [עיר הקודש תיבנה ותיכונן במהרה בימינו]⁴⁰⁶. ויום ר"ח [ראש חודש] אייר (14.4.1896) [נכנסנו] לחברון תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו]. ובעשירי לאייר (23.4.1896) [נכנסנו] לטבריה תוב"ב. ובי"ו [ט"ז]

⁴⁰¹ יחזקאל נולד בו' בשבט תרל"ה (12.1.1875). בזמן נישואיו בסיון תרנ"ד (יוני 1894) היה בן 19. ראה על גיל הנישואין בספר 'מנדחי ישראל', עמ'.....

⁴⁰² יש להניח שהנפטרת הייתה בזמן נישואיה [לאחר קבלת המחזור] בת 12 בערך. יולדות רבות מתו בזמן הלידה בשל גילן הצעיר. בתה, שזה עתה נולדה, נותרה בחיים. כעבור כשישה חודשים בלבד לאחר פטירת אשתו ואם בתו נשא יוסף אישה חדשה. הטעם לכך, שגבר ללא אישה הוא בבחינת פלגא דגופא, חצי אדם, שאינו רשאי לעבור לפני התיבה.

⁴⁰³ עפ"י מסכת הקללות שבפרשת בחוקותי ('הוכחה קטנה') שבספר ויקרא כו, טז. נראה שפסוק זה בא לרמוז על סיבת המוות והן על עובדת היות אשתו של הנפטר עקרה ("וזרעתם לריק זרעכם").

⁴⁰⁴ היבם היה אח בעלה, שלא רצה ליבם אותה ולשאתה לאישה, כמנהג המקום, והסתפק בחליצה שהותירה אותה מגיל 17-18 לשארית חייה אלמנה ללא גבר בחייה וללא ילדים. ראו פרשת יבום נוספת לעיל.....

⁴⁰⁵ אשר עולה לרגל עם אביו בהיותו בגיל 14.

⁴⁰⁶ המסע מהראת באפגניסטן לירושלים נמשך ארבעה חודשים.

לאייר (18.5.1896) [נכנסנו] לצפת⁴⁰⁷ ובכ"ה לאייר (27.5.1896) חזרנו לירושלים עיה"ק וח[ו]ן[ד]ש סיון, כ"א לח[ו]ן[ד]ש (21.6.1896) יצאנו לדרך [חזרה] בספינות ובעגלות ובסוסים ובגמלים ובחמורים ויום ג' לח[ו]ן[ד]ש א(י)לול (31.8.1896)⁴⁰⁸ חזרנו ונכנסנו להראת בעזה"ית [בעזרת ה' יתברך] לחיים טובים ולשלום. י"ר [יהי רצון] שיזכני השי"ת [ה' יתברך] לחזור לארץ הקדושה עם כל בני ביתינו לְחַזוֹת בְּנַעַם יְהוָה וּלְבַקֵּר בְּהִיכְלוֹ (תהילים כז ד).⁴⁰⁹ וכשם שזכינו לראות בחורבנו כך יזכינו [לראות] בבניינו ובביאת הגואל. אי"ר [אמן יהי רצון].

נכתב עש"ק [ערב שבת קודש] אדר ב התרנ"ז [מארס 1897].

מקור ב'

ובשנת התרנ"ו באתי בס"ד [בסיעתא דשמיא] עם אשר בני פעה"ק [פה] עיר הקודש ירושלים] לְזִיאָרְת [עליה לרגל] ואחר חג השבועות חזרנו לעירנו [הראת] לחיים ושלום.

בסימנא טבא⁴¹⁰ בשנת התרנ"ט, בונה ירושלים⁴¹¹ ח' לח[ו]ן[ד]ש שבט, ליל חמישי (19.1.1899), עשינו נישואין לבני הקטן אשר הי"ו בס"ד [ה'שמרהו ויחיהו, בסיעתא דשמיא] והוא בן טו"ב (17) שנים ושמונה ימים, שנכנס לשנת ח"י (18) באותה שבוע של נישואין. י"ר [יהי רצון] שיהיה בסימן טוב וה' יאריך ימיהם בטוב בבני סמיכי וְחַיִּי אַרְיֵכִי וּמְזוֹנֵי רוּיְחִי,⁴¹² עוֹד יִנּוּבּוּן בְּשִׁיבָה דְשָׁנִים וְרַעֲנָנִים יְהִי (תהילים צב טו). אי"ר [אמן יהי רצון]. עם בת זוגו דבורה בת א[גא?] [יחזקאל גול הי"ו [ה' ישמרהו ויחיהו]. יהיו ברוכים לה'. אי"ר.

תר"ס – 1900

ובשנת התר"ס (1900), ליל ג' [יום שלישי], ר"ח [ראש חודש] ל' אדר א [30.1.1900] בא חולי גדול פתאום [הַתְקַף] לבני אשר יצ"ו [ישמרהו צורו וקונו] והיה [מצבו] מסוכן מא[ו]ן[ד], עד כְּפֹשֶׁעַ בינו לבין המוות, ח"ו [חס ושלום]. ובחסד השי"ת [ה' יתברך] ובחמלתו נתרפא למחרתו ביום ר"ח [ראש חודש אדר א תר"ס] רפואה שלימה. הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו]. השם יאריך ימיו ושנותיו לחיים ולשלום. אי"ר [אמן יהי רצון].

תרס"ד – 1903

⁴⁰⁷ אין הוא מזכיר את ערב ל"ג בעומר במירון, שחל ביום י"ז באייר תרנ"ז (19 במאי 1897).
⁴⁰⁸ בשל קרבתם של חגי תשרי הזדרז לשוב להראת שבאפגניסטן במסע שנמשך רק שבעים יום. חרף הזמן הקצר ששהה בארץ ישראל הצליח מולא מתתיה להדפיס בירושלים את ספר 'אזהרות' להרב סימן טוב מלמד
⁴⁰⁹ המחבר שב ועלה לארץ ישראל לצמיתות ביום י"ד בכסלו תרס"ח (20.11.1907).
⁴¹⁰ בסימן טוב – נו"ס פתיחה בארמית לְכַתּוּבָה. כְּתוּבָתוֹ של מולא אשר גרג'י התפרסמה באוסף הכְּתוּבּוֹת בספרו של דוד דוידוביץ, הַכְּתוּבָה בעיטורים, לוח XIII
⁴¹¹ תרנ"ט=659 – בונה ירושלי"ם=659.
⁴¹² עפ"י 'יקום פורקן', שייסודו, ככל הנראה, בתקופת הגאונים, והשתמר אצל יהדות אשכנז לאחר קריאת התורה בתפילת שחרית של שבת.

אוי לי על שברי, על מות חתני וידיד נפשי ישראל⁴¹³, נ"ע [נוחו עדן], בחור ונעים ורודף צדקות. נפטר לבית עולמו [ביום] ח' לח[חודש] טבת שנת התרס"ד (27.12.1903). והשם יכפר בעדינו ויוציאנו מאפילה לאורה. אי"ר [אמן יהי רצון].

מקור ג

[המחבר בא"י, התפרסם כנספח לספרו 'עונג לשבת']

תרס"ח – 1907

ובשנת התרס"ח, י"ד לח[חודש] כסליו (20.11.1907), עזרני ה' ברחמיו וחסדיו ויצאתי עם אשתי מעיר הראת לבוא לעה"ק [לעיר הקודש ירושלים] ונלוה עמנו מהדרך בני יחזקאל הי"ו. ובאנו לעה"ק תוב"ב [לעיר הקודש תיבנה ותיכונן] יום ז' לח[חודש] ניסן [תרס"ח – 8.4.1908]. ויחזקאל בני היו"ו, אחר חג השבועות נסע וחזר לעירנו לחיים ושלו⁴¹⁴.

ואני שוכן ברחובות,⁴¹⁵ בשכונת ק"ק [קהל קדוש] בוכארים. י"ר [יהי רצון] שיהיה ברכת ה' רבה עליהם כי 'רחובות' ת' [622] בגימ(טריה) 'ברכת' ת' [622]. י"ר שיתברכו כולם. ודירתי בחצר חאג'י יחזקאל⁴¹⁶ בן מו[לא] יעקב הלוי, והוא היה מהאנוסים [שבעיר משהד] ולעת זקנותו עלה עם אשו פעיה"ק [פה עיר הקודש] ירושלים ובנו בית הכנסת ובתים וחצרות לְהַקְדֵּשׁ [לעניי העדה] ובית הכנסת מפואר ונפטר בשם טוב מן העולם הוא ואשתו מיכל בת נתנאל. ועוד כמה בעלי בתים מהאנוסים באו פעיה"ק [פה עיר הקודש] ובנו בית הכנסת ובתים וחצרות לְהַקְדֵּשׁ⁴¹⁷. י"ר [יהי רצון] שיהיה להם ישוב טוב באה"ק [בארץ הקודש] וגם שאר האנוסים הנשארים שם הולכים בדרכי ה',⁴¹⁸ כל מה שהשיג ידם. וכן[ול]ם רודפי צדקה וחסד. י"ר [יהי רצון] שיזכו כולם לחזות בנועם ה' (תהילים כז ד) וְיַעֲזְרֵם יְהוָה וְיַפְלֹטֵם וְיַפְלֹטֵם מִרְשָׁעִים וְיוֹשִׁיעֵם כִּי חָסוּ בּו (תהילים לז מ).

⁴¹³ שני חתנים מתו לו: יצחק (בן אחותו) וישראל.

⁴¹⁴ הנהגת הקהילה בהראת עברה לידי בניו של מולא מתתיה: מולא יחזקאל ומולא אשר, שנותרו בהראת לאחר עליית אביהם ארצה וכיהנו בקודש, עד עלייתם ארצה לאחר הקמת המדינה.
⁴¹⁵ 'רחובות' היא שכונת הבוכרים בירושלים. נוסדה על-ידי 'חברת חובבי ציון מקהילת קודש בוכרה וסביבתה' בשנת תר"ן (1890). נקאה 'רחובות', כי מייסדיה בנו אותה 'על אופן ערי אירופה החשובות וגם סדר ואופני הבניינים כנהוג באירופה, למען תהיה להודו ולתפארת לירושלים': וְיִקְרָא שְׁמָה רְחֻבּוֹת וְיֵאמַר כִּי עֵתָה הִרְחִיב ה' לָנוּ וּפְרִינוּ בְּאַרְץ (בראשית לא, מב).
ראו: אברהם יערי, מבוא לניימרק, מסע בארץ הקדם, עמ' לו; ראובן קשאני, 'יהדות בוכרה', תל-אביב תשל"ד, עמ' 26-28. גיורא פוזיילוב, מבוכארה לירושלים, עמ' 87.

⁴¹⁶ חאג'י יחזקאל הלוי, שמו כאנוס 'מוחמד איסמעיל', עלה לירושלים בשנת 1900 ובנה בניין מפואר ובו בית-כנסת. הוא זכה לתואר 'חאג'י' לאחר שעלה למכה, ראו פוזיילוב, מבוכארה לירושלים, עמ' 107.

⁴¹⁷ בשנת תרס"ב (1902) עלה ארצה חג'י אדוניהו הכהן, שבנה בתים ובית כנסת. האחים ישראל ונתנאל גול-שאולוף אף ייסדו תת שכונה, שנקראה על-שם אביהם 'גבעת שאול' הבוכרית. ראו יהושע-רז, מנדחי ישראל, עמ' 307-309.

⁴¹⁸ לאחר שמולא מתתיה גרג'י חי בירושלים בקרב אנוסי משהד, התרככה עמדתו כלפי האנוסים שנותרו במשהד והוא מלמד עליהם קו זכות. ביומנו הוא כתב קודם: 'היראים את דבר ה' נסעו ממדינת משהד' ו'אותם שנגע ה' בלבם עזבו את ארץ מולדתם [משהד] ונסעו משם'. ראו חלק שני של 'קורות זמנים'.

תרע"ג – 1913

ובשנה הזאת התרע"ג (1913) עזרני ה' להוציא לאור את הספר הזה [עונג לשבת]⁴¹⁹ ולהדפיסו ואני עתה בן ס"ט [69] במניין הד"ס [69] וברוך ה' שהחיננו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. וגם עד זקנה ושיבה ה' אל יעזבני ואזכה לראות בשמחת כל זרעי פעה"ק תוב"ב [פה עיר הקודש תיבנה ותיכון במהרה בימינו] ובשמחת ירושלם. ונזכה כ[ו]לנו ללמד וללמד, לשמר ולעשות (אבות ד ה) רצונו יתברך ולעבדו בלבב שלם ונראה עין בעין יראו בשוב יהוה ציון) ישעיהו נב ח) ולביאת משיחנו ולתחית המתים. יהי כבוד יהוה לעולם ישמח יהוה במעשיו (תהילים קד לא) והיה [ה'] למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד (זכריה יד ט). בעגלא ובזמן קריב [במהרה]. אכי"ר [אמן כן יהי רצון].

מסעות מולא מתתיה גרג'י מאפגניסטן לארץ ישראל

בשנים תרנ"ו (1895) ו-תרס"ח (1908)

בהנ"ו עמ"י עש"ו, בסיעתא דשמיא בעיה"ת⁴²⁰ יצאתי מעיר הראת עם בני אשר הי"ו [ה' ישמרהו ויחיהו], יום ב' בשבת [שני], ב"ך יברך [כ"ב] לח[ו]דש כסליו [תרנ"ו – 9.12.1895], סדר עלו לשלום אל אביכם (בראשית מד יז), שנת התרנ"ו [656] ששון [656] סימן ב"ך ה' חסיתי. אל אבושה לעולם. אי"ר [אמן יהי רצון]. נכנסנו לעיר ה' דיה בס"ד ובעזה"ת עש"ק ג' לטבת סדר ואנכי אעלך גם עלה. הלכ"ט כל"ח [הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו].

⁴¹⁹ מתתיה גרג'י, 'ספר עונג לשבת והוא דרושים נאים ורמזים יקרים ונחמדים על התורה והפטרות וחמש מגלות', ע"י המשתדל והמגיה הצב"י [הצעיר בישראל] יוסף מלמד [גרג'י] בן הרב המחבר הי"ו. שנת ותנו 'כבוד לתורה' [ירושלים תרע"ג – 1913]. מהדורה שנייה תשל"ו (1976). הספר קיבל את ה'הסכמות' של הרב יעקב שאול אלישר, הרב אליהו משה פאניז'יל, ר' אליהו סלימאן מני, הרב נחמן בטיטו.

⁴²⁰ בשם ה' נעשה ונצליח, עזרי מעם יהוה עשה נשמים וארץ (תהילים קכא ב). בעזרת ה' יתברך. ובסיעתא דשמיא.

מסעותיו של מולא מתתיה גרג'י

מאפגניסטן לארץ ישראל

תרנ"ו (1895-6); תרס"ח (1907-8)

הביא לדפוס בראשונה ראובן קשאני

הקדים מבוא, פירש והעיר בן-ציון יהושע-רז

מוקדש לראובן קשאני

מחלוצי המתעדים את יהודי אפגניסטן

מבוא

אלה תולדות

מולא מתתיה בן הרב מרדכי גרג'י ונכדו של מולא אברהם גרג'י, מרבני משהד, נולד בהראת בכ"ו בכסלו תר"ה (17 בנובמבר 1844). הוא היה צאצא למשפחת רבנים, מורים ומחנכים שפעלו קודם כאנוסים במשהד החל משנת 1839. הם שבו ליהדות שלמה וגלויה בהראת החל משנת 1840 ואחר כך בירושלים. שם המשפחה גרג'י מצביע כנראה על כך שאבות אבותיו נמנו עם אלפי הגולים שהגלה עבאס הראשון בשנת 1610 מגיאורגיה, יחד עם מיעוטים אחרים – כורדים סונים וארמנים. הם הוגלו לקזוין, גילן ומקומות נוספים בגדה הדרומית של הים הכספי. משם הגלה אותם נאדיר שאה למשהד בשנים 1732-1747, כמשקל נגד לשיעים שנואי נפשו. כ-1,500 נפש נסו ממשהד להראת בשנת 1840.

מולא מתתיה, רב ומורה צדק בהראת, התחנך כבני רבנים שירשו מאבותיהם את כס הרבנות. האבות הרביצו תורה בבניהם ככל שיכלו. רשימת המקורות בספרו 'עונג לשבת'⁴²¹ מלמדת על היקף ידיעותיו והיכרותו עם ספריהם של חכמים ספרדים ורבנים אשכנזים כאחד. הוא שימש רב העדה באפגניסטן ובארץ-ישראל, מורה ומחנך, דרשן מחונן, כרוניקן ופרשן אשר קהילתו העריצה אותו. שימש גם שוחט, מוהל וחזן, והיה מנהיג רוחני ולעיתים גם מנהיג פוליטי שייצג את העדה בפני השלטונות באפגניסטן. כדי שלא להיות תלוי בקופת הציבור, עסק במסחר זעיר "מעט כדי להחיות נפשו ונפשות בני ביתו"⁴²². בשל

⁴²¹ מתתיה גרג'י, ספר עונג לשבת, והוא דרושים נאים ורמזים יקרים ונחמדים על התורה והפטרות וחמש מגלות. ירושלים, שנת ותנו **כבוד לתורה** לפ"ק [תרע"ג-1913], הדפסה שנייה, תשל"ו. רט+לה+דפים ללא מספור.

⁴²² ניימרק, עמ' צח.

תלאתיו האיטיות בנעוריו כטולית סוחרים בצפון אפגניטון נשא אישה רק בהיותו בן 23.

נולדו לו עשרה ילדים – שישה בנים וארבע בנות, מהם שרדו שלושה בנים ושלוש בנות. השאר נפטרו ממחלות ומגיפות. הוא חניך את בניו שהצטיינו בלמדנותם ונודעו כמחנכים וכרבנים, מוהלים ושוחטים של הקהילה. בנו מולא יוסף מלמד (הראת, תרכ"ט [1869] – ירושלים תרצ"ז [1937]). עלה לארץ וחיבר את 'עדות ביהוסף'⁴²³, פירוש לתהלים שבו שיקע עדויות על מאורעות הזמן. הוא ובנו בנימין אחריו שימשו מורים ומחנכים בתלמוד תורה 'בני ציון' בירושלים במשך עשרות שנים. הבן מולא יחזקאל (הראת, תרל"ה [1875] – ירושלים תשי"ג [1953]) הוציא לאור בירושלים את ספרו 'חונכת ציון' [בגימטריה: יחזקאל]'⁴²⁴, שבו כינס "דינים ורמזים נאים ומוסרים לחנוכה ופורים...". בנו השלישי מולא אשר (הראת תרמ"ב [1882] – ירושלים תשכ"ב [1962]) היה מורה הוראה ומנהיג רוחני של הקהילה בהראת וחניך דורות של תלמידים. הוא עלה ארצה לאחר הקמת המדינה והיה לרב העדה בארץ. בשנת 1896 עלה מולא מתתיה לרגל ('זיארה'⁴²⁵) לירושלים עם בנו אשר, במסע שנמשך שמונה חודשים ושלושה עשר ימים, 72 ימים בארץ ישראל והשאר בדרכים ובמקומות אחרים. במסעו נפגש עם רבנים ספרדים ואשכנזים כאחד. כפי שנראה ביומנו להלן, **במסעותיו הוא נפגש עם הראשון לציון, הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה), התארח בביתו ונשא ונתן עמו בדברי תורה. הוא גם פגש והתארח בביתו של הרב אליהו סלימאן מני, רבה של העיר חברון. משנהם** **קיבל 'הסכמות' על ספריו. על מה זה מושתת? מדוע אין הפניות?**

⁴²³ יוסף מלמד גר'י, ספר תהילים [גימטריה: 'יוסף בן שושנה'] עם מחברת הקדש על התהלים בשלמות הנקרא בשמו **עדות ביהוסף**, ירושלים, שנת בן פורת [תרפ"ו-1926]. נדפס מחדש ע"י בן המחבר בנימין גר'י בשנת תשל"ב [1972], רטו דף.

⁴²⁴ יחזקאל גר'י, חונכת ציון [בגימטריה יחזקאל], ירושלים תרע"ד [1914], נ דף.

⁴²⁵ הוא משתמש במונח 'זיארה', 'זיארית', לעלייה לרגל. מקור השם הוא בשורש הערבי ז.ו.ר (زور) שמשמעותו 'לבקר', על פי הפרסית: زیارت. פרופ' אלחנן ריינר רואה במונח 'זיארה' לא רק ביקור באתר מקודש, אלא כדי להתקדש ברוח הקודש והוא תחליף לעלייה לרגל למקדש. המדורות ושריפת בדים יקרים הם תחליף לקרבנות בבית המקדש. ראו: אלחנן ריינר, 'זיארה ועלייה לרגל: מירון כמשל', יו-טיוב.

בהקדמה ל'עונג לשבת' הוא מביא הסכמות, שקיבל מהראשון לציון יש"א ברכה [יעקב שאול אלישר], רבה של חברון ר' אליהו סלימאן מני, הרב אליהו משה פאניג'יל והרב נחמן בטיטו, מולא מתתיה עלה לירושלים בשנת תרס"ה (1905) ונתמנה לרב העדות הבוכרית והאפגנית. הוא היה לפטרונם של יהודי תימן בכפר השילוח (סלואן), שכיבדו אותו בסנדקות של ילדיהם, והסמיכו את בנו יוסף למול את ילדיהם, שגמל להם על כך בעין יפה. בשבת ובחול צעד מרחובות הבוכרים בצפון ירושלים ועד כפר השילוח במזרחה. לדבריו, העדיף לתרום לעניי כפר השילוח מאשר לעגלוני ירושלים. עשירים בוכרים, שהוקירו אותו, מימנו את הוצאת ספריו לאור: 'ענג לשבת' על שלושת חלקיו: 'ענג לשבת' (על התורה וההפטרות); 'תהלות דוד' (דרשות על תהלים); 'בית המקדש' (פירושים, טעמים ורמזים על המשנה).

מולא מתתיה גרג'י היה תלמיד חכם מלא כרימון: בקי במקרא, בעל ידע רב בספרות הרבנית, כפי שמעידים ספרו המונומנטלי 'עונג לשבת' ויומני המסע שלו. הוא היה רב העדה באפגניסטן, ובירושלים שימש גם רב העדה הבוכרית. היה מורה ומחנך, דרשן מחונן, כרוניקן ובעל פירושים ודרושים, וכן שוחט, מוהל וחזן, ולעתים גם מנהיג פוליטי, שייצג את העדה בפני השלטונות באפגניסטן. בנוסף על הוראה, וכדי שלא להיות תלוי בקופת הציבור, עסק במסחר זעיר "מעט כדי להחיות נפשו ונפשות בני ביתו".

מולא מתתיה גרג'י הלך לעולמו בירושלים בי"ד בכסלו תרע"ח (29 בנובמבר 1917) בהיותו בן 73 שנים. עיריית ירושלים הנציחה את זכרו וקראה כיכר על שמו **בצומת הרחובות יחזקאל ושמואל הנביא**.

מוֹדְעוֹת הַיִּסְטוֹרִית

המוֹדְעוֹת הַיִּסְטוֹרִית שֶׁלוֹ ("שלא יישכח מפי זרענו"), שמצאה את ביטויה בכרוניקה 'קורות זמנים', ייחדה אותו הן כרב ומנהיג בקהילתו והן ככרוניקן

שתיעד את מאורעות הזמן באפגניסטן, בעדתו ובמשפחתו. הוא בחן את אירועי הזמן בראייה קבלית ומתוך זיקה ואמונה עמוקה בגאולה השלימה ובביאת המשיח.

נימוקיו לכתיבת מאורעות הזמן היו: "אכתוב קצת מהמאורעות וקורות הזמן שאירעו לנו בעוונותינו ומכולם הצילנו השם והיה לנו לזיכרון כדי להודות לשמו", כלומר המניע אמוני. במקום אחר הוא ציין: "שלא ישכח מזרעינו", כלומר המניע הוא הנחלת המורשת ההיסטורית לדורות הבאים. בכרוניקה 'קורות זמנים' הוא הביא אירועים מחיי אפגניסטן – מלחמות, כיבושים ומרידות; מחיי היהודים – פוגרומים, ביזה, חסידי אומות העולם, עלילות דם, רעב ומגיפות, המרות דת; ומאירועים משפחתיים – הולדת בניו ומאורעות בחייהם.

כתב-היד

פורסם לראשונה בידי ראובן קשאני, יליד אפגניסטן ומחלוצי המתעדים שלה. הוא גילה את כתב-היד בגניזת בית הכנסת 'ישועה ורחמים'. לפי עדותו, כתב-היד כרוך כספר בגודל 11x18 ס"מ והוא כתוב בדיו שחורה, בכתב יהודי-פרסי. בכל עמוד של כתב היד 28-32 שורות. הדפים ממוספרים באותיות א"ב.

בכתב היד שלושה חלקים:

1. 57 עמודים שבהם העתיק ארבע-עשרה "מעשיות נוראות אשר הובאו בספרים מימים קדמונים – חדשים גם ישנים".

2. 19 עמודים המוקדשים למאורעות שפקדו את יהודי אפגניסטן וחבל ה'ראסאן, שמשדה והראת הן חלק ממנו. הוא פותח במאורעות שקדמו לימיו – אינוס יהודי משהד לאסלאם בשנת תקצ"ט (1839), בריחת כ-1,500 מיהודי משהד, בשנת 1840, להראת באפגניסטן, למרב בטורקמניסטן, בוכארה ועוד.

הפלישה הפרסית להראת והגלייתם של יהודי הראת ל'באב קודראת' שבפאתי משהד בשנים 1856-1859. מסע התלאות בשלג ובגשם כבד במשך חודש ימים גבה חיי אדם "וכמה בני אדם המירו את דתם בדרך מרוב הצרות".

3. 13 עמודים, שבהם הוא חזר על מאורעות הזמן והוסיף גם אירועים משפחתיים.

תקציר 'קורות זמנים'

יש שני נוסחים של הכרוניקה 'קורות זמנים': הראשון מורחב ונכתב בזמן אמת, ובו תאר את תולדות הקהילה החל באיננוס יהודי משהד לקבל את האסלאם השיעי בשנת 1839 ועד לאחר עלייתו לארץ בשנת 8-1907. הנוסח השני, המקוצר, נכתב בפרספקטיבה של זמן הסתיים בשנת תרע"ג (1913), חמש שנים לאחר עלייתו ארצה, ויש בו גם מאווירת ארץ-ישראל. הכרוניקה "קורות זמנים" ויומני המסע שלו לארץ ישראל מן השנים 1896 ו-1908 זורים אור על תלאות המסע של עולי הרגל ומשרטט את דמותה של ארץ ישראל בשלהי המאה ה-19, כפי שחווה, ראה והתרשם רבם של יהודי אפגניסטן. משפחת גרג'י נמנתה על קהילת האנוסים למשך שנה אחת במשהד, ושבה ליהדות שלמה וגלויה בהראת שבאפגניסטן כבר בשנת 1840.

הנה שורות אחדות מן הכרוניקה המלמדות על ראייתו הכוללת, על כושק הביטוי שלו בלשון העברית ועל פרשנותו הקבלית למאורעות הזמן:

בתחילה היו אבותינו דרים במדינת משהד תחת מלכות פרס, וגרמו העוונות שהעלילו הגוים עלילות שקרים לישראל, ופתאום נתקבצו כ[ו]לם מזויינים על ישראל ושללו ובזזו כל רכושם וחרבו [הרסו] כל בתי כנסיות ומדרשות והרגו מהם ל"א נפשות. ואח"ך הסכימו להרוג את כ[ו]לם או להמיר את דתם והוכרחו להמיר דתם. והח[ו]ן[ו]רבן הזה היה בשנת תקצ"ט, י"ג לח[ו]ן[ו]דש ניסן [28.3.1839], כי נתגברו הקליפות ושטן ושר

עמלק. וסימן שט"ן עמל"ק [599] גימ[מטריה] תקצ"ט [599]. ואותם שנגעו ה' בלבם עזבו את ארץ מולדתם ונסעו משם. ואבותי ג"כ היו בכלל הנוסעים ובאו [1840] למדינה הראת תחת ממשלת אפקאן [אפגניסטן] ונתיישבו שם.

העברית שבפיו וביצירתו

הכרוניקות ויומן המסע נכתבו בעברית עשירה המשובצת פניני לשון ושברי פסוקים מן המקרא. הלשון העברית בקהילתו הייתה שפת קודש ושימשה בתפילה ובטקסים פרה-ליטורגיים (כגון ברית מילה, חופה, קבורה). ילדים למדו במדרש לקרוא בלשון הקודש בסידור התפילה ובחומש. השפות הדבורות בחיי היומיום היו דארית-יהודית, שרווחה בקרב יהודי הראת הוותיקים, והגיליקית-יהודית, שהביאו המהגרים היהודים מגילן בגדה הדרומית של הים הכספי למשהד באיראן ומשם להראת באפגניסטן⁴²⁶. מולא מתתיה ציטט פסוקים מן הזיכרון, נוהג רווח בקרב מלומדים יהודים לאורך הדורות, ולכן יש בחיבוריו שיבושים קלים שאינם מעידים על נוסח אחר של המקרא. ציטוטים מספרות חז"ל ומהספרות הרבנית מעטים מאוד. בחיבורו 'עונג לשבת' הוא ציטט הרבה מספרות רבנית שנדפסה בירושלים ובאירופה. כרווח בספרות רבנית מולא מתתיה השתמש בהרבה קיצורים וראשי תיבות, והם רוכזו ונפתחו בסוף המאמר.

המסע לארץ ישראל

המסע מאזור אפגניסטן לארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 היה משימה קשה, שארכה חודשים רבים, הייתה יקרה מאוד וכרוכה בסכנות רבות מפגעי הדרך, שודדים וחיות טרף, סבל לגוף ולנפש. במסעו הראשון לארץ ישראל, עלה מולא

⁴²⁶ הייתה גם שפת סוחרים 'זבון לאתוראי' [לשון לא תורה], כדי שהגוי לא יבין, שנשמעה כפרסית, אך שולבו בה מילים בעברית: 'ויברח כון' [תברח], 'כשר כרדן' [להכשיר], 'טרף שידן' [להטריף], 'דתשא שורף כון' [שרוף את דתו]. ראו: חנינא מזרחי, יהודי פרס, עמ' 122-123; יהושע-רוז, מאחורי מסך המשי,

מתתיה גרג'י לרגל לירושלים עם בנו הצעיר אשר. הוא יצא מהראת באפגניסטן בכ"ב בכסלו תרנ"ו (בדצמבר 1895) ושב אליה בג' באלול תרנ"ו (12 באוגוסט 1896). המסע ארך אפוא שמונה חודשים ו-13 ימים, ובסך הכול 244 ימים – 72 בארץ, 25 בבוכארה, **שם תרם את תרומתו הרבנית כדרשן בחסד, שוחט, מוהל וחזן, הרביץ תורה ובתמורה קיבל מהקהילה עתירת הממון תרומה משמעותית למימון המסע ולמימון הדפסת ספריו. כאות הוקרה של רבני בוכארה בירושלים הם מעודדים את רכישת ספרו 'עונג לשבת': "לקנות ספרו בכסף מלא להניח ברכה אל ביתם וזכות רבנים עליונים למעלה וברכותיהם יחולו על ראשם ויזכו לראות משיח צדקנו בעגלא ובזמן קריב". החתומים הם רבניה וראשי העדה הבוכרית בירושלים: אברהם אמינוף, שלמה מוסיוף, יוחנן שמחיוף, נתנאל דוידוף, באבא ג'אן פינחסוף (כאבולי), משה כהן מלהיוף, באי באבא פנחסוף. 5 ימים שהה במרוו, 11 בדייהאן וארבעה ביולאתאן. המסע בדרכים, בחניות ביניים והשהות בארץ – בסך הכול 199 ימים. **לא הבנתי איך זה מסתדר עם המשפט הקודם****

במסעו השני יצא מהראת עם רעייתו רבקה ובנו יחזקאל בי"ד בכסלו תרס"ח (20 בנובמבר 1907). בח' בניסן תרס"ח (9 באפריל 1908) הגיע לירושלים במסע שנמשך 142 ימים.

תלאות המסע – פגעי טבע, מפגעים, מחלות ומצוקות גוף ונפש

המסע לארץ ישראל היה כרוך במאמץ פיזי ונפשי שנדרש ממנו לאורך הדרך. תנאי המסע היו קשים וכללו פגעי מזג אוויר, סופות גשמים, שיטפונות והצפות, סערות בים, כאב שיניים, רכיבה ממושכת, צליעה, שלשולים והקאות, חום, חולשה והתעלפות. ההישרדות נחשבה בעיניו לנס. בין הבעיות הוא מנה גם את הקושי למצוא מזון כשר ומקומות לינה, ומאמץ גדול לא לחלל שבת, השהות על סיפון הספינה, חשוף לסופות וגשמים, לשמש יוקדת ולצפיפות קשה במקום

גרוע, על יד מנופי הספינה הרעשניים. כך היה המצב גם ברכבת, כשהמונים התפרצו לקרונות לתפוס מקום וכל דאלים גבר.

הוא תאר את מצוקות הגוף והנפש שלו במהלך המסע, אך כמעט שלא העיר מאומה על בנו אשר בן הארבע-עשרה, למעט בשובם מהמסע. כשהיו במרו כתב על מחלתו של אבא סימן טוב והוסיף:

וגם אשר בני (נ)חלה חולי הגוף וחולי העינים". על עצמו ציין: "הייתי עומד ב'תפילת הלחש', פתאום נתבלבלתי ונהפך ראשי ורוחי, עד שלא יכולתי להעמיד את עצמי, ונפלתי מן הצד על האבנים ... ונרדמתי, והקימו אותי מן הארץ... ואח"ך חזר רוחי עלי. ומחמת הנפילה נחבט ירך ימין שלי... ולא יכולתי להלוך ברגלי... והנפילה אם הי[ת]ה מחמת החולשה של חולי או מחמת הרעבון..., ~~הקאות, דלקת שיניים (עמ' טז), חום (עמ' יט), חוסר תיאבון, חום וזיעה ותשישות (עמ' יז). לא מוזכר כמעט טיפול רפואי לאורך כל המסע, למעט סם משלשל (עמ' יז) ודקירה עצמית במחט לשחרר דלקת חניכיים ואת הכאב הנלווה לה: "[הת]נפח הבשר סביבות שיניים עד שהוכרחת ונקבתי הבשר במחט ויצאו דם וליחה הרבה והוקל הכאב והיה לי נחת רוח" [עמ' טז]. אתה חוזר כאן על דברים שכתבת בפסקה הקודמת. מדוע? די לכתוב במקום אחד. אם פרטי המידע חשובים לדעתך, הבא הכול במרוכז. אם מראי המקום חשובים בעיניך אנא שלב אותם בהערות.~~

~~כלי התחבורה כללו: רכיבה (גמלים, סוסים פרדות, חמורים), רכבת טרנס-כספית, שיט באניות: בים הכספי, בים השחור, מאיסטנבול ליפו וחזרה, עגלות [faitun, דיליז'אנס], שנגרות על ידי סוסים ופרדות. הליכה רבה ברגל בהשתטחות על קברי קדושים. לשם מה זה נחוץ? לקורא בן זמננו!~~

ליהודי שומר מצוות כמוהו היה קושי בהשגת מניין, בהשגת מזון כשר ובהימנעות מחילול שבת. לכן הוא העדיף להישאר במקום מוגדר יממה נוספת, לוותר על רכבת מהירה או על נסיעה בשיירה, לשלם מחיר כפול כדי להגיע ליעדו לפני כניסת השבת, לשכור סוס מהיר, לשכנע יהודים שנסעו איתו לא לחלל שבת ולוותר על רכבת מהירה בשבת ולהעדיף רכבת איטית שתצא לדרכה רק ביום ראשון. מולא מתתיה הצטרף תמיד לשיירות שהיו בהן יהודים אפגנים או בוכרים. הוא הקפיד להתפלל במניין. קל לשער שכשאלה היו אמות המידה שלו נוצרו חיכוכים עם יהודים אחרים.

מקורות מימון

מולא מתתיה לא ציין במפורש מה היו מקורות המימון של מסעו. נראה שבאו מתרומות של בני הקהילה בהראת, שביקשו ממנו להתפלל לעילוי נשמות יקיריהם במקומות הקדושים, ומגביות שעשו למענו עשירים בוכרים ואפגנים בבוכרה ובמרו. בבואו לבוכרה הוא סטה ממסלול הנסיעה, כי רק שם בקהילה אמידה יכול היה להשיג את המימון הנדרש להמשך המסע ולהוצאת ספריו לאור. בבואו לירושלים הוא מדפיס את ספרו 'עונג לשבת' בדפוס רפאל חיים הכהן, במימון של הנדיב אשר יצ"ו בן מ[ולא] יואב יצ"ו בן יאודה גול.⁴²⁷

סדר היום של מולא מתתיה גרג'י בארץ הקודש

מולא מתתיה גרג'י ניצל היטב את שהותו בארץ. הוא הרבה בתפילות ותחנונים בכותל המערבי, שאליו הגיע פעמים רבות. הוא השתטח על קברי קדושים (דמויות מקראיות, תנאים ואמוראים, הרמב"ם ואחרים). הוא ביקר בבתי רבנים ספרדים ואשכנזים כאחד: הראשון לציון, הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה) והרב שמואל סלנט בירושלים, ר' סולימאן מני בחברון, ר' יוסף דוד אבולעפיה

⁴²⁷ הוא מציין את שמות התורמים בדף המבוא ל'עונג לשבת'.

והרב חיים אהרן אלחדיף בטבריה והרב אברהם פלאג'י באיזמיר. בהזדמנויות רבות הוא "קנה" מצוות: עלייה לתורה, הדלקת נר בקבר הרמב"ם וצדקה לעילוי נשמת נפטרים יהודים אפגנים.

סיכום

על המהדורה

~~זה יותר מדי תיאורי ופחות מדי ניתוחי. כדאי להתייחס למה שלא פירט כלל (למשל היכן היה בליל הסדר ומה התרחש שם) ומה שפירט, בייחוד במסעו לקברים. אז איך היומן משמש כלי עזר להיסטוריון, לחוקר התרבות? ומדוע אינך סוקר את המקומות שבהם ביקר, מה הדגיש בכל אחד, ומה אתה מסיק מזה לגבי טעמו ותפישותיו?~~

מולא מתתיה אינו מביע כמעט רגשות לגבי אתרים קדושים בהם ביקר והוא ממעיט בדברי שבח לרבנים שפגש בדרכו. הוא יודע להתפעל מבתי כנסת, ישיבות ואפילו ממבנים לא יהודיים בהר הזיתים ובמיסיון האנגליקני (כיום ברחוב הנביאים)⁴²⁸. ראינו שאינו מביע רגשות אפילו כלפי בנו אשר, שהתלווה אליו במסע לאורך חודשים ארוכים, והוא מסתפק במשפט לקוני על מחלתו של הבן.

המסע שלו הוא כלי עזר לנוסעים שבאו בעקבותיו ובעיקר יש לו ערך מוסרי ואמוני. חרף קשיים בעלייה לרגל לירושלים, אבל בחסדי האל הוא מצליח לעשות את הדרך מהראת שבאפגניסטן לירושלים וחזרה. אנו לומדים על סבלותיו וקשייו, על אמונתו בבורא עולם ואהבתו לירושלים עיר הקודש, על הערצתו לתלמידי חכמים שהותירו אחריהם ספרי קודש ולעתים הוא מחלק גם ציונים לתלמיד חכם.

⁴²⁸ מתוך יומן המסע: "בית החולים של אנגליז, בנין משובח ומפואר... והרושילדים גם כן יש להם ברחוב ההוא בניינים נאים וחזקים וגנות ופרדסים בתכלית היופי... בית הכנסת אחד שבנתה אשה אחת וסביב הכותל פסולים נאים וכסותות לשיבת האנשים בשעת תפילה. וכל הרחובות בניינים נאים ומפוארים."

על אף שהייתו הארוכה יחסית הוא אינו אומר כמעט מילה על חיי היהודים בבוכרה ועל מעשיו שם. כך גם ב-Marv ובמקומות אחרים לאורך המסע. יש כאן היבטים גיאוגרפיים, ציון מקומות ישוב של יהודים לאורך המסע, אך גיבור המסע כולו הוא הרב מתתיה גרג'י המגיש לנו את סיפורו האישי.

לפניו ואחריו נכתבו ספרי מסע, שבהם חלקו חוויות, דפוסי חיים ומנהגים שבהם נתקלו. הנוסע בנימין מטודלה, שעשה מסע שנמשך עשור (1165-1173) והקיף את אירופה, צפון אפריקה, המזרח התיכון כולל ארץ ישראל. הוא מונה את אוכלוסיית היהודים ומזכיר יהודים חשובים שפגש בדרך. ספר המסעות שלו חשוב לא רק לחקר תולדות עם ישראל, אלא גם כמקור ידיעות לגיאוגרפיה ואתנוגרפיה של ימי הביניים. ספר מסעותיו של ר' משה באסולה המתייחס לשנים 1521-1523 הוא מקור עשיר לתיאור ארץ ישראל ותושביה ובמיוחד הקהילה היהודית.

ישראל בן יוסף בנימין, הידוע בכינויו 'בנימין השני', יצא למסעו בשנת 1845 מאירופה למזרח התיכון ומרכז אסיה ועד לסין הגיע. מטרת נסיעתו הייתה לאתר את עשרת השבטים האובדים. רבי אשתורי הפרחי (מאה 13-14) נחשב חוקר ארץ ישראל.

למרקו פולו, הנוסע הידוע בזכות זיכרונותיו, היו שאיפות מסחריות, אך דרך סיפור מסעותיו הצליח לספק מורה דרך גיאוגרפיה ואתנוגרפיה. המידע שלו היה מורה דרך לבאים אחריו.

יש לזכור שלא כל נוסע כתב יומן מסע ואלו שכתבו היו להם רצונות ללמד מוסר, לחזק את האמונה, לגלות עולם חדש, ללמוד תרבויות ולהעביר מסורות, ואולי לחפש את עצמם. אתרי הקודש שעליהם עלו והתפללו, היו כנראה תחליף לרצונם לעלות לבית המקדש ולזכות ברוח של קדושה.

מסעות מולא מתתיה גרג'י מאפגניסטן לארץ ישראל

בתרנ"ו (6-1895) ובתרס"ח (1908)

המסע הראשון - עלייה לרגל - כ"ב בכסלו תרנ"ו (9.12.1895) - ג' באלול

תרנ"ו (12.8.1896)

נוסעים: מולא מתתיה גרג'י ובנו אשר

[א] בהנ"ו עמ"י עש"ו, בסיעתא דשמיא בעיה"ת יצאתי מעיר הראת עם בני אשר הי"ו, יום ב' בשבת, ב"ך יברך לחדש כסליו, סדר עלו לשלום אל אבִיכם (בראשית מד, יז), שנת התרנ"ו ששון סימן בָּךְ ה' חֲסִיתִי. אל אַבוֹשָׁה לעולם (תהלים לא, ב). אי"ר. נכנסנו לעיר ה' דיה (Dayhan)⁴²⁹ בס"ד ובעזה"ת עש"ק ג' לטבת סדר וְאֶנְכִי אֶעֱלֶךָ גַם עֲלֶה (בראשית מו, ד). הלכ"ט כל"ח.

ויצאנו מעיר ה' דיה ג' בשבת, י"ד לחדש טבת, סדר וַיֹּאמֶר יִתְרוֹ לְמֹשֶׁה לֵךְ לְשִׁלּוֹם (שמות ד, יח) נכנסנו בס"ד לעיר יולתאן (Yolotan)⁴³⁰ עש"ק טו"ב לחדש טבת סדר וַיֹּאמֶר כִּי אֶהְיֶה עִמָּךְ (שמות ג, יב). הלכ"ט כל"ח.

⁴²⁹ Dayhan בדרום טורקמניסטן, קרובה לגבולה הצפוני של אפגניסטן.
⁴³⁰ Yolotan בטורקמניסטן נמצאת במרחק 370 ק"מ מהעיר הראת. היא אחת מערי המסחר, שבה סחרו יהודים אפגניים הרחק מביתם ונהגו לחזור לביתם פעם-פעמיים בשנה. קיימו בה ח"י קהילה ובבית הכנסת היו ארבעה ספרי-תורה, שחיטה כשרה ובית עלמין. ראו יהושע-רז מאחורי מסך המשי, עמ' 465-466.

יצאנו מעיר יולתאן, יום שנכפל בו כי טו"ב, ג' בשבת [שלישין] אך טוב' לחדש טבת תרנ"ו ונכנסנו בס"ד לעיר מוור (Marv, Mary)⁴³¹ יום ד' בשבת, בָּךְ יְבָרְךָ (בראשית מח, כ) לחדש טבת סדר וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ, סדר פרשת וארא. הלכ"ט כל"ח.

יצאנו ממדינת מוור בס"ד, ליל כ"ח לחדש טבת ונכנסנו לבוכארא⁴³² יום ד' ערב ר"ח שבט בס"ד ולְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הָיָה אֹר בְּמוֹשְׁבֹתָם (שמות י, כג). וְגֵאלְתִּי אֶתְכֶם בְּזְרוּעַ נְטוּיָה (שמות ו, ו), סדר פרשת בא אֶל פְּרַעֲהָ (שמות י, א) כה תברכו לחדש. הלכ"ט כל"ח.

חזרנו ויצאנו ממדינת בוכארא יום א' בשבת [ראשון], ממחרת סדר הָיָה אֶנְכִי שְׁלַח מִלֶּאֶךָ לְפָנֶיךָ לְשִׁמְרֶךָ בְּדַרְךָ (שמות כג, כ) ונכנסנו למדינת מוור [Marv], ליל ב בשבת, כ"ו לחדש שבט סדר וְעָשִׂיתָ מְנִרֶת זָהָב (שמות כה, לא). הלכ"ט כל"ח.

יצאנו ממדינת מוור [Marv] ליל טו"ב לחדש אדר והיגענו בס"ד לעוזין אדא [Uzunada]⁴³³ על שפת הים⁴³⁴ [הכספי], יום ג' בשבת ח"י לאדר. י"ר השי"ת יגיענו למחוז חפצנו לחיים ולשלום אי"ר. והים הזה קורין לו ים דנגיז⁴³⁵.

ליל ד' בשבת [י]ט לחדש אדר נכנסנו בספינה לתוך הים שהוא בין עוזין אדה למדינת באכו (Baku)⁴³⁶ והיה רוח סערה וגשם והשלג והמים יעלו השמים ירדו תהומות (על פי תהלים קז, כו) והיינו בצער גדול וקרירות הרבה. ובחסדו יתברך ורחמיו הרבים יצאנו לחיים ושלום מהספינה, ליל ה' בשבת, עשרים לאדר

⁴³¹ Marv, Mary היא עיר טורקמנית השוכנת בצומת דרכי המסחר, המובילות למשהד, לאשחאבאד, לבוכרה ולערי אפגניסטן. בדרכו לארץ ישראל הפצירו יהודי Marv במולא יוסף מלמד גרג' לכהן כמורה צדק בקהילת הסוחרים. הוא שהה שם שבע שנים בדרכו לארץ ישראל. מולא יוסף תרגם מעברית לשפת המקום את דבריהם של השד"רים ר' אליהו פניג'יל ור' נחמן בטיטו. ראו: יהושע-רז, מאחורי מסך המשי, עמ' 231-233;⁴³² על אמירות בוכרה והיהודים שחיו בה, ראו: יהושע-רז, מאחורי מסך המשי, עמ' 353-544; פוזיילוב-מבוכרה לירושלים.

⁴³³ עיר הנמל של טורקמניסטן על הים הכספי, שממנה מפליגות מעבורות לבאקו באזרבייג'ן. כיום היא נקראת טורקמנבאשי.

⁴³⁴ שפת הים הכספי.

⁴³⁵ דנגיז בטורקית – ים. כוונתו לים הכספי.

⁴³⁶ Baku בירת אזרבייג'ן בקווקז.

ונכנסנו למדינת באכו. בס"ד הלכ"ט כל"ח. ברוך גומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

יצאנו ממדינת באכו ליל ה' הנזכר, ורכבנו בעגלה במסילת הברזל, לילך למדינת באטון⁴³⁷. השם יעזרנו עדכ"ש ונגיע למחוז חפצ(י)נו לחיים טובים ולשלום. אי"ר. בליל השישי נתעכב העגלה מפני השלג. וביום ערב שבת כ"א באדר, בחצות היום, נכנסנו למדינת כותאייס⁴³⁸ כדי שלא לבוא לידי חילול שבת ובליל מוצאי ש"ק חזרנו למסילת הברזל ותהילה להי"ת נכנסנו למדינת באטון, יום א בשבת, כ"ג לחדש אדר. ומכאן ואילך צריך ליכנס בספינה עד יפו, תחום א"י. י"ר, השם יגיענו לחיים טובים ולשלום. אי"ר הלכ"ט כל"ח.

יום א' בשבת לעת ערב, כ"ג לאדר יצאנו ממדינת באטון ונכנסנו בספינה והיינו בתוך הים [השחור] עד יום ו', יום שישי בחצות היום יצאנו מהספינה לחיים טובים ולשלום. תלי"ת ונכנסנו לעיר אסתמבול, הנקרא[ת] קושטנטנינה, עש"ק, ר"ח לחדש אדר [צ"ל: ניסן], ערב 'שבת החודש', סדר וַיִּבְרַךְ אֶתֶם מִשָּׁה (שמות לט, מג). ברוך הנותן ליעף כח. ברוך הגומל לחייבים טובות. הלכ"ט כל"ח. שבח לב"ע.

ביום ב' בשבת, ב' לחדש אדר [צ"ל: ניסן] יצאנו ממדינת אסתנבול ונכנסנו לספינה ההולכת ליפו. ובליל ד' בשבת, הגיע הספינה לאזמיר⁴³⁹, העיר המהוללה, ונתעכבנו שם עד יום ד' לאחר חצות. ובליל שישי היה רוח חזק ובלבול גדול בספינה עד הבקר וביום שבת קדש, ז' לחדש ניסן, סדר ויקרא, לאחר שהתפללנו תפילת שחרית קם רוח סערה בים ולא יכולנו להתחיל הפרשה מרוב הבלבול. ובעוונותינו הרבים לא שקטה הרוח והימים הולך וסער

⁴³⁷ Baumi עד שנת 1936 נקראה 'בטום', עיר נמל לחוף הים השחור בגאורגיה. ממוקמת כ-20 קילומטרים מגבול גאורגיה-טורקיה והיא התחנה הסופית בקו הרכבת הטרנס-קווקז. בשנת 1897 ישבו בה 1,179 יהודים. ויקיפדיה
⁴³⁸ Kutaisi - כותאייס - היא בירת מחוז אימרת שבמערב גאורגיה, והעיר השנייה בגודלה בגאורגיה. בכותאייס מנתה הקהילה היהודית לפני גלי העלייה למעלה מ-20,000 נפש. בית הכנסת המפואר של הקהילה נחנך בשנת 1886, אחד משלושה בתי הכנסת שהיו בעיר.
⁴³⁹ İzmir היא עיר הנמל הראשית של טורקיה בחלקה האסייתי, בשנת 1868 חיו בה כ-40,000 יהודים. ראו: /Dina Danon, The Jews Of Ottoman Izmir: A Modern History, Stanford University Press, 2020

(יונה א, יא) והיינו בצער גדול עד שעת המנחה. לא סעודה ולא תענוג ויחידים קראו תפילת מוסף ובפני עצמם ורובם לא התפללו מרוב הבלבול. יהי רצון, שיהא הצער הזה כפרה לכל עונותינו ופשעינו וחטאותינו ואל ימעטו לפניו תלאותינו ויהמו נא רחמיך עלינו אי"ר.

בליל ב' בשבת, ט' לחדש ניסן הגיע הספינה לבירות ונתעכבה עד למחרת אחר חצות היום. וליל ג' בשבת באנו ליפו בחצי היום. וספינה גדולה אינה הולכת עד הישוב ומוכרחים לילך לישוב בספינות קטנות, הנקרא בלשונם 'קייק' ובשבת(י)נו בספינה קטנה היה רוח חזק ועלו שמים ירדו תהומות (על פי תהלים קז, כו). ובחסדו ית' באנו לחיים ולשלום ליפו. ובעשור לחדש הראשון, יום ג' בשבת, יום שנכפל בו כי טוב, באנו ונכנסנו ליפו לחיים ולשלום. הודו לה' כי טו"ב כל"ח. ברוך גומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

בליל ד' בשבת עשינו מלון ליפו לפני מסילת הברזל וביום ד' בשבת, י"א לחדש ניסן, באנו עם מסילת הברזל ובחצות היום באנו לגבול ירושלים עיה"ק ברחוב אנשי בוכרא. ואחר שתי שעות נכנסנו לירושלים, והלכנו לפני ביהמ"ק כותל מערבי, וקראנו שם יהי רצון הנדפס בס' 'שערי דמעה' ותחינות ובקשות בבכי ובדמעה. והתפללנו שם תפילת המנחה בעשרה. השם יקבל תפילותינו ברצון וישלח את משיח צדקנו וכשם שזכינו לראות בחורבנו כן יזכינו לראות בבנינו בעגלא ובזמן קריב, במהרה בימינו אי"ר, הלכ"ט, כל"ח תלי"ת.

וגם יום ה' ויום ו' הלכנו לכותל מערבי וקראנו תהלים והתפללנו שם תפילת המנחה וה' ברחמיו יקבל תפילותינו ברצון אי"ר. ויום א בשבת יום טוב הראשון של פסח היה גשם ורוח ולא הלכנו לעיר וביום טוב שני הלכנו לירושלים והקבלנו פני הרב החה"ש ראשון לציון **בכור ישר מה זה?** ר' יעקב שאול אלישר – יש"א ברכה מאת ה' – ואח"ך הלכנו לבית הכנסת של אשכנזים, הקרוי חורב"ה,

משובח ומפואר בתכלית היופי ואין לגמור עליו ההלל. ומשם הלכנו והקבלנו פני הרב המקובל ר' שמואל הי"ו סלאנט דיין אשכנזים זכותו יגן עלינו. אי"ר.

[ג] יום ג' בשבת, יום ראשון של ח"ה של פסח הלכנו לעיר ונכנסנו לבית החולים הנקרא 'משגב לדרך' וגמרו שם ס' תהלים ורוב ק"ק באו לשם וגם הראשון לציון הי"ו בא לשם ועשו דרושים מענין צדקה וגמילות חסדים והקדיש של דרוש זכיתי אנכי הצעיר לקנות למנוחת המתים מקרובינו שהם אנשי הראת תנצב"ה ואח"כ הלכנו לבתי מחסה שבנו הגבירים הרושילדים לעניי ישראל, בתים וחצרים מפוארים ובנויים בנינים חזקים. ובמקום הזה בנויה אצל בית החולים. השי"ת יתן להם שכרם ויארץ ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים וישלח לנו משיחנו ויבנה בית מקדשנו אי"ר. ויום ב' של ח"ה סבבנו את העיר הקדש ירושלים, לקיים סבו ציון והקיפוק (תהלים מח, יג). והלכנו לקברי בית דוד לעשות זיכרון זה מושג שראוי לדון בו במבוא. חשוב מאוד להסתייע במחקריו של אלחנן ריינר, המבחינ הבחנה נחרצת בין הסוּר סביב העיר העתיקה ובה לבין זיכרון. לא הניחו אותנו הערביים שהיו שם עד שלקחו מכל א' ג קורוש ועלינו שם עליה ע"ג עליה ואין ניכר שום קבר, כי המקום סתום וקראנו שם מזמורי תהלים ולא היה שם מניין לומר קדיש ומשם הלכנו לבית טבילה ואמרו שהיה שם טבילת כהן גדול. ומשם הלכנו להר הזיתים בית הקברות של קהל ירושלים וקבר א' למטה ועליה אבנים הרבה והוא קבר רבינו קלונימוס. ועלינו משם לקבר זכריה הנביא ומשם כמה מערות וקברות מערת חגי, זכריה ומלאכי. ולא נודע למי מקדושים המה. ואצל מערת הנביא בנוי מצבת יד אבשלום, בנין גדול ונחמד ותאווה ועליו אילנות חמודים מאד. מָה רַבו מַעֲשֵׂי ה' (תהלים קד, כד).

בְּחֻצוֹת בֵּית יְהוָה בְּתוֹכֵי יְרוּשָׁלַם. כִּי זֶה בְּכַתְבֵי הַיָּד? יום ה' בשבת, שלישי לחג של פסח הלכנו לעיה"ק ירושלים והלכנו לבתי הכנסיות: בית הכנסת של אסתמבול ובית הכנסת של רבן יוחנן בן זכאי גדול וקטן ועוד בית הכנסת של

אלהו הנביא. ד' בתי כנסיות סמוכים זה לזה בבית הכנסת של אלהו הנביא. ואמרו כי בזמן א' לא היה מנין בבית הכנסת ביום הכיפורים ומבית הכנסת ההוא יצא זקן אחד מצד הכותל והשלים המנין ובמוצאי כיפור הלך אצל הכותל ההוא ונעלם מן העין⁴⁴⁰. ועדיין יש מערה למקום כניסתו וקורין אותו מערת אלהו הנביא. ועוד הלכנו לבית הכנסת הנקרא 'בית אל' ושם **מתפללים** חֲסִידִים וְאֲנָשִׁי מַעֲשֵׂה וּאֲחִי הַלְכְנוּ לבית הכנסת של אשכנזים הנקרא 'תפארת ישראל' משובח ומפואר מאד בתכלית דוגמת בית הכנסת של החורבה.

ישלם ה' פְּעֻלָּם (על פי רות ב, יב) ובזכותם יבנה ביהמ"ק במהרה בימינו אי"ר. יום ערב ש"ק של ח"ה הלכנו לחצר גדולה מקום בו פְּלָבָא שְׁבוּעָה, ב' חצירים גדולים חיצונים מאבן ושלשה מקוואות של מי גשמים מים מתוקים וברים ומערות חצובים מאבן וערבים שומרים שם. ואח"ך הלכנו משם לירושלים לכותל מערבי וקרינו מזמורי תהלים ושיר השירים ותפילת המנחה ותחינות ובקשות של אחינו בני ישראל. י"ר שתקובל ברצון ועין בְּעֵין יִרְאוּ בְּשׁוֹב יְהוָה צִיּוֹן (ישעיה נב, ח). אי"ר.

בעזה"ת בס"ד בתוככי ירושלים תוב"ב.

[ד] יום אסרו חג וסובבנו בבניינים הבנויים מחוץ לעיר ברחובות הנקראים 'אבן ישראל' ו'נחלת שבעה' ובית החולים של אנגליז, בנין משובח ומפואר, ומקומות ובניינים שבנה הגביר נסים בכר לתלמוד תורה. והרושילדים גם כן יש להם ברחוב ההוא בניינים נאים וחזקים וגנות ופרדסים בתכלית היופי ובית גדול הנקרא 'אשכול' שילמדו שם כל מיני אומניות ובכל עבר ובכל פינה בניו בית הכנסת ושם בית הדפוס. ובשעת המנחה נכנסנו לבית הכנסת אחד שבנתה

⁴⁴⁰ בעל שו"ת 'תורה לשמה', מיוחס לבן איש חי, בדיון על מסכת פסחים, סימן פא, ב: "אלהו הנביא זכור לטוב שהוא בא ויורד בעוה"ז שמתלבש בגוף ולומד עם החכמים והולך ובא עמהם כשאר אדם אם יש לו דין מלאך גמור בעת שהוא בעוה"ז ומתלבש בגוף או דילמא יש לו דין נביא, ונפקא מינה אם חייב להתפלל וכן בשאר מצות בהיותו בעוה"ז ואם יצטרף למנין קדיש וקדושה..."

תשובה. גם בהיותו מלוּבש בגוף בעולם הזה ויושב עם החכמים ובא עמהם בדמות אדם ממש, עם כל זה הוא חשוב מלאך ויש לו דין מלאך גמור בכל העניינים ואינו נכלל עם בני אדם, וראיה לזה ממ"ש בגמרא דפסחים דף פ"א ע"ב". מובא אצל: הרב דב קדרון, "האם אלהו הנביא מצטרף למניין? (פורטל הדף היומי, פסחים פא ע"ב).

אשה אחת וסביב הכותל ספסלים נאים וכרים וכסתות לישיבת האנשים בשעת תפילה. וכל הרחובות בניינים נאים ומפוארים. י"ר שיבנה בית מקדשנו ונגילה ונשמחה בישועתו (ישעיהו ה, כה). אי"ר.

יום ג' בשבת היה גשם ורוח ולא יצאנו מן הבית ויום ד' בשבת, כ"ה תברכו לחדש ניסן הלכנו לעיר הקדש לבית המדרש הנקרא 'תפארת ירושלים' ושם י"ד בתי מדרשות ובכולם יש מלמדים. יש מהם מלמדי תינוקות ויש גדולים לומדים גמרא וגם בית הכנסת מפואר וסמוך לאותו מקום לימוד הנקרא 'דורש ציון' ושם גם בתי מדרשות ובאותו מקום חצר גדולה ובתים הרבה בנוי לתוכה ועניים ומרודים דרים בתוכה ואמרו שעל פי הגורל נכנסים לשם לפי שיש עניים הרבה, לכך מפילים גורל ומי שנפל גורלו ליכנס נכנס שם ודר עם בני ביתו עד ג' שנים ובתשלום ג' שנים מוציאים את אלו ונכנסים עניים אחרים, גם הם ע"פ הגורל עד ג' שנים. י"ר שיבנה ביהמ"ק בב"א בְּחֻצְרוֹת בֵּית יְהוָה בְּתוֹכֵי יְרוּשָׁלַם (תהלים קטז, יט) תוב"ב.

יום ה' בשבת, כ"ז לחדש ניסן הלכנו לב[ני]תו של הרב ראשון לציון זיע"א. והקבלנו פני קדשו ואח"כ הלכנו לבית הכנסת של 'חורבה' והיה לנו צער גדול שאירע שם. אבל גדול על מקובל א', בחור בן כ"ה שנה שטבע בבור. ואחר ג' ימים נמצא מת. תנצב"ה אי"ר.

ביום עש"ק, זך לחדש ניסן הלכנו לעיר לבית הרב ראשון לציון והיינו משעשעים (על פי תּוֹרַתְךָ שֶׁעֲשִׂיעִי, תהלים קיט, צב) עמו במשך ב' שעות. ולקחנו ברכתו ואח"ך הלכנו להקביל פני הרב ר' שמואל אשכנזי זיע"א וקיבלנו ברכתו ואח"ך הלכנו לכותל מערבי וקרינו שם שיר השירים ותפלת הנדפס בס' 'שערי דמעה' ותפילת המנחה. יהי רצון שתקובל ברצון ונזכה בנחמת ציון בב"א.

יום א בשעת ערב ר"ח אייר הלכנו לירושלים והקבלנו פני הראשון לציון אח"ך הלכנו לבית המדרש של דורש ציון והיה סגור ובתוכו לומדים תינוקות וראינו שכתוב על הכותל: 'כל מי שיש לו עסק בזה המדרש לרב או לתלמיד, יבוא

בשעה ה' או עשירי, שהדלת פתוחה ולא בשאר העיתים, שמא יבואו לידי ביטול תורה. ואח"ך הלכנו לכותל מערבי וקרינו מזמורי תהלים ותפילת המנחה והשי"ת יקבל תפילתנו ברצון ונזכה בבנין ירושלים. אי"ר.

מסע לערי הקודש

יום [שני] ר"ח [אייר] נסענו מירושלים תוב"ב והגענו לקבורת רחל אמנו, רחוק מירושלים שיעור חצי פרסה ועל גבה בנה משה מונטיפיורי בית ובתוכו קנדילים וספר תורה ושומר ישראל. י"ר זכותם יגן עלינו וְבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל (ישעיהו נט, כ). אי"ר.

[ה] יום ב' בשבת ר"ח אייר הלכנו לעיה"ק חברון תוב"ב ובדרך יש חצר בנוי מאבן ויש בו מגדלים ודלת ברזל ואומרים שהוא בנין מימות שלמה הע"ה ואפרת, היא בית לחם, סמוך לקבורת רחל אמנו ושוכנים שם כמה בעלי בתים מן הגויים. וקרוב לחברון יש בית גדול בנוי מאבנים חזקים ובראשו כיפת אבן, סדורים ונשענים זה בזה וסביבות הבור מחיצות וכתלים מאבנים גדולים מאד ואומרים שהוא אהל אברהם אבינו ע"ה והלכנו לחברון לביתו של חסידא קדישא הרב אליהו מני זיע"א והיינו שם בלילה ולמחר הלכנו לפני מערת המכפלה. ואינם מניחים לישראל לעלות שם, כי אם ג' וד' מדרגות והישמעאלים עולים למעלה ובנו שם צורת קברות, אבל אינו באמת, כי אם קבורתם לתוך המערה, גנוז וטמון. ועשינו שם תחינות ובקשות וקדיש. ומשם הלכנו לקבר אבנר בן נר והוא בתוך הבית ואין מניחים לישראל ליכנס כי אם במעות ונכנסנו שם ואמרנו קדיש וְנָשׁוּב לַמְעַרְת עֵתְנִיאל בֶּן קִנְז. ואין ניכר שם קבר כי אם כוכין מלאים מים והלכנו משם לבית החיים ושם קבורת הרב אליהו [דין] וידש ז"ל בעל 'ראשית חכמה' והרב 'מתנות כהונה', והרב מלכיאל אשכנזי ובעל אורות גדולים ובעל 'שמן המאור' ורבי חיים גדול שמיא זקיניו של ר' חיים [אבולעפיה], שבנה את העיר טבריה תוב"ב ועוד קברות צדיקים וחסידים זיע"א.

יום שהוכפל בו כי טוב ר"ח זיו ואח"ך הלכנו למערת ישי אבי דוד זיע"א ואין בו אות קבר והוא חריב. ומשם הלכנו לבית הכנסת הגדול וקורין אותו בית כנסת של אברהם אבינו וקרינו שם תהלים וקדיש ונדבנו שמן למאור. וגם בבקר בתפילת שחרית התפללנו בבית הכנסת של ר' אליהו ועלינו לס"ת ונדבנו שם לבית הכנסת וגם שמן למאור למנוחת המתים. תנצב"ה.

והלכנו לביתו של ר' אליהו וסעדנו שם סעודת ר"ח בשירה וזמרה וגם שירה לבן זכר שנולד באותו היום להרב מלכיאל קאזי, בנו של ר' אליהו מני הי"ו, וקבלנו פני הרב וקבלנו ברכתו. ובחצות היום יצאנו מעיה"ק חברון תוב"ב בעגלה שקורין 'פאייטון' בהלל וזמרה ובשעת המנחה היגענו לקבר רחל אימנו ע"ה והתפללנו שם תפילת המנחה של ר"ח והתנדבנו שמו וכל או"א הדליק נר למנוחת המתים ואחר המנחה רכבנו בעגלה ובאנו לירושלים תוב"ב בשעת תפילת ערבית לחיים ולשלום. הלכ"ט כל"ח ונזכה במהרה בבנין ביהמ"ק אי"ר.

יום ד' בשבת, ב' לחדש אייר הלכנו לרמתה ושם מערת שמואל הנביא, אלקנה וחנה ע"ה. ב' בתים גדולים ונאים זו לפניו מזו וישראלים נכנסים לבית הראשון ואין מניחים ליכנס בבית השני. ופתחו דלת הבית של פנים ובתוכו ארון גדול ומכסה ירוק פרוש עליו וקנדילים ונרות וכבוד גדול עושים לו הערבים עד מאד.

[ו] ועמדנו על פתח הבית כנגד הארון וקרינו מזמורים וקדיש. ובחזרה בדרך ראינו מערה גדולה ויפה ומתוקן, כמו בניין שעושים האומנים ובתוך המערה כמה מערות זו לפניו מזו ואמרו שהיא מערת סנהדרין. ומשם הלכנו למערת שמעון הצדיק והוא קרוב לירושלים ושומר מישראל ממונה שם. וקנדילים ונרות ועד ב' קברות מתלמידי שמעון הצדיק וסביב המערה בעלי בתים מגויים ומישראל. ומשם הלכנו לבית כְּלָבָא שְׂבוּעַ והתפללנו תפילת המנחה בתוך החצר הגדולה שיש שם. י"ר השי"ת יקבל תפילתנו ברצון וישלח משיחנו ויבנה בית המקדש במהרה בימינו אמן.

ויום ה' בשבת, ג' לחודש הלכנו אצל כותל המערבי והתפללנו שם תפילת המנחה וגם ביום השישי הלכנו שם וקרינו שיר השירים ומנחה ומשם הלכנו להקביל פני הרב הראשון לציון והרב ר' שמואל אשכנזי הי"ו וקבלנו ברכתם וה' יברכנו עם כל ישראל אי"ר.

בשני בשבת, ז' לחדש אייר יצאנו מירושלים לילך לעיה"ק טבריה ולעיה"ק צפת בעזה"י וגליל. ג' בשבת עשינו מלון על מעיין אחד וביום שלישי היגענו סמוך לשכם כפר א' וקורין אותו עברתא ושם בראש ההרים קבורת אלעזר ואיתמר וזקנים. וכל א' בית בפני עצמו ורחוקים זה מזה שיעור חמישים ושישים אמות. ואח"ך הלכנו קרוב לשכם ושם קבורת יוסף הצדיק ע"ה ובניו מנשה ואפרים. ועושים לו ערביים כבוד גדול ובית חשוב ומכסה חשוב פרוש על קברם זיע"א .

אדמת קדש טבריה טוב"ב

ועשינו מלון בליל ד' על מעיין אחד ובליל ה' באנו לבישן ושם כמה בעלי בתים מערבים וכמה יהודים רוכלים וסוחרים. ועשינו מלון בפונדק שהכינו לאורחים ובאמצע הפונדק בריכת מים נאה. ולמחר נסענו משם לטבריה ובשתי שעות קרוב לטבריה נראה ים כנרת וכשעה – ליום ה', נכנסנו לביתו של ר' מאיר ז"ל, חצר גדולה בנוי בשיפוע ההר ובתים גדולים ונאים והכנרת סמוך לה ובית כנסת ושם קבורת התנא הקדוש ר' מאיר וברוריה אשתו וסומכוס ורבי נתן.

וסמוך להם ב' מרחצאות מחמי טבריה וכמה בתים בנויים בתוך החצר לאורחים ועשינו מלון שם. וביום שישי נכנסתי עם אשר בני הי"ו לעיה"ק טבריא ויהודי א' מסכן וכשר, שהיה מודע לנו מירושלים, הביא אותנו לבית אחותו שהייתה בטבריה. ובעל הבית ר' ציון אלקנעי סגי נהור. והאיש הזה, שהוא מודע לנו אברהם צפניה שמו, שמש היה לבית הכנסת של בוכרים בירושלים ועכשיו ביום עש"ק, י"א לחדש אייר אנחנו בעיה"ק טבריה ובשבת הזה ספר אחרי מות

קדושים, אנחנו בטבריה וכשם שזכינו לראותו כך נזכה לראותו בבנינו ובביאת הגואל בב"א. הלכ"ט כל"ח.

והעיר הזאת טבריא נעימה ישיבתה, גם טובה ראייתה, ורוב העיר ישראלים ורובם למדנים ויראי שמים ויש להם בתי כנסיות ובתי מדרש ובית כנסת חדש על שפת ים כינרת וכולם מסתפקים מים כנרת, שנקרא גינוסר. והרב גדול הדור יוסף דוד ממשפחת אבולעפיא, זכותם יגן עלינו ועל כל ישראל. אי"ר.

[ז] יום עש"ק לפנות היום יצאנו מהעיר והלכנו לצפון העיר, לקבורת הצדיקים רחוק מן העיר חמשים אמה ושם מערת הרב ישעיה הלוי ז"ל בעל 'שני לוחות הברית' ומערת רבן יוחנן בן זכאי וחמשת תלמידיו הקדושים ורב המנונא סבא והרמב"ם ז"ל ורבי אמי ורבי אסי, זכותם יגן עלינו, והדלקנו שם נרות ואמרנו תחינות ובקשות.

יום א בשבת, י"ג לחדש אייר, יצאנו מן העיר עם חכם בנימין הלוי וחכם משה גיגי. ובתחלה הלכנו על הקברות הנ"ל, שהם הרמב"ם ז"ל וחבריו, ואח"ך הלכנו למערת ר' עקיבא. הר גבוה ופתח המערה סגור ותלמידיו מפוזרים בראש ההר ומשם למערת ר' חייא ובניו יהודה וחזקיה ורב הונא ז"ל. ובכל א' משלושה מקומות אלו הזמין ה' לנו מניין יוד ואמרנו שם מזמורים ותחינות וקדיש והשכבות למנוחת מר אבי ואחי ושאר קרובים תנצב"ה. וזכות הצדיקים הקדושים שזכינו להשתטח על קברם יגן עלינו וגם ביום שבת קדש זכיתי לעלות לס"ת ולנדור שמן לעילוי נשמות מתינו. גם למנחה זכיתי לפתיחת הארון ולעלות לס"ת. י"ר שנזכה ונראה בבנין בית המקדש ובביאת הגואל ויעזרנו על דבר כבוד שמו (על פי תהלים עט, ט) וימלא משאלות לבנו לטובה (על פי שם כ, ו). אי"ר.

ליל פסח שני הלכנו להילולא דרבי מאיר וקניתי שם הדלקת נר הרמב"ם ז"ל למנוחת המתים תנצב"ה, שנתנו קרוביהם כל א' כפי השגת ידם סך י"ג רובל.

ולחצי הלילה חזרנו לטבריה ולמחר זכיתי לבית הכנסת גדול לעלות לס"ת ולפתיחת הארון ואחר ג' שעות היום הלכנו לרבי מאיר ובדרך ההוא רחוק מן העיר נ' אמה בית החיים של ק"ק טבריא וקבור שם ר' חיים אבולעפיא הוא הרב שבנה ותיקן עיר טבריא. ומשם הלכנו לטבול בחמי טבריא ושם בנויים ב' בתי מרחצאות מאבני שיש יקרים וחשובים וכיפה גדולה עליהם ובריכת מים גדול מאוד ומקום מקור המעיין חם מאוד עד שתתבשל ביצה בתוכם וכשבאים המים בתוף הבריכה של המרחץ ושוהים בתוכה מתקררים מעט וטבלנו ובחצי היום חזרנו לטבריא תובב"א הלכ"ט כל"ח.

[ח] וגם ביום ג' בשבת, ט"ו בחדש זיו הלכנו למקום הרמב"ם ז"ל וריב"ז ותלמידיו והרב של"ה ורבי אמי ורב אסי, וקרינו שם תהלים וקדיש וחזרנו לטבריא תוב"ב. אמן. יום ד' בשבת, ט"ו לאייר בבקר הלכנו להקביל פני הרב הקדוש ר' יוסף דוד אבולעפיא והוא דור חמישי להרב חיים אבולעפיא, שיסד את העיר טבריה תוב"ב. אמן. וקבלתי ברכתו ושלוש פעמים זכיתי להקביל פניו וג' פעמים הלכתי לרבי מאיר וג' פעמים להרמב"ם והשוכבים עמו וג' פעמים טבלתי בים כנרת. י"ר שיזכינו השי"ת לדור באה"ק ונראה בנחמת ציון בב"א. ובשעה ב' ליום ד' נסענו מטבריה תוב"ב מביתו של חכם ציון אלקנעי והוא סגי נהור והלכנו לדרך צפת תוב"ב ובשעה ט' הגענו לצפת והלכנו לביתו של ר' יצחק הלוי, בנו של החסיד ר' מרדכי בצרי ז"ל. עשינו שם מלון בלילה. ובאותה שעה שבאנו לצפת, הלכנו להשתטח על קברי צדיקים והם רבינו האר"י ז"ל והרמ"ק והרב שלמה אלקבץ ז"ל ומרן הקדוש ר' יוסף קארו ז"ל והושע בן בארי ורבי פנחס בן יאיר ושאר הקדושים אשר בארץ המה. וגם זכיתי לילך על קבר ר' מרדכי הלוי ז"ל זיע"א. ולמחר בבוקר התפללתי בבית הכנסת של ר' יצחק אבוהב ז"ל, בעל 'מנורת המאור', זיע"א. וזכינו וראינו ס"ת מכתיבת יד קדשו ואח"כ חזרנו לילך ולהשתטח על קברי הצדיקים הנזכרים למעלה. והלכנו לבית

הכנסת של רב האר"י ז"ל ולבית טבילה שלו וטבלנו שם והיא בריכת מים והמים יורדים מהסלע ונכנסים לתוך הבריכה. י"ר זכותם יגן עלינו ועל כל ישראל אי"ר.

ל"ג בעומר

יום ה' טו"ב לחדש אייר, בשעה ד' נסענו מצפת תוב"ב למירון להילולא של רשב"י זלה"ה. ובשעה ו' היגענו שם וזכינו להקביל מקום מנוחתו של הרשב"י ז"ל ובנו ר' אלעזר. והם שני בתים זה אצל זה וחצר גדולה וכמה בתים ועליות סביביו ובפתח החצר קבור ר' יעקב נפחא ז"ל. וחוף לחצר למעלה רחוק נ' אמה, שם קבורת ר' יוחנן הסנדלר זיע"א.

ובליל ל"ג לעומר זכיתי לקנות ההדלקה של ר' שלמה אלקבץ והרב ר' משה קורדובירו. י"ר שזכותם יגן עלינו ועל קהל עדתנו, ובפרט לאותם שנתנו מעות למנוחת המתים.

וביום ל"ג לעומר הלכנו למערת הלל הזקן ותלמידיו ומערה זו רחוקה ממקום רשב"י כחצי מיל. ומשם רחוק מעט קבורת כלתו של שמאי הזקן ועליו אבנים גדולים מאד ומשם עולים לגובה ההר ויש שם אבן גבוה ואומרים שמשם יתגלה משיח. וסמוך לכלתו של שמאי יש מערה בשיפולי ההר ושם קבור רב המנונא סבא וחבריו. וחזרנו למירון לרשב"י ז"ל וזכיתי לקרות ולגמור האדרא זוטא. ובסיום האדרא הלכתי למקום מנוחת הרשב"י ז"ל וסיימתי שם האדרא וקדיש ופיוט 'בר יוחאי' ופיוט 'איש אלהים' בשמחה וּבְדַמְעוֹת שְׁלִישׁ (תהלים פ, ו).

[ט] וגם למערות בית הלל ובית שמאי עשינו הדלקות ותחינות וקדיש. והדלקה על ציון רשב"י ז"ל לנשמת מר אבי תנצב"ה. ברוך המקום שהחיינו וזיכנו להילולא דרשב"י ז"ל. י"ר יזכינו לביאת הגואל ולבניין בית המקדש וזכות הרשב"י ז"ל ורבי אלעזר בנו ושאר הצדיקים והקדושים, אשר בארץ המה, יגינו עלינו וימליצו טוב בעדנו ויצליחנו בכל דרכינו אי"ר. ואחר חצות היום חזרנו ממירונא ובאנו לעיר צפת תוב"ב. ובאנו לביתו של הרב ר' יצחק הלוי הנזכר

הי"ו לשבות שם, לחיים ולשלום. הלכ"ט כל"ח. ברוך הגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

ויום שבת קודש, ל"ד לעומר, סדר אמור זכיתי לבית הכנסת של מרן הקדוש לפתיחת הארון ולקרית ההפטרות למנוחת אבי מורי ז"ל, שהיה מנוחתו ביום ל"ד בעומר וגם למנחת ש"ק להיות שליח ציבור לבית הכנסת של ר' יצחק אבוהב ולפתיחת הארון. וארבעה בתי כנסיות יש לספרדים לצפת תוב"ב, אחד בי"כ של רב הארי ז"ל ואחד מרבי יצחק אבוהב וס"ת מונח שם מכתיבת יד קדשו. ואחד ביה"כ של מרן ויש לו בית המדרש למעלה ממנו. ואחד של ר' יוסי, ובחצרו יש אילן תאנה ואומרים שזהו הנזכר במסכת תענית שהוציא בנו של ר' יוסי תאנה שלא בזמנה לפועלי אביו ואני זכיתי להתפלל בתוכו ביום א' בשבת.

ורבי יוסי ז"ל קבור שם בחדר א' ופתח החדר פתוח לבית הכנסת שלו זיע"א. ויום א' בשבת הלכתי לפני הרב יוסף חכים וקיבלתי ברכתו. ובשעה החמישית נסענו מצפת תוב"ב ללכת לירושלים. ובליל ב' בשבוע באנו לכפר חיטין ועשינו מלון. ושם קבורת יתרו בתוך בית גדול, משובח ומפואר מאד, רצוף באבני שיש לבן. והקבר גם כן אבן שיש גדול, נחמד למראה ובתיה טובים, בנויים סביבותיו לאורחים. והערביים נוטלים שכירות וגם כל מי שנכנס לשם נוטלים ממנו מעות. ונגדו מערה ואומרים שהיא קבורת ציפורה אשת משה רבינו ע"ה זיע"א.

יום ב' בשבת, נסענו מחיטין ובליל ג' עשינו מלון בשדה. ויום ג' בשבת נסענו משם לשכם ובדרך ג' וד' כפרים בעלי בתים מגויים ובליל ד' באנו לשכם, עיר בנויה ורחבת ידים וכל מיני מאכל בזול ויש בתוכו מניין עשרה מישראל וס"ת והגויים שבשכם כולם רשעים ושונאי ישראל. וליל ד' עשינו מלון חוץ לעיר. י"ר השי"ת יעזרנו על דבר כבוד שמו (על פי תהלים עט, ט) וישמור יציאתנו ובואנו מעתה ועד עולם (על פי שם קכא, ח) ויגאלנו מהגלות. אי"ר.

לילה ה' עשינו מלון על מעיין מים וביום ה' אחר תפילת שחרית נסענו משם ובשעה ט', כ"ד לחדש היגענו לירושלים, לחיים ושלוה, בשמחה ובשירה. הלכ"ט כל"ח. וכשם שזכינו לראותם בחורבן כך נזכה בבנינים וּבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל (ישעיה נט, כ) ויקבץ נפוצותינו מארבע כנפות הארץ (על פי ישעיה יא, יב) בב"א. ברוך גומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב.

[י] בתוככי ירושלים תובב"א

בערב שבת, כ"ה לחדש זיו הלכנו לירושלים בבית הרב יש"א ברכה וקיבלנו ברכתו. ומשם הלכנו לכותל מערבי וקרינו שם מזמורים ושיר השירים ותפילת המנחה. י"ר השם יקבל ברצון. אי"ר.

יום א' בשבת הלכנו לירושלים וחזרנו והלכנו לבית הדפוס [לונץ] **מוטב בהערה** להדפיס בעזה"ית ה'אזהרות' שיסד הרב מ' סימן טוב ז"ל. יום ב' בשבת הלכתי לירושלים לבית הרב וקבלנו ברכתו ומשם הלכנו לירושלים וחזרנו והלכנו לכותל מערבי והמקום ההוא שמתקבצים ישראל להתפלל. מדדתי אורכו: כ"ו אמה באמה של מדינתנו, דהיינו אחד וחצי אלג'ין ורוחבו קרוב לארבע אמות. י"ר שתיבנה במהרה בימינו אמן משני צידי אורך הכותל צפון דרום. יש חצרות מישמעאלים מן הכותל בתוך חצרות י"ב אמות. וכל הכותל בנוי מאבנים גדולים מאד.

יום ג', ערב ר"ח סיון הלכנו לירושלים אצל הכותל וקרינו שם תהלים וקדיש ומנחה. י"ר שתקובל ברצון. אי"ר. יום חמישי הלכנו לירושלים לפני הרב ראשון לציון הי"ו והזמין אותנו לשבת וחג השבועות. והפציר הרבה עד שקיבלתי עלי ובאנו ערב שבת לבית הרב וזכינו לשלחן מלכים להסב עם הרב בשלחנו בשבת ובמועד. ויום א' של שבועות אחר התפילה הלכתי לבית הכנסת של אשכנזים הקרוי 'חורבה' וראיתי ס"ת שלהם קבוע בו טס של כסף מצופה זהב ובטס קבועים י"ב אבנים יקרות. ומנהג אשכנזים לקרות מגילת רות בשחרית קודם

הוצאת ס"ת בניגון ובגלילה כתובה אשורית כמו ס"ת ובברכה לפניה וגם ההפטרה קורים בגלילה כמו ס"ת. וביום ב' של שבועות התפללנו בביהכ"נ של ריב"ז עם האורחים תפילת יום טוב וזכיתי לקרות הפרשה וגם עליתי לס"ת למפטיר והפטרה ומוסף, ולאחר התפילה הלכנו לכותל מערבי וקרינו שם מזמורים וקדיש ורציתי לילך לקברי בית דוד ולגמור שם התהלים, ובעונות בא לי כאב שינים ולא יכולתי לילך והשי"ת יצרף מחשבה לעשה וזכות דוד הע"ה יגן עלינו ונזכה בבנין ביהמ"ק ובביאת הגואל. וגם זכינו לראות בברית מילה ביום השבועות.

יום אסרו חג הלכו אנשי בוכרא מירושלים לעריהם ואני לא יכולתי לצאת עמהם מפני הדפוס של ה'אזהרות' שלא נגמר עדיין.

יום ה' בשבת, ט' לחדש סיון נכנסתי לבית הכנסת הנקרא 'חסד אל' ולומדים גם כן שם קביעות הי"ו.

ופתחו את ההיכל וראיתי ספרי

תורות שלהם כולם. תיק שלהם מצופים כסף משובח ומפואר וכל ספר וספר יש עליו רימונים וכל הכתלים קבועים דפים מלאים ספרים. יעזרם ה' וישמרם ויאריך ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים. אי"ר. יום ה' בשבת יצאנו מביתו של רב והלכנו לרחובות הבוכרים בבית מ' יצחק כאבולי הי"ו ויום עש"ק הלכנו לכותל מערבי ואמרנו תהלים וקדיש, השם יקבל ברצון.

[יא] יום א' בשבת הלכנו לכותל מערבי וקרינו תהלים וקדיש. השם יקבל ברצון. יום ב' בשבת, י"ג לחדש סיון הלכו חברים שיצאתי עמהם לשלום ואני נשארתי בצל שדי (על פי תהלים צא, א) ולא יכולתי לילך, שעדיין לא נגמר מלאכת הדפוס. השם יעזרני עדכ"ש. יום ג' בשבת השתדלתי למלאכת דפוס ה'אזהרות'

ויום ד', ט"ו לסיון נגמר בס"ד. ויהי רצון שנזכה להדפיס הספרים כ"י שיש לנו. וחפץ ה' בידינו יצלח (על פי ישעיה נג, י). אי"ר.

יום ה' בשבת הלכנו לכותל מערבי וקרינו תהלים ותחנונים בדמע ובכיה וקדיש. השי"ת יקבל ברצון.

גם בעש"ק, טו"ב בסיון הלכנו לכותל מערבי וקרינו שם מזמורים ושיר השירים וקדיש והלכנו משם אצל ר' שמואל סלנט וקיבלנו ברכתו. השם יקבל ברצון. יום א' בשבת, י"ט לסיון הלכנו לירושלים אצל כותל מערבי וקרינו תהלים וקדיש. והלכנו לפני הרב הראשון לציון להקביל פניו ולהיפטר ממנו. וקיבלנו ברכתו ברכתו. י"ר השי"ת יְבָרֶךְ אֶת עַמּוֹ בְּשָׁלוֹם (תהלים כט, יא). אי"ר.

יום ב' בשבת בא לי כאב שינים. עד אחר חצות היום נתן לי השם רפואה והלכתי לירושלים לכותל מערבי וקרינו שם תהלים וקדיש ומנחה. השם יקבל תפילותינו ברצון. אי"ר.

א"ך טוב לְיִשְׂרָאֵל (תהלים עג, א), חדש סיון חזרה לחוצה לארץ כִּי בְּשִׁמְחָה תֵּצְאוּ (ישעיה נה, יב) א"י, כ"א לחדש סיון הוכרחתי לצאת מעיה"ק ירושלים, בעבור הסיבה שהנשארים מאותם ההולכים לחוצה לארץ יצאו ביום זה ללכת. ומאת ה' היה לי זאת, כדי לקיים רַבּוֹת מִחֻשְׁבוֹת בְּלֵב אִישׁ (משלי יט, כא). וכמה קשה לי היציאה י"ר השי"ת ירחם עלי ואלך לשלום למקומי עם כל החברים ויזכנו לשוב עם כל בני ביתנו לארץ הקדושה ונפוצותינו יקבץ מד' כנפות הארץ. אמן.

יום ג' בשבת, א"ך טוב לישראל לחדש סיון יצאנו מעיה"ק ובאנו במסילת הברזל ליפו ונכנסנו לספינה ובעוונות היה שכר הספינה כפליים מה שהיה מקדם וסיבת היוקר מבואר דף י"ב, צ"א למה זה מתייחס? ועכ"ז מקום צר ודחוק ולערב סמוך ללילה הגיעו הספינה לחיפה ועמד ב' שעות ואח"כ הנהיג הספינה וביום ד', שעה ג' הגיעו לבירות. נמצא כי ע"ב ימים, כמניין חס"ד היינו בארץ הקדושה. י"ר

בזכות ע"ב יעשה ה' עמנו חסד ויגיענו למחוז חפצנו לחיים טובים ושלוש [עפ"י תפילת הדרך] ויזכנו עם בני הבית לשוב לגור בארץ הקדושה ונזכה בנחמת ציון ולבנין בית המקדש ויקויים בנו מקרא שכתוב: כִּי בְשִׁמְחָה תֵצְאוּ וּבְשָׁלוֹם תִּבְלְוּ (ישעיה נה, יב). וּפְדוּיֵי יְהוָה יֵשְׁבוּ וּבָאוּ צִיּוֹן בְּרִנָּה וְשִׂמְחַת עוֹלָם עַל רֵאשִׁים שְׁשׁוֹן וְשִׂמְחָה יִשְׂגוּ וְנָסוּ יָגוֹן וְאֲנָחָה (שם לה, י). אי"ר.

[יב] מכתב הודעה להודיע חסדי המקום ב"ה

ובימים אלו היה חולי באלכסנדריה של מצרים וסביבותיו ולכן כל ספינה הבאה מאותם המקומות אינם מניחים אותם לבוא וחוששים שמא יתפשט החולי בר מינן גם במדינות אחרות. ולכן מנהגם להוציא כל אנשי הספינה ממקומה אל מקום אחד ביבשה עם ממונם **[מטלטליהם]** וכל אשר להם ומעמידים אותם בשמש ותחת האור כדי שיסור רוח החולי מהם. יש ספינות שמעכבים אותם ה' ימים ויש ו' ימים ויש ט"ו ימים, כפי כובד החולי. כן גוזרים רבוי הימים ולזה קוראים קראנטינא. ולסיבה זאת אותם ספינות שלא הלכו במקום החולי שכר הספינה כפלים, לפי שלא יש לו קראנטינא ואנחנו גם כן בחרנו בספינה הזאת ביוקר בלא קראנטינא. ויום ד' בשבת, ערב ר"ח תמוז בא הספינה לכפר א' הנקרא שאקיץ והיא רחוקה מאזמיר כמו ו' שעות. וקודם בואנו לכפר הנזכר בעוה"ר מת אדם א' ישמעאלי בתוך הספינה וכל בני הספינה אחזה רעדה שכמותה, שמא יגזרו קראנטינא על הספינה, שיהיו סוברים שמת האיש בחולי הַדְּבָר ברמינן, שמא יגזרו קראנטינא על הספינה, שיהיו סוברים שמת האיש בחולי הַדְּבָר בר מינן. וכשבאנו לשאקיץ לא יצאו מאנשי הספינה ממקומה מאימת הגזרה עד שיבוא רופא מובהק מהמלכות ויבדוק את המת מאיזה חולי הוא. ואח"כ בא רופא מהכפר וראה את המת ואמר פטורים אתם, כי המיתה אינו מחולי הַדְּבָר ובחסדו י"ת שגבר עלינו, שמחנו מאד ואח"כ נסע הספינה מהכפר הנז' לילך לאזמיר יע"א, והמת נקבר בכפר ההוא. יום ד' בשבת, ערב ר"ח תמוז, שנת ששון וקודם שהגענו לאיזמיר בעוה"ר נהפך השמחה ליגון, כי

מת ג"כ איש אחד מהערלים ופעם הזאת אמרנו בודאי נעשה הספינה קראנטין ח"ו לפי שנכפל הענין וכשהגענו לאזמיר הודיעו הדבר לממשלה ובא רופא א' ושאל מעניין המת וגמר בדעתו שמת מחולי הַדְבָר וצריכים לגזור גזרת קראנטין על הספינה ובאו ב' אנשי חיל הספינה והחזירו הספינה לאחריו לילך למקום הקראנטינא. ואנשי הספינה נבהלו ונחפזו ובחרו מות מחיים כי גזרת הקראנטין רעה חולה בגוף ובממון ובפרט קרוב לארבעים נפשות מהיהודים היינו בספינה. באה עלינו יראה ורעד וְתִכְסֶּנּוּ פְּלֻצוֹת (על פי תהלים נה, ו). והחזירו הספינה תיכף דרך ב' שעות ובאנו עד המקום שהוא מיוחד לקראנטינא, אך חסדי ה' תמיד עלינו. שמענו כי יש עוד מזור לשבר הזאת, כי יש רופא גדול במקום הקראנטין ועד שיראה הרופא ההוא את המת ואח"כ יגזרו למות או לחיים. ויבוא הרופא ההוא לתוך הספינה לראות ולבדוק את המת. וכל אנשי הספינה, ובפרט היהודים, זועקים לה' ומבקשים מחילה וסליחה ורחמים וחמלה מאיתו להציל אותנו מהגזירה הזאת והשי"ת ברחמיו ובחסדיו קיבל תפילת עמו ישראל ולא השיב דמעותינו ריקם, כי הרופא הגדול הי"ו בדק ומצא כי זה המיתה מיתה טבעית ואינו מחמת הַדְבָר ונפטר הספינה לחיים ולשלום. הלכ"ט כל"ח.

[יג] ה' בשבת. ובשעת המנחה נפטר הספינה וּלְיִהוּדִים הֵיְתָה אוֹרָה וְשִׁמְחָה (אסתר ח, טז) ותכף נסע הספינה. המת נקבר שם ובאנו בליל ר"ח לאזמיר בשמחה ובששון. ואלה הודות להשי"ת כי הציל נפשותינו ממות וְאֵלּוּ פִּינוּ מִלָּא שִׁירָה כִּים וכו' אֵין אֲנַחְנוּ מִסְפִּיקִים לְהוֹדוֹת... עַל אַחַת מֵאֲלָף ... וריבבות מהטובות והחסדים שעשה עימנו. ברוך הגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב. י"ר שזכינו לגאולה העיקרית בב"א.

יום ה' בשבת, יום ר"ח תמוז נתעכבה הספינה לאזמיר כי כן מנהג הספינות להתערב במקום המדינות להכניס משא ולהוציא. ואני הצעיר עם בני אשר הי"ו הלכתי בספינה קטנה למדינת אזמיר והיא עיר גדולה ומהוללה ומפוארת בתכלית היופי וההדר. ושאלתי מקום הרב ר' אברהם פלאג'י הי"ו. והיה רחוק

ממקום הספינה כמו רביע שעה והלכתי עד שהגעתי למקומו כי הייתי חושק להקביל פניו, כי הייתי יודע מחיבור ספריו שראיתי כבר בירושלים, כי הוא חכם גדול. ואמרו לי בני ביתו כי אי אפשר היום לראות הרב, לפי שיושב בבית מיוחד לכתוב וללמוד.

והפצרתי עמהם בבקשה עד שהודיעו להרב ופתח ונתן לי רשות ליכנס וב"ה שזכינו לראות פניו ולקבל ברכתו וקיבל אותי בסבר פנים יפות ובשמחה והוא זקן מופלג הי"ו. ונתן לי ספר מחיבוריו ושם הספר "אשר פדה את אברהם", וגם נתן ספר לאשר הי"ו מחיבורי אביו ז"ל ושמו "חוקי החיים" והוא חוק קבוע ללמוד בכל לילה כמו "חק לישראל" הקבוע לימים וברוך ה' הגומל חסד עם כל בריותיו והפך יגונינו למחול וזיכנו לכל זה ונתקיים בנו מאמר דוד המלך ע"ה "הַפְּכֵת מִסְפְּדֵי לְמַחֹל לִי פִתְחֵת שְׁקִי וּתְאַזְרֵנִי שְׂמֵחָה לְמַעַן יִזְמְרְךָ כְּבוֹד וְלֹא יֵדָם יְהוָה אֱלֹהֵי לְעוֹלָם אֲוֶדְךָ (תהלים ל, יב-יג). הלכ"ט כל"ח. והרב הזה ר' אברהם פלאג'י הוא בנו של ר' חיים פלאג'י זיע"א. יום שבת קדש, ב' לחדש תמוז הגיעה הספינה לאיסטמבול. ומנהג משפט המלכות כשאירע מיתה לאיזה ספינה, צריך להודיע לכל פלך ומדינה בהגיעו לשם. ויש להם דגל מיוחד לזה. ובעל הספינה הזאת הרים דגל המיתה להודיע לאיסטמבול על ענין המת והקרנטין עד שיתנו רשות לצאת ולבוא מהספינה. והיינו בצער ובפחד גדול כי נתעכב הדבר עד קרוב לחצות היום ולא היה רשות לשום אדם לצאת וליכנס וקרוב היה לגזור גזירת קרנטין על הספינה עד ששלחו רופאים ובדקו וראו לאנשי הספינה שמא יש בתוכם חולים או פניהם זועפים. וכשראו את כל אנשי הספינה בריאים וטובים פטרו הספינה ברוך השם, פִּי גָבַר עָלֵינוּ חֲסָדוֹ (תהלים קיז, ב). הלכ"ט כל"ח.

יום א' בשבת ראשון], ג' לחדש תמוז נסענו מאיסטמבול לחיים ולשלום לילך לבאטון. ויום ב' בשבת, ד' לחדש ירד עלינו מטר מעלות הבקר עד חצות היום.

י"ר יצילנו השי"ת מכל פגעים רעים ויגיענו למחוז חפצינו במהרה לחיים טובים ולשלום. אי"ר.

[יד] גם ביום ג בשבת, ה' לחדש תמוז ירדו עלינו גשמים הרבה, מחצות היום עד סוף ליל ד' והיינו בצער גדול מהגשמים ומרוח סערה. והיום יום ד' בשבת הגיע הספינה לכפר הנקרא תראבזון וברוך השם שבא נחת רוח וחדלו המטר והרוחות. וברוך שומר את עמו ישראל, י"ר שיפרוש סוכת שלומו עלינו בצל כנפי ונגיע למחוז חפצנו לחיים ולשלום. אי"ר.

וביום ד' עד חצות היינו בנחת ואחר חצות התחילו הגשמים לרד עד הלילה והאחרון הכביד למחרתו.

יום ה' בשבת משעלה עמוד השחר היו גשמים ורוח חזק ובלבול גדול עד שעה שלישית ביום שהגיע הספינה לבאטון ובחסדו י"ת נחה שקטה הספינה. ונתעכבנו בספינה עד חצות היום מחמת הגבאים מאת המלך שחופשים כל השקים ליטול מס מהחפצים. ובחצות היום נכנסנו לחיים ושלום לבאטון לבית אברהם חכם משה הי"ו ודעתנו לשבות בעזהי"ת בזה המדינה עד אחר ש"ק. ומיום יציאתנו מעיה"ק יפו עד בואנו לבאטון נמשך טו"ב ימים וברוך השם שהצילנו מן הים ומכל מיני סכנות כן יעזרנו עדכ"ש ויוליכנו למחוז חפצנו לחיים טובים ולשלום. הלכ"ט כל"ח. ברוך הגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

ואנחנו בצאתנו מיפו הינו ז' אנשים יהודים חברים, אני ובני אשר הי"ו וחמישה מאנשי בוכרא, ואילו הם: מ' פינחס מלמד מכרמינה והגביר מ' שלמה חיים קאזי הלוי ורפאל הלוי, משרתו יצחק כהן ארבאב ורפאל קווקני. ועכשיו אנחנו ששה, כי רפאל קווקני נתפרש מאסתמבול לילך לסחורה למסגאו [מוסקבה]. וברוך השם שהזמין חברים טובים וכשרים לנו וגם כמה יהודים מאשכנז וספרד היו בספינה. והלך כל או"א למקומו לשלום.

יום ערב שבת קדש, זאת חֲקַת הַתּוֹרָה, ישבנו בבאטון. יום שבת זכיתי וטבלתי לתוך ים הגדול. י"ר שיושלו במצולות ים כל חטאטנו [חטאותינו] אי"ר.

יום שבת קדש, סדר זאת חֲקַת הַתּוֹרָה, הלכנו לבית הכנסת שיש בעיר באטון והיו שם כארבעים איש. וזכיתי והתפללתי שם תפילת שחרית ועליתי לס"ת וגם קראתי בפרשה ותפילת מוסף.

ליל מוצאי שבת אחר ההבדלה זכינו להקביל פני שכינה, דהיינו 'בְּרַכַּת הַלְבָנָה'. ובעיר באטון נכנסנו בבית אברהם חכם משה הי"ו והוא רגיל תמיד בהכנסת אורחים והיינו שם ג' ימים. ואחר כך יצאנו מבאטון וישבנו למסילת הברזל לילך לבאכו. ובעונות חרבו הדרכים ודרך מסילת הברזל נתקלקל מחמת המים ששטפו ועלו ונתפשטו על הארץ, שיעור ג' וד' פרסאות. ובליל ב' בשבת נתעכבה העגלה למקום א' ולא הלך, אולי יקלו המים (על פי בראשית ח, ח) ולא הועיל וביום הזה יום ב בשבת נכנס העגלה בעל כרחו לילך לתוך המים והיה חצי אמה בתוך המים ולא היו נראים הדרכים ושיעור ג' שעות היה הולך לתוך המים כי היה הולך לאט לאט. וכמה תפילות ותחינות ובקשות להשי"ת והיינו בצער גדול מאד. וברחמיו הרבים ובחסדיו לא עזבנו אלהינו והיצילנו מהמים ומהטיט הַיָּוֵן (על פי תהלים מ, ג).

ויצא העגלה מן המים לשלום והתחיל לילך בזריזות בדרכו יְשִׁישׁ פְּגֹבּוֹר לְרוּץ אַרְחַ (תהלים יט, ו) וברוך האל הגומל לחייבים טובות. הוֹדוּ לַה' כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם חֲסִדּוֹ (שם קלו, א).

[טו] מִי יִמְלֵל גְּבוּרוֹת ה' יִשְׁמִיעַ כָּל תְּהִלָּתוֹ (שם קו, ב). וְאֵלּוּ פִּינוּ מְלֵא שִׁירָה פְּיָם וכו'... אין אנו מספיקין. אֵלּוּ פִּינוּ מְלֵא שִׁירָה פְּיָם, וְלִשְׁוֹנֵנוּ רְנָה פְּהֵמוֹן גְּלִיו, וְשִׁפְתוֹתֵינוּ שְׂבַח כְּמֶרְחָבֵי רְקִיעַ, וְעֵינֵינוּ מְאִירוֹת כְּשֶׁמֶשׁ וְכִיָּרֶחַ, וְיָדֵינוּ פְּרוּשׁוֹת כְּנִשְׂרֵי שָׁמַיִם, וְרַגְלֵינוּ קָלוֹת כְּאֵילוֹת, אֵין אֲנַחְנוּ מִסְּפִיקִים לִסְפֵר וְלַהוֹדוֹת אַחַת מֵאֵלֶּף וּרְבָבוֹת מֵהַטּוֹבוֹת וְהַנְּפִלְאוֹת שֶׁעָשָׂה עִמָּנוּ וּבִפְרֵט בְּזֶה הַדֶּרֶךְ, כִּי הַסְּפִינָה

שישבנו בה היה לנו כמה מיני צער. י"ר שיהיו יסורין של אהבה: [א'] שהיו בתוכו בני אדם הרבה והיה מקום ישיבתנו בדוחק ובצער; [ב'] שלא נמצא לנו מקום אלא סמוך לגלגל העוגן, העשוי להוציא משא ולהכניס ויש לו קול המולה גדולה; [ג'] שהיה לנו עיכוב הרבה, כי בכל יום היה בעל הספינה מתעכב להכניס ולהוציא משא והיה קול הגלגל מבהיל ומרעיד אותנו מבקר עד הערב; [ד'] פחד ואימת הקראנטינה, כמו שנאמר לעיל; [ה'] רוח סערה שקם כמה פעמים ליום; [ו'] הגשמים שירדו עלינו ג' וד' ימים זה אחר זה; [ז'] צער יתיר שהיה לי בפרט שלא היו רוצים להתקבץ ולהתפלל בעשרה. לאחר הטורח והשתדלות רב שהיו נקבצים לא היה אפשר להתפלל בכוונה מערבוב הגלים שהיו סביב לנו וקיימי עלן/..... מה זה? וברוך ה' שהציל אותנו מכולם. י"ר שיהיו כולם לכפרת עוונותינו ואל ימעטו לפניו תלאותינו ויאמר לצרותינו די וישלח לנו משיחנו במהרה בימינו... במקור? וגם כן במסילת הברזל כמה מיני צער היה לנו, כי בתחילה כשעולים ליכנס בתוכה הרבה צער יש לאדם מרוב הבלבול. זה דוחף וזה סוחף וזה רוצה ליכנס תחילה. כמה צער וטורח מגיע לאדם עד שיתישב בה והעונות לאחר טורח גדול שנתישבנו בתוכה הוריד אותנו משם והכניסו אותנו לעגלה אחרת וכמה טורח יתירה היה לנו בירידה ובעליה מהוצאת החפצים ולהכניסם לעגלה אחרת. ואח"ך בליל ב' הורידו את הכל מעגלה ועשינו מלון בחדרי אסטנסיאה שיש להם. ובבקר לקחו מכל אחד ד' רובל בשביל קלקלת הדרכים וטורח העגלה שצריך לילך מתוך המים. אח"ך טורח גדול עד שנתישבנו פעם ג' בעגלה ובפרט בהיכנס העגלה לתוך המים נמס ליבנו בקרבנו עד ד' שעות שהיה הולך העגלה במים עד שיצאנו מַצָּרָה לְרִוְחָה. הלכ"ט כל"ח.

ואחר שהלכ העגלה ה' שעות ביבשה היגענו פעם שניה למקום התפשטות המים כבתחילה. והתחיל העגלה ליכנס למים ולילך לאט לאט והאחרון הכביד כי בראשונה היו נראים איזה אילנות ודשאים בתוך המים, אבל בהשניה לא היה נראה שום דבר, כי אם מים מכל צד במלוא עין כמו ים הגדול ממש. וכמה צער

ופחד ודאגה היה ליושבים בעגלה, כי אם ח"ו היה מתלכד העגלה במים או בטיט ולא היה מהלך היו מוכרחים לשכור ספינות קטנות להוליך אותנו ואת החפצים. וכמה הוצאות וסכנות עד בואנו ליבשה ואח"ך לחזור ולהתישב בעגלה וטורח התישבות בעגלה עולה על כלם כי לאחר שנתיישב אדם בתוך העגלה יכול לברך 'ברכת הגומל' בפה מלא. וזה פעם שנית הלכ העגלה בערך ב' שעות לתוך המים וברוך השם שהוציאנו מַצְרָה לְרִוְחָה וְהִגִּיעֵנו לַיַּבְשָׁה, כן יגיענו למחוז חפצנו לחיים טובים ולשלום. הלכ"ט כל"ח. יום ב' בשבת. י"א לחדש תמוז, סדר כִּי טוֹב בְּעֵינַי ה' לְבָרְךָ אֶת יִשְׂרָאֵל (במדבר כד, א).

[טז] י"ב לחדש תמוז ליל ג' בשבת היגענו לבאנו לחיים ולשלום ולא מצאנו מקום לישיב כי אם ביוקר. י"ר השי"ת יזמין לנו ספינה ולא יהיה לנו עיכוב במדינה זאת ונגיע למחוז חפצנו לחיים טובים ולשלום ובצל כנפיו נחסה אי"ר. ים דנגיז, יום ג' בשבת לא נמצא ספינה. ולמחר יום רביעי נזדמנ ספינה והלכנו אחר חצות היום ונכנסנו לתוכה. ובעונות גרם לרב החובל שיהיה עיכוב עד ליל חמישי לרוב המשאות שהביאו לו ובלילה ג"כ לא נתנו לי רשות מהמלכות ללכת עד הבקר ובבקר נסע הספינה ללכת וקם רוח חזק וסערה כדרכו בכל השנה. ויושבי הספינה יְחֻגּוּ וַיְנוּעוּ כְּשָׂכֹר וְכָל חֲכָמָתָם תִּתְבַּלַּע (תהלים קז, כז). וגם דרכו להביא קיא לבני אדם ורובם ככולם מקיאים כל שעה ויש שנופלים ונרדמים. וגם מקום רחוק מרוב בני אדם שהיו בה ודרך שהיה לי לילך בי"ח הלך בל"ג שעות עד יום השישי חצות היום יצאנו מן הספינה לאוזין אתא לחיים טובות ולשלום. הלכ"ט כל"ח.

ועתה אנחנו חייבים להודות ולהלל לשבח ולפאר על כל הטובות שגמלנו השי"ת ברוב חסדיו ובפרט אני הצעיר שגבר עליו חסדו. וארבעה שצריכים להודות כולם נתקיימו בו: **[א']** הולכי מדברות; **[ב']** יורדי הים, שניהם מפורסמים; **[ג']** וחבושי בית האסורין בספינות ממש כמו בית האסורין, כי לא היה מקום פישוט ידים ורגלים וגם הצריך לנקביו, צריך להתעכב שעה או ד' שעות עד שיוכל ליכנס

מרוב בני אדם ובית כסא אחד. והרביעי [ד']: גם כן היה לי חולי וכאב השיניים ובלילה לא הייתי יכול לישון ונמנע ממני מאכל וגם חולי מעים בר מין, שאירע לי בבאכו ובחסדו יתברך נתרפא אותו חולי בהיכנסי לספינה. י"ר יאמר די לצרותינו ויגיענו למחוז חפצנו לחיים ולשלום ויגאלנו בעגלא ובזמן קריב. אי"ר.

ערב שבת קדש זכיתי לטבול בתוך הים ולא יצאנו מאוזין את לכבוד השבת. ויום שבת קדש היה הולך עגלה לאחר המנחה והיו חברים רוצים לילך בעגלה זו והיה לי צער שמא נבא לידי חילול שבת ח"ו. והייתי רוצה לעכב אותה עד למחר ולא רצו לפי שעגלה זו ההולכת בשבת קרוי 'פשתווי' והולך בזריזות. וההולכת למחר קרוי תווארניק והולך בעיכוב. ומאת השי"ת נזדמנו ג' ישראל, שבאו ממוסקאוו מאנשי בוכרא והגיעו אצלנו ביום שבת ושמותם: רפאל, ברוך, יעקב הי"ו. ועכבו את חברתינו הבוכארים מלילך בשבת. ברוך ה' שלא בא תקלה על ידינו. ולמחר באחד בשבת, שהוא י"ז בתמוז בעלות השחר רכבנו על העגלה של תווארניק לילך למוור והוא מהלך ד' ימים במסילת הברזל. י"ר שנגיע למחוז חפצנו לשלום ונזכה לבנין ביהמ"ק ויהפכו הצומות לְשִׁשׁוֹן וְלְשִׁמְחָה וְלְמַעֲדִים טוֹבִים (זכריה ח, יט). אי"ר.

ובשבת זו 'סדר בלק' שהיינו באוזין אתא היה לי כאב שיניים ובעוונותי לא ישנתי בלילה וגם נמנע ממני מאכל שנפח הבשר סביבות שיניים עד שהוכרחתי ונקבתי הבשר במחט ויצאו דם וליחה והוקל הכאב והיה לי נחת רוח. י"ר השי"ת יעזרני על דבר כבוד שמו (על פי תהלים עט,) אי"ר.

יום א' בשבת, י"ז בתמוז, רכבנו במסילת הברזל בעגלה של תווארניק וברוך ה' שהיה מקומנו בריוח בלא מכשול וגם לא היו סביבותינו מגויים. וגזרות השבת שלא חיללנו. באנו לחיים ולשלום למדינת מוור. היום יום ג' בשבת, בטו"ב לחדש תמוז, סדר הנני נתן לו אֶת בְּרִיתִי שְׁלוֹם (ציין מראה מקום מדויק כרגיל!) י"ר

שנזכה בביאת

הגואל ויקויים בנו מקרא שכתוב: וְרָאָה בְּטוֹב יְרוּשָׁלַם כָּל יְמֵי חַיֵּיךָ וְרָאָה בְּנִים לְבְנֵיךָ שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל (תהלים קכח, ה-ו). הלכ"ט כל"ח. ברוך הגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

ומדינת מוור ישבנו עשרה ימים. ובימים ההם היה חמימות גדול וחולי הקדחת בר מינן. ויום ה' בשבת ישבנו בעגלה והלכנו ליולתאן. ויום עש"ק, ערב ר"ח אב, הגענו ליולתאן, סדר וְיִבְרַךְ אֶתְכֶם כְּאִשֶׁר דְּבַר לָכֶם (דברים א, יט). ויום א בשבת היינו רוצים לילך לפנדיה (Pandeh ye (Laghari) ובעונות מחמת רוע האוויר לא יכולנו לצאת כי מ' אבא ס"ט חברנו היה לו חולי ממדינת מוור. וביולתאן נכבד החולי. וגם אשר בני חלה חולי הגוף וחולי העיניים והוכרחנו לישב ליולתאן עד אחרי ט' באב. ויום ג' בשבת, י"א לחדש אב רכבנו על הגמל לתוך כג'אוה

(kajawa). מה זה?

ובערב שבת ה' בבוקר באנו למקום הנקרא רוכמלי והוא מעט יותר מחצי הדרך. וראיתי שאין אנו מגיעים לפנדיה עד אחר השבת ובדרך אינו נמצא שום דבר וגם באים לידי חילול שבת. והוכרתי לשכור רוכב א' שהיה בתוך השיירא ואמרתי ליתן לו ח' קראן בתנאי שיוליך אותי עד הערב לפנדיה. ואשר בני נשאר עם מ' אבא לשיירא ואני רכבתי עם הגוי על הסוס בע"ש בבקר.

ובחצות היום ראינו שאין אנו יכולים להגיע לפנדיה עד הערב מרוב אריכות הדרך. והשם הזמין לנו עגלה הנקראת 'פשתה', שמושכין אותה ג' סוסים, אבל לא היה הולכת לפנדיה כי אם ממלון למלון הנקרא אסתנסה הארחה] ונתתי לו ג' קראן ורכבתי עליו עד המלון אחר וממקום ההוא רכבתי עם הרוכב ההוא ובעזרת השי"ת היגענו לפנדיה בין השמשות ועדיין לא יצאו הקהל מבית הכנסת והודות לה' שלא הגענו לידי חילול שבת. ובשבת זו הייתי לפנדיה. יום ט"ו באב, סדר וְאֵתֶם הַדְּבָקִים בְּה' אֱלֹהֵיכֶם חַיִּים כְּלָכֶם הַיּוֹם (דברים ד, ד). הלכ"ט כל"ח.

והשיירה שנשארו בה מ' אבא ואשר בא לפנדיה יום א' בשבת, קרוב לחצות היום, סדר וְאֶהְבֶּךָ וּבִרְכֶךָ וְהִרְבֶּךָ (שם ז, יג).

ובעוונותי נכאב כל גופי מרוב הדרך מאוד. וביום א' בשבת בא לגופי חמימות גדול ואחריו זיעה הרבה. וכל אוכל תעב נפשי (על פי תהלים קז, יח). גם היום, ג' בשבת ג"כ חמימות וחולי ולא נשאר בי כח. וזה החולי היה מרוב הדרך או מרוב חמימות או מן האויר. וידעתי כִּי חוֹלֵת אֶהְבֶּה אֲנִי (שיר השירים ב, ה). י"ר שיהיו יסורין של אהבה והשי"ת יתמלא רחמים עלינו וישלח רפואה שלימה לכל עמו ישראל ובפרט לכל תחלואינו ולכל מכותינו ויתנהג עמנו במידת החסד והרחמים ויאמר לצרותינו די ויגיענו למחוז חפצנו לחיים טובים ולשלום. אי"ר.

יום ג' בשבת ח"י לחדש אב סדר וְאֶהְבֶּךָ וּבִרְכֶךָ וְהִרְבֶּךָ (דברים ז, יג) וְהִסִּיר ה' מִמֶּךָ כָּל חָלֵי (שם שם, טו). י"ר.

חסר הסימון של עמ' יז

[יח] ויום ד' בשבת י"ט לחדש אב בעמוד השחר שתיתי סם המשלשל ולפיכך לא הלכתי לביהכ"נ ובאו י' אנשים במקומי, כדי שאתפלל בעשרה והייתי עומד בתפילת הלחש. פתאום נתבלבלתי ונהפך ראשי ורוחי עד שלא יכולתי להעמיד את עצמי ונפלתי מן הצד על האבנים ועל האסקופה של חנות ונרדמתי ולא הרגשתי ובאו והקימו אותי מן הארץ. והייתי נרדם במשך ב' מינוט ואח"כ חזר רוחי עלי. ומחמת הנפילה נתחבט ירך ימין שלי ועד ג' וד' ימים לא יכולתי להלוך ברגלי, כי אם בדוחק גדול ולא נודע סיבת ההרדמ והנפילה, אם היה מחמת החולשה של חולי או מחמת הרעבון שנמנע ממני תאוות המאכל ג' ימים. וג' ימים ועד עכשיו ג"כ אני צולע על ירכי (על פי בראשית לב, לב) מעט. י"ר השי"ת יתמלא רחמים עלי ועל כל עמו ישראל וישלח רפואה שלמה לכל חולי עמו ישראל וירפאנו רפואה שלימה ויגיענו למחוז חפצנו לחיים טובים ולשלום. אי"ר.

יום ה' בשבת, כ"ד לחדש אב, סדר וּבִרְכֶךָ ה' אֶלֶהֶיךָ בְּכָל אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה (דברים טו, יח).

ביום ב' בשבת יצאנו ממדינת ה' דיה, כ"ב לחדש ויהי ה' משגב לך (תהלים ט, י) ואל ישב דך (שם עד, כא), סדר וברכה ה' אלהיך בכל אשר תעשה (דברים טו, יח). ויום א בשבת ובר"ח אלול מבורך הגענו לכושך (Khushk) סדר מישראל טוב לך (דברים יט, יג). י"ר שנגיע למחוז חפצינו לחיים טובים ולשלום אי"ר.

יום ב' בשבת, ג' לחדש אגני לדודי ודודי לי (שיר השירים ו, ג), נכנסנו למדינת הראת לחיים ולשלום, ג' לח' אלול. סך הימים הם ח' חדשים וי"ג ימים ומהם ע"ב ימים בארץ הקדושה והשאר בדרכים. וסך השבתות שלושים וחמשה מהם עשר שבתות בעה"ק והשאר בדרכים. ושבת ראשונה שהיינו בדרך היה סדר מקץ ושבת הראשון בחזרתינו להראת הוא סדר שופטים. והם ט"ל פרשיות וסימן אהיה כטל לישראל (הושע יד, ו).

וסדר קידוש החדש, דהיינו ברכת הלבנה יב חדשים. חדש טבת בפנדיה, חדש שבט למדינת בוכרא יע"א, חדש אדר במוור, חדש ניסן בספינה בין אזמיר לבירות, חדש אייר בירושלים תוב"ב בביהכ"נ של בוכארים, חדש סיון בתוככי ירושלים ביהכ"נ של הרב ישא ברכה, חדש תמוז בבאטון בביתו של אברהם משה הי"ו, חדש אב ביולתון. בנל"ך ואמ"י. הלכ"ט כל"ח.

[יט] בעזה"ית סדר שבתות הדרך: סדר השבתות שיצאנו ממדינת הראת עד שובנו מעיה"ק למדינת הראת לחיים ולשלום. שנה שיצאנו מהראת היא שנת התרנ"ו ששו"ן סימן. והיא שנה פשוטה וסימנו הש"א. סך השבתות שלושים וחמש ופרשיות ל"ט וסימן טל אורת (על פי ישעיה כו, יט). ב"ך יברך (בראשית מח, כ) לחדש כסלו יצאנו מהראת ב"ך ה' חסיתי אל אבושה לעולם (תהלים לא, ב). שבת ראשונה – סדר 'מקץ' היינו בדרך. בכושך – סדר 'ויגש'. 'ויחי' – בפנדיה. סדר 'שמות' – ביולתאן. סדר 'וארא' – במוור, סדר 'בא', 'בשלח', 'יתרו', 'משפטים' – ארבעתם במדינת בוכארא. סדר 'תרומה', 'תצוה', 'כי תשא'

– במוור. סדר 'ויקהל' (והיא שבת 'פרה') זו תוספת שלך? וכן להלן במדינת כותאייס. סדר 'פקודי' (והיא שבת החדש) במדינת אסתמבול. סדר 'ויקרא' – בספינה, סדר 'צו' (והיא שבת הגדול) – בירושלים עיה"ק תוב"ב, סדר 'שמיני' עם 'תזריע'-מצורע' – גם כן בירושלים תוב"ב, סדר 'אחרי' ו'קדושים' – בטבריא תוב"ב, סדר 'אמור' – בצפת תוב"ב, סדר 'בהר' ו'בחוקותי' – בירושלים תוב"ב, סדר 'במדבר' – בתוככי ירושלים תוב"ב, סדר 'נשא' וגם סדר 'בהעלותך' – בירושלים תוב"ב, סדר 'שלח לך' – בספינה, סדר 'קרח' – בספינה כנגד עיר אסתמבול, סדר 'חקת' – בבאטון, סדר 'בלק' – באוזין אדה, סדר 'פינחס' – במוור, סדר 'מטות' ו'מסעי' ואלה הדברים' – ביולתאן, סדר 'ואתחנן' עם סדר 'עקב' – בפנדיה, סדר 'ראה' (אנכי) – בדרך הראת, סדר 'שופטים' – בכאן בעיר הראת. הלכ"ט. כל"ח.

המסע השני: תרס"ח – 1907-1908

נוסעים: מולא מתתיה גרג'י, רעייתו רבקה בת רחמים, בנו יחזקאל
 הראת אפגניסטן - יום רביעי, י"ד בכסלו תרס"ח (20.11.1907) –
 השתקעות בירושלים – י"ט בסיון תרס"ח (18.6.1908),

סדר שבתות השנה בנסיעתו השנייה לא"י

ביציאתנו ממדינת הראת – י"ד לחדש כסליו, שבת ראשונה ושניה, שהם סדר 'ויגש', היינו בפנדיה, סדר 'ויחי יעקב' היינו ביולתאן, סדר 'שמות' עד סדר 'ויקרא', דהיינו אחד עשר שבתות, היינו במדינת מוור יע"א, סדר 'ויקרא', שהוא שבת 'זכור', היינו במדינת בוכרא יע"א, סדר 'צו', שהוא שבת 'פרה', הינו בדרך במסילת הברזל, מקום הנקרא סמר [Samar/Samar], סדר 'שמיני', שבת החדש היינו במדינת ארוס [רוסיה] יע"א, ר"ח ניסן היינו לעיר קוסמא יע"א, ובשבת קדש סדר 'תזריע' היינו בספינה לגבול אזמיר הבירה יע"א, ושבת

הגדול, עשירי לחדש ניסן, זיכנו השי"ת לירושלים עיה"ק תוב"ב. סך הכל עשרים שבתות מיציאתנו ממדינת הראת יע"א. ושבת כ"א, אך טוב לְיִשְׂרָאֵל (תהלים עג, א), סדר טהרה שבתנו בעיה"ק. ברוך המקום ב"ה, שזיכנו לְחַזוֹת בְּנֵעַם ה' וּלְבַקֵּר בְּהִיכְלוֹ (שם כז, ד). ויזכנו לישוב ימים רבים על האדמה אדמת קדש ויטיב אחריתנו מראשיתנו (על פי קהלת ז, ח). אי"ר הלכ"ט כל"ח.

ושבת סדר 'אחרי מות' בירושלים, סדר 'קדושים' בחברון תוב"ב, וסדר 'אמור' בירושלים, וסדר 'בהר סיני' בטבריה תוב"ב, וסדר 'בחוקותי' ביפו תוב"ב, וספר 'במדבר' בירושלים תוב"ב. הלכ"ט כל"ח.

[כ] מהדורא תנינא מדוע באות קטנה יותר?

טובים השָׁנִים מִן הָאָחָד (קהלת ד, ט) ה'תרס"ח – יציאה וביאה שני. בס"ד. בהנ"ו עמ"י עש"ו, שנת התרס"ח = שנת מבורכת. בעזהי"ת וברוב חמלתו וחסדיו עלינו ליתן בלב המלך ליתן לנו רשות, בהשתדלות בני הנעים אשר, בְּרוּךְ מִבְּנִים אֲשֶׁר (דברים לג, כד) הי"ו, לצאת ממדינת הראת יע"א.

יצאנו בעזהי"ת בכ"ט יום ד' בשבת, י"ד לחדש כסליו, סדר 'קום עֲלֵה בֵּית אֵל' (בראשית לה, א). בלילה ליל ה' הגענו לפרוונה ויום ה' בשבת נסענו משם והגענו לקושק. ויום עש"ק נסענו משם ובאנו בעהי"ת לבאק ג'ה (Bagh Jehan) וישבנו שם יום שבת קדש בהשקט ובבטחה ובשיר וּבְשִׁבְחָהּ. הלכ"ט כל"ח. יום א' בשבת, ח"י לחדש, נסענו משם והיה יורד הגשם עלינו. וביליל ב' בשבת באנו ליד באק, הנקרא בנדר (Band-e Amir Park) ושכרנו בית ללון שם. ובלילה ירד שלג וגם למחרת ולא יכולנו ליסע מחמת השלג והוכרחנו להתעכב שם ב' ימים וג' לילות ובחסידי השי"ת היינו ברמה, באהל ובבתיים, ויום ד', כ"א לחדש, נסענו משם ובאנו לשיקתות המים (על פי בראשית ל, לח). ויום ה' באנו ל--? וניצלנו מפחד הגזלנים והחמסנים. הלכ"ט כל"ח.

יום עש"ק באנו ל- - - והיינו שם עד אחד בשבת. יום ש"ק ישבנו בשמחה ובשיר ובשִׁבְחָה, שבח ותהילה להשי"ת, בנל"ך ואע"י (=ברוך נִתֵּן לַיַּעֲקֹב כֶּחַ וּלְאִין אֲוִיִּים עֲצָמָה יִרְבֶּה, על פי ישעיה מ, כט). ויום א' בשבת נסענו משם ובאנו לגשר עץ, ויום ב' בשבת נסענו משם ובאנו לכפר מורד (Murad). ויום ג' נסענו ובאנו לבתי תוגרמים, ויום ד' בשבת, כ"ח לחדש, באנו להודות ולהלל לשמו י"ת לפנדיה. ויצאו לקראתנו כל קרובינו וקהל קדושינו, והגענו לפנדיה בשמחה שניצלנו מן הקרירות ומסכנת הדרך ומאויב ואורב ומכל צרה.

והיום עש"ק, ר"ח טבת, אני ואשתי הנעימה עוסקים לכבוד שבת ולשבח והודאה להשי"ת. י"ר מלפני א"ש כששם שעשה עמנו חסד והגיענו לשלום לכאן, כן יעשה עמנו חסד ברוב רחמיו ויגיענו לעיה"ק תוב"ב, בְּחֻצְרוֹת בֵּית ה' בְּתוֹכֶיךָ יְרוּשָׁלַם. (תהלים קטז, יט). אי"ר.

אני נותן שבחות ותודות לשמו יתברך ויתעלה בזה השבת בחנוכה טבת שנולדתי ונתפרש לו שנת - - -. י"ר שיהא כל ימי בעבודתו ובתורתו **שְׁלֵא אָבוֹשׁ** בעוה"ז ולא **אֶכְלֵם** לעוה"ב לְחֻצוֹת בְּנַעַם ה' וּלְבִקֵּר בְּהִיכָלוֹ (שם כז, ד). אי"ר.

ישבנו בפנדיה לכבוד בני יחזקאל יצ"ו ט"ו ימים. ויום ד' בשבת, י"ג טבת, יצאנו מפנדיה ובאנו עם עגלה הנקרא 'פשתה' ומושכין אותה ג' סוסים עד גשר אבן, מקום מסלת הברזל. ובליל ה' שבת ישבנו בעגלות מסילת הברזל ובאנו לחיים טובים ולשלום ליולטון ליל ו' בשבת. י"ר לחיים טובות, סדר הַמְלָאָה הַגָּאֵל אֶתִּי מִכָּל רָע (בראשית מח, טז). הלכ"ט כל"ח. א"י.

ובעיר יולתאן ישבנו ח' ימים. וליל ה', א"ך טוב לח' טבת באנו למדינת מזור לחיים ולשלום. הלכ"ט כל"ח. סדר אֶעֱלֶה אֶתְכֶם מֵעֵנִי מִצְרַיִם (שמות ג, יז) אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה (שם ג, ח) נכנסנו במדינת מזור אך טוב לחדש טבת בס"ד ובעזהשי"ת התרס"ח. וַתֵּרָא אֶתוֹ כִּי טוֹב הוּא (שם ב, ב).

יום ג' לחדש שבט, בשני בשבת, הלכתי בעצת בני ובסיבתו יתברך וית' לפני רופא העינים, לפי שהיו עיני כהות. והרופא כרת בכלי האמנות ג' שמורות עיני ונצטערתי הרבה מאד. ואח"כ תפר אותם אחר הניקור ונתן רטיה על העינים וסגר אותם במוך וחתית בגדים, והיו סגורים במשך עשרה ימים. ובתום ימים אלו הייתי מוכרח ללך לפניו להחליף הרטיה והמוכים. ולאחר י' ימים פתח אותם מן ההסגר והיו כהות וכואבות, ונתן לי מימי רפואה להטיף בתוך העינים בבוקר ובערב, ושמן למרוח אותם. ועד היום, ח' באדר א, אני עושה מלאכת הרופא ועיני גם כן נתרפאו מעט, אבל לא חזרו עדיין למקום הראשון. והשם הפקח עורים (תהלים קמו, ח) יתמלא רחמים עלי ועל כל חולי עמו ישראל ויאמר די לצרותינו ויאיר עיני.

ליל שמיני לאדר ב' נסענו ממדינת מזור וביום רביעי בשבת, ח' לאדר ב' נכנסנו למדינת בוכרה יע"א, שנגיע למחוז חפצנו לאה"ק לחיים טובים ולשלום. אי"ר.

[כא] יום א' בשבת, י"ב לאדר ב' נסענו ממדינת בוכרא יע"א. ויום ב' בשבת, ערב פורים, נכנסנו לתאשקנד [Tashkent] יע"א לחיים ושלום. הלכ"ט. כל"ח.

ובעיר תאשקנד היינו בבית הכנסת של --- במקום ר' שלמה תאג'יר יצ"ו, בית הכנסת משובח ומפואר. וביום פורים קרינו שם המגילה בשמחה ובטוב לבב. ובחצות היום הלכתי לבית מ' יוסף ויששכר ודוד לבקר את מ' יוסף יהוד, שנתרפא מחליו. ויום ב' של פורים נסענו משם בעגלות מסילת הברזל. ויום עש"ק הגיע העגלה ל --- עיר גדולה יע"א. ויום שבת בבקר הגיע העגלה לסמר ומוכרחים שם להוריד יושבי העגלה ולהרכיבם בעגלות אחרות. ובעז"ה נצטערנו צער גדול שבאנו לידי חילול שבת ח"ו ולא מצאנו מקום עד שעשינו הוצאות הרבה לישיבת העגלה למצוא מקום ישיבה בקרון. ואח"ך אחר חצות היום עבר החליפו העגלות בעונותינו. ובליל מוצאי ש"ק, בחצי הלילה, בא העגלה לפונא ושם ג"כ הורידו יושבי העגלה כדי להושיבם בעגלה אחרת והיינו יושבים באויר

במקום קר בתקופת טבת, והיינו בצער גדול מאד עד הבקר שבא העגלה וישבנו בה. ובליל ג' בטבת בא העגלה - - - עיר גדולה, ושם ג"כ מוכרחים להוריד יושבי העגלות ולהושיבן בעגלה האחרת. ובתחילת הלילה ישבנו למקום חניית העגלות הנקרא מַנְזֵל. וזה המקום גדול מאד, כמה חדרים זה לפני זה וכל אחד יותר מק"ן אמות סביב. והוא בנין מופלא ומפואר ויש בתוכו מגדל עץ, מים קרים ושבעה מעינות סביביו ומגדל מים חמים ובית תפילה שלהם. וישבנו שם עד אחר חצות שבאה העגלה אחרת ועלינו גם בעה"ת ובאנו לחיים ולשלום בעיר ארוס **אולי אדוס?** (אודסה) יע"א ביום ד' בשבת, ב"ך יברך לאדר ב'. וזה העיר סוף מסילת הברזל, והיא יושבת על שפת ים המלח. וזה העיר ארוס, עיר גדולה מאד, ויש בו קרוב לשלושים ריבוא בעלי בתים מישראל, יוסף ה' ברכתו ושכינתו עליהם. ומכאן צריך להפליג בספינה בעזהשי"ת עד יפו ארץ הקדושה. י"ר מלפניו י"ת להנהיגנו באורח מישור ונגיע למחוז חפצנו באה"ק לחיים טובים ולשלום. א"י וטוב לחדש אדר ב התרס"ח, שנת מבורכת (=תרס"ח) לפ"ק. נסענו ממדינת ארוס בס"ד יום א' בשבת, כ"ו לחדש. ובאנו בס"ד בעיר אסתמבול יע"א, שהיא קושטא, יום כ"ז לחדש לעת ערב, לחיים ולשלום. י"ר שיגיענו למחוז חפצנו לחיים וש' אי"ר.

יום ג' בשבת זכינו והקבלנו פני ר' משה לוי חכם באשה של קושטא הי"ו אי"ר. יום ד' בשבת י"ר זכות אליהו הנביא זכור לטוב יגן עלינו אי"ר.

ערב שבת קדש, ב' לחדש ניסן נסענו ממדינת אסתמבול, הנקראת קושטאנטינו, יע"א. בחצות היום נכנסנו לספינה, ספינת פרניקה (=צרפתית) גדולה ורחבת ידים ושבתנו בתוכה בהשקט ובבטחה. ויום שבת קדש, ג' לחדש ניסן, שעה חמישית, הגיעה הספינה לאיזמיר יע"א ונתעכב שם קרוב לעשר שעות. ובליל מוצאי ש"ק נסעה הספינה משם. ויום א' בשבת, שהוא רביעי לחדש היגיע הספינה למקום הנקרא מוסן [?]. ואחרי ב' שעות נסעה משם לשלום.

[כב] יום ג' בשבת, ו' בניסן הגיע הספינה לבירות ושם הורידו את יושבי הספינה להושיבם בספינה אחרת. והיה לנו צער גדול והוצאות הרבה והערביים הרשעים שמביאים ספינות קטנות להוליך אנשי הספינה עשו חמס ולקחו יותר ממה שהתנו עם האנשים. ובצער גדול באנו לספינה אחרת ונתעכב הספינה עד הערב.

ובתחילת ליל ד' בשבת, ז' לחדש ניסן נסעה הספינה וביום ה' בבוקר היגיע הספינה ליפו. ונכנסנו ליפו בשמחה ואחר ד' שעות ישבנו למסילת הברזל ולעת ערב באנו לרחובות, גבול ירושלים תוב"ב. ועגלה זו, דהיינו מסילת הברזל, כולנו ישראלים אנשים, נשים וטף. בשירה ובזמרה. ובהגיענו לרחובות יצאו ובאו לקראתנו כמה אנשים ונשים וטף מיושבי ירושלים תוב"ב. וישבנו בעגלה פאיטון ובאנו בביתם של האחים מ' ישראל גול. ובליל ה' נכנסנו לסעודת נישואין וז' ברכות בשמחה ובמ"ל.

ויום ה' בשבת, ח' לחדש ניסן, זכינו ונכנסנו לירושלים עיה"ק תוב"ב וכותל מערבי. וקרענו שם כפי הדין. ויום שישי בשבת הלכנו לראות פני הרב אליהו פאנג'יל הי"ו, ראשון לציון, וחזרנו לדירתנו פה לביתו של חאג'י יחזקאל יצ"ו הלוי הי"ו. הלכ"ט כל"ח. וברוך הגומל לחייבים טובות, שגמלנו כל טוב.

יום שלישי בשבת, י"ג לחדש ניסן, הלכנו להקביל פני הרב ר' אליהו, ראשון לציון הי"ו ואח"כ הלכנו ל"משגב לדרך", מקום רפואת החולים. ומשם לבית הכנסת של בית אל יכב"ץ ולבית הכנסת אסתמבול, ומשם לשערי ביהמ"ק תוב"ב, ואח"כ הלכנו לביה"כ 'חורבה'.

והתפללנו שם תפילת המנחה וזכינו להקביל פני הרב שמואל סלנט רבן של אשכנזים. השם יזכנו לראות בבנין בית המקדש.

יום ראשון של חול המועד פסח הלכנו להקביל פני הרב אליהו הי"ו, ראשון לציון, ומשם הלכנו לשער ביהמ"ק, ומשם לכותל מערבי, והתפללנו שם תפילת

המנחה ושיר השירים. ובחזרה הלכנו לבית תלמוד גדול של אשכנזים, והוא בתי ישיבות של מאה שערים, ולומדים שם כמה קהילות הרבנים בקביעות. מקום משובח ומפואר. ה' יאריך ימיהם ושנותיהם בטוב. אי"ר.

יום א' בשבת, ג' של ח"ה, זכיתי להיות סנדק לבנו של אהרן שירזי ממדינת פרס ועכשיו נתישב בעיה"ק. ומשם הלכנו למושב זקנים, הנבנה מחדש בשביל זקנים העניים. ובאו שם רבני וחכמי ספרדים ואשכנזים ועשו דרוש לקהילה גדולה ונתנדבו נציגי העם. ומשם הלכנו לבית החולים של 'שערי צדק', והוא מהאשכנזים, בנינים נאים ומפוארים, חדרים לפנים מקום, אין יכולת לגמור את ההלל **בעין כר? לא בעניין?** זה. י"ר השי"ת ישלם שכרם של המשתדלים והממונים עליהם. שכר בעוה"ז והקרן לעולם הבא. ושם בבית הכנסת של בית החולים התפללנו תפלת המנחה.

[כג] יום ב' בשבת, ח"ה של פסח, הלכנו לבתי יתומים, שהיה שם קהילה גדולה ודרוש ונדבה, ואח"ך הלכנו למערת התנא הקדוש שמעון הצדיק ע"ה. ומשם למקום הרמב"ן ע"ה. ומשם למערת בן פֶּלְבָּא שְׁבוּעַ, חצר לפנים מחצר. וחצר הוא ל"ג פסיעות באורך וכן ברוחב, וט"ו מעלות עולות מן החצר עד שער החצר. והתפללנו תפילת המנחה בבית הכנסת שעל מערת התנא שמעון הצדיק ע"ה. ותפילת ערבית התפללנו בבית הכנסת שבאמצע הדרך וחזרנו לביתנו. ויום ג' בשבת, שישי לפסח, בא הרב לרחובות ועשינו נדבה לעניים ו'מי שברך' למנדבים. אי"ר.

יום ח' של פסח, שהוא אסרו חג לבני ארץ ישראל, הלכנו סבבנו סביב לחומות ירושלים לקיום סִבּוּ צִיּוֹן וְהַקִּיפּוּהָ (תהלים מח, יג), והלכנו למעיין מקום טבילת כהן גדול, ואח"ך להר הזיתים וליד אבשלום. ובאמצע הדרך פגענו קהילה גדולה של ערביים, אנשים ונשים וטף ואומרים --- להלוך לזיאת משה רבנו ע"ה. ואנשי חיל לפנייהם תוקעים --- ומבעירים קנה שריפה וחוגגים ושמחים עד מאד.

יום שישי, כ"ג לחדש ניסן, הלכנו ל'משגב לדרך' ולשער בית המקדש וכותל מערבי וקרינו שיר השירים והתפללנו מנחה, ואח"ך הלכנו לזיארת דוד המלך ע"ה. ואח"ך הלכנו לביהכ"נ דוד המלך ע"ה. ואח"ך הלכנו לביהכ"נ של 'תפארת ירושלים' והוא משובח ומואר בתכלית היופי וההדר אין ערך (תהלים מ, ו) לשבחו. אי"ר.

יום ראשון בשבת, כ"ה לח' ניסן, זכינו ועלינו הרמתה, מקום קבורת אלקנה הנביא וחנה הנביאה זיע"א ושמואל הנביא ע"ה. והערבי השומר פתח לנו החדר הפנימי, מקום ובנין משובח ומכובד מאד, ובסוף הבית קברו של שמואל הנביא ע"ה. וארון גדול על הקבר ומכסה ירוק עליו, וד' כותרות על ד' זוויות הארון, וד' אמות סמוך לארון מחיצה של ברזל לכל שטח הבית. גבהו ב' אמות, והערבים מכבדים שם כבוד גדול. ואין מניחים לאדם ליכנס במנעלים ולא לדבר שם בקול רם. וגם מדליקין שם נרות מחוץ למחיצת הברזל בקרקע הבית, כמין ארובה ובית גדול תחתיו. ותולין שם נרות וקנדיל ואומרים ששם הם הקברות זיע"א.

יום ה' בשבת, ערב ר"ח אייר נסענו ללכת לחברון תוב"ב והלכנו למקום קבורת רחל אמנו עליה השלום, ואח"ך לחצר הנקרא 'אהל אברהם' ובתוכו באר גדול. ובשעת המנחה נכנסנו לחברון תוב"ב בביתו של ר' סליימן בן ר' אליהו מאני. ולמחר עש"ק הלכנו לזיארת מערת המכפלה ואח"ך לזיארת אבנר בן נר ואח"ך לזיארת עתניאל בן קנז, עם ט תלמידיו, זה בבית אחד. ואח"ך לקברי שאר הצדיקים וקדושים ובכללם ר' אליא, נודע בשם 'מתנות כהונה', והרב חזקיהו מדיני בעל 'שדי חמד', ורבי אליהו מאני עם אשתו והם זה מעל זה, וישי אבי דהע"ה, זכותם יגן עלינו. אי"ר.

וזכינו והלכנו לעת המנחה לזיארת של רבן יוחנן בן זכאי ע"ה, וה' תלמידיו ושל"ה הקדוש, ורב אמי ורב אסי והרמב"ם ז"ל.

[כד] יום שבת ור"ח היינו בחברון תוב"ב והלכנו לבית א' מלא ספרים, ואמרו שהוא מקום ישיבת רב חיד"א ע"ה זיע"א ובבית הכנסת של אברהם אע"ה. והיום יום א' בשבת, טו"ב לעומר, ב' לח[ו]דש אייר [תרס"ח – 3.5.1908], אחר תפילת השחר הלכנו לזיזיארט מערת המכפלה זיע"א ואח"ך נסענו מחברון תוב"ב ובאנו לירושלים תוב"ב לחיים ולשלום. הלכ"ט כל"ח.

יום ד' בשבת, ה' לחדש אייר הלכנו לקבל פני הרב אליהו, ראשון לציון. ומשם הלכנו לבית אשכנזי אחד ושמו אהרן הכהן, והוא בנה מלוחות נסרים דמות תבנית בית המקדש והיכל ואולם ומזבח ועזרות ולשכות ותאים, כולם בחכמה עמוקה, וגם תבנית המשכן, קַרְסִיו, קַרְשִׁיו, בְּרִיחוֹ, עִמְדָיו וְאֲדָנָיו (על פי שמות לא, יא) וחצר המשכן. י"ר, כשם שזכינו לראות תכניתו ודמותו, כן נזכה לראות בבנינו, בַּעֲגָלָא וּבְזִמְן קָרִיב. אי"ר.

ומשם הלכנו לכותל מערבי והתפללנו שם תפילת המנחה. וזמן תפילת ערבית באנו לרחובות.

יום ה' בשבת הלכנו לברית מילה קרוב לשמעון הצדיק, וקנה יחזקאל יצ"ו הסנדקות. י"ר שיזכה לשמחת בניו. אי"ר.

ויום ו' בשבת הלכנו לכותל מערבי וקראנו שיר השירים וחזרנו לרחובות בס"ד. אַעֲבֶרָה נָא וְאַרְאֶה אֲדָמַת קֹדֶשׁ טְבָרְיָא. תוב"ב.

בהנ"ו עמ"י הלכ"ט כל"ח

בעזרת ה' וישועתו יצאנו מירושלים תוב"ב לילך לטבריא ולצפת תוב"ב. ויום א' בשבת, ט' לח[ו]דש זיו, עם י"ב אנשים: אנשי בוכרא ומשהד והראת ואשתי הנעימה רבקה בת רחמים --- ובס"ד נסענו בבוקר ועד הערב אחר החשיכה. היגענו למלון לוכן. והיה לנו היום ההוא צער גדול, שאשתי נפלה מעל החמור ונפצעו פניה ונפחה ידה, ועקבותיה נפצעו מחמת הרכיבה. יהי רצון --- שימחל לנו השם את כל עונותינו. ויום ב' בשבת נסענו משם ובחצות באנו למקום יוסף

הצדיק, עימם בניו מנשה ואפרים זיע"א. ובלילה באנו למלון למקום הנקרא תבוז, ובני הכפר רשעים וגנבים ושמה גרים תבוז, שהיו רוצים לשלול ולבוז את האורחים. ה' יצילנו. ויום השלישי נסענו משם ולאחר חצות באנו לבישן [=בית שאן] ויש לו חצר גדולה, מלון אורחים. ועתה בנו בנינים נאים ועליות מרווחים ומפוארים וסילונות מעלים מים ובתי כסאות ומיטות מוצעות מושב מלכים. ומן המלכות יר"ה נבנו הבנינים. ויום ד' בבוקר נסענו משם, ולאחר חצות היום הגענו ובאנו לטבריא תוב"ב, ונכנסנו אנחנו לעיה"ק טבריא תוב"ב לביתו של ח' משה גיגי הי"ו. ושאר החברים הלכו ולנו לחצר התנא הקדוש רבי מאיר ע"ה. וזכינו והלכנו לעת המנחה לזיירת של רבן יוחנן בן זכאי ע"ה וה' תלמידיו, ושל"ה הקדוש, ורב אמי ורב אסי, והרמב"ם ז"ל, זכותם תגן עלינו. והתפללנו שם מנחה בס"ד.

[כה] יום ה' בשבת, י"ג לחדש זיו זכינו והלכנו לקבל פני הרב ר' אהרן אלחדיף, וקיבלנו ברכתו. ונתן לכלם ספר מחיבורו הנקרא 'מפי אהרן'. ואחר חצות הלכנו להילולא שהוא פסח שני. מלאים כל הבתים אנשים ונשים וטף, הבאים לזיירת ששים ושמחים - - - מתנדבים נדבות לכבוד התנא הקדוש. ובלילה אחר תפילת ערבית מכרו הדלקות כמנהגם. ואח"ך חזרנו עם חכם משה לעיר בשמחה ובשלום. הלכ"ט כל"ח.

ויום פסח שני עש"ק, טבלתי לים כינרת לכבוד השבת. והיום עש"ק בעל הבית חכם משה גיגי עם ג' בניו שמואל, חיים ויצחק עם אשתו ובנו בא - - - לכבוד סעודות השבת ולכבוד האורחים השם ישמרם ויחייהם (על פי תהלים מא, ג), ויברכם בעוה"ז ובעוה"ב אי"ר.

ואחר חצות הלכנו ועשינו זיירת לרבי מאיר זיע"א, ואח"ך טבלנו בחמי טבריא וחזרנו לעיר. ויום שבת קדש סדר בהר סיני ישבנו עם ח' משה בשמחה, וזכיתי לעלות לס"ת בשחרית ומנחה, וטבלנו בים כנרת בס"ד. ובחצות מוצאי ש"ק

נסענו מטבריא לצפת תוב"ב. ובארבע שעות היום באנו לצפת לחיים טובות ולשלום, ובאנו בביתו של מ' יצחק, בנו של ר' הלוי נ"ע. ואחר חצות היום הלכנו עם יוסף חי, בנו של חכם יצחק הנזכר, להשתטח על קברי הצדיקים – רבינו הארי ז"ל והרמ"ק, ומרן הקדוש ר' יוסף קארו ז"ל, ואמו של ר' הארי ז"ל, ור' דוסא בן הרכינס, ור' פנחס בן יאיר, ומהר"ם אלשיך, וינוקא, והושע הנביא, ושאר קברי הצדיקים. והלכנו לבית הכנסת של ר' יצחק אבוהב ובית הכנסת של מר"ן ובית הכנסת של ר' יוסף בנאה, ופתח פתוח משם לקברו, ומדליקין עליו נרות, ובית הכנסת של רב האר"י ז"ל, ומקום ישיבתו פתוח בתוך בית הכנסת. והיום יום ב' בשבת, טו"ב לחדש אייר, ל"ג לעומר, רוצים ליסע וללכת בעזהי"ת למירון להילולא דרשב"י ז"ל זיע"א.

ויום ג' בשבת אחר חצות נסענו מצפת תוב"ב. הלכנו למירון בס"ד, ולא היה מקום לשבת מרוב אנשים ונשים וטף. והשם הזמין לנו מקום א' בחצרו של רשב"י ז"ל. ולא היה מקום - - - ובלילה הלכנו לזיירת למערת רשב"י ז"ל ורבי אלעזר בנו ור' יצחק הקבור בבית שער של החצר.

ולמחר זכיתי לגמור ה'אדרא זוטא' קדושה, וגמרתי אצל קברו של הרשב"י ז"ל, וקדיש דרבנן, ואח"ך הלכנו לזיירתה של ר' יוחנן הסנדלר והילל ותלמידיו ושמאי וכלתו, ומערת כוהניה ושאר הצדיקים. ובליל ד' בשבת נסענו ממירון - - - הרבה מקושי הדרך ובחצות היום היגענו לעכו. והיא יושבת על שפת ים המלח (=הים התיכון), וכרמים וגנות מקיפות אותה. ובלילה באנו לחיפה והיא - - - מאד. והלכנו להר הכרמל, ושם חצר ובתוכה בתים ובית גדול מכובד מאד, ואומרים שהוא מקום אליהו הנביא ז"ל, ששחט שם את עובדי הבעל. ושכבנו שם עד הבוקר. ולמחר אחרי תפילת שחרית נסענו משם, ולאחר חצות באנו פה הנקרא זמרין (=זיכרון יעקב), והיא מושב יהודים כמו מאתים בעלי בתים, ויש להם בית הכנסת גדול ומפואר. ובליל ו' נסענו משם והיינו בצער גדול מתשישות ומרוב

הדרך. ובין השמשות עש"ק היגענו ליפו, עיר יפה ושמינה, ורוב פירות. ובשבת קדש ישבנו שם.

[כז] ביום א בשבת, ב"ך לחדש, לא יכולנו לסבול רכיבת החמורים מעינוי הדרך והוכרחנו ללכת במסילת הברזל. ובחצות היום רכבנו בעגלה, ובין הערבים באנו לירושלים תוב"ב לחיים טובים ולשלום בעזה"ת.

יום ב' בשבת הלכנו לעיר לבית החולים של אשכנזים הנקרא 'ביקור חולים' לבקר את חכם בן-ציון שהיה שוכב שם בחולי, והוא מקום חשוב ואויר טוב מאד. יתן ה' שכרם לכל המשתדלים במצוה זאת.

יום א' בשבת ר"ח סיון נכנסנו לירושלים והלכנו לשערי ביהמ"ק ולכותל מערבי ועשינו זיירות וגם קיבלנו פני הרב ראשון לציון הי"ו.

יום א' בשבת, ח' לח' סיון, והוא אסרו חג של חג השבועות, הלכנו להשתטח על קברי הצדיקים והקדושים. בס"ד בתחילה הלכנו לחצר המטרה, מקום ירמיה הנביא, והיא מערה גדולה נורא מאד. ויש שם מעלות שעולים למעלה ואומרים שהוא מקום שישן שם חוני המעגל ז"ל ע' שנה. ואח"ך הלכנו למערת חגי ומלאכי והם קבורים --- שעל הר הזיתים וגם תלמידיה'. ואח"ך הלכנו למעלה למערת חולדה הנביאה בתוך חדר, והדלת סגור בידי ערביים. ואח"ך הלכנו למערת חגי ומלאכי והם קבורים --- שבהר הזיתים, ובפרט לציון השמ"ש ז"ל, והוא הרב הקדוש גאון ר' שלום מזרחי שראבי [שרעבי] זצוק"ל, ובנו הקדוש קבור מרגלותיו. וגם שם קבור הרב הגאון ז"ל ר' דוד חזן, המחבר 'תורת הזבח'. וקבור שם הרב הגאון ראשון לציון, ר' יעקב שאול אלישר זיע"א, ושאר קברי צדיקים בלא מספר זיע"א. והלכנו משם לבנין אחד נאה ומפואר שבנתה אשה אחת מהערלים להיות לה לזיכרון והם בנינים נאים בתוך --- ה' כיפות אבנים בְּרִחְבָּה, ט' כיפות בְּאֶרְכָּה. סך כולם --- כיפות וכולם שוים בשיעורן ובקומתן

ואיכותם. משך כל כיפה ג' ובאמצע החצר גנות ופרדסים בנין משובח מאד.
ובאמצע החצר גנות ופרדסים. בנין משובח מאד.

ואח"ך נכנסנו לירושלים לשער הנקרא 'שער ארי"ה', שיש שם צורת אריות בשני צדדי השער ובכניסה מצד שמאל ד' וחמישה משערי ביהמ"ק. ומצד ימין יש חצר א' מכוון לשער ביהמ"ק ובתוכו קברות, ואומרים שישעיה הנביא ע"ה קבור ביניהם. ואח"ך הלכנו לישיבת אשכנזים קרוב לביהמ"ק וקראו שם הישיבה תור"ת חיי"ם, וכמה בתי מדרש בנוי שם מפוארים בצד, ובכולם יש בעלי אסופות, תלמידי חכמים יושבים ועוסקים בתלמוד תורה. י"ר שיאריך ה' אותם בְּטוֹב וּשְׁנֵיהֶם בְּנְעִימִים (על פי איוב לו, יא). יְגַדִּיל תּוֹרָה וַיֵּאדָּיר (ישעיהו מב, כא). אי"ר. עוד ינובון בְּשִׁיבָה (תהלים צב, טו) בעושר ונכסים. זיע"א.

יום ב' בשבת הלכנו עם יחזקאל בני לשערי ביהמ"ק ואח"ך בכותל המערבי, והתפללנו תפילת המנחה ובקשות ותחינות בעד כל קרובינו ובעד כל קהל ישראל (על פי ויקרא טז, יז). תקובל ברצון, אי"ר.

יום ה' בשבת בטו"ב לחדש סיון התרס"ח, סדר פי ה' דְּבַר טוֹב עַל יִשְׂרָאֵל (במדבר י, כט) וסדר טוֹבָה הָאָרֶץ מֵאֲדָם (במדבר יד, ז) נסעו יחזקאל בני עם חביריו לילך לחו"ל לעירינו יע"א, והם: מ' משיח גול י"א פנחס סבז ויצחק - - - ויהודה כבולי והילד מישאל לוי. והלכו מכאן במסילת הברזל ליפו. י"ר שילכו לחיים טובים ולשלום ויזכו לבוא במהרה לארץ הקדושה. אי"ר.

ראשי תיבות וקיצורים

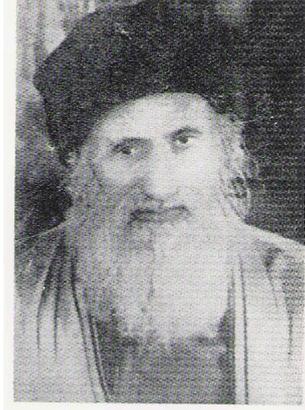
א'	אחד
אה"ק	ארץ הקודש
או"א	אחד ואחד
אח"כ, אח"ך	אחר כך; אחרי כן

א"י	ארץ ישראל; אם ירצה; אלוהי ישראל
אי"ר	אמן, יהי רצון
אע"ה	אבינו, עליו השלום
ארה"ק	ארץ הקודש
אר"י	אדוננו ר' יצחק
א"ש	אבינו בשמיים
באה"ק	בארץ הקודש
בב"א	במהרה בימינו, אמן
ב"ה	ברוך ה'
בהנ"ו	בעזרת ה' נעשה ונצליח
ביהכ"נ	בית הכנסת
ביהמ"ק	בית המקדש
בכ"ט	בכי טוב
במ"ל	במזמור לתודה
בנל"כ	ברוך נתן לַיַּעֲקֹב כַּחַ (ישעיה מ, כט)
בס"ד	בסייעתא דשמיא
ב"ע	בורא עולם
בעוה"ב	בעולם הבא
בעוה"ז	בעולם הזה
בעוה"ר	בעוונותינו הרבים
בעזה"י	בעזרת ה' יתברך
בעה"ת	בעזרת ה' יתברך

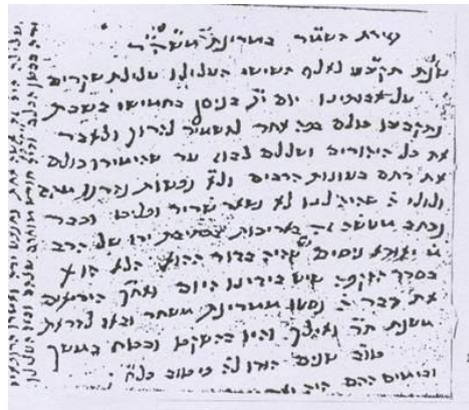
ג"כ	גם כן
דהע"ה	דוד המלך, עליו השלום
החה"ש	החכם השלם
הי"ו	ה' ישמרהו ויחייהו
הלכ"ט	הודו לה' כי טוב
הנז'	הנזכר
הע"ה	המלך, עליו השלום
השי"ת	ה' יתברך
וכו'	וכולי
וש'	ושלום
זיע"א	זכרו יגן עלינו, אמן
ז"ל	זיכרונו לברכה
זלה"ה	זכרו לחיי העולם הבא
חיד"א	חיים דוד אזולאי
ח"ה	חול המועד
ח"ו	חס וחלילה; חס ושלום
ידי"ן	ידיד נפשי
יכב"ץ	ייכון בצדק
יע"א	יגן עליה אלוהים; יכוננה עליון, אמן
יצ"ו	ה' צלו ומגיננו; ה' צורו וגואלו
י"ר	יהיה רצון
יר"ה	ירום הודו

יש"א	יעקב שאול אלישר
ית'	יתברך; יתעלה
כל"ח	כי לעולם חסדו
כ"מ	כבוד מעלת
לפ"ק	לפרט קטן
מ'	מולא
מהר"ם	מורנו הרב משה
מש"ה	מה שאמר הכתוב; משום הכי (=משום כך)
נ"ע	נוחו עדן
ס"ט	סימן טוב
ס"ת	ספר תורה
עדכ"ש	על דבר כבוד שמו
ע"ה	עליו השלום
עיה"ק	עיר הקודש
עכ"ז	על כל זה; עם כל זה
עמ"י	עזרי מעם ה'
עפ"י	כל פי
ע"ש	ערב שבת
עש"ו	עושה שמיים וארץ
עש"ק	ערב שבת קודש
פעה"ק	פה עיר הקודש
פרד"ס	פשט, רמז, דרש, סוד

צ"א	צד אחד
ק"ק	קהילת קודש; קהל קדוש
רז"ל	רבותינו זיכרונם לברכה
ר"ח	ראש חודש
ריב"ז	רבן יוחנן בן זכאי
רמב"ם	ר' משה בן מימון
רמ"ק	ר' משה קורדוביירו
רשב"י	ר' שמעון בר יוחאי
רש"ש	ר' שלום שרעבי
שד"ר	שלוחא דרבנן
שו"ת	שאלות ותשובות
של"ה	שני לוחות הברית
שמ"ש	שלום מזרחי שרעבי
ש"ק	שבת קודש
תוב"ב	תיבנה ותיכונן במהרה בימינו
תלי"ת	תודה לה', יתברך
תנצב"ה	תהא נשמתו צרורה בצרור החיים

מולא מתתיה גרג'י (כ"ו בכסלו תר"ה, 7 בנובמבר 1844 – י"ד בכסלו תרע"ח, 29 בנובמבר 1917)

עלילת הדם במשהד ביום חמישי, י"ג בניסן תקצ"ט, 28 במרס 1839
קטע מכתב היד של 'קורות זמנים' למולא מתתיה גרג'י

1. אלה תולדות
2. מודעות היסטורית
3. כתב-היד
4. תקציר קורות זמנים
5. אישיותו ויצירתו
6. העברית שבפיו וביצירתו
7. המסע לארץ ישראל
8. תלאות המסע – פגעי טבע, מפגעים, מחלות ומצוקות גוף ונפש
9. מקורות מימון
10. סדר יום של עולה רגל בארץ הקודש
11. יומן כסוגה ספרותית וכמקור היסטורי

12. על המהדורה: תוספת סימני פיסוק, סוגי התערבויות

13. קיצורים ביבליוגרפיים

שנתיים באפגניסטן (1930-1928)

זיכרונותיו של נפתלי אברהמוב, מורה עברי מארץ-ישראל*

פירש והוסיף הערות והקדמה

בן-ציון יהושע-רז

תעודה מאלפת על הקהילה היהודית באפגניסטן בין השנים 1930-1928 הותיר בידינו נפתלי אברהמוב, צעיר יהודי ממוצא אפגאני, שנענה לאתגר שהציב המלך הרפורמטור אמאן אללה ח'אן [אֶמְנוּלָה ח'אן]⁴⁴¹ בפני מורים מהמערב ויצא לשנות את פני החינוך השמרני של יהודי אפגניסטן.

הוא יצא מהארץ ביום 27 באוגוסט 1928 והגיע לעיר הראת ברכב כעבור 34 ימים – ביום א' דחול-המועד של סוכות תרפ"ט (13 בספטמבר 1928).

נפתלי אברהמוב נולד ביום ז' בכסלו תרס"ו (5 בדצמבר 1905) בעיר הראת שבאפגניסטן לאביו יעקב ולאמו שרה לבית דויד. בילדותו

¹⁴⁴¹ אמאן אללה ח'אן (1892-1960) אמיר אפגניסטן (1919-1926) ומלכה (1926-1929). השיג עצמאות לארצו ושחרר אותה מן הכיבוש הבריטי (1919) ועשה את ארצו לממלכה (1926). בהשפעתם של אתא תורכ וריזא שאה פהלאווי, ביקש להכניס רפורמות מערביות בארצו, למורת רוחם של כוהני הדת. במרד שפרץ בשנת 1929 נאלץ לברוח על נפשו ומצא מקלט בשווייץ. [ראה דופרי-1980, עמ' 441-457; יהושע-רז, עמ' 176-183].

הגרה משפחתו לעיר מְרָב, כיום מארי, בטורקמניסטן שבחבר העמים. בשנת 1913 עלתה משפחתו לארץ-ישראל והתיישבה בירושלים. נפתלי התחנך בירושלים והוסמך כמורה בבית-המדרש למורים העברי בירושלים, מיסודו של דויד ילין.

רבני העדה וקברניטיה באפגניסטן לא ראו בעין טובה את הצעיר גלוי הראש וגלוח הזקן, שלדעתם בא לכרסם במעמדה של ההנהגה המסורתית ולפגוע בדפוס החינוך שמקדמת דנא. הצלחתו של המורה נפתלי עם הנוער הדביקה בו תוויות של מסית ומדיח ומולא אשר גרג'י, רבה הראשי של העדה, שהיה בן בית אצל מושל הראת איברהים ח'אן, הביא את העניין להכרעתו של המושל. לאכזבתו של הרב פסק המושל לטובת הצעיר והרפורמות החינוכיות שלו. לאחר ביקורו הראשון של הצעיר בארמונו של המושל איברהים ח'אן (דודו של המלך הרפורמטור), נזף בו מולא אשר גרג'י משום שלדעתו נפתלי אברהמוב לא נהג לפי כללי הנימוס המקובלים במיפגש שבין נתין או אורח לבין המושל הנסיך. לטענתו, נפתלי לא היה כנוע במידה מספקת ואף עמד זקוף-קומה בפני המושל⁴⁴²².

צעירי העדה שהתחנכו אצל נפתלי אברהמוב זכרו לו חסד ידיעתם בלשון העברית המודרנית. הוא הצליח לתרגם למענם את 'ירושלים' [כינויה של ארץ-ישראל בפי

יהודי אפגניסטן] השמימית, שאליה התפללו ואליה ערגו, לארץ-ישראל חלוצית הבונה שממות וממתינה ליהודים שיבואו בשעריה וייעשו לבניינה. תלמידיו בעיר הראת למדו ציונות וידעו לשיר את שירי ארץ-ישראל. השפעתו על הצעירים בשנתיים ששהה שם הייתה עצומה. לימים אף מרדו חלקם בהנהגה הוותיקה, ששמה מכשולים בדרכם של בני הקהילה שביקשו לעלות לארץ-ישראל כאיש אחד.

אברהמוב התחייב לשרת כמחנך בקהילה היהודית בהראת במשך חמש שנים, אולם המהפכה שהתחוללה באפגניסטן בשנת 1930

²⁴⁴² ראה יהושע-רז, עמ' 176-177, 439-440.

והדחתו של המלך הרפורמטור אמאן אללה ח'אן, אילצה אותו לברוח על נפשו כעבור שנתיים בלבד (1928-1930) מעבר לגבול האיראני מחשש שהמורדים ייפגעו בו. לאחר שחצה את הגבול שימש במשך כמה שנים מורה ומחנך ברשת 'כל ישראל חברים' (אליאנס) באיראן ובדפי יומנו מאותה תקופה, השמורים אצל בתו, עולה נימת ביקורת כלפי ראשי אליאנס באיראן.

עם שובו לארץ השתלם נפתלי אברהמוב בשפות אירופיות ובמסחר והיה מחלוצי התעופה בארץ-ישראל. הוא ייצג בארץ את חברת ק.ל.מ. ומשנת 1935 ייצג את החברה המצרית 'מיצר אירליינס', שקישרה בין ארץ-ישראל למדינות ערב השונות. במלחמת העצמאות סייע בהעברת המטוסים הראשונים מצ'כוסלובקיה⁴⁴³³.

זיכרונותיו של אברהמוב עשירים בחומר רקע על יהודי אפגניסטן, על מצב היהודים בימי מהפכה ועל החברה האפגאנית וקורותיה בימיו. למרות שחינוכו היה מתקדם ואורח חייו מערבי, אין הוא מביט בקהילת האם של יהודי אפגניסטן מגבוה אלא רואה את עצמו חלק מן הקהילה. עם זאת, הוא בוחן תופעות שונות בכלים מערביים שרכש. אין הוא עושה אידיאליזציה של ההווה המקומית, גם אם היא קשה בעיני מי שהגיע ממרחקים, אלא מתאר הוא את נתחי החיים על יופיים ועל כיעורם.

מעניו הפקוחות של נפתלי אברהמוב לא נעדר דבר. במרכז זיכרונותיו עומדת פעילותו החינוכית (סעיפים ו-י, כג). פרקים אחרים מתייחסים לקהילה ולהנהגתה (ב, כג); הנהגת המדינה האפגאנית, העם האפגאני ויחסו ליהודים (ב, כב, כד, מא, נה); עלילות דם ואנטישמיות בהשראה פאן-ערבית ופאן איסלאמית (נו-נח); המבנה הפוליטי והשבטי כגורם למהפכות (כא, כח-לב, לז-מ, מב-מד); ענישה ונקמת דם (לה-לו); דיוקן של הקהילה בימי פוגרום (לט-מ); מחזור השנה ומחזור חיי אדם ומנהגיהם (ד-ה, כד-כו, מד); רפואה עממית ומאגיה (ד, יא-יח, כו); גורמי תמותה ומגיפות (יח-כ); מוצאם של יהודי אפגניסטן ושל שבטי ישראל האובדים (מו-נא); הכנסת אורחים בקהילה (ה, נב); המוסיקה האפגאנית ומקורותיה (כו). זאת

³⁴⁴³ ראה יהושע-רז, עמ' 176-177, 439-440.

תעודה חשובה ביותר להבנת חיי היהודים באפגניסטן בראשית המאה העשרים.

אברהמוב ממשיך, למעשה, את מפעלו המיוחד של מולא מתתיה גרג'י, שביומנו 'קורות זמנים' הביא תיאור כרונולוגי מן השנים תקצ"ט - תרע"ו (1839-1903)⁴⁴⁴. גרג'י

התייחס לאירועים ברמה כללית של מדינה וקהילה, אברהמוב מביא תיאורים בעיניו של 'כתב-שטח'. הראיה המיוחדת של צעיר החוזר אל מחוזות ילדותו מוסיפה לכתיבתו רבדים נוספים גם של תיאור עולם של אמונות ודעות ופולקלור מקומי תוסס. השנים שחי הרחק מן האזור הטביעו בו חותם רחוק כל כך מנופי מולדתו. ביקורתו של אברהמוב היא רק כלפי מי שניסה לנשל אותו ולמנוע ממנו להכניס רפורמה בחינוך היהודי ולשרש אמונות תפלות כגון מפני שדים. אין הוא מלגלג על קהילתו אלא מרחם. ההפגנות שהוא עורך נגד האמונה בשדים כללו לחרדתם של בני הקהילה, ביקורי לילה בבתי קברות ובבתי-כנסת. הוא אכל 'זבחי מתים' שהוצבו בבית המרחץ כדי שבביקורם הלילי יסעדו את ליבם וישיעו חולים ואומללים. הוא אכל זבחי מתים מבלי שיאונה לו כל רע. הוא מקבל בקהילה מעמד של עושה ניסים. כמי שהגיע מירושלים הוא מוגן מפגיעת שדים ובני הקהילה מיחסים לו כוחות מאגיים לסלק את רוחה של לילית שנכנסה לגופה של אשה בת שבע עשרה שכבר היו לה ארבע לידות.

הניסיון לעשות רפורמה חינוכית ומחשבתית בתפיסת עולמה של קהילה שמרנית, שהוא בשר מבשרה, היא שהריצה את הצעיר בן ה-23 מירושלים ולמרות הזמן הקצר הוא מצליח להחדיר רוח חדשה של קידמה ומרד בדור הצעיר⁴⁴⁵.

⁴⁴⁴ ראה גרג'י-מסעות; גרג'י-קורות זמנים.

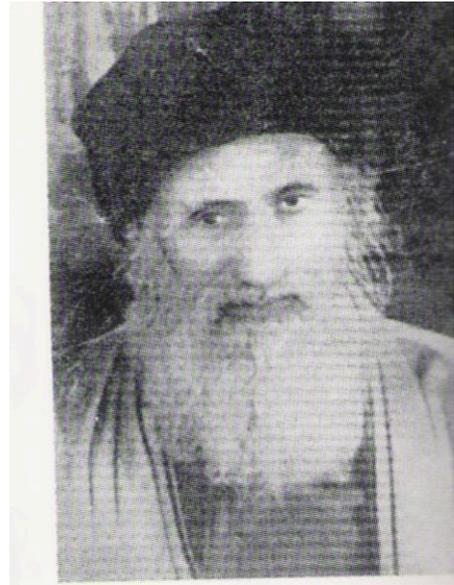
⁴⁴⁵ בכינוס של יוצאי אפגניסטן שארגנה המחלקה ליוצאי ארצות המזרח בהסתדרות הכללית ביום 3 באפריל 1950, נפגש נפתלי אברהמוב בתלמידיו לאחר עשרים שנים. הם עלו בינתיים לארץ והתערו בה. במפגש סיפר אברהמוב על עבודתו החינוכית ועל הוראת עברית מודרנית בעיר הראת.

יומנו של נפתלי אברהמוב הוא תעודה אוטנטית בעלת חשיבות של עד ראיה ושמיעה, בעל יכולת ניתוח, משנים הרות גורל בתולדות יהודי אפגניסטן.

נפתלי אברהמוב הלך לעולמו בתל-אביב ביום כ"א באדר תשכ"ח (21 במארס 1968).

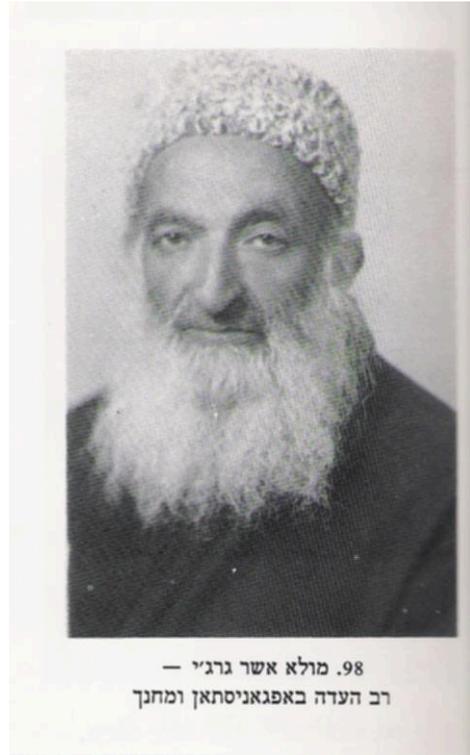

אמנואל ח'אן (1.6.1892-25.4.1960)

מולא מתתיה גרג'י

מנהיג רוחני, כרוניקן, מחנך, יוצר
הראת כ"ו בכסלו תר"ה (1845) –
ירושלים י"ד בכסלו תרע"ח (1917)

מולא יהושע עמרם
מורה ומחנך מתקדם

נפתלי אברהמוב, מורה באפגניסטן

(1928-1930)

שנתיים באפגניסטן

יומן

מאת נפתלי אברהמוב

א. המסע מארץ-ישראל

צעיר בחיים וחסר נסיונות התקשרתי בשנת 1928 עם ממשלת אמאן אללה [אמנולה ח'אן], מלך אפגניסטן המתקדם, לשמש מורה

לנתינים היהודים⁴⁴⁶⁵. בדרכים וכבישים מימי בראשית עברתי במכוניות מימי מתושלח את ארצות סוריה ועיראק, חציתי את פרס הגדולה לכל רחבה ולבסוף [לאחר] שלושה שבועות של טלטולי נסיעה מפרכת וחילוץ עצמות הגעתי בערב חג הסוכות [תרפ"ט – 28 בספטמבר 1928] לגבול הצפון של מחוז חפזי, לפתחו של 'אשלאם קלעה' [מבצר האסלאם], מבצר זה הוא אחד מתשע מאות תשעים ותשעה המבצרים שנבנו לכל אורך גבולותיה של פרס במאה החמש עשרה בפקודתו של המלך המפואר שח עבאס הגדול. תשע מאות ותשעים ותשעה המבצרים הללו נועדו בשעתם להגן על גבולות האימפריה הפרסית. כיום משמשים שרידיהם מקום לינה לעוברי-אורח ולבהמתם היגיעים מעמל הדרך הקשה, ששודדים אורבים בה בלילות⁴⁴⁷⁶.

חברי לנסיעה בדרך פרס היו אפגני זקן, עולה רגל החוזר ממכה הקדושה, ושני סוחרים עשירים הנוסעים בעסקיהם ויהודי אחד מגלות אפגניסטאן. לפי חשבוננו צריכים היינו להגיע עוד באותו ערב לעיר הראת, הרחוקה כמאה ועשרים ק"מ מן הגבול, אבל מושל הֶסְפֶר יצא עם אנשיו לצוד ציד. כל היום חכינו לו ובערב כשחזר עייף מן הצייד, שלא עלה יפה, דחה ברוגז את בקשתנו לבדוק את הדרכיות [דרכונים] מיד כדי שנוכל להמשיך את דרכנו בבוקר השכם. רוגז הייתי. לא די שבילינו את זמננו לשוא במקום נידח זה, ועוד

⁴⁴⁴⁶ המלך אמן אללה, הרפורמטור האפגני, נסחף לרעיון קידומה של המדינה בעקבות אתא תורכ. לצד חידושי הטכנולוגיה, חינוך מודרני לבנים ובנות, אימץ המלך סממנים חיצוניים. הוא דרש מן הגברים להסיר את הטורבנים ולחבוש מגבעת אירופית. מן הנשים דרש להסיר את ה'בורקה' ואת הרעלה שכיסו את פניהן. אברהמוב היה המורה היהודי היחיד.

⁴⁴⁷ מתוך נתוני הדרכון של אברהמוב, שהמציאה לי בטובה בתו ליאורה, אנו למדים כי הוא עזב את הארץ ביום 27 באוגוסט 1928 והגיע להראת ביום 30 בספטמבר 1928, דהיינו כעבור 34 ימים. לפני המצאת הרכב המוטורי נמשך מסע זה על גבי בהמות ובספינות כ-70 יום ומי שהלך ברגל הגיע למחוז חפזו כעבור חמישה חודשים רצופים (ראה יהושע-רז, עמ' 258-261; גרג'-מסעות, עמ' 263-289; מישאל, עמ' 21-22). מצודות השמירה של עבאס הראשון-הגדול (1557-1628) היו לימים לקרוון-סאראיי אכסניות לעוברי אורח, ראה ניימרק, עמ' צח. ניימרק שקדם לאברהמוב בארבעים וחמש שנים מספר: "מימי עבאס שאה, אשר הרבה לבנות בתים כאלה בכל רחבי ארץ פרס, במ ילינו הנוסעים...". על עבאס הראשון 'הגדול' [1557-1628] ומפעלי הבנייה שלו ראה בערך עליו ב-*Encyclopaedia of Islam*, מהדורת 2007, Brill, Leiden.

עלינו להוציא כאן לשוא את חצי היום השני, אבל הלה השיב בזעף:
 'לא אירופה כאן, ולעתיד בחור, שמור את לשונך פן תתחרט...!'

קבלת פנים 'אדיבה' זו בגבול הארץ שהתחייבתי לעשות בה חמש שנות חיים עשתה עלי רושם קשה ומדכא. ולולא השינוי הפתאומי שחל במושל הגבול משראה את הדרכיה הבריטית [דרכון מנדטורי] שלי, דומני שהייתי חוזר מדעתי [חוזר בן] להוסיף לנסוע בארץ 'מתקדמת' זו, אבל הדרכיה חוללה נפלאות. כשראה אותה המושל, שינה את טעמו עד כדי הכנעה ואף פטרני בלא לבדוק את חפצי כמקובל.

נסעתי איפוא הלאה. מפני קלקול המניע במכונה [תקלה במנוע המכונית] הגענו לעיר הראשית [הראת] רק עם ערוב השמש, וכיון שנתונים זרים אסורים בכניסה בלילה⁴⁴⁸⁷. בליתי את הערב [הלילה] בתחנת המכס על גבי חבילות של שטיחים ועורות⁴⁴⁹⁸ מעלים צחנה בלא אוכל ובלא שינה ובבוקר עזבתי את המלון ה'נאה' ב'ברכת הגומל', ובלוויית שוטר יצאתי לבית הרב [מולא אשר גרג'י].

ב. ביקור של חג בבית הרב

הרבנית שתחיה חשבתני לאיזה גוי טרדן⁴⁵⁰⁹ והסבירה לי: 'חג היום, הרב נמצא בבית הכנסת ואי-אפשר לראותו'. בקושי עלה בידי

⁴⁴⁸ 7 בהיותה ארץ מעבר להודו לטשו אליה עיניים מעצמות ומדינות שכנות לאורך כל ההיסטוריה. האפגנים זכרו את הפלישות החוזרות ונשנות של הבריטים מהודו שהובסו על-ידי לוחמים אפגנים עזי רוח. האזור שרץ מרגלים רוסיים ומרגלים בריטיים שלטשו עין על חבל ארץ זה. על מעורבותם של יהודים בריגול הבריטי באזור, ראה פישל-הודו, עמ' 176-203. במרכז הספר פרשת המרגלים היהודים מולא איברהים נתן ואחיו משה, שסיכנו חייהם והונם למען הבריטים, שחררו שבויים בריטיים, אך הבריטים נהגו בהם בכפיות טובה.

⁸⁴⁴⁹ שטיחים, פרוות קרקול ופירות מיובשים היו עיקר הייצוא של אפגניסטן. למרות מספרם הזעום ריכזו היהודים את עיקר ענפי הייבוא והייצוא (ראה 'הושע-רז', עמ' 203).

⁹⁴⁵⁰ אברהמוב נחת בבית הרב ביום החג (יום-טוב של גלויות) ועורר תדהמה בהופעתו המערבית. הוא היה מגולח, ממושקף, לבוש כאירופאי, בעל רעמת שיער ובגילוי ראש. הביטויים שבפיו של אברהמוב, כמו 'הרבנית שתחיה' (ראה ביאליק 'תקוות עני') ו'גוי טרדן' (מנדלי ואחרים) מצביעים על מקורות ההשפעה הלשוניים שלו.

להסביר לה שיהודי אני ובאתי לבלות את החג בסביבתם. משתפסה הרבנית את הענין, הוליוני מיד בשמחה רבה לבית-הכנסת. אחר התפילה הארוכה הלכתי עם הרב לביתו, בסוכה גדולה ויפה מקושטת בשטיחים ותמונות מארץ הקודש. הסיבון על הארץ ורק פתחנו בקידוש והנה נ(ת)מלאה הסוכה אנשים שבאו לבקר את הרב ביום החג⁴⁵¹¹⁰. מטלטולי הנסיעה הממושכת, שלושה ימים שלמים [האחרונים] בשממון הדרכים בלא אוכל ושנה נחלשתי ביותר. הרגשתי עצמי עיף וחולה, וההמון הגדול והמשונה שנתקבל פתאום בבית הרב והקיפני בשאלות מרובות הנשאלות כולן בבת אחת⁴⁵²¹¹ יגעני עד מות, שמחתי איפוא לקבל את הצעתו של ראש העדה⁴⁵³¹² והלכתי אתו לביתו המרווח והטוב.

כמעט לא נחתי כהוגן ולא החלפתי כוח ושוב תקפוני בשאלות: 'מדוע באת?' ו'יהודי מירושלים למה מגולח זקן הוא?' אך זה נכנסתי לבית-הכנסת במגפים [נעול נעליים]?⁴⁵⁴¹³ כיצד זה יושב אני גלוי

¹⁰⁴⁵¹ בחגים נהגו יהודי אפגניסטן לערוך ביקור חג זה אצל זה ובעיקר אצל רב הקהילה. לביקור קראו היהודים 'מועד ביני' (ביקור של חג). כמנהג המזרח, פרסו על רצפת הבית או הסוכה שטיחים ובני הבית נשענו על כריות קשוחות (דושק) וישבו בשילוב רגליים מסביב ל'סופרה' – מפה פרושה עמוסה כל טוב, ראה יהושע-רז, עמ' 379, 384, 402.

¹¹⁴⁵² אהבתם לארץ-ישראל לא ידעה גבול והצמא לכל שביב מידע לא ידע גבול.

¹²⁴⁵³ בקהילה היו שתי פונקציות מרכזיות: רב העדה שהיה בעיקרו מנהיג רוחני וראש העדה, ה'כלאנתר' או ה'ווקיל', שהיה נשיא העדה והאחראי על ענייני הקהילה גם בפני השלטונות האפגניים. בתפקיד זה כיהן בדרך כלל איש אמיד שגם קרא וכתב בכתב ערבי ויכול היה להתכתב עם השלטונות. הוא היה אחראי על גביית המיסים ושימש איש-קשר בין השלטונות לקהילה ובידו הייתה חותמת שהעניקה לו סמכות. יהודי הקהילה כתבו רק באותיות עבריות-מזרחיות. רב העדה וה'כלאנתר' נהנו מאוטונומיה דתית וקהילתית והיו רשאים לקנוס ולהלקות את מי שהפר את הוראותיהם. מי שנזקק לערכאות של גויים הוחרם. כשרבו הסכסוכים בסוף שנות הארבעים בענייני מקרקעין ורכוש היו שפנו לערכאות גויים אך במקרים רבים הוחזרה העתירה לבירור בתוך הקהילה מתוך כבוד והוקרה של השופטים המוסלמים להנהגה היהודית (ראה יהושע-רז, עמ' 327, 328, 333, 443).

¹³⁴⁵⁴ יהודי אפגניסטן בדומה לעמי המזרח במרכז אסיה נכנסו הביתה יחפים כדי לא להביא את זוהמת הרחוב פנימה. רצפת הבית הייתה מכוסה בדרך כלל בשטיחים. בית-הכנסת האפגני בראשיתו היה חלל ריק מכוסה שטיחים והמתפללים ישבו בשילוב רגליים כשהם שעונים על 'דושק' (כר קשיח). לבית-הכנסת נכנסו רק לאחר שהשילו את נעליהם כדי לא להביא למקדש מעט מזוהמת הרחוב. לימים הוכנסו ספסלים ושנו הרגלי הישיבה. ראה יהושע-רז, עמ' 335-336.

ראש? ומדוע אין אני אוכל בשר (מיגיעת הדרך חליתי בבטני) או שמא חושד אני בשחיטתם חס וחלילה והם הלא מן המהדרים הם, ושחיטתם כשרה אפילו לרבני א"י [ארץ-ישראל].

ג. בין גלותיות לזקיפות קומה

נפטרתי מהם הודות להופעתם של שני שוטרים מזויינים ברובה ושוט, שבאו בתלונה לראש העדה וציוו להביא למשטרה את הנתין הזר [נפתלי אברהמוב] שבא לעיר ולא בא להראות לפני ראש המשטרה כמקובל. למוד ניסיון מן הגבול, סרבתי ללכת למשטרה ביום החג ומסרתי את דרכי [דרכוני] בהודעה שדבר זה יספיק, ואמנם עשה הדבר את פעולתו. אחר חצי שעה בא ראש המשטרה בעצמו באמתלה של בקור אצל הרב ואורחו, והוכיחי בנמוס שביום הראשון לבואי היה עלי להודיע שהריני אחד מן המורים המוזמנים, וחוץ מזה מחובתי להראות לפני המושל בהזדמנות ראשונה.

ראש העדה ויועציו חשבוני תחילה לעובר דרך סתם. משראו שאחד ממורי הממשלה אני, פחד ורחב לבם משמחה, ולאות חסד ואהבה ראו לנכון לתת לי לקח [הוראות התנהגות]. בנימוס ובדרך ארץ כיאות לבקור חשוב כזה. כיצד אשתחוה לנסיך המושל ומתי אנשק לו בידו, ושאעמוד בפנה בידיים שלובות כעבד בפני מלכו, ואם אתכבד במקרה בשתיה או בישיבה אסרב בעדינות. מנהגים משונים אלו נשרשו [השתרשו] בלבבות היהודים בארץ זו, דרך הכנעה שלמה לנסיך ולשריו.

בלוית הרב וראש העדה נכנסתי לבית המושל, אברהים כאן [ח'אן], דודו של המלך היושב בארמון המלכות, ומושל על כל גליל אפגאניסטאן הצפונית [מערבית] עם שלושת מיליונים תושביה. למורת רוחם של מורי ומדריכי לאטיקה [כללי התנהגות] עברתי על כל חוקי הנמוסים שפטמוני בהם. צעדתי ישר אל המושל. הוא פשט לי את ידו, ולתמהונום הגדול לא נשקתי את 'היד הגדולה' וישבתי על הכסא שהורה לי לשבת עליו. הוד נסיכותו התענין בנסיעתי ושאל אם חסר אני דבר מה וכיצד אני מרגיש את עצמי בארץ החדשה. בהמשך דבריו הביע את רצונו: 'אקוה שבעזרת המורים החדשים יתקדמו

בנינו ובנותינו כאירופים, הרי אין אנו נופלים מהם במאומה. אמנם יושבי חושך וצלמות התרבות אנו, מפני מושלינו הרוחניים [כונהי הדת] המכבידים את עולם הקשה, אך בעזרת האל ובן אחי המלך [אמנולה ח'אן] נקוה שנצליח בתכניתנו'. וכשיצאתי מעל פניו הוסיף: 'ידעתי שיהודי אתה ומפתבג [מזון לא כשר] שלנו אפשר לא תאכל אך למשתה ודאי תבוא'.

בדרכינו הביתה גלה הרב את אי שביעות רצונו מ'הנהגתי [התנהגותי] המחפירה' בבית המושל. שעברתי על נמוסי החצר המקובלים וחללתי, כביכול, את כבוד המושל הרם. מה שאין כן ראש העדה הבריאה והעשיר⁴⁵⁵¹³. הלה דן אותי לכף זכות, ואף נתפעל והתגאה ביהודי א"י [ארצישראל] שלא טעם טעם גלות והוא עומד לפני שרים וגדולים בקומה זקופה.

ד. מנהגי לידה והגנה על הרך הנולד

ועוד באותו לילה זכיתי לראות פרק במנהגים⁴⁵⁶¹⁴. ביתו של ראש העדה כמרקחה. אחרי שלש בנות – אפס [חסרות ערך] במזרח – ילדה לו אשתו בן. תלמידי חכמים רבים מלאו את הבית. עם קריאה בספר הזוהר והמשנה לשמור את היולדת ותינוקה מפני לילית האורבת לילד לגזלו קודם שיובא בבריתו של אברהם [אבינו]⁴⁵⁷¹⁵. חדרה של היולדת הוצף בספרים קדושים, את מטתה קשטו

¹³⁴⁵⁵ ראש העדה הכלאנתר היה בדרך כלל איש עסקים עשיר, שהרבה לנסוע והושפע מן ההתעוררות הלאומית היהודית שראה בארץ-ישראל ובמחוזות הייצוא שלו באירופה, שכללו פרוות קרקול, שטיחים ופירות מיובשים. הבדלי ההשקפה בנושא נימוסים וכניעה בפני המושל הנסיך מצביעים על ההבדל בין עולמו של רב העדה לעולמו של נשיא העדה, כמו גם מצביעים על מתח סמוי בין השניים.

^{14 456} לפנינו תיאור אוטנטי. המאגיה והמלחמה במזיקים שימשו תחליף לרפואה מונעת, לחיסון, לסניטאציה והיגיינה שחסרו באזורים אלו. תמותת תינוקות פגעה בקהילה ללא רחם. מטעמי דת, ואולי מחוסר יידע, הם נמנעו מאמצעי מניעה ועל כן פריון האישה הגיע לעתים עד עשרים הריבונות, אלא שלא אחת כ-90% מן היילודים מתו והקהילה הלכה והצטמצמה במניינה. ראה: באואר, עמ' שכד-שמב; נ"ר, עמ' 136; קשאני-אפג', עמ' 20-21; יהושע-רז, עמ' 357-364.

¹⁵⁴⁵⁷ בלילה שקדם לברית מילה נערך 'ברית יצחק', שלווה בהדלקת נרות שמן רבים וקריאת 'זוהר'. על מנהגי הלידה ראה יהושע-רז, עמ' 389-390; לוינסקי-הווי ומסורת, ערכים 'ברית מילה', 'ליל שימורים' ו'לילית' וכן גאון, עמ' 127 ואילך.

בסכינים, מזלגות, מספרים, מסמרים ופרסות סוסים. בלחשים ובהשבעות התווה זקן החכמים בסכיניו קו מסביב למשכב להרחיק את לילית ימח שמה.

בסעודת הערב הביאו את התינוק, הניחו אותו בחיקי, נדרשתי לשים רוק בפיו⁴⁵⁸¹⁶, סגולה ל[נגד] עין הרע. הקטן שבשבילו טרחו את כל הטרחה הזאת מחותל וחוּבּוּש בַּחַתּוּלִים ומקושט כמו אמו בסכינים, מספּרִים, בצלים ושומים לגרש את הסיטרא אחרא [שדים ורוחות].

היולדות בנות השלוש-עשרה מקיימות את הפסוק 'בעצב תלדי בנים' [בראשית ג, טז] במלואו. בצירים ובחבלי לידה הן יושבות כשאבנים ברגליהן ונתונות לחסדי המילדות⁴⁵⁹¹⁷, יום יומים ויותר. כשהן מתקשות ללדת משקות אותן המילדות חצי קילוגרם של שמן חם ואח"כ נחפזות הזקנות לבית הקברות למדוד את קברי הצדיקים בחוטים, ואחר כך כורכים בחוטים אלו את בטן היולדת שבע פעמים בלחשים והשבעות⁴⁶⁰¹⁸. ואם התרופות הללו לא הועילו(ו), מכופפת אז המילדת את זרועותיה של היולדת אחורנית וברגלה היא דוחפת את היולדת בגבה, והילד יוצא, בבחינת 'על כרחך אתה נולד'⁴⁶¹¹⁹.

נערות קטנות בנות שתיים עשרה ושלוש עשרה מתחתנות עם גברים בני 25 שנה ומעלה⁴⁶²²⁰ ולא אחת מהן זוכה להיות סבתא כשהיא בת עשרים ושש ובגיל ארבעים הן מגדלות נין על ברכיהן⁴⁶³²¹. אבל המצב ההיגיני בשעת לידה נותן סימנים והתמותה בין התינוקות

¹⁶⁴⁵⁸ אברהמוב היה איש זר והם חששו מפני עין רעה. הרוק הנלקח מפיו של הזר שימש לריפוי מחלות עיניים וכסגולה נגד עין רעה. באותו זמן לא ידעו בקהילה דבר על גיפיים. על הרוק כמרפא ומשמר באמונה העממית ראה גם דבריו של ר' מאיר בויקרא רבא, ט וכן רומנלי, דף רנט, ב; ברגמן, עמ' 191.

¹⁷⁴⁵⁹ בדומה למיילדות העבריות במצרים 'וראיתן על האבנים אם בן הוא' (שמות א, טז) ¹⁸⁴⁶⁰ נשים מעוברות בארץ-ישראל נהגו למדוד בחוט של משי או צמר את הכותל המערבי, קבר רחל או קברי קדושים וקשרו את החוט סביב מתניהן שבע פעמים. ראה ברגמן, עמ' 187 והמקורות שהוא מביא בהערות; מלאכי-אנג'ל, עמ' 11; יהושע-רז, 390-389.

¹⁹⁴⁶¹ מסכת אבות ד, כב.

²⁰⁴⁶² ראה יהושע-רז, עמ' 391-394.

²¹⁴⁶³ תיאור זה מזכיר לנו את הפתיחתא למדרש איכה.

והמבכירות [היולדות לראשונה] נוראה⁴⁶⁴²². ואחרי כל צירי הלידה מוכרחת [נאלצת] המבכירה לשתות בקבוק של חמישה ליטרים יי"ש חריף מהול בסוכר, סגולה להחלמה.

הילוד הישן במטת אמו נתון להשגחה יוצאת מן הכלל בלילות. עד לשלשה חדשים, אם במקרה זעק התינוק בשנתו מפרידים אותו מיד מעל אמו ושמים אותו - בקיץ בחצר, ובחורף במרתף, כשהוא מכוסה בסל גדול למחסה מחתולים ועופות, ואחת לשעתים משקות אותו הנשים במים חמים מתוקים. הסברו של מנהג זה הוא כך: הקטן עלול להפגע ע"י לילית או עושי רצונה ומפחד שמא תעבור הרעה המסתורית גם לאם, יש להפרידו מעליה. ואם מיליל [בוכה] הוא המסכן בלילות מרעב וקור הרי זה סימן ברור שהשד פגע בו ומחבל בגופו ויש להוואש [להתיאש] ממנו ולהפקידו לחסדי אלהים, או לרוחו הטבעי [למה שנגזר עליו]. המת ימות והמתגבר נשאר בחיים, אבל ילד כזה כצנינים הוא בחברה, וההורים בוחרים במיתתו מאשר בחיים כאלה, כי גדולה החרפה להקרא אב לבן שהיה נגוע בשדים⁴⁶⁵²³. במקרה זה שהייתי לו עד לא פגעו השדים בילד וביום השמיני קיימו בו את המצוה הראשונה [ברית מילה]. המון גדול של גברים נצטופפו מסביב לסנדק והמוהל. ואיני יודע אם באשמת ידו הרועדת של המוהל הזקן או מפני הדוחק הגדול מסביבו, אבל התער החד חתך את ערלת הילד ביד רחבה עד הכיס [האשכים]. הדם שתת, ושום תרופה לא נמצאה לו, חוץ מאפר עצים שרופים⁴⁶⁶²⁴.

²²⁴⁶⁴ מבכירה - מי שיוולדת לראשונה, לרוב קטינות שילדו לידות בוסר. בשנים מסוימות היו בקהילה, בניגוד למקובל, יותר זכרים מאשר נקבות ותמותת תינוקות הגיעה עד ל-80% ממספר הילודים. על גורמי התמותה בקרב מבכירות ותינוקות ראה יהושע-רז, עמ' 359-355. להשוואה, ראה: שמלץ, עמ' 52-76.

²³⁴⁶⁵ יהושע-רז, עמ' 360-357; ביטוי ספרותי לכך, ראה בספרי יהושע-פורצי גדר. להשוואה ראה לוינסקי-אנצ', ערך 'דיבוק'.

²⁴⁴⁶⁶ בבוכרה נהגו לערוך את הברית בשעת בוקר מוקדמת כדי לקיים 'וישכם אברהם בבוקר' (בראשית כא, יד). הייתי עד למילה של ילד בן כמה חודשים בבוכרה בשנת 1992. המוהל השתמש בתער גלבים חלוד ומגן העורלה היה עשוי קרטון ופרח פתאום. המוהל פגע באבר המין של התינוק ששתת דם. הוסבר לי כי מלים ילד רק לאחר שגדל והתחזק. בסיוע לשכת הקשר רכשנו ערכת מילה והרב שמעונב מסמרקנד הדריך את המוהל בבוכרה.

ה. שמחת תורה בקהילה

בערב שמחת תורה היתה שמחה של חג שרויה בגיטו⁴⁶⁷²⁵. מצוה לרקוד ולעלוז בעליזות. וכדי להרבות את השמחה קשטו הצעירים את בית הכנסת כדרכם, שטיחים ומרבדים ממסד ועד הטפחות, ועל הארון ערוכים ספרי התורה בשש קומות, ספר למעלה מספר קשורים בחבלי בוץ וארגמן [מטפחות משי צבעוניות] ועטורים בזרי פרחים ושושנים. בערב זה מביא אתו כל בעל בית למשפחה את סעודתו השמנה לבית הכנסת ואחר כל הקפה והקפה נפתחים השקים והמטפחות המלאים וגדושים בשר עוף, דגים, בקבוקי יי"ש ופירות, ובהקפה השמינית הרצפה מתנוססת כולה במרבד של אשפה, קליפות ועצמות.

הצעירים 'המודרנים', ששמעו על הנוער המתקדם ברוסיה השכנה ונפגעו [הושפעו]⁴⁶⁸²⁶ מביטים על שמחה זו כעל מן אספורט [ספורט] והוללות של קלות דעת וכ(ש)יעלה הרצון לפנייהם [חומדים לצון] הם תופשים את הארי שבחבורת הזקנים הרציניים ומרימים אותו על כתפיהם בהקפת רקודים משונה המזכירה לו את חבוטי הקבר.

מזלי הרע גרם לי שהייתי אורח ירושלמי, וכל אחד ואחד דרש ממני, ובמפגיע, שאהיה אורחו ואתכבד בסעודתו. וכך אחזוני ומשכוני מאיש לאיש, מחבורה לחבורה, והתחילו מפטמים: זה ביי"ש [ערק ביתי] ודגים, זה ביי"ש ועוף, השלישי ביי"ש וביצים. הצד השווה - יי"ש; עד שראשי וקרבי המו לי. לסוף, לאחר שעברתי מיד ליד, כמעט עד האחרון, ואמרתי בנפשי [לעצמי] 'גמרתי, נתפטרתי', בא לפתע ראש

²⁵⁴⁶⁷ היהודים בהראת גרו במרוכז ליד שער עיראק, אך המושג 'גטו' לא היה מוכר. על מנהגי חג הסוכות ושמחת תורה, ראה יהושע-רז, עמ' 378-382; קורט-סוכות, עמ' 53; קשאני-סוכות, עמ' 56-59; קורט-ערבה.

²⁶⁴⁶⁸ האוריינטציה הפוליטית של אמאן אללה ח'אן הייתה פרו-סובייטית למורת רוחם של הבריטים שישבו בהודו. הוא נענה לחיזורים של ברית המועצות שהציעה חינם אין כסף לקבוצות של צעירים מוסלמים ויהודים ללמוד בברית המועצות מתוך רצון להשפיע עליהם כדי שבבוא היום יקימו תאים קומוניסטיים בארצם וסוכנים בשירות ברית המועצות, חשיבה מתוכננת יובל שנים קדימה שהביאה לפלישה הסובייטית לאפגניסטן בשנת 1979. על פרשה זאת ובמיוחד על דמותו המיוחדת של שמואל שבתאי דדאש, שגויס כסוכן ובסופו של עניין ישב בכלא האפגני במשך חמש-עשרה שנים. על פרשה זו ראה יהושע-רז, עמ' 246-250.

העדה ולקחני אחר כבוד אל שולחנו לשתות כוס של ידידות. כל טענותי שאין בכוחי להריק [לרוקן] את הכוס, כי מלא אני ואיני רגיל במשקה זה, לא הועילו. והוא בשלו: 'כוס לכבוד משה בן עמרם ותורתנו הקדושה', 'כוס לכבוד החג, ושמחת ירושלים לבנין בית המקדש' - אני מסרב והוא מפציר - 'הערב חג שמחת תורה, צריך לשמוח, ואין שמחה בלי יין, כמו שנאמר 'ויין ישמח לבב אנוש' [תהלים קד, טו]. אל תקרא יין אלא יי"ש ועוד פסוקים מן המדרש, מן הזוהר, מן התורה ומאמרי חז"ל עד שנצחני, שתיתי והקיאותי...

את הפירות והאתרוגים המסודרים על ס"ת [ספרי תורה] קונה הקהל, במיטב כספו. בטוח הוא בפרות קדושים אלו שהוקפו בשבע הקפות, שסגולה בהם לרפא כל מחלה וכל חולי ודני והם מבטיחים פרנסה שלמה ומזל-טוב לקוניהם לכל ימות השנה...

ו. החינוך היהודי והמאבק על הרפורמה

זמן קצר אחר חג הסוכות בשעה שהייתי מתכוון לנסוע לכבול, עיר הבירה, קיבלתי מברק מוֹזֶרֶת [מניסטריון] החנוך האפגאנית, שלפי דרישתו של מושל היראת אשאר בעיר זו ואנהל בה את ביה"ס [בית-הספר] החדש ליהודים. לשמחתם של היהודים המתקדמים לא היה גבול⁴⁶⁹²⁷.

שאלת בחירתו של המקום לביה"ס היתה קשה ביותר. הממשלה מסרה לרשותי בנין טוב ומתאים לבית-ספר מודרני מחוץ לעיר, אבל היהודים עמדו במרמם שלא ישלחו את בניהם אל מחוץ לגיטו ויהי מה. באין ברירה, קבעתי לי מקום בבית הכנסת הגדול והמרווח על ארבעת חדריו המלאים אויר ושמש.

²⁷⁴⁶⁹ מערכת החינוך החדשה שעמד לייסד נפתלי אברהמוב, כמו מורים זרים רבים, באה לשרת את מטרות הרפורמה של אמאן אללה ח'אן ולפגוע בחינוך הדתי המוסלמי והיהודי כאחד. לגבי רבני העדה, שחלשו על החינוך היהודי באופן בלעדי מזה דורות, היו כאן לא רק מטרות דתיות אלא גם אינטרסים כלכליים וחשש משחיקה במעמדם ובהנהגתם האבסולוטית של רבני העדה. על החינוך היהודי באפגניסטן ראה יהושע-רז, עמ' 430-444.

עוד בשבוע הראשון נתן לי הנסיך המושל [איברהים ח'אן] יפוי-כח מלא לסגור את כל ה'חדרים'⁴⁷⁰²⁸ הקיימים ולפתוח רק בית-ספר מודרני אחד. ברם, אני לא הוצאתי פקודה זו לפועל, שכן חפצתי שברצונם הטוב יביאו ההורים את בניהם אלי. היהודים פחדו שמא תכפה הממשלה המתקדמת על בניהם ללמוד את לשון המדינה ואח"כ תשתמש בבנים ל"שרות המולדת" [גיוס לצבא], כמו בבתי הספר המושלמים. והמלמדים הזקנים שראו את פרנסתם מתקפחת ואת תלמידיהם עוזבים אותם נמלאו חימה ופלגו את העדה לפלגות [למחנות יריבים]: מתקדמים [שוחרי רפורמה] ומשמרים [שמרנים]. האחרונים טכסו עצה כיצד להכשילני ולהבאישני בעיני הממשלה ובעיני ההורים. לאחדים מן המלמדים אמנם הצעתי משרה עם משכ(ו)רת טובה בבית הספר, אבל הללו סרבו לקבל את ההצעה בתואנה שאין ברצונם להכשיל את רוחם של הנערים הרכים והזכים ולהביא אותם בבריתם של 'מתקדמים אפיקורסים'. הם הלכו אפילו למושל, הודו לו על הכבוד הגדול שהממשלה חולקת ליהודים, בזה שהיא מסייעת להם בפתיחתו של בית הספר החדש, אבל במקומי - אמרו - הם מציעים לבחור איש בא בימים, יהודי חסיד, או לפחות שיגבילו את חופש פעולתי שלא אקרא מנהל בית הספר אלא סגן לרב [אשר גרג'י], והרב הוא שיהא המנהל. המושל החכם הראה התעניינות גדולה בהצעתם למראית עין ולאחר שספר לי על המתרחש מאחורי גבי בין אחי היהודים, נתן בידי את הברירה: או להשתמש בכח או להשאיר את הענין בידי, לעשות כרצוני וכטוב בעיני.

ז. מורה, מחנך, מארגן ורופא

עם פתיחתו של ביה"ס והרשמת התלמידים ראיתי את מצבי הקשה בתור מורה, מארגן ומחנך. כל אב הביא אתו בנו בלויית עצות וטענות שונות ומשונות. זה לא שבע רצון מבנו השובב, המזיק

²⁸⁴⁷⁰ המונח 'חדר', המקובל במזרח אירופה, לא היה בשימוש של יהודי אפגניסטן. הם השתמשו במונחים 'מדרש', כנראה בהשפעת ה'מדרסה' המוסלמי, וכן בשמות 'כליפא', 'מולא', שבעצם היו כינויים של המלמד. באותם ימים פעלו בקהילה המדרש של מולא יהושע, שהיה מועדף על עשירים, והמדרש של מולא אשר גרג'י (ראה יהושע-רז, שם).

והרשע, והריהו מביא אותו אלי שאעשה אותו לבן אדם והוא מיעץ לתת לבנו הקטן, הרזה והצנום, מכות ומכות ממש דוקה; אין דבר, רגיל הילד בכך, אלא שמוריו הראשונים לא הלקוהו אלא בשוטים ואני צריך שאשבור את עצמותיו. האב השני טוען את ההפך: 'בני זה הממזר' - הוא אומר - 'נולד לי אחרי שנים רבות. יחיד. בן זקונים הוא לי. אמנם שד הוא מזרעו של עמלק, אך לך נא אתו ברוך כי רך הוא הנער. האב השלישי נותן לי כסף למסור לבנו בכל יום פרוטה אחת - תרופה בדוקה שבה אקנה את לבו של הילד לחלוטים [לחלוטין]. הרביעי בא בדרישה שבנו ילך אתי להתפלל בכל יום. החמישי מסכים שבנו יבקר בבי"ס זה בתנאי שאבוא לביתם יום יום ללמוד פרק בהלכות שחיטה עם בנו. הששי מתנה שאעשה את בנו לחזן, השביעי ללמדן. התשיעי לבן תורה. העשירי בא וחוזר בידו: הוא נכון לשלם לי למפרע [מראש] שכר למוד לששה חודשים בתנאי מפורש שאלמד את בנו שבעה מינים של כתב ולשון וכן הלאה. הענין סודר, התלמידים חולקו לכתות. אני סוקר אותם, רובם נגעי הקרחת הממארת בראשם ו'פצעי המזרח'⁴⁷¹²⁹ (מין ספחת העשויה לתקוף גם את האירופים בפנים ובגוף, ועומדת במשך שנה שלמה קודם שתרפא, ומשארת צלקת נוראה לזכרון לכל ימי החיים. בזמן האחרון היה מכון פסטור שבפרס מרפא את הפצעים הללו בשלשה חדשים). [הילדים] מלוכלכים, קר(ו)עי-בגדים, יחפים, פרועי שער, כאילו לא נגעה בהם יד אם מעולם ואין הבדל בין בן עניים לבן עשיר.

ח. דרכי ענישה

לאחר חודש של עבודת יום שלם בתור מחנך, רופא... אב, ובכוח המאמצים המרובים, רכשתי לי את לבם של רוב בני העדה והתלמידים המסכנים, שהיו רגילים למכות במקלות ובעיטות אצל

²⁹⁴⁷¹ מחלה זו ידועה בשמה העממי 'שושנת יריחו' משום שנמצאה בעבר באזור זה. שמה המדעי הוא *Leishmania tropica* והיא מועברת על-ידי זבוב החול (*Phlebotomus*). המחלה שכיחה באסיה ובאפריקה. היא פוגעת בילדים ובכך הם מחוסנים בפני המחלה לכל ימיהם. נעזרתי בסוגיית המחלות בפרופ' יהושע לייבוזיץ המנוח, שהיה מומחה נודע בתולדות הרפואה. על נוכחותה של המחלה בחלב במאה התשע-עשרה מספר ניימרק, עמ' נה.

מלמדיהם עד כדי אבוד החושים וחבלות ומומים בגוף. מצאו את עצמם כאן כבגן עדן, יחס ישר, אדיב, בלא הפליה בין בני עניים לבני עשירים, הפסקות לסרוגים ומשחקים בחצר עם מורה, שמעולם אינו משתמש במקל, כל אלו מצאו חן בעיניהם. העונש הגדול ביותר לתלמידים היה שלילת החופש בהפסקות. ובשעה שנטלתי מתלמיד את חופשתו ואת זכות המשחק שלו ראיתי בו שהיה בוחר לקבל מאה מלקות ורק שלא להפסיד את חסדי מורו ואהבתו.

ההורים היו טוענים שאין זה מן הנאות והמנומס, שהמורה ישחק עם התלמידים כאחד הנערים. טענו: 'מורא רבך כמורא שמים' [אבות ד, יב] כתוב, ונמצא שהילדים אינם פוחדים ממני במאומה. עניתי שמטרתי שיצייתו לי מאהבה ולא מפחד המקל. וכך היה, למרות ההערות הרגישו אף ההורים של התלמידים בשינוי לטובה שחל בבניהם והרבה הורים מן המשמרים [שמרנים] נמצאו במצב בלתי נעים בהחלט: בניהם מררו את חייהם, גם הם רוצים ללכת לביה"ס החדש.

ט. 'ראש ערל'

נער פקח, עני ויתום, בן שבע עשרה, נקרא בין התלמידים בשם 'ראש ערל'. שאלתי לסבת הדבר, השיבו לי שנער זה טפש [חסר יכולת] הוא מלקרוא במקרא או בחומש, למרות שבע עשרה שנותיו. בשני שעורים פרטיים בכתה ראיתי בו שהוא מהיר תפיסה יותר מאחרים, אבל בבית רבו הקודם היה עלוב, ממלא תפקיד של שליח משרת, וסופג מכות, ולא יכול היה איפוא להתקדם בלמודים. לא עברו חדשים מועטים ואני העליתי אותו לכתה של לומדי תנ"ך. אכן זו היתה סנסציה בעיר: 'ראש הערל' קורא בתנ"ך, ובשבת יקרא הפטרה לנשמת הוריו. רבים לא האמינו בשמועה. לשביעת רצונו הגמורה של הקהל שנתאסף אותה שבת בהמוניו בבית הכנסת קרא הנער את פרקו בהצלחה ורבו הקודם, שהיה תמה על הדבר כעל מעשה נסים ממש, היה אחד מן המלמדים הראשונים שבא ללמד בביה"ס החדש.

י. מגדנות למורה על הישגי הילד

יום אחד הופתעתי בראותי שקרוביו של אחד מתלמידי מלאו את חצר ביה"ס ובידיהם קערות וצלחות מלאות פירות, מגדנות ועופות צלויים. הסבירו לי שהואיל ובנם עלה מחלקה אחת, הריהם נוהגים כמנהג הארץ ובאו לכבד את כל התלמידים בסעודה קטנה, ולמורה מתנה מיוחדת בידם. וגדול היה כעסם בשעה שראו שגם את חלקי אני מחלק לתלמידים. אגב, לא מועטים הם המלמדים בין היהודים וגם בין המושלמים שעיקר פרנסתם על מתנות כאלו. ובשבילה הם מעלים כל שבוע אחד מן התלמידים ממחלקה למחלקה ולאחר שקבלו את המתנות, ומהם אף את חלקם של התלמידים, הם חוזרים ומורידים את התלמיד למחלקתו הראשונה [בנימוק] שהנסיון לא עלה יפה.

יא. 'מי תפילה' כסגולה למחלה

פעם נמשכה סקרנותי בביכנ"ס [בבית-כנסת] אחד⁴⁷²³⁰. אחד מתלמידי שהיה מחזיק בידו קומקום מלא מים ומעביר אותו אגב לחישות מתלמיד לתלמיד לפי התור. שאלתי לפשר הדבר (ו)הוא הסביר לי בבכי שאמו חולה קשה. לכן משקים אותה 'מי תפילה' לרפואה. כשיצאתי מביהכנ"ס ראיתי את אביו של התלמיד איש בא בימים מניח על יד פתח ביתו לבנה משורטטת קוים בפחם שחור, ובכל רבוע ורבוע מונח לחם, צמוק, בצל, בטנים ומטבע בת

³⁰⁴⁷² בעיר הראת היו בתי הכנסת הבאים: מולא יואב; מולא שמואל; מולא גרג' ומולא יוסף גול. בתי-הכנסת גם נקראו על שמות רבנים שכיהנו באותו זמן. ראה יהושע-רז, עמ' 335-343; קשאני-יהודים, עמ' 114-117; הנגבי-יניב.

פרוטה⁴⁷³³¹. דברים אלו נוהגים לערוך לפעמים קרובות על יד הפתח [של בית] בשעת מחלת פתאום של מישהו, הרי מן הסתם פגע בו 'אחד מההם' [כינוי רומז לשדים] ובמנחה כזאת מכפרים את פני השד הזועף ובטוחים הם למפרע [מלכתחילה], שכל מי שיקח את המטבע מיד תעבור המחלה מן החולה אליו. כדי לבטל אמונה תפלה זו הייתי נוהג לאסוף במשך החודש את כל המטבעות שבכל הפתחים לקנות בהן פירות ולאכול את הפירות לפניהם. לתמהונם הגדול לא פצפצוני [נפצו לרסיסים, לפי איוב טז יב] השדים ולא אונה לי כל רע. ברם לעקירתה של אמונת הבל זו לא הועלתני. לתמהוני הגדול עבר קול בשכונה שלשדים אין שליטה עלי, הואיל ואני מא"י [מארץ ישראל] הקדושה⁴⁷⁴³².

יב. פגיעתם של שדים בבית המרחץ

בית המרחץ בהיראת הוא 'חם' כל כך בחורף העז והקשה של אפגניסטאן עד שכל אחד מביא אתו מביתו כד של מים חמים להתרחץ בהם. ולא מעטים מהם הנופלים קרבן לדלקת הריאות ויש היוצאים בשלום לאחר מחלה ממושכת. אבל סיבתה של המחלה בעיניהם לא הצטננות חס וחלילה, אלא שוב שדים... בטוחים הם שהחולה שפך בשגגה מים קרים על איזה שד או בן שדים, והאם [השדה] בכעסה נוקמת ופוגעת בו ואין תרופה אלא להביא בלילה שלחן מלא מעדנים לבית המרחץ, מנחה לשדה הזועפת. למחרתו בודקים אם חסר דבר מה. לפעמים הבלן המוסלימי מנצל את ההזדמנות - סימן שנרצה [התרצה] השד מן המתנה, והחולה יקום מחליו בכוח אמונתו הגדולה. ברם אם במקרה חשש גם הבלן לשלוח

³¹⁴⁷³ מנהג זה נקרא 'ח'שט' [לבנה] והכוונה ל'מנחה קטנה', שבאה לרצות את המזיקים. הרבנים שביקו ליהד מנהגים זרים אלה הסבירו 'שעוברים ושבים בראותם את המנחה יבקשו על החולה רחמי שמים'. ראה יהושע-רז, עמ' 368-369 וכן קשאני-אפג', עמ' 20.

³²⁴⁷⁴ אין מזכירים את השדים בשמם. גאון, עמ' 129, מכנים אותם 'אז מא בְּהִתְרוֹן' - 'הטובים מאתנו', ביטוי של חנופה לשדים מחשש לפגיעתם הרעה. ראה יהושע-רז, עמ' 368-371; גאון, עמ' 133-135; ספיר-מסע תימן, עמ' קיא-קיג, מספר על אמונתם של בני הגולה בכוחם של בני ארץ-ישראל לגבור על שדים.

ידו במעדנים מפחד השדים, נוקטים אמצעי אחרון ופונים לאשמדאי שר השדים בהשבעות ובלחשים⁴⁷⁵³³.

יג. ארבעה סוגי שדים

לפי מסורת מקומית נחלקים השדים לארבע כיתות: שד טמא, שד טהור, שד יהודי ושד מושלמי. השדים הטמאים משכנם: בחרבות, מרחצאות ובתי קברות. ומפני כך משתדלים שלא להמצא במקומות אלה ביחידות, ובפרט בלילה. השדים היהודים הטהורים משכנם בבתי כנסת, והמושלמים בבתי מסגד, ובחשכה לא יעז איש להכנס יחידי במקומות אלה בשום הון שבעולם. נגד פגיעת שד מושלמי משתמשים בלחשים מפסוקי קוראן באמצעותם של שייכים ונגד פגיעת שד יהודי, בלחשים מפסוקי התורה, המשנה וספר הזוהר⁴⁷⁶³⁴.

יד. לחשים וקמעות להרחקת מחלות

חולה שנפל למשכב ולא קם שבוע ימים ממשכבו למרות רפואות הבית, מיד מבהילים את זקני העדה ואת הנבחרים שבלחשניה ומשביעיה להעלות לו ארוכה [רפואה], ואם לא הצליחו גם הללו, מביאים סופרי סת"ם. את הקמיעות הקדושים שנכתבו בטהרה ובקדושה, הללו קושרים את הקמיעות בחיל ורעדה עם ספר תהלים, לאחר טקס של קריאת מזמורים בלחש במקהלה [כולם יחד]. לאחר הטקס נישאות הידים בבת אחת בפקודתו של הזקן שבחבורה למעלה מעל לראש, העינים נהפכות בחוריהן מהתפעלות דתית חזקה, והנשמה עפה והולכת בעולם הטמירים והרזים ומשוטטת עד לפני כסא רפאל המלאך, והלאה מזה עד לפני כסאו של הקב"ה בעצמו ובכבודו, ותפלתם ולחישתם הסודית בפסוק קדוש מלא רזים ומסתורים הידוע רק ליחידי סגולה, מבקשים, מתחננים, מעתירים על

³³⁴⁷⁵ קודם שיהודי אפגאני או פרסי שפך מים על הרצפה הוא נהג להזהיר את השדים בקול 'פאריז פה רישתה'. מנהג זבחי השדים או זבחי מתים בבית המרחץ מזכיר את הפסוק 'יזבחו לשדים לא אלוה' (דברים לביז). גאון עומד על שלוש-עשרה שיטות בפולחן האינדולקו (זבחי שדים), ראה גאון, עמ' 133-135, 136-143.

³⁴⁴⁷⁶ ראה לוינסקי-אנצ', ערכים 'מחלת', 'מלאכי חבלה', 'נעמה', 'סמאל' ו'רוחות'.

האלהים שישלח את רפואתו לחולה. משגמרו את הלחשים הם מורידים את ידיהם על זקנם הארוך, יורדים לאט לאט מהתרוממות הנפש הגדולה וחוזרים ונכנסים לעולם המציאותי הגשמי והגס.

טו. הסתייעות במכשפים מוסלימים

ולפעמים לא הועילו כל התרופות והלחשים הקדושים, ומשכלו כל הקצים, פונים לחרטומים ולאשפים מושלמים שכוחם אתם להתגרות בכוחות האפלים והטמירים. אשה בת שלשים שנפגעה במחלת השיתוק, בשעה ששלשת בניה נשרפו חיים לעיניה, לא נתרפאה למרות התפלות והלחשים של מבחר העדה. הבעל שמע לעצת הזקנות ה'חכמות' היודעות-כל, הלך והזמין אשף ידוע לגרש את הרוח הרעה מאשתו. האשף הערום הושיב את החולה עצומת עינים בחדר אפל, מסביב לה ערך לשונות פשתן טבולים בנפט והתחיל בעבודתו המסתורית כביכול; התיך עופרת באש ובשעת העבודה היה רוקד, מתמודד, ומשתולל, מלחש, מתפלל; ופתאום, בבת אחת, הצית את הפשתן באש, יצק את העופרת הרותחת במים והסיר את הצעיף מעל פני החולה. מרעש העופרת ובלהות הלהבה קפצה האשה כמוכת רעם, רצה החוצה, ותתעלף. הזעזוע החזק הוציאה מקפאון השתוק ואט אט נתרפאה.

הכישוף הועיל. בעיני העם גדל שמו של האשף מאד מאד, כי שרה [נאבק] עם השד ויכול. כל דברי [הרבנים] היהודים שמעשים כאלה אסורים אף מן התורה, לא הועילה. הם בשלהם, הרי תודה שסוף סוף הוא שרפא אותה. 'פיקוח נפש דוחה שבת' [שבת קלב, א] כתוב, ונמצא שהדבר מותר...

טז. נסיון לשחרר את הקהילה מפחד השדים

וכך, באמונות אלו עשו את הנוער שלהם ואת עצמם כשפנים מוגי לב. כל ילד חולה וחלש היה רואה בדמיונו שדים ורוחות בכל מקום

ומקום. ופעם בשעה שהסברתי לתלמידי שאין לפחוד מפני שדים ורוחות כיוון שאינם בנמצא, נתקפתי בזעף ע"י המשמרים [השמרנים] ככופר בתורה ובעיקר; הרי 'יזבחו לשדים לא אלוה' [דברים לב, יז] כתוב, ונמצא שהשדים קיימים. כדי לבטל את השפעתם אחת ולתמיד, הלכתי יחידי בבית קברות יהודי ומושלמי בלילה, נכנסתי לביהכנ"ס [לבית הכנסת] ולמדרש יחיד ובלא אור, אכלתי את מנחת השדים בבית המרחץ, אבל לדאבוני גם כאן היו התוצאות הפוכות מאותן שהתכוונתי להן. בשדים הוסיפו להאמין ואני נעשיתי חצי קדוש בעיני החולים והזקנים שהביטו עלי כעל איש יחיד-כוח שאין לשדים שליטה עליו.

יז. מרפא מוכת לילית

באותו השבוע הביאו אלי קבוצה של נשים חסידות לבית הספר, חולה בת שבע עשרה שכבר הספיקה ללדת ארבעה ילדים והיא מוחזקת בתור מוכת לילית, הביאו אותה על מנת שארפא אותה. החולה רזה כשלד ומוכת שחפת מריבוי הריון בשנותיה הרכות, מלוכלכת ופרועת ראש ושער יושבת על הארץ בוכה ומתרפסת: 'אדוני זה שלש שנים רץ אחרי כלב שחור בעל קרניים ולא נתן לי מנוחה לא ביום ולא בלילה, אנא הצילני מידו פן ארד שאולה'.

גערתי בה בכעס: 'אין אני מרפא חולים, את גברתי החולה, לכי לך הביתה ישני במנוחה אכלי כראוי וייטב לך. שדים נמצאים בדמיוןך. אינם במציאות'. אך היא עמדה בשלה. ובכיה, בכי אשה מתחננת ומתרפסת, נצחוני ולמרות רצוני לחשתי על ראשה 'שנים אוחזים בטלית זה אומר כ(ו)לה שלי' [בבא מציעא א, א] וכו'... ופתאום רואה אני את פני החולה והנה הם קורנים מאמונה ומהתפעלות, והחסידות העומדות מסביבה מתאמצות להתחזק בכוח איתנים ולראות כיצד ומהיכן יצא השד מגוף החולה, ובחדר מסביב שוררת אוירה של מחנק וסרחון. סוף סוף, משנתפטרתי מהן ראיתי את עצמי נדכא ועצוב על המסכנות והבערות. ולהגדיש את הסאה נמלא ביתי בערב בקרוביה של האשה, הוריה ובעלה שבאו להודות לי על החולה שהבריאה והיא מרגישה את עצמה בטוב, באמונתה הרבה שראתה

את השד יוצא מתוכה. הדמיון, החולה, והמאמין מחולל לפעמים שנוי יסודי בחולה, לפעמים הוא מרפא אותם לגמרי.

לאחר מקרה כזה, דומני יכול הייתי לפתוח בית חולים שרופאיה המשובחים של אירופה היו מתפעלים מתוצאותיו ובכדי להציל את עצמי ממעריצי הוכרתי להשתמש בזכותי שחייל משרת ילווה אתי בבית ובבית הספר לתמיד, לולא זאת בטוחני שהייתי נהפך ונשאר ללחשן מושבע ומרפא חולים כל ימי חיי...

יח. בריכות מים כמקור לתחלואה

בשלש הערים הגדולות באפגאניסטאן: כאבול, קנדהאר והיראת, הבנויות כמעט בתכנית אחת, מתקבצים מימי הגשמים בברכות פתוחות, גדולות כ-30 מטר לאורך ולרוחב. בכל אחת משלש הערים נמצאות מעשר עד 12 ברכות כאלה המספקות מי שתיה ומקור למלריה וקדחת. בקיץ שורצות בהן צפרדעים לאלפים ומהנות בערבים את התושבים בקונצרטים משונים האהובים על האפגאנים מאד. תושבי היראת מתקנאים מאד בצפרדעיהם שקנו לעצמן שם תפארת. לפני ששים שנה אף עבדול רחמן כאן [ח'אן] מלך אפגאניסטאן [1880-1901] אגר צפרדעים בכדים ושלחן לבירתו ליהנות בקולן את נתיניו הנאמנים.

המים מובאים לבתיהם ע"י שואבי מים בנאדות עור מלוכלכים מלאים מקרובים [נגיפים] ורוב הילדים חולים במחלות שונות ובריפויים עוסקות נשים זקנות המקרבות את יום המיתה בתרופותיהן⁴⁷⁷³⁵.

³⁵⁴⁷⁷ תופעה דומה רווחה בעיר בוכרה, שבה היו בריכות מים פתוחות ששימשו הן לשתייה והן להאזנה ל"זמרת" צפרדעים. מוכרי המים ('סק-אוב') שאבו מים בנאדות עור ובכדי חרס. המים בבריכות הפתוחות היו מזהמים בנגיפים וגרמו לתחלואה ולתמותה. לאחר הכיבוש הרוסי של שנת 1917 אטמו הרוסים את הבריכות, למעט 'לאבי- האוד', המושך עד ימינו מאות מתושבי העיר המחפשים מזגן טבעי בעיר שהטמפרטורה מעפילה בה בעיצומו של הקיץ עד קרוב ל-50 מעלות צלזיוס. ראה יהושע-רז, עמ' 103. שמלץ, עמ' 52-76, מונה את אחת הסיבות המרכזיות לתמותה הרבה בירושלים במאה התשע-עשרה בהעדר רשת להספקת מים וצנרת ניקוז להרחקת שפכים. ראה עוד: יהושע-רז, עמ' 362-363.

י. תמותת תינוקות וילדים

מחלת האדמת והאבעבועות עושה בהם שמות לאלפים⁴⁷⁸³⁶ אמנם מרכיבים הם אבעבועות לילדים אבל בנוסח פרימיטיבי ואכזרי מאד. לוקחים פצע של חולה אבעבועות ומרכיבים. וזה דרך ההרכבה: חותכים את בשר זרועו של התינוק הרך והבריא בסכין פשוטה [ללא חיטוי] ובחתך זה מכניסים את הפצע הלקוח מגופו של חולה ושמים עליו צימוק וסיד. האבעבועה המורכבת נקלטת בגוף הבריא. ששים אחוזים מן הילדים שזכו להרכבה זו מתים מהרעלת דם והשאר, אותם שזוכים לצאת בשלום, ונשארים בגוף מלא צלקות של אבעבועות ולפעמים גם עוורים לכל ימי חייהם.

בדרך כלל גורמים אי הנקיון ואי הזהירות של ההורים לרובי המחלות. הנשים מבקרות בבית רעותיהן בלויית בניהן החולים באדמת והגברים יושבים צפופים בביהכנ"ס ובתי מסגד צפופים ודבוקים [ומדביקים] את בניהם בשפע מקרובים [נגיפים] שדבקו בהם משכניהם החולים.

כ. מגיפת אבעבועות בשנת 1929

ביום אחד בשנת 1929 מתו בעיר היראת, המונה כחמישים אלף נפש, יותר מארבע מאות ילדים [מוסלמים ויהודים]. המושל שהתענין בתזכירי, הזמין עוד באותו חודש שני רופאים מהודו להרכבת אבעבועות חנם בין התושבים וכיוון שהיהודים פחדו וסירבו ללכת אל רופא זר שלא מעדתם, הרכבתי בעצמי את האבעבועות לפי ההוראות שקבלתי והנסיון שרכשתי במכון פסטר בירושלים, ימים אחדים קודם נסיעתי. תחילה התנגדו ההורים להרכבה מודרנית זו, והוכרחתי איפוא להוציא מידי המושל חוק המחייב את היהודים בהרכבת האבעבועות. שכני היהודי, ששלשה מבניו מתו במחלה זו, סרב להרכיב אבעבועות את בנו הרביעי וגמר אומר לתתו ביד הגורל. נצלתי את אמונו בי בהבטחה שלא ארכיב לילד שלא ברצון ההורים, ובשעת כושר, ובשעה שלא היה איש בבית, הרכבתי את האבעבועות

³⁶⁴⁷⁸ על תמותת תינוקות וילדים ראה יהושע-רז, עמ' 357-364.

לקטן. והמעניין הוא שאחר שלשה ימים משנודע הדבר להורים לא היה גבול לשמחתם.

כא. יהודים בעידן של מהפכה

בשעה שעלה אמאן אללה על כסא המלכות מצא את ארצו במצב של תהו ובהו מכל הבחינות: הפוליטית, הכלכלית והכספית. אנרכיה גמורה בלא דין ובלא דיין. 'כל דאלים גבר' [בבא בתרא לב,ב] בכל מרחבי אפגאניסטאן מנהיגי העם ושליטיו עיניהם לבצע ולהוללות, עם מלכיהם ושריהם, ובזרועותיהן של נערות נחש מזרחיות יפות תואר מתורכיה, מקוקז, מפרס ומהודו, הזניחו את ענייני המלוכה. הרקדניות הערומות מלאו את הגנים, בעלי מזנקות [מזרקות] המים שבהרמונות היפים להפליא, ומנגינות חלילים ותופי הודו ופרס הוציאו השרים את זמנם באש תאות פרא גועשות. והאופיום והחשיש השכיחו מלב ההוללים המתעדנים את עמם המדוכא, הכורע תחת העול הכבד מנשוא. והמשטרה הוסיפה על השחיתות. השודדים פרצו וגדלו בארץ והשייכים, מנהיגי הרוחניים והפקחים של העם עשו עצמם קרנים [לבשו עוז] באנרכיה השלטת ורדו בעמם בשלטון בלא מצרים, עד שפעמים היו גם שרים ומלכים נתונים לחסדם [של כוהני הדת].⁴⁷⁹³⁷

כשנרצח אביו של אמאן אללה⁴⁸⁰³⁷ ע"י הודי בן בגרס, סוכן צעיר מממשלה אימפריאליסטית [בריטניה], שניסה להתנקש גם בחייו של מוסטפה קמל פחה [אתא תורכ], תפש אמאן אללה את הגה השלטון בידיה ובכוחות עצומים של מרץ וכוח רצון ניסה להפוך את סדרי המדינה וחייה ולעשותה תרבותית ונאורה.

³⁷⁴⁷⁹ נכון יותר לדעתי להשתמש בכינויים הפרסיים 'מולא' או 'אכונד'. השחיתות מתוארת באופן ספרותי. אברהמוב היה מחסידי המהפכה של אמאן אללה ח'אן וממערצי המלך הרפורמטור ועל כן הוא משחיר את פניהם של אויביו: המשטר הישן וכוהני הדת באורח קיצוני. על אביו של המלך הרפורמטור ראה דופרי-1980, עמ' 440-438.

³⁷⁴⁸⁰ המלך חביב אללה ח'אן, 1919-1901. נרצח ביום 20.2.1919 ובמקומו עלה לשלטון בנו אמאן אללה ח'אן, שכיהן עד לבריחתו לאירופה ביום 14.1.1929.

בעזרת חותנו, מחמו(ו)ד טרזי כאן [ח'אן]⁴⁸¹³⁸, התורכי, שהיה תלמידו המובהק של מוצטפה קמל [אתא תורכ], זה נושא לפיד המרד במזרח, הוציא אמאן אללה פקודות דחופות להבראתם של העם והארץ. בשנת 1919 הוציא תקנות מודרניות בענף המטבעות והאוצר, שוזירי [שרי] הכספים היו ממלאים את חוריהם זהב ממנו, את כל הפקידים החליף בחדשים, מתקדמים, מעריציו מחסידי נשיאה של תורכיה החדשה [אתא תורכ]⁴⁸²³⁹ שלוש שנים לאחר כך הכריז על חובת צבא [גיוס] כללית, והזמין קצינים למאות מתורכיה ומגרמניה לאמן את צבאו החדש. וכן פתח רשת של בתי ספר בכל הארץ, הזמין מורים מהודו, ממצרים ומתורכיה והכריז על חובת למוד. ולסוף שנה שניה הגיע עד גולת הכותרת. אמאן אללה, הדיקטטור-הדימוקרטי, נצר ממשפחת מוחמד נביא האשלאם, נתן קונסטיטוציה [חוקה] לעם שלא הבין את ערכה. בתוקף צו מלכות אסף נבחרים מכל הערים והושיבם בבירתו כבאי כוח העם. ועם זה ביטל מנהגים משונים שנשאר בירושה מתקופת האילילים. הנהיג שטה מודרנית בעניני מכס, סייע לתוצרת המדינה, ולסוף עמד והכריז על חופש גמור לכל נתיניו בלא הבדל דת וגזע. היהודים, המושלמים השיעים חסידי עלי שהיו נרדפים על דתם באפגאניסטאן הסונית שאפו חיים לרוחה. בתנופה אחת, כמוסטפה קמל [אתא תורכ] רבו הרחיק המלך הצעיר את השייכים מנהיגי העם ומושליו הרוחניים מהיום בוא אפגאן בכנפי האשלאם. בשייכים שלא יכלו כמובן לראות בירידה זו של כוחם והשפעתם ולעבור עליה בשתיקה, נראו סימנים למרד עולה... אבל המלך הצעיר אמאן אללה רסן אותם ביד חזקה, וחנק את המרד בדם מנהיגיו. שייכים למאות נתלו בראש חוצות קבל עם ועדה ונגד דברי הרעל של השייכים הציף את הארץ

³⁸⁴⁸¹ מחמוד בג טארזי [Mahmud Beg Tarzi, 1865-1933], מחשובי הלאומנים האסייתיים, עיתונאי וסופר. המצע שלו אומץ על-ידי אמאן אללה שהיה נתון להשפעתו. טארזי גלה מארצו בגיל שש-עשרה וחי שנים רבות מחוץ לארצו. היה בעל השכלה מוסלמית קלאסית רחבה, היה דובר שפות מזרחיות ואירופאיות רבות. הושפע מן התורכים הצעירים בממלכה העות'מנית והביא לאפגניסטן את רוח הקידמה והמהפכה. ראה דופרי-1988, עמ' 437-440.

³⁹⁴⁸² על התנועה הפאן-תורכית ראה לואיס-תורכיה, עמ' 281. איתמר בן אב"י סקר בעיתונו את השפעתה של תורכיה על אמאן אללה, שביקש לבצע תוך חצי שנה את מה שאתא תורכ ביצע במשך כמה שנים ('דאר היום', ט"ז בשבט תרפ"ט - 27.1.1929).

בנאומים ובמנשרים ועורר את העם להשתחרר מהשפעתם של השייכים מוצצי הדם, העלוקות שעיניהם להנאתם בלבד.

'אחי ועמי! בני מחמד והאשלאם!' - הרעים אמאן אללה באחד ממנשריו - 'מלכיכם הקודמים הזניחו את הממלכה בידי השייכים בתקוה שבאי כוח הנביא [מוחמד] יתנו בכם את עינם לטובה; אך הביטו וראו עד אנה הביאונו, עניים אנו בכסף וברוח, חלשים בכוח ונתונים בין שיני הכופרים מצפון ומדרום⁴⁸³⁴⁰... השייכים רועינו שָמנו ועָבו [על-פי דברים לב, טו] על חשבונכם. להם הכסף החוק, השלטון והנשים היפות, אהבו נפשם וגם כסף צברו, הסוחרים [כוונתנו ליהודים ולהודים] עשו חיל ואתם עובדים בפרך ואוכלים לחם עוני וגרים במרתפים ואפילו אשה אחת לעבודת בית אין לכם (באפגאניסטאן גדול אחוז הגברים ובני דלת העם שאינם יכולים לקחת נשים מפני המוהר הגדול), ואף למושלמים טובים לא עשאוכם השייכים. "דין מחמד בסיף" כתוב בקוראן הקדוש ואיה גבורתכם וכוחכם? לשועלים דמינו בעיני שכנינו תורכיה, פרס ועירק המתעוררות ומתקדמות. עמי, שליט פרס והודו לשעבר [כוונתנו למוגולים שהיו ממוצא אפגאני], אייך?! התעורר וזקוף ראשך בגאון. קח בידיך את השלטון כי לך הוא...'

בתעמולת אסיפות עם גדולות הבאיש את השייכים בעיני עמו עד לזועה ולאפס, והשייכים חרקו שן וחיכו במסתרים ליום עברה [נקם], לסוכני ממשלה זרה [נציגי בריטניה בהודו], הללו רעד תקפם בשעה שקראו את המנשרים של המלך לכבוש את הודו ופרס...

במשך זמן קצר שנתה [השתנתה] אפגאניסטאן מקצה לקצה. רבעים חדשים, ערים חדשות נבנו מחוץ ל[חומות] כל עיר. בתי ספר, קסרקטים [מחנות צבא], בתי חולים, מכס, דואר, דפוס וגנים ורחובות מרהיבי עין צצו לתפארה. והנוער כבש בהתלהבות את

⁴⁰⁴⁸³ הכופרים בצפון הם הרוסים (שדווקא אהד אותם וראה בהם משקל נגד לבריטים שהחזיקו את המלך האפגאני כווסל) והכופרים בדרום היו הבריטים ששלטו אז בהודו. שלטונו של אמאן אללה החל במלחמה בבריטים במעבר ח'יבר במאי 1919. המערכה נסתיימה בכריתת הסכם השלום בראוואל פינדי (8 באוגוסט 1919), שהעניקה עצמאות לאפגניסטן. ראה *Encyclopaedia Britannica*, ערך *Afghanistan*.

מפלגת הזקנים הוריהם אוהבי הישן. ברם, אף אלו, הרבה מהם עמדו בראש הנוער והאצילו על התנועה מתפארתם.

ימי העוני עברו וחלפו. למרות המסים הכבדים נשאר לאכרים במה להחיות את נפשם וגם כסף צברו. הסוחרים עשו חיל בכוח הבטחון הטוב במדינה. הצבא גדל מספרו ומדריכו האירופים [התורכים והגרמנים] זיינוהו [חימשו את הצבא] בנשק מודרני חדיש והדריכוהו בשיטה צבאית חדישה. הנספחים הצבאיים בציריות הזרות של בני אירופה רגזו, אבל העם הלך ועלה, ושירת דרור וחופש רעמה בכל הארץ...⁴⁸⁴⁴¹

כב. היהודים מגישים אווירון כשי למלך

היהודים, שיצאו פתאום לשויון זכויות, התקדמו בצעדי און, בפרט שאמאן אללה מביט עליהם באהדה ודרש טובתם בכל עת. היהודי מוסה גול⁴⁸⁵⁴² העשיר היה הראשון שאסף תרומות בין אחיו והגיש למלך אווירון במתנה. ולמרות התנגדותם והתמרמרותם של רבנים

⁴¹⁴⁸⁴ הזדהותו של אברהמוב עם המלך והערצתו את הרפורמה שהוביל המלך לא ידעה גבולות והיא מגיעה למימדים של סיסמאות ופאתוס נלהב. החדירה הגרמנית הייתה בכל תחומי החיים. גרמנים הגיעו לאפגניסטן כבר ברבע הראשון של המאה העשרים. הם הקימו את הבירה החדשה בדאראולמאן ליד קאבול. בבית הספר הגרמני שהוקם בשנת 1923 למדו 400 תלמידים אפגאנים שהוכשרו לקראת המשך לימודיהם בגרמניה. הגרמנים הקימו וניהלו שני בתי-חולים. קציני צבא וטייסים הכשירו את הצבא האפגאני. הוקם שרות אווירי לקאבול מברלין, דרך תורכיה ואיראן. האפגאנים היו עושי דבריהם הנלהבים של הגרמנים. בימי מלחמת העולם השנייה האוריינטאציה האפגנית הייתה נאצית ומאות סוכנים נאציים פעלו באפגניסטן. ראה גרמנים, נאצים ושנאת ישראל, יהושע-רז, עמ' 189-213. הכוח התורכי שהגיע לאפגניסטן למטרות הדרכה צבאית וייעוץ כלל את אחמד ג'מאל (כמאל) פאשה (1872-1922), השליט הצבאי והמדיני האכזר של סוריה, לבנון וארץ ישראל, שהובס על-ידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה. הוא נרצח על-ידי קושרים בביקורו בגיאורגיה בשנת 1922.

⁴²⁴⁸⁵ מעשירי היהודים באפגניסטן, סוחר ותעשיין. הכניס לאפגניסטן את מנפטות הכותנה ותעשיית שמן, סבון וחומרי בנייה. ראה יהושע-רז, עמ' 177, 207, 347.

אחדים⁴⁸⁶⁴³ שבכרו [שהעדיפו] את המצב הקודם - שכן חנוך והשכלה עשויים להרחיק את לב הנוער מעל תורתו ומעל עמו – חנן המלך גם אותם, ופטרם מחובת הצבא, ואף מלימוד החובה הממשלתי לבניהם. ולא עוד שהניח בידם את הנהלת ענייניהם. ואם אמנם מסר בידי אברהים כאן [ח'אן], מושל הראת, יפוי כוח מלא לעשות בביס"פ [בבית הספר] כרצוני, ואף להשתמש בכוח כפיה, בשעת הצורך, לא שכח לומר לי את כוונתו של המלך הטובה ליהודים. ובעצותיו הטובות הצילני לא פעם ממצבים קשים בהנהלת עניני היהודים.

כג. שיעורי ספורט

הצעירים היהודים [בני סוחרים שעסקו בייצוא] שחזרו מערי אירופה ורוסיה ראו כמה גדולה הבערות בקרב עדתם, ובאו אף בדרישה מלאה להכניס שנויים יסודיים ברשת החינוך, לסגור בבת אחת את כל שאר בתי"ס [בתי ספר] וכן להביא קצין צבאי ללמד את התלמידים התעמלות. את הבקשה האחרונה מלאתי ברצון, לשביעת רצונם הגמורה של התלמידים ולמורת רוחם של ההורים שבאו אלי למחרתו בתלונה: 'מה העבודה הזאת?' [שמות יב, כו], הרוצה כבודו לעשות מבנינו מוקיונים או רקדנים? מה התנועות ידים למעלה, למטה, צדדים. רוצים אנו קול יעקב ולא ידי עשו [לפי בראשית כז, כב]. וכל הסברותי [הסבריי] שהתעמלות יפה לבריאות, ושאף בירושלים עיר הקודש עוסקים כל בני ישראל בהתעמלות, לא הועילו. 'התלמידים' - טוענים הם - 'הזניחו את תלמודיהם מפני תרגילי הצבא ובשבתות הם עוסקים בתמרונים ובתרגילי התעמלות, מחללים את השבת ועוברים על ל"ט מלאכות האסורות מן התורה'. וביחוד המלמדים, הללו מצאו להם מקום לגבות את חובם והתחילו רוגנים במחנה נגד חלול שבת והזנחת התורה שפשו במחנה הנוער בהשפעתו של המורה מגולח הזקן העובר על 'בל תשחית' [ויקרא יט, כז]; וכדי לשכך את זעפם ולהשכין שלום בישראל התחלתי מגלח את זקני

⁴³⁴⁸⁶ פעולותיו של המלך הרפורמטור ייצגו עולם חילוני ואנטי-דתי ורק טבעי היה שהרבנים בעדה ימצאו שפה משותפת דווקא עם כוהני הדת השמרנים.

במכונה במקום תער, מה שעורר את צחוקו המלא של המושל [הנסיך איברהים ח'אן], ובמשתה אחד התלוצץ על המורה, 'העובר' ממפלגת המתקדמים [הרפורמטורים] למפלגת המשמרים [השמרנים וכוהני הדת]...

כד. מלשינים על המחנך מארץ-ישראל

ברם, לא הונח לי, הצעירים המתקדמים מצד אחד והזקנים המשמרים מצד שני הכוני בלשון [לפי ירמיהו יח, יח - הלשינו] לפני המושל. הראשונים על שאיני ממלא את תפקידי כראוי, והאחרונים להפך, טענו שכבר הפכתי את התלמידים מכבשות תמות לשדים ארורים. המושל פטר מלפניו גם את אלו וגם את אלו באמרו שאין זה מענינם והמורה רשאי ורשות מלאה בידו לעשות כטוב בעיניו, אבל האינטריגות [התככים] והשפלות והאווילות הללו הדאיבו את לבי.

המושל הטוב ביקש לעודד אותי בעצות, בדברים ובבירור הדעת [ליבון נושאים: 'דע לך' - היה אומר לי - 'כמוני עובד אתה לטובת אחיך, והרי עם קשה עורף אתם, כך כתוב בתורה לא כן? אין דבר, אל תתעצב אם הכוך בלשון. גם בני עמי מכים בלשון איש את רעהו בסתר. לא אשמתם היא אלא אשמת הבערות, ובפרט שאתה מתבודד יותר מדי שם בגיטו. מן היום והלאה תבוא אלי בכל יום רביעי וששי ונצא לצוד ולשוח'. לדאבוני, לא יכולתי לקבל את הצעתו במלואה ואף הוא הודה שהצדק אתי. האלהים יודע מה היו היהודים חושבים אילו הייתי נמצא יום שלם עם המושלמים; ודאי היו חושדים בי במאכלי טרף וחזיר [למרות שמוסלמים אינם אוכלים בשר חזיר]... ובמצב אוילי זה הוכרחתי איפוא לשבת ישיבת קבע בין אנשים מן 'הימים ההם' [מיושנים בדעותיהם].

כה. חגיגות היהודים

בלילות החורף הארוכים הייתי אתם בשעורי הקודש והרש"י, בלילה - פעמים קראתי לפניהם שעורים בהסטוריה עברית מאחרי (ה)חרבן הראשון מה שמשך את לבם ונתן לי ספוק רוחני ונפשי. וביום

המשכתי בעבודתי בין תלמידי המלוכלכים עד לזועה. מובן, שלא במעט נהייתי מנשפי היהודים. כמעט בכל אחד משבעת ימי השבוע [היה] משתה חתונה, או ברית, הנחת תפילין [בר-מצווה], חג לצמיחת שנים לילד, גזיזת שער [לראשונה בחיי הילד], לידה, קידושים [נישואין], אירוסים וכיוצא בזה⁴⁸⁷⁴⁴.

כו. מנהגי חתונה

ברכת הקידושין וטקס החתונה ערוכים כך שבשעת שבע הברכות לא ימצא אף צל של אדם זר בחדר של החתן והכלה. הקהל עומד מבחוץ, שומע את הרב המברך על סף הדלת ויוצא ידי חובתו בשמיעה, מחמת הפחד. כך חוששים הם שמא ימצא שונא שיכשף את החתן בשעת הטכס והחתן האומלל לא יוכל לצאת ידי חובת בעל כלפי אשתו ['קשירת החתן', הגורמת לאימפוטנציה]⁴⁸⁸⁴⁵, ובפרט שמעשה הכישוף פשוט ביותר וכל אחד יכול לעשותו. אם רק ילחש (מי ש)שונא (את משפחת החתן ויקלל קללות בשעת הברכות (של החופה) ובשעת מעשה יקשור קשרים בחוט (אזי) יבצע זממו. ולא מעט היו החתנים שקיללו את חיהם משהגיעו לידי כך, והתוצאות חמורות. אינני יודע אם בא הדבר בכוח האמונה או מתוך חולשה: אבל גדול הוא הפחד והיהודים מקפידים להרחיק מן הטקס כל זר שאינו מן המשפחה ואף אותי לא הפלו לטובה חוץ מפעם אחת.

החתן יכול אמנם לשוב לאיתנו אם יפתחו הקשרים. רבני העדה נדו והחרימו את עושי העוֹלה⁴⁸⁹⁴⁶ ואף על פי כן היה קול יוצא [הופצה

⁴⁴⁴⁸⁷ על מחזור חיי אדם באפגניסטן, ובמיוחד מנהגי חתונה, ראה יהושע-רז, עמ' 389-429. וכן ברעם-בואי כלה, מוזיאון ישראל, ירושלים 1997, 136 עמ'.

⁴⁵⁴⁸⁸ בהיותם במקורם קהילת אנוסים שביקשו להסתיר את יהדותם ברבים ובנוסף החשש שלהם מפני היכולת המאגית של מבקשי העלולים ל'קשור את החתן', נהגו להפריד בין הקידושין שנערכו קודם בחשאי במעמד מניין קרובים לבין החופה, שהתקיימה אחרי הקידושין ווהייתה פתוחה הן זרים שלא מבני המשפחה הקרובה והם ידידים ושכנים מוסלמים. בברכת המזון נערך זימון בסגנון זה: "נברך, חוץ מן המוסלמי, שאכלנו משלו...".

⁴⁶⁴⁸⁹ על סגולות ואמצעי מנע נגד קשירת חתנים, ראה יהושע-רז, עמ' 411-413. על קשירת חתנים ביהדות ואצל העמים והעונשים הנלווים, ראה בזק-חושבים, עמ' 52-56.

שמועה] מזמן לזמן (כי) חתן פלוני בן פלוני כושף ודי בזיון וקצף בכל המשפחה.

והכלה מקושטת לתפארת. תאוה לעינים. ואין קישוטיה נופלים מקישוטיהן של כלות אפריקה ומדגסקר. בערב החתונה נתלשות שערות הקודקוד [המצח העליון] שלה אחת אחת בידי המילדת [כסגולה ללידות בעתיד] ובידי קרוביה בשעור של שתי אצבעות מעל למצח. ועל המקום החלק ועל המצח מדביקים בדבק את קשקשי כסף וזהב לכל שבעת ימי המשתה. ואם גדולים מכאוביה של הכלה ואם המצח צבה והקודקוד מתנפח, אין בכך כלום, שהרי קישוט זה הוא הנותן לה חן בעיני בעלה ומחבבה עליו והיא מקבלת איפוא את היסורין באהבה.

הצמות קלועות רצועות רצועות כנחשים קטנים, משוחות בשמן מור ודבוקות בדבק של עצי אפרסקים המקשה אותם כקרניים. במשך כל זמן המשתה משעה 6 בערב עד 12 [בחצות] יושבת הכלה שלובת ידים ומקופלת רגלים ועיניה עצומות. לא תאכל ולא תשתה, לא תניד עפעף, פן תאמרנה הנשים האורחות כי חצופה היא הכלה חס ושלום. ורק בשעה שהקהל מתחיל להתפזר מעבירים את הכלה מעל למדורת אש גדולה, לשרוף מאחוריה את הקשרים עם בית הוריה ולהדבק בבעלה כל ימי חייה.

הקהל בכל המשתאות יושב בנימוס ומבלה את זמנו בעדינות, איש לא ירים את קולו מחברו, דברי חכמים בנחת נשמעים [קהלת ט, יז], רבני הראת כולם חכמים ונבונים מקטנם ועד גדולם, יושבים להם, שותים י"ש ביד רחבה (י"ש אפגאניסטאן מן המשובחים הוא בכל המזרח, 90 מעלות [אחוזים] אלכוהול) ונהנים משירי הבחורים או הזקנים. זה פותח וזה גומר והשלישי ממשיך בשירי הלל לחתן ומשפחתו⁴⁹⁰⁴⁷.

חביות ארק שלמות מתרוקנות במשתאות, ואף פעם לא ראיתי איש משתכר ומתהולל. השתיה במקרים אלה חובה וכן תרופה בדוקה

⁴⁷⁴⁹⁰ החתן היה מלווה בשושבינים שהלכו לצדו ושרו פיוטים כשבידיהם 'דִּקְתָּל', ספר מאויר ומועתק בכתב יד ובו פיוטים שעברו כמסורת מדור לדור. ראה יהושע-רז, עמ' 409-408.

לכל מיני מחלות, למלאריה, לקדחת, לכאב בטן, כאב שנים, לכל בכל כל, ואסור לסרב, חייבים לשתות לכבוד החתן, לכבוד הכלה, ההורים הרבנים ואח"כ לכבוד שלושת האבות ושבעת הנביאים ועוד ידם נטויה, וערב אחד כמעט הלכתי לעולם האלכוהול מכאבים נוראים של משקה חיים זה.

כז. מוסיקה ונגנים

לנגן בכלים מלאכה בזויה ושפלה היא בעיני היהודים ולפיכך הם שוכרים מנגנים מושלמים להנות את הקרואים בקולם ונגינתם. המנגינות האפגאניות פרימיטיביות הן וחד גוניות, חיקוי בלתי מוצלח למנגינות הודו ופרס, ורובם של כלי הזמר הם מבני פרס הפורטים על כינור ונבל, מחיים מתים במנגינותיהם העליזות מלאות החיים ו'ממ(י)תים' את החיים בשירי התוגה השקטים המלטפים והמישנים.

כח. ההרמון

אצל המוסלמים באסיה אסור כידוע לגברים להכנס להרמון וכמעט בכל בית - חדר הנשים לחוד וחדר הגברים לחוד. והיהודים במדינות אלה לא יצאו מכלל השפעה זו. הרבה פעמים הוזמנתי בשבתות ובחגים לבתים יהודיים מצאתי את הנשים יושבות בפינת הבית ופניהן הרעולות מופנות אל הקיר. וכדי שלא להשבית את שמחת שבתן הייתי מסרב להיענות להזמנותיהן. נענה הייתי רק בתנאי מפורש שאחשב בביתם כאחד מבני הבית, כלומר שהנשים לא תשבנה כמנודות מחוץ למחנה. המתקדמים שמחו על כך והסכימו ברצון ומעט מעט נעשה דבר מקובל והחומרות וההבדלות על הנשים הוקלו. ובכל זאת אף פעם לא הניחוני בבית בלא השגחת הזקנות בנות התשעים, העיוורות למחצה, החוששות להשאיר את נכדותיהן בנות תשע ועשר בחברת גבר זר לבד... אם קרה ורציתי דבר מה, היו מוסרות לי הנשים או הבנות את הכוס או דבר אחר ביד עטופה ובפנים רעולים [מכוסה רעלה]. פעם בשעה שנועזתי [שהעזתי] לשאול [לבקש] שיראוני את הכלה המקושטת שהרבו כל כך לספר

עליה, כשהיא יושבת בחברת רעותיה, כמעט גרשוני הזקנות בשערוריה גדולה, וכך הודות ליהודי אחד שעשה הרבה שנים ברוסיה זכיתי לראות כלה בחברת רעותיה, את בתו.

בנות יהודי אפגאניסטאן ונשיהם אינן עולות ביופין על הערביות בארצנו, ודווקא המוסלמיות בנות נשי ההרמון התורכמניות, הפרסיות והתורכיות מפליאות ביופין ובזוהרן.

כט. הכשרת מורות

אמאן אללה בשעה שחזר מאירופה⁴⁹¹⁴⁸ שלח כמאתיים בנות יפות של משפחת המלוכה והשרים וממשפחות [האצולה] לתורכיה, ואף למרות רצונן, כדי שתתחננה שם למורות ותחזורנה לארץ [אפגניסטן] לפתח את החינוך בין הנשים בארצו.⁴⁹²⁴⁹ בנות אלו שאחדות מהן חזרו מיד משום שלא יכלו להסתגל לאקלים [החברתי] של תורכיה חוללו נפלאות למרות הזמן המזער שהיו בחוץ לארץ, בקנאותן הגדולה בקשו לשרש מעמן את האמונות הטפלות ואחדות מהן הרחיקו לכת עד שההורים היו מוכרחים לאחוז באמצעים חינוכיים יסודיים [הענשה] במשפחה פן תצאנה לתרבות רעה. ודוגמאות אחדות מבנות אלה [שהתנהגו שלא כראוי] הכריחו את השרים ושאר משפחות המלכות לבקש מן המלך שימהר להחזיר את כל המורות מתורכיה קודם שנשחתו לגמרי מן ההתקדמות והציביליזציה של אירופה...

ביחוד גדלה תרעומת בין הזקנים ואחדים מהם הזכירו למלך את הנשים בסין שפעם משלו בארצם והכניעו לרגלן את כל הגברים, וטענו לפני אמן אללה שישמע לעצתם וימהר להחזירן, כי טוב להם

⁴⁸⁴⁹¹ למרות אזהרותיו של חותנו טרזי, שכיהן כשר החוץ, יצא אמאן אללה בדצמבר 1927 לסיור ארוך בכמה בירות באירופה ובאסיה, שנמשך עד יולי 1928, כשהמדינה בערה וקמה התנגדות למשטרו. כוהני הדת הפיצו תמונות לא צנועות של המלכה שהגיעו מאירופה והסיתו נגדו במסגדים. הוא, מצדו, חזר מוקסם מהסיור והתכוון ליישם בארצו שינויים מרחיקי לכת. ראה דופרי-1988, עמ' 450-451.

⁴⁹⁴⁹² על מצב ההשכלה בקרב נשים יהודיות ולא יהודיות, ראה יהושע-רז, עמ' 442-440. בחברה, מוסלמית ויהודית כאחד, שהאמינה שהאישה כל כבודה פנימה בעבודות הבית ובגידול ילדים. חינוך האישה מחוץ לבית היה רעיון מהפכני.

למות מאשר להיות נתונים לממשלת נשים, שכן ודאי תלמדנה הבנות שם בתורכיה החדשה [לאחר המהפכה של אתא תורכ] את כל התורות החדשות ובבואן לארץ תהפוכנה את המדינה וכל סדריה על פיה...

ל. האוריינטאציה הפוליטית של אמאן אלה ח'אן

מטעמים פוליטיים הידועים לו לעצמו נטה אמאן אללה כאן [ח'אן] ממסורת סבו עבדול רחמאן כאן [ח'אן]⁴⁹³⁵⁰ - שעלה למלוכה בשנת 1881 בעזרתה של אנגליה - ושמר אמונים ויחסים טובים עם שכנתו אנגליה המושלת בדרום ארצו [הודו דאז והפך למעשה לווטל של הבריטים]. הנכד הגה אהדה לממשלת רוסיה שכנתו מצפון, שמתוך כוונתיה המדיניות הביטה באהדה על ההתקדמות באפגאניסטאן. אמנם ידועות היו לאמאן אללה תוצאות פעולתו של הצבא הבריטי בכאבול בשנת 1878 בשעה שנקמו ביד חזקה את נקמת הדם של הציר הבריטי הנרצח⁴⁹⁴⁵¹ ואף על פי כן משראה [אמנולה] את הצלחתו של מוסטפה קמאל פחה [אתא תורכ] ניסה גם הוא את מזלו להפיק תועלת מצרופים פוליטיים שונים על חשבונה של רוסיה הקרובה להודו (שהיתה מתמידה ללחוש הבטחות באוזניו) ונצל בזה, כביכול, את החששות של אנגליה לטובת ארצו כמו שעשה שכנו ריזה שח, מלך פרס...

⁵⁰⁴⁹³ עבד אל רחמן ח'אן (1880-1901). בימיו גורשו יהודי קאבול בהאשמה שהעלימו מיסים והפקיעו מחירים של אלכוהול, שייצרו יהודים לתעשיית הנשק המקומית. שלהי שלטונו הצטיינו בפגיעות קשות ביהודים. ראה יהושע-רז, עמ' 170-173.

⁵¹⁴⁹⁴ כוונתו לימי שלטונו של אמיר אפגניסטן דוסת מוחמד [1793-1863], שגילה יחס אוהד ל"דב הרוסי" והדאיג את 'מושלי הודו' הבריטים, שחששו מפלישה רוסית. הבריטים זכרו את הירצחו של הציר הבריטי סיר אלכסנדר ברנס (Burnes) בקאבול ביום 2.11.1841. על מעורבותם של סוכנים יהודיים בשרות הבריטים ראה פישל, עמ' 176-177.

פוליטיקה זו באמת קרבה את רוסיה להודו הסמוכה⁴⁹⁵² ולאנגלים לא נעמה ביותר שכנותו של הדוב הרוסי עוד מן המאה התשע עשרה; ובשנת 1928 בשעה שבקר אמאן אללה בבירות אירופה נשארה ארצו בידי עוזרים שונים והללו מכרו את ארצם לאויב [בריטניה] בכסף תועפות. בהוודע הדבר למלך, בשעה שהיה שוהה בלונדון לצורך משא ומתן פוליטי, סיים את עסקיו המדיניים ומהר לחזור לארצו דרך בירות רוסיה, תורכיה ופרס. בתנופת יד עזה ונוקמת השקיט את המרד בתריסר ראשים. אך באורח פלא מסתורי נפוצו מיד שמועות מוזרות ודיבות רעות בכל מרחבי הודו, פרס, אפגאניסטאן והעולם המוסלמי: אמאן אללה מלך אפגאניסטאן נגעל בפת בגם וינם של הנוצרים הכופרים באירופה אוכלי בשר חזיר ועכבר⁴⁹⁶⁵³, ואשתו המלכה [סוֹרְיָה] רקדה בחצר המלכות בלונדון גלויית פנים וחבוקה בזרועות זרים וכופרים... והשמועות שנתאמתו [בתמונות] הלהיבו את דמיונם של האפגאנים, שראו בדמיון את מלכתם גלויית פנים, חשופת חזה וזרועות ונמכרת בשוק בחצי פרוטה [זונת רחוב].

אמאן אללה שחזר מאירופה מלא רשמים חדשים, היה שקוע ראשו ורובו בתיקונים יסודיים חדשים להבראת עמו. הוא הוציא חוק, ואחד מחוקים אלה שהיו בעוכריו היתה פקודה להסיר את הצעיף [בורקה], צ'אדאר, רעלה] מעל פני הנשים, ולהחליף את המצנפת הדתית [טורבאן] לכובע רגיל [מגבעת] - שני מיני עטיפה שהיו דבר שבקדושה בעיני העם הקנאי, השמרני והפרימיטיבי.

העם המורעל [המוסת] והמשוסה בכוח השמועות על מעשי מלכו בחצרותיהם של מלכי אירופה, התנגד והתמרמר בליבו על חילול

⁵²⁴⁹⁵ בשיפתתם להגיע אל מקורות הנפט, הרוסים רצו לכבוש את אפגניסטן עוד בימי הצאר ולהמשיך דרומה 'למים החמים של המפרץ הפרסי' אל בארות הנפט. נוכחותם של הבריטים בהודו הפריעה למימוש החזון הזה ועל כן אפגניסטן שימשה חיץ בין שתי המעצמות בימי 'המשחק הגדול'. (ראה P. Hopkirk, The Great Game – The Struggle for Empire in Central Asia, London 2001). הרוסים ממשיכים את חלומם ביום 29 בדצמבר 1979 בפלישה הכושלת שלהם לאפגניסטן. כמיליון אפגאנים נהרגו. מיליונים הפכו לפליטים חסרי בית. הסובייטים הודו במותם של 10,000 חיילים, אך מספרם נראה גדול בהרבה. ב-15 בפברואר 1989 נסוג הצבא הסובייטי הכובש בהותירו אחריו ארסנל עצום של כלי-מלחמה.

⁵³⁴⁹⁶ אכל חזיר ושתה אלכוהול האסורים לפי חוקי האסלאם.

הקודש ועל התערבותו של המלך בעניניו הפרטיים. השייכים הנרגנים והמשסים במחתרת התפללו ליום נקם כי יבוא. חסרה היתה רק 'היד המסתורית' [המכוונת] המסייעת בחשאי ומתגלית בפומבי. ובשעת כושר אחת בהזדמנות מוצלחת הופיע 'בצ'ה סקאו' המורד⁴⁹⁷⁵⁴.

לא. מרידה במלכות

בצ'ה סקאו, 'בן שואב המים', חונך וגודל מקטנותו בחצר המלכות והיה חבר שעשועים וציד לאמאן אללה, קודם שעלה על כסא המלוכה. בצ'ה סקאו זה עבר פעם על נימוסי החצר המקובלים ונידון בפקודת אמאן אללה שחזר מאירופה למלקות בפומבי בפני העם והשרים רואי פני המלך. ארץ זו כל גבר מגן בה על כבודו בחייו, ובפרט בצ'ה סקאו, בן עבדים שעלה לגדולה, נפגע בכבודו עד מעמקי הנשמה, ומרוב חרפה ברח להרים. חסרונו לא הורגש בחצר לגמרי. אף מעשי העוולה והפשע שלו הרחיקו מעליו את חבריו וכאילו נשכח מן החיים. והנה לאדם זה העזוב והמבודד, שנמלט להרים להחבא מקלונו, נמצאו 'ידידים'⁴⁹⁸⁵⁵, שלבו בלבו את אש הנקמה במלך שפגע בכבודו. וכוחם של ידידים אלמונים אלו [הבריטים] נהפך בצ'ה סקאו הגרוע והמלא פשעים לאיש דתי 'שומר הגחלת', נגד אמאן אללה הכופר ההורס את האישלם ובמשך חדשים מועטים

⁵⁴⁴⁹⁷ *Bacha-I Saqqao* - כינוי גנאי שפירושו 'בנו של שואב המים'. שמו המלא של המורד היה חביבולה גאזי Habibullah Ghazi, ממוצא תג'יקי בעוד שהשאה היה בן לשבטי הפושטו. בילדותו גדל בחצר המלכות האםגנית. בסיוע בריטי מסיבי, שכלל תותחים וכלי מלחמה אחרים ובמעורבותו האישית של לורנס איש ערב, הצליח המורד למשול תשעה חודשים (ינואר-אוקטובר 1929). הובס וחוסל באוקטובר 1929 על-ידי הגנרל מוחמד נאדיר שאה שהיה למלך אפגאניסטן {1929-1933}. ראה דופרי-1988, עמ' 455, 459-460. ללמדך שהמלך היה כלי משחק של הרוסים והמורד כלי משחק של הבריטים. מאחורי הקלעים המעצמות הסיתו את הצדדים זה נגד זה וסייעו להם בנשק השמדה הדדית.

⁵⁵⁴⁹⁸ עמדתו האוהדת של אברהמוב לשאה האהוב עליו בולטת לעין. הביקורת של אברהמוב כלפי החתרנות הבריטית מולבשת בביטויים כמו 'ידידים', מדינה זרה, אימפריה - מבלי לקרוא בשם המפורש של בריטניה. הצנזור המנדטורי שראה את הביקורת החריפה שלו על פעילות בריטניה במרכז אסיה הורה, כאמור, על הפסקת כתיבת זיכרונותיו ופרסומם.

נתלקטו מסביבו [של המורד] כל נקלה ופושע. כל אלו שגורשו ע"י אמאן אללה משירות המדינה.

אמאן אללה שהביט על כל אלו כעל משחק שובבות של עבד שסרח, שלח לקרוא את בצ'ה סקאו בחזרה. אבל ידידיו [הבריטים] של זה הזהירו אותו: פח טומן לו המלך, ושנאתו למלך גברה שבעתיים. פלוגות צבא אחדות שנשלחו לקראתו נפלו [ערקו] לתמהון המלך למחנה האויב שהציע להם משכורת משולשת, והתעמולה נגד אמאן אללה הכופר המודרני נתפשטה בכל הארץ ובהצלחה מרובה כל כך עד שאי אפשר שלא להסכים לדברי המלך שאמר בפרהסיה: יד מדינה זרה ומנוסה [בריטניה הגדולה] בדבר הזה.

וכאשר העירו דודו אברהים כאן [ח'אן, מושל מחוז הראת] את אזנו שלך המלך הצעיר שהנה הרחיק ללכת יותר מן המדה בתקונים להתקדמותו של העם, השיב המלך: 'דומני שסברה זו שכל התקדמות במהרה באסיה גוררת אחריה מהומות ריאקציוניות היא סברה אימפריאליסטית טהורה שבעלי האימפריות הפיצו אותה בעולם לטובת עצמם, כי לצורך השאיפות הפוליטיות והכלכליות שלהם הם בוחרים שאנשי המזרח יהיו בוערים [נבערים מדעת] וישארו במצב פרימיטיבי, שאם לא כן לא יהא שום ממש באינטרסים שלהם באסיה. חוץ מזה מפיצים שליטי הודו [הבריטים] בעמם שמועות שוא שבבירתי יושב לו "הדוב" [הרוסי] ומפתה את עמי בהבטחות עזרה בכסף ובזהב להסתער על הודו ולכבשה. שטויות, מטרתני היא לעורר את עמי מתרדמתו. ועד שנתעורר ונעשה עם בריא, תצעד הודו זה צעדים קדימה ותדע להשתחרר בכוח עצמה, ולא בעזרת זרים, אין אנו רוצים אלא שלא יפריעו אותנו בעבודתנו, שלא יכרו [יקימו] לנו מחתרת ולא ישו...'

וכדי להשקיט את הארץ ולבלום את המרד בראשיתו, שלח אמאן אללה את מבחר צבאותיו נגד צבאו הקטן של בצ'ה סקאו החונה בגבולות הודו. אבל ראו זה פלא, במשך חמשה חדשים לא יכלו הצבאות המאומנים והחמושים בנשק מודרני לערער את המחנה של בצ'ה סקאו, הלוחם כמצביא בעל נסיון גדול, וצבאותיו חמושים בנשק פעיל יותר ומשובח יותר מנשקו של צבא המדינה.

לב. המלך פורש מהמערכה

צרותיו של המלך גברו יותר בראותו שלא מעטים הם השבטים מסביב הנופלים [העורקים] יום יום למחנהו של בצ'ה סקאו בכוח הכסף והנשק הניתן להם בשפע וביד רחבה, גמול לעזרתם במלחמה של חמשת חדשי החורף⁴⁹⁹⁵⁶ הקשים של שנת 1929, שבה נשמדו דיביזיות שלמות של צבא משני הצדדים, ובעזרת סוכניו של בצ'ה סקאו שמו שבטים שלמים מצפון הארץ [התג'יקי] מצור על הבירה [שנשמרה בידי שבטים פתאנים], וניתקו אותה מן הכפרים סביב. נוסף לפגע המלחמה פרץ איפוא הרעב בעיר הבירה ועם הרעב נתרבו הפשעים.

אמאן אללה הצעיר, העז וקשה העורף, אפשר היה מצליח לדכא את המרד לולא נתיאש פתאום מעמו הנמכר בכסף אף לאויביו. ופעם בשעה שראה חלק מן הצבא והעם נרגנים בהשפעת הממון של מסיתי הסתר: 'עד מתי נלחם באחינו המושלמים ונשפוך את דמם לריק'. רגז ליבו בקרבו ובעצם היום ההוא קרא עצרה במחנהו ונאם:

בני ואחי המאמינים! תמימים אתם מלהבין את הנעשה בארצנו על ידי אויבינו הזרים הכופרים ולפיכך אין אתם אחראים על מעשיכם. אמנם לא בכם האשמה אלא במנהיגיכם הרוחניים [המולות], כוהני הדת המוסלמים] העומדים בקשר עם האויב הזר [הבריטים] המניע אתכם לעשות את מעשיכם לטובת עניניו הוא... שמעתי את תלונת השיכים [המולות] המתלוננים מגרונכם על חוק ביטולו של צעיף

⁵⁶⁴⁹⁹ באזורים ההרריים, המתנשאים בשיאם מעל 5,000 מטר, הטמפרטורה צונחת עד למינוס 30 מעלות (בקיץ נושבות רוחות חמות עזות במשך 120 יום והטמפרטורה מגיעה עד ל-50 מעלות. מדבריות החול האין סופיים, הקרויים 'מדבר המוות' ו'מדבר היאוש' וההרים הגבוהים שבהם האוויר קלוש. תנאי האקלים הקשה הביסו צבאות אדירים לאורך ההיסטוריה.

הנשים⁵⁰⁰⁵⁷. הן תודו שמלככם הוא אפגאני בדיוק כמוכם ואף עולה עליכם בהיותו נצר מזרע הנביא, ובודאי יודע הוא עד כמה יתביישו [יקנאו] עמיתיו ונתיניו לנשותיהם להראות לזרים בגלוי פנים. אבל אם בא מלככם זה ולטובת החוק והקדמה הוא מסיר את צעיף אשתו המלכה ואחיותיו הנסיכות, דבר שלא אירע כמוהו מיום היוסדה של המדינה, הלא תסכימו שלא לרעתכם נעשה הדבר. ראשון באתי והקרבתי את כבוד אשתי המלכה ואחיותי הנסיכות על כבוד נשיכם אתם שלא תתבישנה ברבים. שנית, האישה הרעולה חפשית היא להרבות פשעים כרצונה, בלא שיוכל הבעל לדעת על הדבר, כי בצאתה מביתה ללכת לבית אהובה לא יכירנה איש, תמחה פיה ותאמר לא פעלתי אוון [על-פי משלי ל, כ]. ולהפך, אשה גלוית פנים נמצאת לעיני הרואים ושוב לא תוכל לרבות את בעלה כמקובל... רוטנים אתם על חוק עבודת הצבא. לטובתכם היה הדבר ולטובת המדינה. צבא העובד את מולדתו לא בעד כסף אלא מחובתו הלאומית לא יבגוד בה לעולם בעד כסף...⁵⁰¹⁵⁸ וישרת אותה עד טיפת דמו האחרונה. וצבא כזה כבוד הוא לנו ולא נהא [נהיה] לחרפה בעיני עמים זרים שאת צבאותינו יקנו בכסף.

אתם הרוכלים ברחובות לפנים, וכיום סוחרים, הפכתם למעמד בריא ואיתן, ואת טוב הארץ תסחרו [על-פי ישעיה א, יט; עזרא ט, יב], הודות למצב הבטחון במדינה. האיכרים רעבי הלחם צברו בר ומזון ובתים להם בשדה. התלמידים והנוער התקדמו ויפקחו את עיניהם וכל אלו בזמן קצר. עכשיו רואה אני אתכם רוטנים ונרגנים. חלק מכם מכר את ארצו [בגד] ועבר לאויב, ולחרפתי הגדולה מתביש אני כי בתקופתי היה הדבר. חלק שני מכם חכם [השכיל] והתקדם; ושוב אין אתם זקוקים כפי הנראה לי ולעזרתי".

⁵⁷⁵⁰⁰ נפתלי אברהמוב משתמש במילה שייח', המתאימה לתרבות הערבית של המזרח התיכון. شیخ، رئیس قبیله، رئیس خانواده، رئیس سفیرشو، 'זקן', 'ראש שבט' ו'כהן דת מוסלמי'. השימוש לכהני דת במרחב דובר הפרסית הוא ملا، או اخوند (מולא או אכונד). גם הרבנים היהודים זכו לתואר 'מולא'. כהני הדת אסרו על הנשים לצאת מביתן בגפן וללא רעלה, 'בורקה' (גלימת נשים המכסה מכף רגל ועד ראש. הפנים מוסתרות מאחורי סבכת רשת).

⁵⁸⁵⁰¹ הוא רומז בכך לכל אותם שבטים, שתמורת כסף שקיבלו מן הבריטים הם ערקו למחנהו של באצ"ה סקאו הפרו-בריטי.

ואחר הפסקה קצרה של מלחמת נפש המשיך המלך הצעיר את דבריו: "נתיני ואחי הנאמנים, דעו לכם שלפני כולכם, כל הנאספים כאן היום, מחליט אני לוותר על כסא המלכות ואני מוסר אותו לאחי ענית אללה כאן [ח'אן]⁵⁰²⁵⁹, ומקוה אני שתחת צל קורתו [לפי בראשית יט, ח] תפסק מלחמת האחים העושה בנו שמות, והארץ תלך ותתקדם מחיל אל חיל [לפי תהלים פד, ח]..."

קהל השומעים, השרים ואנשי הצבא, עמדו נדהמים כמוכי רעם. מששבה רוחם התנפלו אפים ארצה, מתחננים ובוכים: עד שערי מות [תהלים קז, יח] ילכו אחריו, ובלבד שיחזור בו מהודעתו. ברם, אמאן אללה הדימוקראט, שנמאסה עליו הדיקטטורה, והיה נאלץ לשמש תליין וגרדום מורדים כל שנות שלטונות, בחל במלכות ועוד באותו יום עזב את העיר הבירה ויצא לעיר קאנדהאר אל שבטיו הנאמנים לשבת ביניהם כאחד (מפשוטי) העם...⁵⁰³⁶⁰

לבצ'ה סקאו נודעו הדברים בשעתם ומיד עלה בראש צבאו אל עיר הבירה, בפלוגות שיכים ענודי מצנפות הולכי רגל ואוחזי קוראן ביד⁵⁰⁴⁶¹ כבשו את העיר כמעט באפס יד ולאחר מלחמה של של(ו)שה ימים בגדוד הנאמן לאמן אללה שבחר למות על שדה הקרב מאשר להכתים את דגלו בבגד [בגידה ועריקה למחנה האויב].

⁵⁹⁵⁰² Inayatulla Khan, אחיו של אמאן אללה, מלך שמונה ימים בלבד בינואר 1929, עד שהודח מכסאו על-ידי באצ'ה סקאו, שמשל על אפגניסטן במשך תשעה חודשים מינואר-אוקטובר 1929 וכינה את עצמו 'ח'אדם-י-דין-י-רוסול אללה' (עבד דת שליח האל) ראה דופרי-1988, עמ' 458-455.

⁶⁰⁵⁰³ נראה שאברהמוב, שהיה בן בית בארמונו של מושל הראת איברהים ח'אן (ראה להלן סעיף לז), היה קשוב שם למתרחש במדינה. הוא גם האזין לשידורי רדיו מטשקנט הסובייטית שדיווחו על הנעשה בקאבול, המרוחקת כאלף ק"מ מהראת (ראה על כך להלן בסעיף לד). אמאן אללה חש כי המצור של בצ'ה סקאו הולך ומתהדק וחיינו נתונים בסכנה. הבריחה שלו לשבטים הפתנים בקנדהאר הייתה זמנית ועד מהרה גלה לשוויץ, שם חי עוד כשלושים שנה, ומת בשנת 1960.

⁶¹⁵⁰⁴ נראה שרעיון זה שאבו מקרב ציפין (657), שנערך בין כוחות עלי ומעאויה על הגדה המערבית של הפרת בצפון עיראק על גבול סוריה. צבאות מעאויה הרימו קוראן על רמחיהם ובכך השפיעו על חיילי עלי שלא לפגוע בהם. ראה לצרוס-יפה, עמ' 120. ברנרד לואיס טוען שהתיאור בו הרומח ביד אחד והקוראן ביד השנייה הוא בלתי אפשרי והוא תיאור סטריאוטיפי של האסלאם בעיני המערב, ראה לואיס, עמ' 12.

כל הנתינים והצירים הזרים יצאו את העיר באוירונים בריטיים להודו. הציר הבריטי היה האחרון בצירים שעזב את עיר הבירה ובצאתו לקח אתו את דגל המלוכה מעל בית הצירות. בעיר כאבול השתוללה המהפכה ומלאך המות שלט יחידי במלוא גבורתו⁵⁰⁵⁶². כמעט כל המתקדמים [הרפורמטורים] וכל אוהביו של אמאן אללה הוכרעו לטבח. עינת אללה, 'המלך לשלושה ימים', נמלט על נפשו לקנדהאר לחסות בצל אחיו, ושתי אחיותיו של המלך שלא הספיקו להמלט בעוד מועד עמדו על נפשן כלביאות. ארבעים חללים הפילו מצבאו של בצ'ה סקאו שבא לקחתן שבי - ולסוף שלחו יד בנפשן ולא עלה בידי המורד המנצח לחלל את כבוד משפחת המלוכה...

לג. שחיטתם של השיעים

תושבי שאר הערים בארץ שוסו על ידי השיכים והכריעו לטבח את מפלגת המתקדמים [הדוגלים ברפורמה של אמאן אללה], של(ו)שים אלף שיעים מסכנים תושבי (ה)עיר פארה נשמדו ביום אחד ודמם זרם לנחל⁵⁰⁶⁶³ (בשטף רחב). בתי ראינוע, 'מעשי השטן', מכוניות הנעות בלא סוסים אלא בכוח השטן ובתי הספר החדשים נהרסו ונימחו מעל פני האדמה לבל ישאר זכר לשטן ולאמאן אללה המקולל שליחו.

ד. איברהים ח'אן משליט סדר בהראת

⁶²⁵⁰⁵ שפיכות הדמים הזאת סותרת את התיאור האידילי שתואר קודם שהשיחים כבשו את קאבול עם הקוראן בידיהם.

⁶³⁵⁰⁶ Farah נמצאת כ-300 ק"מ דרומית להראת בקו אוירי והיא מרוחקת כ-120 ק"מ מהגבול האיראני-השיעי. המלחמות בין איראן לאפגניסטן נושאות גם אופי דתי במאבק ההיסטורי שבין שיעים לסונים. נראה שהשיעים, שסבלו מידם של האכונד, המולא, כהני הדת הסונים. הם מצאו מחסה אצל אמאן אללה. לאחר הסתלקותו הגיעה שעת הנקמה של כהני הדת והם פגעו בכל המפעלים שיזם במסגרת הרפורמות שערך. המספר שנקב בו אברהמוב (30,000 שיעים ביום אחד) נראה מוגזם. המולא ראו בסרט האילם ובעגלות הנוסעות ללא סוסים - מעשי שטן. כך הם מחקו גם את מוסדות החינוך המתקדם.

רק בהיראת, העיר הצפונית [מערבית] באפגאניסטאן והרחוקה מן הבירה שמונה מאות קילומטרים ויותר [כאלף ק"מ], שלט הסדר כרגיל. הידיעות על המתהווה במדינה לא הספיקו להגיע לכאן. הנסיך הגדול איברהים כאן [ח'אן], דוד המלך, המושל בהיראת שידע על כל הנעשה בבירה באמצעות הרדיו מטאשקנט הרוסית, שלט בעיר במלוא כוח המאמצים ובינתיים שלח פלוגות צבא מדי שבוע בשבוע לעזרת המלך בן אחיו.

אנשי הצבא שהיו רואים את חבריהם נשלחים שבוע בשבוע לדרום הארץ [לאזור קאנדהאר, שבו מצא המלך מקלט] ואת אנשי העם מגוייסים, דרשו ביאורים, וסרבו להשמע. השמועות עשו להם כנפים בין הסוכנים [החתרנים] והגדילו את המבוכה בין השרים.

אברהים כאן [ח'אן] הנאמן לעצמו ולדעותיו החזיר את חוקי העונשין, שביטלם אמאן אללה, מתוך תקווה שביד נוקמת וקשה יצליח להחזיק ברסן השלטון. ארץ עניה זו תושביה כולם מעריכים ביותר את ה'שלי שלי ושלך שלך' [על-פי אבות ה', י], חוץ משודדים מועטים העוסקים בשוד לא לצורך פרנסה בלבד אלא גם בתורת אבנטורה [adventure – הרפתקה] וספורט משעשע. להקות [כנופיות] אלה תלויות ברובן בקפריסות של מנהלן ומנהיגן, השודד דוקה [דווקא] עשירים ופעמים הוא מחלק את הכסף הנשדד לעניים. והאדונים העשירים, מתוך שקצרה ידם לנקום בשודדים אבירים אלה, שפכו את זעמם על גנבי העיר וחוקקו חוקים, ששערות אנוש תסמרנה לשמעם. והמושל שביקש להטיל את מרותו על תושבי העיר, כיון שראה שגנבים ונרגנים הרימו ראש בימים האחרונים, עמד והחזיר את הע(ו)נשים המבוטלים הללו.

לה. ענישה אכזרית בפומבי

פעם הלכתי אחרי פלוגת שוטרים מזויינים, שהכריזו על הפושע הכבול בשלשלאות והמובל לשער המשפט:

'להווי ידוע לכם האזרחים' – הכריז הכרוז ההולך לפני התהלוכה בראש חוצות - 'אסיר זה מובל למשפט על ששלח ידו ברכוש לא לו,

ושם יקצצו את ידו ורגלו כחוק הדת. נתינים, פקחו עין וזכרו את העונש, עת יעמוד השטן להטותכם מדרככם הטובה'.

אחר האסיר והשוטרים נתקהל קהל גדול, רובו מתלמידי בתי ספר וילדי רחוב, שלאחר הפסקה של ארבע שנים ארוכות ניתנו להם הזכות והעונג לבדח את דעתם ולראות בענשים, ואף אני הייתי בקהל הגדול לראות במחזה מימי הביניים.

בבכר הרחבה מול שער המשפט הושיבו את הנידון על גבי האדמה ושני שוטרים החזיקו בזרועו וכרכו בחבלים עבים עד שהפכה כולה שחור-כחול. וכך נהגו גם בפרק היד לעצור בעד מרוץ הדם ולהקאות את הכאב בכוח הקפאון, שהיד נקפאת מן הלחץ החזק בזרוע. בינתיים עמד קצב אחד, קצב פשוט הנלקח לפעמים שלא מרצונו להוצאת פסק הדין, והשחז את סכיני לפני הנידון בשלוות נפש גמורה. מוכן לעבודה, אחז הקצב בזרוע והתיז את זרם הדם. ריח בשר צלוי בשר דם אדם, בשר אדם צעיר, שנתפש בכשלונו, שנטל ככר לחם מבית אדונו, עלה באויר. הקהל, הנוער, השוטרים, באי כוח החוק, כולם עמדו וכמעט נהנו מיסורי הצעיר המתפתל במכאוביו. ובלא לחבוש את היד הקטועה, הצלויה, המטוגנת החזיקו ברגל שמאלו של הנידון ועשו בה מה שעשו בזרוע (ה)קטוע וצלוה בשמן. ועל הפצעים זרו סיד וכרכום (וחבשו את פצעיו) במצנפתו המלוכלכת של הנידון. אחר ה'עבודה' מתפזר ההמון איש לביתו. המסכן, אם אין לו קרוב וגואל, נשאר בככר עזוב לנפשו ולרחמי העוברים וחסדיהם, ודמי השמן ושכר טרחת הקצב נפרעים למפרע על חשבוננו של הפושע, אם יש כסף בכיסו...

אחר חודש אחד הורגלתי במחזות אלה, שהדריכו את מנוחתי בלילות. לא לחינם קשי לב ואכזריים הם האפגאנים. מילדותם נקשה לבם, נטל מהם הפחד מפני כאבי היסורים הבאים עם העו(ו)נשים האכזריים.

לו. דרכי ענישה מסמרות שיער

גדמים וקטועי רגלים אלה נהפכים אחר שנים לשודדים ולמפלצות המפילים את פחדם על המשטרה והצבא, וקשה היא נקמתם במשטרה ובחוק, עד שגדוד צבא שלם נדרש לפעמים כדי להשמיד להקה [כנופיה] קטנה אחת, הנתונה בידי בעל מום נקמני ומר נפש. ומי שנפל ביד החוק, ולא מעטים הם הנופלים, נידון בכל חומר הדין, אם בדקירות רומח איטיות בידי חיילים קשי-לב המשתדלים להרבות את מכאוביו, או עושים לו 'חרקירי' [נועצים סכין בבטנו] ותולים אותו חי ברגלו בלב השוק והוא מפרפר שעות שלמות לשמחתם של הסקרנים היושבים למטה ועוסקים בהתערבויות ובהמראות [ניחושים], אם נפש קשה לו לשודד זה ומתי תצא רוחו, אם לפני עלות השמש או אחר בואה [שקיעתה].

ובכדי שהעו(ו)נשים לא יהיו חדגוניים, משתדלים השופטים בחכמתם הגדולה להמציא משפטים בל ידעום [על-פי תהלים קמז, כ], שיעשו רושם בל יימחה על התושבים. פעם קשרו איש ערום חי בזנב גמל וסחבוהו בבטן רטושה על פני קוצים וברקנים. פעם אחרת קשרו את ברכיו של מורד אחד ביתדות באדמה והעיפו אותו מאחוריו בתותח ממש מלא חצץ וברזל וחסל... החלק הנשאר לפליטה היו הרגלים הקשורות היטב ביתדות, השאר עף באויר וניתך ארצה, פירורי בשר צלוי...

לפי החוק, אם אין עדים [במהלך הפשע], לא יומת הנידון, וכיון שהשודדים זריזים הם וחרוצים ואינם נוהגים להשאיר עד בחיים, נאלצת המשטרה להכריחם להודות במו פיהם על מעשיהם. פושטים אותם עירום עד למתננים, ארבעה חיילים אוחזים בידיים ורגלים באויר ושנים אחרים מצליפים עליו בשוטי ברזל, אחת, אחת ושתיים, אחת ושלוש, אחת ועשרים⁵⁰⁷⁶⁴, מאה, מאתיים. השוטרים שיגעה ידם מתחלפים בחדשים, מכים ומכים עד שהבשר נהפך לדייסה תופחת, כולו מכה אחת. והשודד יסתום את פיו, ישוך את לשונו ושפתיו ולא יודה, כי בנפשו הוא. שודד אחד ספג חמש מאות מלקות. פעמיים בשבוע קבל אלפיים מלקות ולא הודה, ולסוף עזבוהו לנפשו והבריא...

⁶⁴⁵⁰⁷ פרפרזה על הספירה שעשה כהן גדול ב'סדר העבודה' והיא נאמרת בתפילת מוסף של יום הכיפורים.

ראש המשטרה החדש היה אינקביזיטור מלידה ובטן, מודרני ואנין דעת, חונך בגרמניה⁵⁰⁸⁶⁵ ונפשו סלדה מענשים ברבריים בפומבי, בשעה שביקש לכפות על השודד שיודה במו פיו, האכילהו בשר, עוף, ממש מעדנים, רק דבר קטן לא נתן לו את השינה והישיבה. יעמוד לו כך כל ימיו באמצע החדר, ואם יישן, יעוררו אותו בדקירת כידון, וביום השלישי היה השודד ואף החזק שבחזקים מודה ובוחר בתליה מחיים...

לז. נקמת דם

החוק באפגאניסטאן מוסר את הרוצח בידי משפחת הנרצח, גואלי הדם, לעשות בו כטוב בעיניהם, וגואלי הדם נקמניים הם⁵⁰⁹⁶⁶ רוצח אחד שנתפס, נמסר לאמו של הנרצח או ביקשו לפדותו בכופר. כסף מלא כמשקל גופו של הרוצח. אבל האם עמדה על שלה: דם תחת דם. היא הכריחה את המשטרה לקשרו בעמוד ובעצם ידה דקרה את הדקירה הראשונה, סכין חדה בעינו של רוצח בנה, אחר כך חתכה לו את הצוואר באכזריות שטנית נוקמת ואת הדם הצועק [על-פי בראשית ד, י לקחה] בידיה והרטיבה בו את לבה ושדיה להשקיט בו את לבה הבוער מנקמה...

אותו דבר עשה זקן ערירי, שגרם לו מזלו ולסוף שנים ארוכות נמצא רוצח של בן אחיו. הזקן עקד את הרוצח בביתו ובסכין קהה ופגומה כמשור חתך באדישות את הצוואר [של הרוצח] עד שהשוטרים עצמם זרזו אותו לגמור את המלאכה...

⁶⁵⁵⁰⁸ זאת עדות מעניינת על תהליך ההכשרה בתחומים משטרתיים וצבאיים שעברו צעירים אפגאניים בגרמניה. הם שיתפו פעולה באפגניסטן עם גרמנים ואחר-כך אימצו אוריינטציה נאצית ופעלו באפגניסטן עם סוכנים נאצים. על נאצים, גרמנים ושנאת ישראל, ראה יהושע-רז, עמ' 189-213.

⁶⁶⁵⁰⁹ יהודים שקרוב משפחתם נרצח נמנעו מלפגוע במו ידם ברוצח מחשש לנקמה חוזרת במשפחת הנרצח היהודי. ראה מישאל, עמ' 44-46.

ביום ששי אחד בשעה שישבתי על כוס תה לפני המושל, בא איש רחב כתפיים ובידו מגרפת ברזל מלוכלכת בדם קרוש ושערות, והודה: 'אדוני רב החסד, במגרפה זו הרגתי זה עתה את אחותי ואהובה בראותי אותם מתגוללים [מקיימים יחסי מין] במיטה בלא חופה וקידושים ועוברים על [מצוות] הדת ועל הנבלה הגדולה עשיתי מה שעשיתי'. והמושל בלא חקירה נוספת טפח לו על כתפו ואמר: 'פה עשית, בני', וצווה לעבדיו לתת לו משאת [מתנה] כראוי לאיש השומר על כבוד המשפחה'.

גדולה הנקמה בין שבטים אלה, לא לחינם אמר סעדי⁵¹⁰⁶⁷, אחד מגדולי המשוררים של פרס: 'אם אלהים יופי וחוסן לתורכים נתן/ והוא מאכל ותלבושת לפרסים נתן/ כישוף, כוסף וגעגועים להודים נתן/ הן לאפגאנים את הכעס והנקמה נתן'.

כזה היה העם, שביקש אמאן אללה מלכו לעשותו לעם בעל תרבות. ואפשר אף היה הדבר עולה בידו לולא בגד בו מזלו באמצע מפעלו הגדול.

לח. רצח איברהים ח'אן, מושל הראת

אברהים ח'אן מושל הראת חשב שבזה שיחזיר את חוקי העונשים הקשים והאכזריים לתקפם יצליח להשתלט על המצב וטעה. אמנם הפחד עשה את שלו אבל אלו שנהנו כמה שנים מן החופש שניתן ע"י המלך שוב לא יכלו לראות מחזות ע(ו)נשים אלה בשוויון רוח ואף המצב המדיני בבירה הנמצאת בידי בצ'ה סקאו נודע לפקידים גבוהים אחדים, שהיה להם מקור ידיעות משלהם. אבל אברהים כאן [ח'אן] היה בטוח בכוחו. כל מטרתו היתה לחזק את עמדת המלך בן אחיו הנמצא [בקנדהאר] מחוץ לבירה [קאבול]. הוא כינס את בניו ויועציו במועצת מלחמה

⁶⁷⁵¹⁰ המשורר סעדי [שמו המקורי: מוּשְׁרִיף א-דין אבן מוּצְלַח א-דין]. נולד בשירז בפרס. חי בערך בין השנים 1215-1292. מיצירותיו הנודעות 'הבוסתן' (1257), על הצדק והצניעות באסלאם, ו'גן הוורדים' (1258) אוסף של סיפורי מוסר קצרים. היה מחלוצי ה'גזל' בשירה הפרסית.

חשאית והחליט לשלוח את כל הצבא הנמצא בעיר [הראת] לעזרת המלך [אמאן אללה ח'אן]. בראש הגדודים העמיד את הנסיך בנו, כיוון שהטיל חשד וחשד שוא בנאמנותו של המפקד. המפקד הנאמן בקש לפקד בעצמו על הצבא. מלכו [מנהיגו] המושל דחה בקשתו בתואנה שעזרתו דרושה בעיר [הראת], יותר מבשדה (הקרוב). ראש הצבא הנאמן הבין את הרמז, נפגע בכבודו ולאות מחאה ביקש להגיש את התפטרותו. בינתיים והמפקד החדש, הנסיך הקפדן, נהל את הצבא בתמרונים מייגעים ודרש מהם משמעת ברזל, ולאחדים מן הצבא, את העצלים והנרפים, צוה להלקות אותם בעקרבים [ללא רחמים, על-פי מלכים א יב, יא יד; דה"ב י, יא יד] כדי שיעבדו את מלכם באמונה.

חלק מן הצבא האוהב את מפקדו הישן מרד על דעת עצמו וסרב לציית לפקודות של המפקד החדש. הנסיך ביקש להשיב את המשמעת במחנה ואיים באקדחו [על חייליו], וגפרור הוצת והיה ללהבה...

בתשובה לאיום ירה הצבא הנרגז במפקד והרגו בו במקום, ומפחדם הרב מיד(ו) הנוקמת של המושל, התנפלו [החיילים] על ארמונו ביום האחרון לרמאדן בצהרים והרגו אותו [את המושל איברהים ח'אן] על בניו ובנותיו...

לט. דיוקן של עיר במהפכה ופחד היהודים

בשני רגעים הפך המקום למהפכת סדום. כל העיר נסגרה על חנויותיה וכל איש רץ לביתו. הפחד הכפיל את המבוכה. הצבא שנתפכח משכרונו נתאבן מפחד על האחריות על המעשה.

כשנודע הדבר למפקד הצבא שהתפטר ירה במביא הבשורה הרעה והרגו על מפתן ביתו. ואחרי הכל לולא הוא – אבן על אבן לא היתה נשארת בעיר הראת. במהירות קדחתנית וביד פלדה תפס את צבאו וקציניו ויגע אותם עד מות בתהלוכה צבאית ברחובות העיר במשך כל היום. את החנונים [בעלי החנויות] הכריח לפתוח את חנויותיהם ובסוף של(ו)שה ימים חזר הסדר על כנו. ואת רוצחי המושל שלח

לעולם האמת, עשרים ושנים איש במספר, כפי שאומרים הרגם הוא באקדחו אחד אחד בלילה אחד.

המפקד חלק את צבאו לשבטים [ליחידות על בסיס שבטי], הגדיל את מספר האנשים בגדוד בני שבטו הנאמן לו, וביד חזקה ועו(ו)רמת שועלים רסן את הצבא הפראי המשתולל כסוס מלחמה ביום קרב [עפ"י זכריה יד, ג]. על תושבי העיר נפלה אימה. הכל התחבאו במסתרים מפחד הצבא שמא ישלח ידו בבזה כנהוג במקרים כאלה, והיהודים על אחת כמה וכמה, טעם הפרעות בעבר עמד בפיהם של זקני היהודים, שזכרו את תעלולי הצבא בשלחו יד בבזה ברכוש ובנפש⁵¹¹⁶⁸.

אשת המושל הנרצח בכתה תמרורים ובקשה שיוציאו את נבלת [גופת] בעלה המתגוללת ברפש ויקברו אותו כראוי. חלק מן הצבא המזוין יפה [החמוש היטב] התנגד לכך. חלק שני רצה את הדבר בכל מאודו. מלחמת אחים עמדה להתפרץ בין הגדודים. רק בכוחו של המפקד שלא אבד עשתנותיו ביום גורל(י) זה עבר הענין בשלום. בלויית שני קציניו הנאמנים שמר במכוניות [במכונות] יריה על בית הנשק ולא נתן לצבא המורד לשדדו. בינתיים קרא אליו את שבטו הנאמן מחוץ לעיר, ולמדמ מה שלמדמ. למחרת כינס סביבו את כל הצבא והמורדים בכלל, התחנן לפנייהם לחדול מריב אחים ולהגן על העיר מפני גדודי האויב הכופר הרוסי, העולה על העיר לכבשה. 'מפי מרגלים נודע לי' – המשיך המפקד – 'שצבא חזק נראה ממרחקים ופניהם מועדות לעבר היראת'⁵¹²⁶⁹. הצבא האמין ויצא מן העיר וגדודי המורדים ראו את עצמם נתונים פתאום בין שני גדודים נאמנים ונכנעו. פרקו מעליהם את נשקם ושלחו את האנשים איש לביתו.

אנשים אחדים ששלחו את ידם בבזה הולקו בשערי העיר עד מות, את בני מעיהם הוציאו מבטנם וחרזום לצוארם למען יראו ויראו. [עפ"י תהילים מ, ד].

⁶⁸⁵¹¹ כוונתו של אברהמוב למצב היהודים בתקופת מלחמות הח'אנים בשנים 1850-1880. ראה גרגי-קורות, עמ' 144 ואילך, יהושע-רז, עמ' 162 ואילך. ראה שם (הערה 24) מקורות על מלחמות הח'אנים.

⁶⁹⁵¹² זאת לא הייתה שמועה סתמית. הרוסים אכן הזיזו גדודים אל תוך אפגניסטן כמשקל נגד למעורבות הבריטית. ראה סעיף מב להלן.

מ. היהודים בזמן פוגרום

פחד היהודים בשל(ו)שת הימים האלה היה נורא, הבתים הורקו [רוקנו], כל החפצים משרוך ועד נעל החביאו במרתפים ובפרוסת לחם ביד רצו כולם לחצר ביהכ"נ [בית הכנסת] למצוא סתר ותפלה. הנשים המבוהלות, הילדים, הזקנים הפכו את בית הכנסת לגיהנום והרעישו את אמות הספים בצעקותיהם אל האלהים. רבים היו המתעלפים מפחד, רבים היו הפצועים מן המהומה והריצה ברחובות ומשבאה השמועה שיהודים אחדים נהרגו יחד עם המושל, עלתה זעקת האומללים השמימה.⁵¹³⁷⁰ התינוקות והזקנים זעקו ללחם ואין, האמהות האומללות קללו את בניהם שישתקו, הזקנים עפרו ראשם בעפר והכו על לבם כעל סדן והתוודו על עוונות הצעירים הרבים העוברים על 'בל תשחית' [ויקרא יט, כז - גילוח הזקן בתער], עוון טיולים בשבת. [יציאה מתחום שבת], על עוון הזנחת התורה, על עוון ועל עוון⁵¹⁴⁷¹... וקראו אל הצעירים הללו קול חזק להתפלל לה' שישוב מחרון אפו וירחמנו.

אודה על האמת, שפחדם דבק גם בי⁵¹⁵⁷², וכהוגן: הדבר קרה בשעת הצהרים, בשעה שהייתי סועד את ארוחתי. ופתאום פרצו אנשים הביתה לקחוני בכוח לביהכ"נ, ואחדים יעצוני שאוציא את משקפי

⁷⁰⁵¹³ על בית הכנסת כמקום מקלט בעת פוגרום מצאנו כמה עדויות מזמנים אחרים: מולא מתתיה גרג' מתאר פוגרום בשנת תרל"א (1871), שבו בזזו את רכוש היהודים שמצאו מקלט בבית הכנסת (ראה גרג'-קורות, עמ' 145-146); בדצמבר 1880 נעשה ניסיון לכבוש את הראת. תיאור בריחת היהודים מבתיהם ומציאת מסתור בבית הכנסת דומה לתיאורו של אברהמוב (ראה גרג'-קורות, עמ' 147-148). ישראל מישאל היה בן אחת-עשרה כשנרצח המלך חביב אללה ח'אן [1901-1919] בפברואר 1919. הוא מתאר את בריחת היהודים לבית הכנסת כששומרים מוסלמים מגינים עליהם מבחוץ (מישאל, עמ' 27-28). בכל פעם שחששו מביזה הסתירו היהודים את דברי הערך. משום שנחשבו לאמידים הם היו יעד קבוע לביזה. מתתיה גרג' אף המציא חידוש לשוני משלו להסתרת הרכוש: 'מטמוניה/מטמוניות' ('סליק' בעגה של ימנו).

⁷¹⁵¹⁴ בהאשמות אלה האשימו הרבנים את המחנך אברהמוב.

⁷²⁵¹⁵ היו לו סיבות טובות לכך – הוא היה מן המורים מחו"ל שנענו לקריאתו של אמאן אללה ובאו לחולל מהפכה חינוכית. הסגרתו למורדים הייתה עולה בחייו של נפתלי אברהמוב.. הפעתו של אברהמוב הייתה חריגה לעומת הלבוש האפגני. הוא לבש לבוש אירופי, היה גלוח זקן והרכיב משקפיים. עם מראה כזה יכול היה להיפגע על ידי המורדים שהיו מזהים אותו כמורה זר.

ואחליף את בגדי וכל זה בלא שום באורים. הצבא מרד פתאום, ופתאום העיר היתה כמרקחה ועד שהגיעה השמועה לגיטו היהודי עברה מחצית השעה, בביהכ"ס [בבית הכנסת] ממש נטרפה עלי דעתי מן המחזה, ההמון הרב הבוכה והצועק בהיסטריקה של פחד. בעיקר תקפני הפחד מפני הבשורות הרעות והמוגזמות של העיר שהוכרעה לטבח ועל שאנו היהודים חסידי המגן [אמנולה] נתונים עכשיו לחסדי אלהים ומחכים למאכלת [לעקדה, למות].

הצבא שהתפזר בעיר לשמור על הסדר מלא את תפקידו באמונה. ומיו של קצין אדיב נודע ליהודים מן הנעשה בעיר וכי לא 'כצעקתה' [עפ"י בראשית יח, כא] היא, ולאט לאט שבה המנוחה.

מרבית היהודים ונשותיהם בלו את הלילה בחצר ביהכנ"ס ואף אותי הכריחו להוציא [לבלות] לילה ארוך אחד במרתף צר עם ששה פחדנים אחרים כמוני, מרתף שלא היה בו מקום אף למתוח את הרגלים. עלה מתנענע, צלצול כלי, הגבירו את הפחד והלהיבו [החרידו] את ההמון, ועם כל קול וכל רחש התחילו זועקים אל האלהים ועד עלות השחר לא עצם איש עין. העצבים נעשו חדודים עד שעדת גברים גדולה התנפלה על בחור לץ שהפחידם ברעש קל והרביצה בו מכות נאמנות. בין כל ארבע מאות המשפחות של יהודי העיר⁵¹⁶⁷³ הלכו לישון לבתיהן רק ארבעה, אלה היה בידם במה לעמוד על נפשם [חמושים בנשק]. גדול הוא האלהים וגדול כוחו של האקדח מתחת לכר ומגן על בעליו בשעת הצורך. יהודי אחד, שמעון גד, שקרה לו המקרה [הזדמן] לעמוד בסמוך לארמון המושל בשעת הרצח, הוכה ע"י כמה אנשי צבא בקת הרובה בראשו, אך קצין אחר שהכירו ציוה לחייליו להוליך את היהודי הביתה ולא לשלוח בו את ידם [לפגוע בו], ודבר זה המעיט את הפחד במקצת ונתן את התקווה בלב שהפעם אולי יצאו [היהודים] בשלום מענין ביש זה.

מא. אברהמוב מגורש מאפגניסטן

⁷³⁵¹⁶ בסעיף נ להלן, הוא מעריך את מספר היהודים בהראת בכ-4,000 נפש. נתונים מספריים על הקהילה ושלוחותיה ראה יהושע-רז, טבלה 2, עמ' 353-355.

אחר שלשה ימים הוזמנתי ע"י המשטרה לביתו של מפקד הצבא ונתכבדתי בפקודה לעזוב את העיר תיכף ומיד כיון שיש חשש לחיי. נפוצה שמועה שידי מרגלים זרים⁵¹⁷⁷⁴ היו במרד הזה. אמנם בטוח הוא בנקיון כפיך אך מיעצני לשם זהירות לעזוב את העיר במהירות מפחד ההמון החושב עלי רעה אם מחמת הנתינות הזרה שלי ואם מחמת היותי אחד מן המורים [שהזמין אמאן אללה ח'אן]...

אם כך - עניתי - חושש אני לחיי לנסוע במצבי זה וביחוד בזמן כזה עד גבול פרס מרחק גדול כל כך [כ-120 ק"מ].

לזאת אל תדאג - השיב המפקד - עד הגבול יביאוך בשלום, אשוב לראותך בחזרה אחרי זמן קצר לאחר שישוב הסדר על כנו. להסביר לך את המצב דומני שלא כדאי, או שאתה יודע כמוני... או שיוודע לך הכל בפרס. וכדי שלא תאמרו אתם הזרים שמגרשי אורחים אנו, הריני מודיעך שלמרות רצוני עושה אני את הדבר וגם לטובתך הוא. בינתיים שמור את אקדחי זה למזכרת, אפשר תצטרך לו... ומאת אחיך היהודים כסה נא גם את המזכרת וגם את דבר השיחה...

וכבר למחרתו בערב הייתי בעיר משהד בארץ פרס הגדולה⁵¹⁸⁷⁵ בריא בגוף אך כאוב בנפש ובעצבים. אחרי הכל, דומני שחייב אני לשמוח שיצאתי שלם בגופי מן הארץ הזאת. כפי שספרו לי נהרגו שני מורים כמוני בחוצות הבירה [קאבול] ע"י ההמון הפרוע בקריאות הלאה הלימודים המודרניים הבאים מן המורים הזרים...

כשעזב את בירתו אמאן אלה לא נתקבל בקנדהאר כאחד מן העם כמו שרצה. ראשי השבטים באו אליו גלויי ראש ויחפי רגל לאות הכנעה ובקשה, שיחזור בו מויתורו על כסא המלוכה. שבטו הגדול עדיין לא נכחד מעל פני האדמה, ורצונו החזק להקים [לנקום] את כבוד מלכם מבצ'ה סקאו השודד, ולשפוך את דמם בעדו [של המלך]. אמאן אללה סרב. אנשי השבטים העקשנים כרעו [ישבו על ברכיהם] ע"י ביתו בהמוניהם שש שעות, והכריזו שלא יזוזו ממקומם עד

⁷⁴⁵¹⁷ הכוונה לסוכנים בריטיים. אברהמוב, שהיה בעל דרכון בריטי-מנדטורי, נחשד בהיותו קשור לרפורמה החילונית של אמאן אללה, שבוצעה על-ידי מורים זרים, היו סיבות נוספות לפגיעה בו.

⁷⁵⁵¹⁸ בדרכו של אברהמוב, שצילומו מצוי בידינו, הוטבעה אשרה של הקונסול הבריטי במשהד ביום 24 בפברואר 1930.

שיבטל את דעתו וישאר עליהם למלך. כשראה אמאן אללה שאחיו עינאת אללה ברח מן הבירה ושבצ'ה סקאו כבש את העיר, נכנע לרצון שבטו והתכונן למלחמה.

מב. 'עד חצי הנקמה רוית'י

קולאם נבי כאן⁵¹⁹⁷⁶, ציר אפגאניסטאן ברוסיה בא לעזרת מלכו בכסף וחיל רב מצפון הארץ והשמיד [בעזרת הצבא האדום] את הצבא של בצ'ה סקאו. בתשובה [כנקמה] על כך הרג האחרון את בן [בנו של] קולאם נבי כאן [ח'אן] שהיה בבירה. האב בעל השפם הכביר והגדול ביותר בכל מרחבי אפגאניסטאן והנטווי למעלה בגאון, הורידו למטה לאות אבל ונשבע שלא ירימו עד שישבע מדמם של רוצחי בנו. ואמנם שמר וקים את שבועתו. בנקמה פראית נוראה טרף והשמיד את 6 הערים והכפרים והשבטים שנתנו את ידם לאויב. שמו לבד היה לפחד ומגור בצבא בצ'ה סקאו. בכל מקום שעבר השאיר אחריו עקבות חורבן והרס. טבח והשמיד חמישים אלף נפש, הרים את שפמו האחד למעלה⁵²⁰⁷⁷ ואמר: 'עד חצי הנקמה רוית'י. בצ'ה סקאו הופתע, קולאם נבי כאן [הגיח] מצפון [מעבר לגבול הסובייטי], אמאן אללה [הגיח] מדרום [משבטי קנדאהר] וכמעט גרשוהו מן העיר [קאבול]. ורק הודות לנשק [בריטי] חדיש ורב שהגיע לו בזמן, עצר את ההתקפות מצפון ואח"כ מדרום, ולאחר 6 חדשים הכה את האויב אחור מעיר הבירה בעזרתם של ה'קצינים' [הבריטים] החדשים והמנוסים ממלחמת העולם [הראשונה].

כשראה אמאן אללה, הדימוקרט והאוהב באמת את עמו, את הדם הרב הנשפך לשוא בגללו, וכשהבין שבלי נשק חדש וטוב לא יוכל

⁷⁶⁵¹⁹ Ghulam Nabi Khan, גולאם נבי ח'אן, שגריר אפגניסטן ברוסיה. פעל בשירות ברית המועצות כמשקל נגד לבאצ'ה סקאו שפעל בסיוע בריטי. הרוסים שרצו מאחז באפגניסטן כבר אז חששו ממעורבות צבאית בריטית סמוך לגבולם ועל כן פעלו בצפון אפגניסטן. ראה דופרי-1988, עמ' 451.

⁷⁷⁵²⁰ על מנהג זה ראה הסיפור על שאה עבאס, קורט-בת המלך, עמ' 183-184. לסיפורו של אברהמוב יש יותר צביון אגדי. המספר 50,000 הרוגים נראה מופלג.

להתגבר על אויבו, ויתר שנית על כסא מלכותו, עזב בחשאי את הארץ, ונסע לאיטליה, מקום מגוריו עד היום.⁵²¹⁷⁸

מג. נאדיר ח'אן מדיח את בצ'ה סקאו

בצ'ה סקאו הומלך, ומשטר חדש קם במדינה. ממשלות רבות לא קבלו את ציריו [לא קשרו יחסים דיפלומטיים] ולא ידעו איך להתייחס אל צירי אמאן אללה שלא הסכימו לקבל את מרותו של בצ'ה סקאו, השודד שכבש את הארץ בכוחות חוץ [בריטיים]. דעת העולם היתה בעד בצ'ה סקאו. הרוסים, הגרמנים, הפרסים והתורכים האשימו את אנגליה במרד. והנה לאחר שבצ'ה סקאו, 'הכושי עשה את שלו', הופיע בהודו נאדיר כאן [ח'אן]⁵²²⁷⁹, צירו שלא אמאן אללה בעבר בברלין, ודרש כיורש חוקי את כתר המלכות של אפגאניסטאן. בהודו נתקבל נאדיר כראוי ע"י הממשלה [הבריטית]. ההודים המושלמים לא התייחסו אליו באהדה, וכדי לקנות את לבם הצהיר נאדיר כאן [ח'אן], שהוא בא לתבוע את המלכות לטובת אמאן אללה. לאחר שהתחזק והתבסס בעזרתם של נאמני אמאן אללה, כבש את המלכות בנקל.

מה שלא עלה בידו של אמאן אללה בכל כוח צבאותיו המחונכים והחמושים יפה והרבים במספר, עלה בידו של נאדיר כאן [ח'אן] החולה הזקן⁵²³⁸⁰. בצ'ה סקאו 'מציל המדינה והדת' 'נהפך' פתאום לחדל אישים ונשאר בלא עזרה מידידיו [הבריטים] שהנחילוהו את

⁷⁸⁵²¹ חלק מן המקורות מציינים את שוויץ וחלקם מזכירים את איטליה. ייתכן שחי תחילה

באיטליה ובימי מלחמת העולם השנייה מצא מקלט בשוויץ הניטרלית.

⁷⁹⁵²² Mohamad Nadir Shah (נולד 10.4.1880 נרצח 8.11.1933. מלך

1929-1933). לפני שיצא לגלות מרצון בהודו שימש כרמטכ"ל בצבאו של אמאן אללה

ח'אן. שימש שגריר אפגניסטן בפאריס (1924). מאחורי הקלעים שלטו הבריטים

שהכתירו מלכים והחליפו אותם באחרים.

⁸⁰ הוא היה בסך-הכול בן 53 שנים.

הנצחון בגרושו של אמאן אללה. מכיון שלא כדאי היה שבצ'ה סקאו ישאר בשלטון, הפכוהו [התיחסו אליו] לשודד וכופר בדת אבותיו ובמקומו עלה כוכבו של נאדיר כאן [ח'אן] ו'בעזרת' 'ידידו' 'יריבו' בצ'ה סקאו.

נאדיר כאן [ח'אן], הדיפלומט הערום והזקן המרכין את ראשו לכל גל וגל בשעת הצורך, הצליח לקחת שבי את בצ'ה סקאו ותלהו בחוצות העיר על מחרוזת נעלים בצוארו לאות חרפה וקלון. בתמיכתם של שבטיו - שבט נאדיר [ח'אן], הוא החזק והגיבור בכל אפגאניסטאן - הזמין אליו את כל צירי [השגרירים הנאמנים ל]אמאן אללה. רבים הסכימו ושרתוהו באמונה.

מד. מחיקת הציביליזציה

כשכר לכוחות שהעלוהו לשלטון הגדיל את כוחם של השייכים במדינה. לאחר מלחמות רבות שקטה הארץ. והחוקים הראשונים [שקדמו לימיו של אמאן אללה] שבו לקדמותם. בתי הספר, [אולמות] הראינוע וההתעמלות נהרסו ונכחדו מעל פני האדמה. חוקי העונשין הפרימיטיביים [כריתת איברים ועריפת ראשים] שבו לתקפם, והארץ נמקה ביסורי האינקויזיציה הפראית. השרים, השייכים והמוכתרים השתלטו על כל יבול העם. מוצצים את לשד העם. הפיאודליות, שבוטלה ע"י אמאן אללה, הוחזרה על כנה לטובת האפנדים [בעלי אחוזות]. בקיצור, כל אדם מלך הוא בגבולו [בתחום השבט שלו]. המשפטים והעו(נ)שים נשארו לעניים ולהודים⁵²⁴⁸¹ החלשים, הכוח והצדק לחזקים.

⁸¹⁵²⁴ באפגניסטן היה מיעוט הודי שעסק במסחר והיה בר-תחרות ליהודים. הם נהגו לרכז כספים מסוחרים רבים, קנו את כל ההיצע של מוצרים וכך דחקו את רגלי היהודים מן המסחר. הם הירבו בשנות השלושים והארבעים להעליל על היהודים ולהסית את ההמון נגד היהודים. ראה יהושע-רז, עמ' 211; המרטון, עמ' 40; מישאל, עמ' 36. על גורלם הקשה של שבטים נחותים באפגניסטן, ראה: חאלד חוסייני, 'רודף העפיפונים', תל-אביב 2004.

מה. לורנס איש ערב באפגניסטן

מחמד חשים כאן⁵²⁵⁸², שר השרים [ראש הממשלה] של אמאן אללה, שנמלט מידי בצ'ה סקאו לארץ פרס, סרב לחזור לארצו למרות הפצרותיו של [אחיין] נאדיר כאן [ח'אן]. מחמד חשים כאן [ח'אן] היתה לו דעה משלו. הוא ראה מהפכה זו כולה כתוצאה ישירה מבקורו של קולונל לורנס המפורסם⁵²⁶⁸³, שבקר את אפגניסטן תחת המסוה של שייך דתי גדול מערב. הוא הוא שעזר לבצ'ה סקאו להוציא לפעולות [לפועל] את תכניותיו הפוליטיות... וגם הוא הוא שהפיל את בצ'ה סקאו והביא את נאדיר כאן [ח'אן] במקומו. על זה שהאחרון [חאשים ח'אן] לא רצה או לא היה מצליח והרים ידו במלכו אמאן אללה שהרחיקו ב-1925 מן הארץ ועשאו לציר בברלין. מחמד חשים כאן [ח'אן] בטוח, למרות ההכחשות של שרים ואחרים, שהשייך שהתפלל פעם במסגד והלהיב את ההמון נגד התיקונים במדינה הוא לורנס דוקה ולא אחר, ושאמאן אללה עשה שגיאה גדולה כשלא פקד מיד לתפוש אותו, כי לא האמין בדבר, וכשנתן את הפקודה, כבר היה מאוחר...⁵²⁷⁸³

מחמד חשים כאן [ח'אן] לא פסק מללחוש יום ולילה באזני השרים של מלך פרס שיזהרו מאדם זה [לורנס], שאם יבוא, חס וחלילה לפרס, יביא עמו חורבן והרס ושמו. וכתוצאה מפעילותו נשלחו הוראות ואזהרות בגבולות להשגיח על לורנס ובמקרה שיבוא לפרס, להודיע לשלטונות טלגרפית על בואו.

⁸²⁵²⁵ Mohamad Hashim Khan, אחיו של המלך נאדיר ח'אן, כיהן כראש ממשלה (1933-1946), למד בברלין ואימץ אוריינטציה נאצית. כיהן כשגריר אפגניסטן בברלין (1925). המלך האחרון, מוחמד זאהיר שאה (1933-1973), היה בן תשע-עשרה כשעלה על כס המלוכה ודודו האשים ח'אן ניהל את המדינה בפועל. על פעולתו הפרו-נאצית ועל הפעילות הנאצית בכלל באפגניסטן, ראה יהושע-רז, עמ' 189-313. על פעילותו בזמן הפלישה הרוסית-בריטית לאיראן באוגוסט 1941, ראה דופרי-1988, עמ' 481.

⁸³⁵²⁶ (Thomas Edward Lawrence (1935-1888), הידוע בכינויו 'לורנס איש ערב' ומחבר 'שבעת עמודי החוכמה' הפך לדמות מיתולוגית עוד בחייו ועורר חשש מפני חתרנות, אמיתית או מדומה, במדינות שונות. כל מעשה חתרנות כמעט יוחס לו. דופרי מציין מפי מקורות רוסיים שלורנס פעל במאבק בין אמאן אללה ובצ'ה סקאו (דופרי-1988, עמ' 458, הערה).

⁸³⁵²⁷ מצאנו ב'דאר היום' (כ"ה בטבת תרפ"ט - 7.11.1929) ידיעה מלונדון שמקורה במוסקבה, ש'המלך אמנולה ציווה לאסור את המפקד לאורנס שנמצא באפגניסטן'.

מו. לורנס איש ערב בפרס

הקולונל לורנס רצה, כפי שאומרים, בסוף 1929 לבקר בפרס. הממשלה הפרסית התכוננה לבואו ושמרה את הגבולות בערנות יוצאת מן הכלל. נשלחו הוראות לשומרי הגבולות ללוותו, עד העיר במשמר כבוד [לאסור אותו אחר כבוד]. אך כפי שמספרים, נודע למשטרה על בואו של לורנס לפרס רק לאחר שכבר שהה של(ו)שה ימים בעיר הבירה. המשטרה עמדה אובדת עצות. רוב הפקידים בגבולות הוחלפו לאחרים, צעירים יותר, באו במקומם. והצעירים הללו, שרצו להראות את פעילותם וכשרונם ערכו חפזים יומם ולילה עד שסוף סוף האיר להם המזל ו'תפשו' את לורנס. והמעשה היה כך היה:

ביום אחד בשנת 1930 הופיעה בעתונים ידיעה מרעשת [מרעישה] שהמרד התורכי הקורדי בגבולות תורכיה ופרס הוא פרי מעשיו של הקולונל לורנס, והנה נתפס אדם זה בידי המשטרה והובא בשלשלאות לטהראן יחד עם עוזרו קצין רב פעלים כמוהו... לאחר בדיקה וחקירה יסודית והתערבותו של הקונסול הבריטי נתברר שטעות בדבר, ושהנתפס אינו קולונל לורנס אלא דר' פון וייזל⁵²⁸⁸⁴ שבא יחד עם הצייר בלום לבקר את פרס.

אדיב סלטנה, ראש המשטרה [האיראנית], וטיי מורטאק, שר השרים [ראש הממשלה], בקשו את סליחתם ושחרורם באותו היום.

מחמד חשים כאן [ח'אן] ועוזריו לא הסכימו תחילה שישאר נאד(י)ר כאן [ח'אן] מלך הארץ. וכשראו שאמאן אללה ויתר לחלוטים [לחלוטין] על כסא מלכותו ואין בדעתו כלל לחזור לארצו, הודו

⁸⁴⁵²⁸ בנימין זאב פון ויזל (1896-1974), ממיסדי התנועה הרוויזיוניסטית, סופר, עיתונאי, רופא, קצין תותחנים באימפריה האוסטרו-הונגרית שזכה במדליית 'צלב הברזל'. נחשב אסטרטג צבאי ומומחה לאיסלאם בעל הכרה בינלאומית (ראה עליו בפרוטרוט בויקיפדיה, שם מסופר על פרשת מעצרו בפרס עם ידידו הצייר בלום). אביו זכה בתואר אצולה אוסטרי והיה מקורב להרצל. לודוויג בלום (1891-1974), צייר ארצישראלי בעל סגנון נטורליסטי.

למראית עין בנאדיר שח. אך בכל זאת הצליחו למסור ולשלוח בו את ידם והרגוהו בשנת 1933.

ומכיון שמלחמת האחים החדשה לא היתה רצויה למעונינים, מחשש שמא תתגבר מפלגת מעריצי אמאן אללה ויושיבוהו בחזרה על כסא המלכות, הועלה על כסא המלכות בנו הצעיר של הנרצח; שנקם את נקמת דם אביו בטבח גדול של מאתים וחמישים איש מן השרים, וביניהם גולאם נבי כאן [ח'אן]⁵²⁹⁸⁵ המפורסם בנקמתו הגדולה לבצ'ה סקאו ובאהבתו העזה והנאמנה למלכו אמאן אללה בעבר.

מז. היהודים באפגניסטן

בטרם אכתוב על היהודים הנוכחים בארץ זו [אפגניסטן] רוצה אני לתת שורות אחדות על שבטים מושלמים ידועים שמנהגיהם נותנים לחשוב שהם שרידים מגזע יהודי של גלות בבל שהתפזרו לפרס והרחיקו נדוד עד לאפגאניסטאן, הודו, וסין ושנעלמו לאט לאט ונטמעו במשך אלפים שנות הגלות בין שכניהם וכך לא נשאר מהם שם ושריד בישראל⁵³⁰⁸⁶

מח. שבטי ישראל האובדים

בדרום אפגאניסטאן בין הרים נמצא שבט חזק ענקי ובריא, השומר על טהרתו גזעו בקפדנות יתרה ויוצאת מהכלל. והמתחתן בשבט

⁸⁵⁵²⁹ ראה עליו לעיל, הערה 76.
⁸⁶⁵³⁰ על המסורות הקשורות בשבטי ישראל האובדים באפגניסטן, ראה יהושע-רז, עמ' 17-25 והמקורות המובאים שם. ביום 13 ביולי 1997 ביקר בביתי בירושלים עות'מאן עבד אל-רחים ח'אן, צעיר מוסלמי בן למשפחה פתאנית באפגניסטן, המתייחס לבית המלוכה. אביו הרופא גלה לארה"ב עם הפלישה הרוסית. עות'מאן נולד בארה"ב. במסגרת הדוקטורט שלו הוא למד ארכיאולוגיה מקראית והגיע לארץ עם משלחת מהרווארד שחפרה באשקלון. הוא חוקר את הקשר ההיסטורי בין הפתאנים לעם ישראל. לדבריו, שבטי הפושטו שבאו מהראת, מקנדהאר, מלגמן ומקאבול הם שבטים ממוצא ישראלי והם ממוקמים באזור שנקרא פושטוניסטאן. עות'מאן, שביקר פעמים אחדות בשנה באפגניסטן לרגל מחקרו, סיפק לי מידע על הנעשה כיום באפגניסטן ומה עלה בגורל בתי-הכנסת ובתי העלמין היהודיים.

אחר אחת דתו לגרוש מהמחנה פן יחולל דמם בין שכניהם מסביב. שבט זה הוא שבט מושלמי [סוני] מאמין במחמד נביא האישלם, אך לו מנהגים ידועים המזכירים לנו את מנהגינו היהודים [ה'פוח'טון ואלי' – החוקה השבטית] ולכן לא מעטים המה החוקרים המזרחיים המייחסים אותם לצאצאי עשרת השבטים שהוגלו ע"י סנחריב מלך אשור [721 לפסה"נ] בח(ו)רבן בית ראשון. אחד המנהגים של אנשי השבט הוא, כי כל ראש בית אב במשפחה מדליק מנורת שמן בכל ערב שבת ושמה בפינה מכובדת בבית ואיש לא יגע בה עד מוצאי שבת. שומרים עליה כעל דבר קדוש ונשגב, ואסורה היא בנגיעה ושימוש במשך כל יום השבת.

הם מבארים סיבה זו, שמנהג זה בא להם בירושה מראש שבטם לפני שנים, שנים רבות ששכחו את טעמה אך את מנהג האבות אין לשנות, כי נקדש הוא במשך הזמן הרב הזה.

פרופיסור גרלנד המזרחן האנגלי המנוח⁵³¹⁸⁷ שבלה 40 שנות חייו במזרח בתור חוקר ומיסיונר, חווה לי את דעתו ששבטים אלו הם, כנראה, שרידים מעשרת השבטים ששמרו (ו)קימו את השבת. אך במרוצת הזמן, בהכנסם באונס תחת כנפי האישלם לא וויתרו על השבת, ומתוך קדושה וזכרון קידשו להם את המנורה הנדלקת לכבוד השבת, ולכן אסרו בנגיעתה מטעם 'אל תבערו אש' {שמות לה, ג} ולאט לאט נעשה הענין לטפל ונהיה למנהג פשוט שמקיימים אותו בתור פקודה וצוואה מראש שבטם מלפני שנים רבות...

שבט זה נמצא גם בפרס הדרומית בסביבות העיר העתיקה איספאהן. גם שבט זה מדליק נר בערב שבת וטעמם עמם כי זו פקודת הסבתא הגדולה והצדקת שמתה לפני אלף שנה שבקשתה האחרונה היתה להדליק נר בכל ערב שבת ושתמיד יזכרוה ולא ישכחוה, שבט אפגאני זה מל את בניו בני 8 ימים ולא כאנשים גדולים כמנהג המושלמים. וכמו כן אסורה להם כל שתיה משכרת ולו

⁸⁷⁵³¹ ביומן שניהל אברהמוב בזמן עבודתו כמורה בכ"ח בפרס הוא כותב ביום 21 במאי 1933 את הדברים הבאים: 'מסן א. גרלנד המיסיונר הגדול בפרס. מת שבוע העבר. היה איש חכם ואוהב ומעריך את הגזע היהודי ואהדתו הטובה לציוניות. אינני חושב שהוא היה היפוקריט [צבוע]. מנוחתו בעדן'.

גם משקאות פירות ועשבים המותרים לפי דתם המושלמית והם יושבי אהלים כל ימי חייהם.

האם מבני רכב הם שהזמן והמרחק הגיאוגרפי מארצנו וישיבתם בין הגויים במשך הזמן הרב הזה הביאם למצבם הנוכחי? על המזרחנים היהודים להתעניין ולהגיש פתרונים.

מט. מוצאם של יהודי אפגניסטן

יהודי אפגאניסטאן כיום הם צאצאי היהודים מארץ מיודע(י)נו המן בן המדתא [פרס], שאנשיה מררו להם תמיד את חייהם ובפרט אחרי כיבוש פרס הצריאסטריית [הזרואסטריית]⁵³²⁸⁸ ע"י המושלמים השיעים וברחו לארץ אפגאניסטאן למצוא בה מקלט לדתם ואמונתם נשארו בה עד היום. העיר המאוכלסת ביותר ביהודים היא העיר הראת, שמספר יהודיה כיום [1933] הוא ארבעת אלפים נפש בערך. העיר עצמה לא עתיקה היא, נבנתה לפני שבע מאות שנה על חרבות עיר שנהרסה ע"י שבטים נודדים מסין הגדולה⁵³³⁸⁹. היהודים בהראת

⁸⁸⁵³² כוונתו לכיבוש הערבי של פרס בשנת 651. המוסלימים התייחסו למאמיני הדת הזרואסטריית כאל 'אהל אל כתאב' – אנשי הספר – וגבו מן המאמינים המועטים שנשארו דמי חסות. רבים מהם ברחו להודו ולארצות השכנות האחרות. התיאור של אברהמוב מתאים יותר להשתלטות השיעית בפרס במאה השש-עשרה [הצפויים]. ההגירה המשמעותית ביותר של יהודים מפרס לאפגניסטן הייתה לאחר פוגרום האניסות במשהד השייעית בשנת 1839. בשנת 1840 חלק מהאנוסים מצאו מקלט בהראת הסונית, שבה חזרו בגלוי ליהדותם. על פרשה זו ראה יהושע-רז, עמ' 99-148, 161-157 והמקורות הרבים המובאים שם.

⁸⁹⁵³³ הראת [Heart] עיר הבירה של חבל הראת בצפון מערבה של אפגניסטן. יושבת בעמק הפורה על גדת ההרי-רוד. מרוחקת כ-90 ק"מ מברית המועצות לשעבר וכ-120 ק"מ מהגבול האיראני. הראת שימשה צומת דרכים על אחת מדרכי המשי. היא נזכרת כבר בכתובות מימי דריווש הגדול (520 לפה"ס) בשם *Haraiva*. היוונים הכירו אותה בשם אַרְיָאָה ובתקופה ההלניסטית נקראה אלכסנדריה אריאון. לאחר הכיבוש המוסלמי (652) נכללה בפרובינציה של ח'וראסאן. ב-1222 החריבו אותה המונגולים והיא שבה ונבנתה. ב-1383 החריב אותה טימור לנג ולימים הפכה לבירת אחת השושלות של בית טימור. נכבשה פעמים אחדות על-ידי הפרסים והאפגאנים השיבו אותה אליהם. עד לעליית היהודים לארץ הייתה העיר הראת המרכז היהודי החשוב ביותר באפגניסטן. ראה עוד על הראת ביהושע-רז, במיוחד בעמ' 50-53 ובמקורות המובאים שם.

מתחלקים לשני סוגים: ליהודים שבאו מפרס לפני מאות שנים⁵³⁴⁹⁰ וליהודים שברחו ממשאהד [1840] הנמצאת בצפון פרס לפני שבעים שמונים שנה בשעת השמד הגדול נגד היהודים. האחרונים יש להם ניבון (דיאליקט) פרסי מיוחד שמדברים בו ביניהם הם, המורכב משרידי שפת פרס העתיקה. אלה מרגישים את עצמם למפותחים ואינטליגנטים ביותר משאר אחיהם הנמצאים בהראת⁵³⁵⁹¹.

נ. פרנסת היהודים

היהודים בעיר זו חיים על מסחר כקטן כגדול, בעלי מלאכה ואמנות אין ב(י)ניהם חוץ מאופה וקצב⁵³⁶⁹². תמימים [ישרים והגונים] הם במאד ומעשה אונאה בל ימצא ב(י)ניהם. מוצא שפתם קודש הוא ותקיעת כפם בטוחה היא ביותר מעשרים חוזים מאושרים ע"י הממשלה. אדוקים הם ביותר וישרים במסחרם ומעשיהם עד לידי

⁹⁰⁵³⁴ הם ניכרים בשמות המשפחה הקושרים אותם למקומות יישוב באיראן: גילאן (גול), יזדי, קשאני, לורי, דיל (דילמאן), אוואז, ראזנה (רז), משהדי ועוד. משפחת גרג'י, מנהיגת הקהילה, מקורה כנראה מגיאורגיה. משם הגיעה לקזווין או גילן, בצפון איראן ומשם הוגלו על-ידי נאדיר שאה למשהד. בשנת 1840 חזרו מאניסותם בעיר הראת באפגניסטן.

⁹¹⁵³⁵ המשהדים דיברו בעגה הגיליקית, שמקורה בגילן ובקזווין שבאיראן ומצביעה על מקומם קודם שהועברו על-ידי נאדיר שאה (1688-1747) יחד עם נוצרים ומוסלמים סונים כדי להמעיט מכוחם של השיעים. המשהדים היו אמידים ופתוחים להשפעה אירופית יותר מן היהודים הוותיקים בהראת. על הבדלי העגות והבדלי המעמדות בין יזדים למשהדים, ראה קורט-עגות, עמ' 43-44.

⁹²⁵³⁶ הייתה זאת בעיקרה קהילת סוחרים מרמה של רוכלים זעירים ('מַחְלָה גְרָדִי') ועד לסוחרים ברמה בינלאומית שעסקו בייצוא וייבוא. בהראת נמצאו גם מי שעסקו במלאכה זעירה. החוקר אריך בראואר שחקר את עולי אפגניסטן שעלו לארץ מציין כי בשנת 1935 היו בעיר הראת 6 חייטים, 5 סנדלרים, 3 נגרים ו-10 בנאים. היו גם כמה פחחים וקבוצה של בורסקאים שעידו פרוות קרקול לייצוא. היו יהודים שעסקו בצביעת בדים ובודדים עסקו בצורפות וסופרי סת"ם שכתבו על קלף לתפילין ומזוזות. הקליגרפיה והאיור היו מפותחים ולפני שהגיעו כתובות מודפסות בירושלים היו מי שציירו ואיירו. כינויי המשפחה הבאים מצביעים על מקצועות שבהם עסקו יהודים: 'נאנא' (אופה), 'זרגר' (צורף) או 'זר' (זהב), 'זגאלי' (עושה פחמים), 'נג'אר (נגר), 'חכים' (רופא), 'קסאב' (קצב), 'ח'אק שור' (שוטפי עפר – למציאת פירורי זהב בנהר), 'מולא' (מלמד), 'עתאר' (מוכר תבלינים וסמי מרפא). בקאבול היו יצרני אלכוהול ובבאלך הייתה מנפטה והפיקו שמן וסבון. ראה יהושע-רז, עמ' 346, 344-350.

קיצוניות⁵³⁷⁹³. נקיים הם בתלב(ו)שתם יותר מיהודי פרס הדרומית ומכניסי אורחים הם מאין כמותם⁵³⁸⁹⁴.

נא. בתי הכנסת בעיר הראת

בעיר היראת ארבעה בתי כנסת גדולים. שניים מהם עתיקים הם ומצוירים בקישוטים של פיתוחי ציצים ופרחים בולטים בצבעים טובים באמנות בעלת טעם יפה. החצר הגדולה, עזרת הנשים, האולם הגדול מרהיבים את העין ומושכים המונים לבהכנ"ס [לבית-הכנסת] לשפוך את שיחם בפני אלוהיהם. הרצפה מקושטת בשטיחים יפים שעליהם יושבים האנשים צפופים. ממול כל איש יושב לו בנו הקטן בן ארבע שנים עטוף בטלית היושב ביראה והכנעה עם פרוסת לחם ביד, להשקיט בו את רעבונו בפרט בחגים ובשבתות כשהתפילה נגמרת בשעה מאוחרת. הותיקים משכימים לכת לתפילה בחצות הליל לתיקון חצות, לפני עלות השחר מתחילה התפילה ובהנץ החמה הם מתפללים בעמידה ואחרי התפילה הם גומרים את התהילים פעמיים אומרים קדיש ויוצאים. הזקנים והאדוקים יושבים להם וקוראים חוק לישראל, "זוהר", נביאים ובשעה עשר וחצי הם יוצאים את ביהכנ"ס [בית-הכנסת] והולכים להם לעבודה⁵³⁹⁹⁵.

נב. שבת בקהילה

בשבתות ובחגים שרויה השמחה במעונם. הסעודה השמנה לכבוד ה"נשמה היתרה" בשבת היא התענוג הגדול שבשבילו כמעט נברא

⁹³⁵³⁷ בהיותם סוחרים היושר והאמינות היו צורך חיוני להמשך הסחר. כך הם זכו להערכה של שכניהם המוסלמים. בסעיף ז' לעיל שנכתב, כנראה, בהיותו באפגניסטן הוא מתאר את התלמידים בצורה קשה במיוחד: "[הילדים] מלוכלכים, קר(ו)עי-בגדים, יחפים, פרועי שער, כאילו לא נגעה בהם יד אם מעולם ואין הבדל בין בן עניים לבן עשיר".

^{94 538} מנהג ה'מועד ביני' – ביקור הדדי של קרובים וידידים בחגים. יהודים אירחו גם מוסלמים באירועים משפחתיים ובחגים.

⁹⁵⁵³⁹ על בתי הכנסת באפגניסטן ראה יהושע-רז, עמ' 335-343 וראה הנגבי-יניב.

השבת. בשובם מבהכנ"ס [בית הכנסת] (ויהודי אפגאניסטאן מכניסי אורחים טובים הם מאין כמותם) מקדשים על היין, פותחים את הסעודה בדגים ופרות, ביצים ויי"ש, פרות מבושלים, מעיים ממולאים ויי"ש, בשר ודגים ושירה, ואחרי כל המנות הראשונות הללו מגישים את החמין, עיקר הסעודה הוא שהמלאך הממונה על מאכלי השבת, מתבל אותם – בתבלין כדי שיטעימו לחיך האוכלים. חמין השבת הם הנותנים כוח להמשיך את קיום עול הפרנסה והחיים הקשים בימות החול עד יום השבת הבא. אכן, מכבדים הם במאור (פנים) את השבת בבשר ודגים אפילו העניים חוסכים מפיהם בימות השבוע לכבוד השבת מתנת האלהים לבניו⁵⁴⁰⁹⁶.

שב"ת – נוטריקון – ש(י)נה בשבת תענוג – אחרי ארוחה שמנה זו, משתטח לו כל איש על שטיחי הרצפה וישן לו שעתיים לקיים "מצוות השינה". אחר שאשתו מעוררת אותו הוא שותה (תה) חמים ורץ לו לבית האלהים לשמוע את פרשת השבוע מפי הרב לרבות את האגדה, המדרש, הזוהר והפילפול. עמי הארץ שלא יכלו לרכוש להם את חכמת התורה מקטנותם מסיבות עול פרנסה ילדותם מהנים את נשמתם בזיו התורה. קורנים ממש מהתפעלות רוחנית עילאית אחרי גמר קריאת סדרת השבוע הם מתפללים מנחה ושבים הביתה לסעוד את הסעודה השלישית לכבוד יעקב אבינו ע"ה [עליו השלום]. בערב מתכנסים שוב בביהכנ"ס [בבית הכנסת], שרים פזמונים, פרקי תהילים במקהלה בקצב ובהטעמה, מתפללים ערבית, מבדילים על היין וחוזרים הביתה לסעודת "מלוח מלכה" המלווה בשירים ובקשות

⁹⁶⁵⁴⁰ עושר המזון המובא כאן מן הסתם אפיין בעיקר את בתי העשירים, שנהגו להזמין את המורה מארץ ישראל ברוחב לב. בני הקהילה הסתפקו בלחם ותה בבוקר ויצאו לתפילת שחרית. בשעה 12 בצהריים, לאחר יריית התותח שהכריזה על הפסקת הצהריים, העסקים נסגרו ובעלי העסק אכלו 'נאן, פניר וח'רבזזה' (לחם, גבינה ומלון בעונה ושלא בעונה פרי אחר). בערב אכלו האמידים ארוחה בשרית (בשר כבש או 'גונדי' – קציץ בשר בתוך מרק), אורז ותפוחי אדמה. העניים ניזונו בימות השבוע בעיקר מלחם ותה, אולם בשבת לא ויתרו על בשר ודגים וכל מיני מטעמים. בקהילה אורגן סיוע לנצרכים לכבוד שבת, שנקרא 'לחם שישי' – מפעל ראוי שהמשיך גם בירושלים לאחר עלייתם (ראה יהושע-רז, עמ' 376-372).

לאליהו הנביא, התשבי הגלעדי, עושה הנסים, המעשיר עניים, שיזכרם לטובה לימי החול הבאים⁵⁴¹⁹⁷.

שעשועים שונים, משחקי קלפים והרפתקאות הנמצאים בעולם התרבותי [העולם המערבי] הם בלתי שכיחים בין יהודי אפגאניסטאן. הצעירים מעיזים לבלות את יום השבת [לאחר התפילה והסעודה] בטיול בשדה לא רחוק מתחום השבת, ומרוויים את נשמתם בעולם היפה שנברא ע"י הקב"ה [על-ידי הקדוש ברוך הוא], להנות בהם את יצוריו הרצים והנעים בששת ימי המעשה ומציאת הפרנסה הקשה כקריעת ים סוף. ורק בשבת מרגישים הם את עצמם כבני חורין, כבני מלכים שאין להם על מי לדאוג, הן יום זה קדוש הוא לה' ולכן צריכים לשמוח בו.

נג. יחסי יהודים ומוסלמים

יהודי אפגאניסטאן כמעט שלא נרדפו בארץ זו על דתם⁵⁴²⁹⁸. האדם האפגאני "הסוני" מכבד את התנ"ך, מכבד את היהודים יותר מ[אשר את] המוסלמים אחיהם ה"שיעים"⁵⁴³⁹⁹. מאמין עלי אדוק המוסלמים באפגאניסטאן יאכל מפת בגם של יהודים ולא יגעל את נשמתו בבשר שנשחט ע"י מוסלמי "שיעי". אמנם בזמן המהפכות הרבות בארץ זו סבלו היהודים ביחד עם שכניהם המוסלמים תושבי העיר ע"י המוסלמים שהתנפלו על העיר לשוד ובז. אך בעלות המלך אמאן אללה היתה הרווחה ליהודים, הרווחה כלכלית ומדינית ונהנו מזכויות המדינה [שנהנו] המוסלמים. ובנפול אמאן אללה ובעלות נאדיר כאן

⁹⁷⁵⁴¹ מולא יוסף גרג'י כותב בפירושו לספר תהילים עדות ביהוסף, דף פב, ב: "השבת [יש בה] כ"ד שעות: ג' שעות לתפלה, ג' שעות לג' סעודות, ח' שעות לשינה... עשר שעות לתלמוד תורה..."

⁹⁸⁵⁴² אנוסי משהד שברחו על נפשם מאימת הרדיפות של המוסלמים השיעים (1940) מצאו מקלט באפגניסטן הסונית שהייתה סובלנית כלפי דתות אחרות. רדיפת היהודים באפגניסטן לא נבעה ממניע דתי אלא ממניע פוליטי, תאוות ביזה מיהודים שנחשבו עשירים והסתה של סוכנים נאצים שפעלו באפגניסטן נגד יהודים.

⁹⁹⁵⁴³ האזור ידע מלחמות עקובות מדם בין סונים לשיעים על רקע אמונתם הדתית.

[ח'אן] במקומו ואחריו בנו [מוחמד זאהר שאה]⁵⁴⁴¹⁰⁰ המושל הנוכחי בארץ [אפגניסטן], אזי בטלו והגבילו כל זכויות היהודיים. ולאט לאט חקקו [חוקקו] חוקים נוראים עליהם כבימי המאה השחורה. בפעם הראשונה בדברי ימי אפגאניסטאן העלילו בכפור תרצ"ב עלילת דם. כל הרובע היהודי היה בסכנה. אנשים אחדים נתקפו ונפצעו בסכינים ורומחים ורק בנס ניצלו מטבח. הודות למקרה שנמצא הילד האבוד שהוחבא ע"י אחד השייכים.

נד. מצבם של יהודי אפגניסטן

כיום [1935] מצב היהודים הוא רע ומעורר זוועה וחרדות. אסרו עליהם במסחר, אסור להם לעזוב את הגיטו בערוב השמש, עליהם לשלם מס מיוחד – "מס יהודים"... עליהם ללבוש תלבושת [מיוחדת ליהודים] כדי להבליט את יהדותם, אסור להם להשתמש בסוסים ועגלות. יהודים נתינה אפגאניסטאן הנמצאים בחוץ לארץ נשללה מהם נתינותם. כל נקלה ובזוי שולח בהם את חציו ועושה בהם כרצונו...

יהודי בוכארה שברחו מתופת רוסיה לארץ זו נאסרו והושלכו בכלא ובמרתפים. בלי חנינה ורחמים סבלו מקור ומרעב ומחלות שונות נפוצו ביניהם, ועוד ידם האנטישמית נטויה להראות את תרבותה וכוחה לאנשים זקנים ונשים חלשים. התסוגה אחרי אמאן אללה הגדילה לעשות. אשה יהודיה שהעיזה להצטלם עם בעלה לקתה

¹⁰⁰⁵⁴⁴ המלך מוחמד זאהיר שאה (Muhamad Zahir Shah) מלך ארבעים שנה על אפגניסטן, בין השנים 1933-1973. נולד ביום 16.10.1914 ומת גיל 92 ביום 23.7.2007 ונקבר בקאבול. במשך 29 השנים האחרונות לחייו חי באיטליה בוילה מפוארת צפונית לרומא. הוא עלה על כס המלוכה בהיותו בן 22 בלבד ובפועל הנהיג את המדינה בתחילת דרכו דודו מוחמד האשים ח'אן (Sardar Mohammad (Hashim Khan, 1885-1953, שהיה ראש הממשלה מלכותי (1929-1946) וממובילי המדיניות הפרו-נאצית, שיזמה חוקים אנטי-שמיים שפגעו קשות ביהודים. על פרשה זו ועל הפגיעות ביהודים, ראה 'גרמנים נאצים ושנאת ישראל' בתוך: יהושע-רז, עמ' 189-238.

בשוטים, כדי כפר את העוון הבלתי מוסרי ועל ההעזה להצטלם במכונת שטן [מצלמה⁵⁴⁵¹⁰¹].

יהודים לעשרות מושלכים בכלא בכאבול והיראת וסובלים רעב ויסורים על לא חמס בכפיהם ומתחננים לאלהים שיושיעם.

יהודים אחדים באו בזמן אמאן אללה והתיישבו בה והצליחו במעשיהם. אחיהם בגולה קינאו בגורלם והשתדלו לעלות ארצה, אך הממשלה [המנדטורית הבריטית] אסרה עליהם את היציאה פן יבואו ויתאחזו בא"י וחוך מזה לאחינו המסכנים הללו שכל נפשם ונשמתם עורגת לציון אין חושב ודואג. אף רשיון [סרטיפיקט] אחד לא נשלח להם מטעם הסוכנות היהודית בא"י [בארץ ישראל], אפילו אחד לתרופה במשך חמש עשרה השנים האחרונות והם צועקים ומתדפקים על דלתות ארצנו ואין מענה⁵⁴⁶¹⁰².

נה. המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני באפגניסטן

¹⁰¹⁵⁴⁵ בשנת 1935 גורשו יהודי קאבול לכפר פאדה. מגיפה מפילה בהם חללים. בשנה הזו רבו עלילות הדם – יהודים מואשמים בגניבת ילדי מוסלמים למטרות פולחן ובחירוף הנביא מחמד. 300 איש חתמו על עצומה שיש לסקול למוות צעיר יהודי בן 18 שהעלילו עליו שחירף את הנביא מחמד. עשרות יהודים נפצעו על ידי האספסוף. בשנת 1936 נגזר על יהודים לשלוח ילדיהם לבתי ספר ממשלתיים. היהודים חוששים שזה ניסיון לאסלם את ילדי היהודים ואחר כך לגייסם לצבא. בשנים 1936-1941 יש פעילות של סוכנים נאצים באפגניסטן, המנשלים יהודים מפרנסותיהם ומרכזים את היהודים בכמה ערי מפתח. בבאלך נהרס הגטו היהודי בהוראת מהנדסים גרמניים והיהודים מושלכים לרחוב. נעשה ניסיון להעביר את ילדי היהודים למשפחות מוסלמיות. רק באוגוסט 1941 בעקבות הפלישה האנגלו-סובייטית לאיראן מסולקים הסוכנים הנאצים להודו וחלה רגיעה במצב היהודים. ראה יהושע-רז, עמ' 213-189, 490.

¹⁰²⁵⁴⁶ נפתלי אברהמוב מתכוון לבריחת יהודים בוכרים ממרכז אסיה הסובייטית לאיראן ולאפגניסטן בעקבות התכנית הכלכלית החדשה שביקשה לגזול את רכוש היהודים. הבוכרים נרדפים ללא רחמים, מושלכים לכלא ומעלילים עליהם עלילות. הניסיון להשיג למענם סרטיפיקטים עולה בתוהו. ראה יהושע-רז, עמ' 184-188.

אך לעומת זאת כשביקר המופתי מא"י [חאג' אמין אל-חוסייני] בשנה האחרונה [1935]⁵⁴⁷¹⁰³ עזר במאד לאחיו הערבים בארצנו, שהפיחו את רוח השנאה בין מוסלמי אפגאניסטאן נגד היהודים יושבי הגלות בארץ ברברית זו שלחנם שבר עליה אמאן אללה את רצונו, אונו, וממלכתה הודות [בגלל] לכוחות שחורים שהתנגדו למפעלה

¹⁰³⁵⁴⁷ חאג' אמין ניסה ללכד תחת הנהגתו את העולם המוסלמי במסגרת פאן איסלאמית. הוא עובר בארצות האיסלם לרבות אפגניסטן (1935) ומתסיס את ההמונים נגד היישוב היהודי בארץ ישראל. על חאג' אמין ופעלו ראה יהושע-רז, עמ' 212.

כתובה שנחתמה בירושלים

ביום נישואיהם של

רפאל בן יהושע ואסתר ראזייאנה [ראז, רז]

עם בחירת ליבו

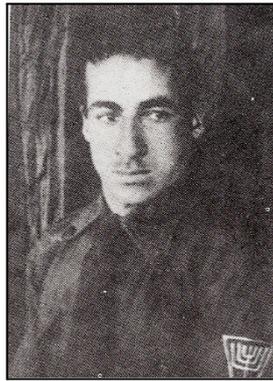
בכורה יוכבד בת חנוכה-מתתיה וסעדה

יום רביעי בשבת, ג' בתשרי [צום גדליה] תרס"ח

11 בספטמבר 1907

אורי צבי גרינברג: אגדת יעקב רז

ביום כ"ז בתמוז תרצ"ח (26 ביולי 1938) נשלח יעקב רז, צעיר בן 19, יליד הראת שבאפגניסטן, לעיר העתיקה בירושלים בתחפושת של סבל ערבי ונשא על גבו סל ירקות ובו פצצה רבת עוצמה. מפקדיו לא ידעו שבאותו יום הכריזו הערבים שביתה כללית בעקבות פצצה שהונחה יום קודם בשוק הערבי בחיפה וקטלה רבים. הסבלים ראו בו מפר שביתה, הפכו את הסל וגילו את הפצצה. ההמונים התנפלו על הצעיר ודקרו אותו בכל חלקי גופו. המשטרה שהוזעקה למקום, העבירה אותו לבית-חולים.

יעקב רז

הראת 1919 - ירושלים 1938. ראשון חללי האצ"ל שנפל בקרב

למרות מצבו הקשה, נחקר יעקב רז על-ידי הבולשת הבריטית במשך שבועיים שבהם נאבק על חייו. כאשר הרגיש יעקב כי כוחותיו הולכים וכלים וכדי לא להסגיר את שולחיו, שלח יד בנפשו למרות השמירה הכבדה והיה לחלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב. מעשי גבורתו עשוהו סמל, שעליו התחנכו לוחמי האצ"ל.

שידור קול ציון הלוחמת מיום 7 ביולי 1939:

קול ציון הלוחמת, קול ציון המשתחררת, הרדיו של הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל):

השידור הזה מוקדש לכבודו של יעקב רז, אריש השורה של הארגון הצבאי הלאומי, שנפל לפני שנה ביום יא' באב תרצ"ח (8 באוגוסט 1938).

אני מבקש את קהל המאזינים לשמוע את הדברים בעמידה.

יזכור אלוקי צבאות מלך הכבוד נשמת יעקב שמעון רז, הנותן כבוד לעמו.

יזכור עם ישראל נשמת יעקב שמעון רז, לוחם לחרות ירושלים, נושא המוקש בישראל.

יזכור הארגון הצבאי הלאומי נשמת איש שורה יעקב שמעון רז, ראשון לחללי קרב.

קול ציון הלוחמת

קול ציון המשתחררת

הרדיו של הארגון הצבאי הלאומי

חייו ומותו של יעקב שמעון רז

יעקב שמעון רז נולד בשנת תרע"ח (1918) בהראת, אשר באפגניסטן. בהיותו בן עשר עלה יחד עם משפחתו לארץ ישראל והשתקע בירושלים. כאן הוא חי חיי דחקות ועוני. למד שנים אחדות בבית הספר 'אליאנס', אחר-כך יצא ממנו והתחיל להרוויח לחמו בעבודת צבעות. כשהתבגר נכנס לשורות הארגון הצבאי הלאומי. והנה בא קיץ תרצ"ח ואתו הפעולות החשובות של הארגון הצבאי הלאומי בירושלים, כמו במקומות אחרים בארץ ישראל. ליעקב רז נמסרו תפקידים אחראיים שאותם הוא ממלא באמונה. הוא מניח מוקשים, זורק רימוני יד בשטחי הישוב הערבי בעיר דוד העתיקה ולרגלי מגדל-דוד. יעקב רז מפיל חללים רבים בצר המנבח.

אורי צבי גרינברג נתן ביטוי לגבורתו בפואמה 'אגדת יעקב רז'.

ציון הלוחמת, צווי ללוחמיך: עמוד

כמו חיילים בשפתיים סגורות, כפי חוק

לטקס האבל לנפש חייל בר כבוד.

אנוכי בפולין עומד ומספר מרחוק;

באדמת מלכנו דוד טמנו גווי'ת

הנוקם יעקב רז, המנותח לנתחים.

אין גלעד משיש בהר הזיתים על בורו,

אין בנות ירושלים עולות להציע פרחים. - - -

בבוקר השכים יעקב רז מקודש

לשליחות הנקם, השליחות היחידה:

בזו כבתכריך, הוא יצא מלובש
לא ציווה לביתו, לא נשק לפרידה.

מי יידע זיו פניו אז בשחרית ירושלים?

אני יודע פניו, אני מְזַרְח מַפְנִיו:
כמי שבא מלכיש, מביתר, בשליחות
אחד הוא דורך באלפי משנאיו: - - -

עת סבוהו אויבים – ראה אלוהים
וראתה ירושלים את בנה היחיד,
ואלוהים וירושלים שתקו בסודם
ובנם השתפך חמת דם ולפיד - - -

ובנקמת כל הדם גם דמו ינוקם

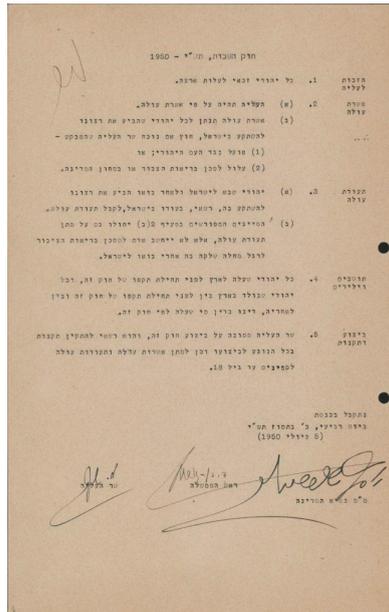
לבוב א' מרחשון תרצ"ט

פתיחת שערי מדינת ישראל לקליטת עלייה

מסע התלאות של עולי אפגניסטן

בן-ציון יהושע

חוק השבות תש"י (1950) הוא הביטוי החוקי המרכזי להיותה של מדינת ישראל מדינת העם היהודי כולו. החוק מעניק את הזכות לכל יהודי בעולם לעלות לישראל ולקבל בה מעמד של עולה, אשר לפי חוק האזרחות התשי"ב (1952), מזכה באזרחות ישראלית את בעליו. החוק התקבל בכנסת ב-5 ביולי 1950.

העלייה מהמזרח – פרודוקטיביזציה של המונים'

בעוד ש'חוק השבות' לא הבחין ב'טיב' היהודים המבקשים לעלות לארץ, מדיניות מוסדות העלייה לאחר הקמת המדינה הושפעה מן התפיסה המוסדית הפטרונית של שנות ה-30-50 של המאה ה-20, שלפיה הדגם של היהודי החדש בארץ ישראל ראוי שיתנתק מעברו התרבותי בארצות המזרח ויסגל לעצמו את מסגרות החיים שהיו מקובלות על 80% של האוכלוסייה בארץ ישראל. מסגרות אלו הועברו כמעט בשלמותן ממזרח-אירופה והתמסדו בארץ ישראל בעשורים האחרונים. העלייה מהמזרח הוגדרה כ'עליית המונים' עם כל המשתמע מכך. מוסדות העלייה חששו מפני שינוי אופי החברה בישראל. הם ביקשו לווסת את העלייה ולהקדים לה הכשרה ו'להתאים בהקדם את הכרתם הציונית ואת רמתם התרבותית, החברתית, הבריאותית והמקצועית' כשלב ראשוני 'למען מיזוג עדות המזרח ביישוב'.

בשנות ה-50-60 פעלה ממשלת ישראל במדיניות 'כור ההיתוך' ובלשון מעודנת יותר: 'מיזוג גלויות', שלפיה ניסו למחוק את תרבותם מדורי דורות ולהעבירם לתרבות חדשה ואחידה. הנימוק היה שהם הגיעו מתרבויות גלותיות, עדתיות ומיושנות. 'כור ההיתוך' היה מבוסס על התרבות שהתפתחה ביישוב בארץ ישראל, שהביאו יוצאי אירופה. מערכת החינוך וצה"ל פעלו להטמיע ולבצע את מדיניות 'כור ההיתוך'. בחלוף הזמן קמה התנגדות שמחקה את מדיניות כור ההיתוך. הניסיון להקנות לעולי המזרח תרבות חדשה לא עלה יפה, אך נטעה בהם תחושה של יוצאי תרבות נחותה.⁵⁴⁸

הקונגרס הציוני הכ"ג שנערך לראשונה בירושלים (14-30 באוגוסט 1951), קיבל פה אחד החלטות בעניין העלאתם של יהודי המזרח. מצד אחד היה צורך להעלותם לארץ בדחיפות בשל הסכנה שריחפה על היהודים בארצות ערב והאסלאם עם הקמתה של מדינת ישראל, ומצד שני – יהודים אלו לא תאמו לדעת מכווני המדיניות את הקריטריונים שהיו מקובלים

⁵⁴⁸ ראו אביאלי-טביבאן, מסעות בזמן. [\[שמואל נוח\] אייזנשטדט](#) וא[ברהם] זלוצ'ובר (עורכים), מיזוג גלויות: ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, י"א-י"ב במרחשון תשכ"ז (25-26 באוקטובר 1966), ירושלים, תשכ"ט; שמעון רשף, בן-גוריון והחינוך העברי והממלכת. ירושלים: קתדרה - לתולדות ארץ-ישראל ויישובה, 43 (תשמ"ז) 91-114; חיה רגב-אביגיל אורן, [עלייה וקליטה – קיבוץ גלויות](#), אתר מט"ח - [המרכז לטכנולוגיה חינוכית](#).

עליהם, והיה צורך לדעתם ב'פרודוקטיביזציה של ההמונים'. וכך נאמר בהחלטתן: "נוכח העלייה ההמונית מארצות המזרח התיכון, רואה הקונגרס הציוני הכ"ג הכרח להתאים בהקדם את הכרתם הציונית ואת רמתם התרבותית, החברתית, הבריאותית והמקצועית של המוני היהודים והנוער בארצות אלו לקליטה יעילה במשקה של מדינת ישראל וחברתה...הקונגרס הציוני מטיל על ההנהלה להגביר את פעולתה לשם שיתוף הקהילות בניהול העניינים ברוח הרעיון הציוני ולמען הפרודוקטיביזציה של ההמונים נוכח המצב בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה ובמיוחד במצרים, עיראק, אפגאן [אפגניסטאן], סוריה, לבנון – יש לראות את הצלתם כמשימה דחופה ולעורר ולארגן את יציאתם מבלי להטיל מיכסות עלייה על ארצות אלה..." – האם במבחן הזמן עמדו מוסדות העלייה בקריטריון שקבעו? נבחן סוגיה זו בהקשר של עליית יהודי אפגניסטן המוזכרים בהחלטת הקונגרס הציוני הכ"ג.⁵⁴⁹

נעילת שערים ונישול היהודים מפרנסתם באפגניסטן

שערי היציאה מאפגניסטן היו נעולים בפני יהודים לאורך שנים. הקמתה של מדינת ישראל שימשה אמתלה בידי השלטונות האפגניים לנשל את היהודים מפרנסתם. שלטונות אפגניסטן הסבירו את סגירת שערי היציאה בפני יהודים בהזדהות עם מדינות ערב במאבקן במדינת ישראל. כהני הדת הסיתו במסגדים לפרוע ביהודים. יהודים שמכרו את רכושם מתוך תקווה שעד מהרה ייצאו מאפגניסטן נותרו תקועים באפגניסטן ללא אמצעי קיום בסיסיים וסבלם היה כבד. הם פנו לעזרת מוסדות היישוב בארץ למוסדות יהודיים בעולם, כדי ללחוץ על ממשלת אפגניסטן. הקונגרס היהודי העולמי פנה לממשלת אפגניסטן בדרישה לבטל את האיסור על עזיבת היהודים. ועד הצעירים היהודים באפגניסטן פנה בעצומה לשלטונות בשאלה עד מתי תוגבל פרנסתם של היהודים מצד אחד ויציאתם של היהודים מצד שני?

אחרי לחץ מבית ומחוץ, החל מיוני 1950 אפשרו השלטונות האפגניים ל-200 נפש מיהודי אפגניסטן לעזוב מדי חודש את מולדתם ולהגיע לארץ דרך טהראן. אבא נעמת, מן הפעילים הנמרצים של צעירי העדה, סיפר בריאיון, כי ערך בביתו כנס של צעירים, שעמדתם הייתה שונה לחלוטין מעמדתה של ההנהגה הוותיקה והמסורתית של יהודי אפגניסטן. בכנס הצעירים נאמר: 'שערי המסחר ננעלו בפנינו, הכסף אזל, אין לנו עתיד על אדמת אפגניסטן ועלינו לעלות במהרה לארץ ישראל'⁵⁵⁰.

לדברי אבא נעמת, פתיחת השערים היתה פועל יוצא של תמיכה פוליטית וכספית של היהודים בבחירתו לפרלמנט של סאלאח אד-דין סלג'וקי, לשעבר מנכ"ל משרד החינוך האפגני.⁵⁵¹ סלג'וקי העביר חוק בפרלמנט שלפיו כל יהודי רשאי לצאת את המדינה, למכור את רכושו ולקחת את מטלטליו ללא הגבלה, אולם מחירו של הדרכון ליהודים נקבע לסך 1,200 רופיות, במקום מחירו הרגיל שהיה 20 רופיות בלבד.

⁵⁴⁹ עם הקמת המדור לענייני היהודים בארצות המזרח התיכון, נאמדה האוכלוסייה היהודית בארצות המזרח התיכון במיליון נפש, בתוכם 4,000 יהודים באפגניסטן, שהוחלט להעלותם לא דרך הודו אלא דרך איראן. ראו: 'דין וחשבון סטנוגרפי מיישובות הקונגרס הציוני הכ"ג' (אוגוסט 1951), עמ' 430-431. על עלייתם של יהודים ממזרח אירופה דרך אפגניסטן ומשם להודו, ראו 'דפי עלייה', אדר תש"ו, עמ' 18; גנוך המדינה-אפגניסטן (1950).

⁵⁵⁰ ראו: נעמת-ריאיון. ועד הפעולה כלל את אבא נעמת, בבאג'ין ולוי מולא. כמזכיר נבחר אהרן כהן, שהצטיין בכתיבת מכתבים לממשלת ישראל ולמוסדות היהודית. אהרן כהן הוא היחיד שחתם לא בכתב המסורתי ('רש"י') אלא בכתב עברי מודרני. ראו מכתבים למוסדות היישוב שבהם הם מתארים את מצוקתם לצד 'הפרודוקטיביות' שלהם. ראו: יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 297-300.

⁵⁵¹ כמה גרסאות לפתיחת השערים. באיגרת של 'הוועדה לטיפול בעולי אפגניסטאן' מיום 1.11.1950, בחתימת אברהם בצלאל נאמר: 'לאחר משא-ומתן ממושך ומיגע דרך הודו, איראן, ארה"ב, הג'וינט וכו' עד אשר הותרה יציאתם לאיראן' (גנוך המדינה-אפגניסטן (1950)).

בתכתובת בין יהודי אפגניסטן למוסדות העלייה, יהודי אפגניסטן תוחקרו במכתב מיום 15.8.1949⁵⁵², כדי לעמוד על הפרודוקטיביות שלהם:

1. לשאלת 'מספר היהודים בכל עיר' באפגניסטן, הנתונים הבדוקים היו מהעיר הראת בלבד שבה נמנו 2,211 נפש. לגבי שאר היישובים הם העריכו שחיים בהם עוד כ-1,500 נפש.
2. לשאלת 'מקצועות היהודים' הם כותבים: "אין במדינתנו בתי חרושת ומסיבה זו מרביתנו רוכלים [סוחרים] ואולם יש בתוכנו חייט, סנדלר, עושה מזוודים [מזוודות], סופר סת"ם, אופה, קצב."⁵⁵³
3. לשאלת 'אחוז בני הנוער גיל 15-25 ומצב השכלתנו' הם כותבים: "שמותינו ושנותינו באו במכתב מיוחד... במקומנו קורים [מכנים] לאברהם – איברהים; לאהרון – הארון; לשלמה – סולימאן; וכן על זה הדרך ואנחנו שלחנו לכבודכם שם ישראלי [עברי] וגם שנה מכוונת [גיל לפי תעודת לידה רשמית]
4. 'ומצב השכלתנו' – אין לנו ידיעה במדע ובטכניקה, מצד למוד כולנו למדנו ראשית למודים ב'חדר' ['מדרש']

לאור המגבלות, הם כותבים: "נותנים לכם הבטחה שכולנו מוכנים וגם מוכשרים לכל עבודה ומלאכה". ובהמשך הם מתחננים שיעלו אותם ארצה.⁵⁵⁴

בשל גובה הסכום נאלצו היהודים לשחד את הפקידים ולכלול בכל דרכון חמש משפחות. הנהגת העדה חששה מפני היציאה ההמונית ודרשה מהשלטונות להקצות ליהודים 10 דרכונים בלבד מדי חודש. ועד הפעולה של צעירי העדה מרד בהנהגה המסורתית ופנה למושל הראת עבדאללה ח'אן, חניך גרמניה, שקיבל בהבנה את דרישתם. גם התשלום לדרכון חזר למחירו הקודם 20 רופיות ובכך החלה למעשה 'העלייה ההמונית' של יהודי אפגניסטן, שמנתה באותה עת כ-4,000 נפש. עד סוף פברואר 1951 עלו לארץ 1,200 עולים ועוד 800 חיכו בטהראן לעלייתם. מפקד האוכלוסין של שנת 1972 הראה שחיו אז בארץ 7,540 יהודים אפגנים, מתוכם 3,878 שנולדו בארץ.⁵⁵⁵

יהודי אפגניסטן - הפרופיל החברתי בעיני מוסדות העלייה.

דו"ח על מצב היהודים מיום 19.9.1950, שנכתב על-ידי ששון סימן-טוב⁵⁵⁶, מעריך את מניין היהודים ב-4,500 נפש – הראת - 3,500; קאבול 600; באלך – 400. באותה עת היו בקאבול עוד 117 'פליטים יהודים מרוסיה'. רב הקהילה, הדיין והקובע בקהילה, אחראי בפני השלטונות לביצוע הוראות החוק ותשלום המיסים. היהודים מרוכזים ברובע אחד [בהראת] ובו הם מנהלים את חייהם המסורתיים.

⁵⁵² ילקוט המזרח התיכון (סדרה חדשה) שנה שנייה, חוברת 1-2 (13-14), שבט-אדר תש"י (ינואר-פברואר 1950), עמ' 29-28.

⁵⁵³ רבים עסקו בעיבוד פרוות קראקול ואסתרזאן, שאותן ייצאו לאירופה. ראו: בראואר, יהודים (תש"ד), עמ' שכט-של. ⁵⁵⁴ יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 299-301.

⁵⁵⁵ מפקד אוכלוסין 1972; יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 306.

⁵⁵⁶ ששון סימן טוב (סיסי) עלה בשנת 1936 והיה בחברת נוער באשדות יעקב. בשנת 1946 גויס לפלמ"ח ונפצע ב'שבת השחורה'. עם הקמת המדינה נשלח לטהראן מטעם המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון בטהרן וטיפל בעולים מאיראן, אפגניסטן, עירק וכורדיסטן. היה מראשי המרכז לתרבות וחינוך בוועד הפועל של ההסתדרות.

ששון סימן-טוב

[אפגניסטן 1929 – חולון 29.8.2018].

ילדי היהודים לומדים בבית-ספר [ב'מדרש'] והעזרה ההדדית מפותחת מאוד. באשר לפרנסות היהודים, הכותב מציין את עיסוק הגברים: מסחר, תיווך, קמעונאות, חקלאות⁵⁵⁷, בנייה, סנדלרות, חייטות, ספרות, עשיית מזוודות ועבודות עור, ייצור סבון. הנשים עסקו בטוויה וסריגה. באשר למצבם הכלכלי כותב סימן-טוב: "ב-15 השנים האחרונות [1935-1950] גבר לחץ הרדיפות מצד האוכלוסייה והממשלה... עושה ביהודים כבתוך שלה...". משנת 1935/6 נאסרה עליהם הנסיעה מעיר לעיר וזה מנע מהם לעסוק במסחר. "לפני 4 שנים [1946] את סחורותיהם הציע שר המסחר והכלכלה האפגאני עבדול מג'יד חאן⁵⁵⁸ שהוא גם מנהל הבנק הלאומי שלה, לשווק את סחורתם". עד מהרה התברר שהוליכו את היהודים שולל והם נותרו חסרי כל אחרי שחשבונות הבנק שלהם הולאמו. באשר למצב בריאותם, לדעת הכותב הוא משביע רצון. הביטחון האישי בכי רע כהני הדת מסיתים את ההמון נגד היהודים לפרוע ביהודים. עם הכרזת המדינה, במאי 1948, נערך פוגרום בתוך בית הכנסת בהראת. במארס 1949 נרצחו שני צעירים שהיו בדרכם לעבודה. כספם נלקח מהם והם הוכו מכות רצח עד למותם. כדי להעלים את המקרה הם נקברו בחצר הקונסוליה האמריקאית. במאמץ רב הצליחו הורי החללים להעבירם לקבר ישראל. גם שם לא נמצא מנוח למתים הם הוצאו מקברם והגוויות חוללו. סימן-טוב מספר עוד כי שלושה בחורים ושתי בחורות נחטפו ואולצו להתאסלם בעונן ביזוי דת מוחמד. הותירו בפניהם ברירה למות או להתאסלם. מתוך פחד הם התאסלמו. "יהדות זו צועקת עד לב השמים: מי יצילנו?"

כ-50 צעירים גויסו לצבא האפגני לשתי שנות שרות או תמורתם 2,000 רופיה. מחוסר אמן ביהודים הם הועסקו במלאכות בזויות. את שכרם הזעום הם העבירו למפקדם כדי שיגן עליהם מפני התעללות של חיילים מוסלמים.

בהגיע בשורת הקמת המדינה מכרו רובם את רכושם ונותרו מחוסרי כל. מספר הוויזות עמד על 8 בשבוע, שהוסתרו מעיני העם האפגני. נאמר שהם מתכוונים להגר להודו ולא לישראל. שואל סימן טוב: "מתי נוכל להציל גלות דוויה זו?"⁵⁵⁹

אנוסי משהד עזרו לעולי אפגניסטן בדרכם לארץ

מרגע שנפתח התיב המערבי דרך טהראן פסקה ההגירה מאפגניסטן דרך הודו (כיום פקיסטן) ודרכם של העולים התקצרה. קהילת האנוסים במשהד, הסמוכה יחסית לגבול האפגני, אכסנה את העולים-במעבר ודאגה למזונותיהם. ממשדה עברו העולים קבוצות קבוצות לטהראן ואף שם תמכו בהם המשהדים. מר ציון זביחי, צאצא של אנוסי משהד שעבד בסוכנות היהודית בטהראן, סיפר בריאיון מיוחד:

⁵⁵⁷ בפועל יהודים לא עסקו בחקלאות. היו מעט בעלי קרקעות שהעסיקו אריסים לא-יהודים.

⁵⁵⁸ האיש החזק אז בממשל האפגני, שר המסחר, נשיא הבנק הלאומי והממונה על המיעוטים היה פרו-נאצי ותמך נמרצות בעמדתה של גרמניה. ראו: Ludwig W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan* 2012, S. 456.

יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 189-213.

⁵⁵⁹ הדו"ח על מצב יהודי אפגאן ראו ארכיון המדינה.

יהודי אפגניסטן חצו את הגבול המערבי ולאחר שנעזרו ביהודי משהד, שדאגו למחסורם והמשיכו בדרכם לטהראן. היו ימים שהמחנה קלט כ-700 נפש. הקהילה בפרס, ובמיוחד הקהילה המשדית, בנתה במקום אולם ענק שאכלס למעלה ממאה נפשות. היו בו מיטות דו-קומתיות. בחורף היה קור עז במקום והשלג נישא לגובה של למעלה מחצי מטר. הסוכנות סיפקה להם פחמים ועצים וכך הוסק האולם... באיגרת הוועדה לטיפול בעולי אפגניסטן הם מביעים תחושה של אפליה: "הם [יהודי אפגניסטן] מתאכסנים על חשבונם בבת-מלון ומוציאים את כל הונם הדל על כלכלתם והסוכנות אינה דואגת להם כשם שהיא דואגת ליהודים אחרים שם. האם נזל בעורקיהם דם אחר? – הרי גם הם יהודים! אנו דורשים גם להם את היחס השווה כמו לשאר העולים האחרים".⁵⁶⁰

שליחי הסוכנות בטהראן עמדו מול גלי היהודים שהגיעו לטהראן מעיראק, כורדיסטן, אפגניסטן ומערי איראן בצפייה שיטיסו אותם ארצה מהר ככל האפשר. תנאי החיים בטהראן היו גרועים. כאלף נפשות המתונו לעלייתם בבית הקברות היהודי במרחק של שמונה ק"מ מחוץ לטהראן. והיה חשש שהאשרה שלהם תפוג והם עלולים להיות מגורשים חזרה לאפגניסטן עם כל הסכנות הכרוכות בכך. בשל מחסור במטוסים, שעלות הטיסות בהן הייתה יקרה ובהיעדר אפשרות להעברת מטען של העולים ונראה שההעדפות במשרדי הסוכנות לא כללו את יהודי אפגניסטן. בכל מטוס היה רק 80 מושבים ומכסת העלייה החודשית הכללית עמדה על 350 נפש בלבד המכסה החודשית לטיסות לארץ ליהודי אפגניסטן עמדה על 50 נפשות. כלומר היה על 3,000 יהודי אפגניסטן להמתין עד שלוש שנים כדי להעלות ארצה. ביולי 1951 היו בטהראן 3000 מועמדים לעלייה מהארצות השכנות ומערי פרס. באוגוסט אותה שנה היו עוד 1,000 מועמדים לעלייה. בהמשך עלתה מכסת העולים החודשית והגיעה ל-600-800 נפש בחודש. בעוד שאלפים ציפו לעלייתם ארצה.

נוסף למחנה האמור שהקימה מחלקת העלייה ב-מידאן-י-שהנאז, מידאן פוזיה – הוא בית הקברות הישן של היהודים – הגיעו עולים שהקימו מחנה עצמאי משלהם.... הוא בית הקברות הישן של היהודים בטהראן – הגיעו עולים שהקימו מחנה עצמאי משלהם בבית הקברות החדש שאיכלס יהודים מערי השדה בפרס. הסוכנות לא הכירה בהם ולא דאגה לכלכלתם. מצבם היה קשה ביותר ורבים הגיעו עד סף הרעב. תחילה סייעה להם קהילת יהודי טהראן, אולם לאחר מאמצים הסתייעו בג'וינט...⁵⁶¹

במכתב הזעקה של הוועד לטיפול בעולי אפגניסטן נאמר: "לפי חשבון המכסה הנוכחית שנקבעה להם, היינו 35 איש לחודש, הרי הם יצטרכו לחכות שנים על חשבונם, ובינתיים גם להגרש [חשש להיות מגורשים חזרה לאפגניסטן]. אנו מבינים שישנן עוד יהודים בטהראן הרוצים לעלות והם בתור לעלייה, אולם הם יהודי המקום וכל איש התקיים בינתיים על פרנסתו במקצועו ומוצא את לחמו, בנגוד ליהודי אפגניסטן שהם נמצאים בארץ זרה להם".

נתיב העלייה המערבי חצה את הגבול ליד יוסף אבאד (Yusef Abad) ומשם למשהד ולטהראן.⁵⁶² במעבר הגבול המתונו לעולים אנוסים משהדים, ששיחדו את המוכסים ואפשרו לעולים לעבור את הגבול מבלי שיפשוש במטלטליהם. לאחר מנוחה והתארגנות במשהד יצאו העולים באוטובוס לטהראן במסע שנמשך ארבעה ימים. הוצאות הנסיעה מומנו על-ידי העולים. הסעתם של עניי העדה מומנה ממכירת רכוש העדה, לרבות ספרי תורה, שנמכרו לבעלי אמצעים בקרב העדה שהעלו ארצה את ספרי התורה. הקהילה מכרה למטרה זו גם את בית המרחץ והקרקעות שהיו בבעלותה.⁵⁶³

⁵⁶⁰ ראו: נעמת, ריאיון. אבא נעמת מכנה את מחנה המעבר שבבית הקברות בשם 'באג שתייה' (גן עדן). תנאי המקום היו ירודים ביותר. המצוקה הביאה לתגרות בין העולים. עולי אפגניסטן בטהראן שמנו כ-400 נפש החליטו לא להתגורר באותו מחנה. הם שכרו דירות ברובע היהודי שבהן גרו עד להעלאתם ארצה. נציגי הסוכנות לא הכירו תחילה באפגנים שגרו מחוץ למחנה ולא דאגו לכלכלה של העולים. ראו: גנזך המדינה-אפגניסטן (1950).

⁵⁶¹ ראו: זביחי, ריאיון.

⁵⁶² ראו הערה 10 להלן. ראו: יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 261-306.

⁵⁶³ ראו: נעמת, ריאיון; יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 302-301, 523.

לאחר לחץ מבני העדה בארץ סיפקה הסוכנות מנות מזון בסיסיות ומימנה את מגורי העניים. שהייתם של האפגנים בטהראן נמשכה עד עשרה חודשים. הם הוסעו באוטובוסים עד לגבול הטורקי, משם עלו לרכבת עד לאלכסנדרון שבדרום טורקיה, מסע שנמשך שלושה ימים. כאן הועלו לאניות שהסיעו אותם לארץ. אחרים הגיעו ארצה בדרך האוויר. העולים הובאו תחילה למחנה המעבר 'שער עלייה' שבחיפה ומשם פוזרו ברחבי הארץ.

עלייה יבשתית דרך טהראן בתחילת שנות ה-50

באוטובוסים, רכבת ואנייה לנמל חיפה (המפה ב'מעריב')

מצוקתם של העולים הממתינים לעלייתם בתנאים קשים מתוארת אל נכון באיגרת זעקה לראש ממשלת ישראל, מר דוד בן-גוריון. המכתב נשלח ללונדון, שם עסק שמעון יעקובוף אשכרי בייבוא ובייצוא של שטיחים ופרוות ובבואו לביקור מולדת בירושלים העביר את האיגרת למשרד ראש הממשלה דאז דוד בן-גוריון. באיגרתו שצורפה למכתבם של יהודי אפגניסטן מיום כ' כסלו תשי"ט (29.11.50) מר אשכרי ראה את עצמו שליח מצווה והוא מביע תקוותו שדוד בן-גוריון ירצה 'לעזור לאומללים האלה מצרתם ומצוקתם הנוראה'. הוא מוסיף לבקשת העולים שיש לסדר לעולי אפגניסטן 'מחנה עולים כדוגמת מחנות העולים ליהודי עיראק, למען לא יבזבו את שארית הונם שהספיקו עוד לקחת אתם ושנית להגדיל את מכסת העלייה שלהם במידה המניחה את הדעת'. הוא מוסיף ש'המכסה הקיימת אינה מתאימה למציאות'.

הוא מסיים את איגרתו: 'בטוחני שאנשים אלה בהגיעם ארצה יוכלו להיות לאלמנט טוב ובריא לבניית מדינתנו'.

זעקת יהודי אפגניסטן לעלייה⁵⁶⁴

ב"ה [בעזרת השם]

כאבל [קאבול] אפגאנסתאן, 12 [י"ב] מרחשון ה'תשי"א [23 באוקטובר 1950]

קול שו[ן]עת חמשת אלפים נפשות ישראל⁵⁶⁵, בזוז ושסוי [ישעיהו מב, כב], מוכנע תחת עול זרים שבמשך אלפים שנה לא עזב(ה) את דתו ולאומיותו בתוך הגלות ומחכה בכליון עינים את יום הישועה, עולה מארץ מרחקים מעבר להרי אינדו כוש⁵⁶⁶ ממדינת אפגנסתאן לפני ראש הממשלה מר דוד בן גוריון, אורך ימים ושנות חיים ושלוש יוסיפו לו [משלי ג, ב] לעד אמן.

⁵⁶⁴ התעודה צולמה מתיק 'עליה מאפגנסתאן', גנזך המדינה-אפגניסטן (1950). כפי שהעידו העולים כותב המכתב הוא בן העדה אהרן כהן, שידע עברית טוב משאר חותמי המכתב.

⁵⁶⁵ באיגרת אחרת מאמצע שנת 1949 שעליה חתמו 70 רבני וראשי העדה באפגניסטן נכתב: 'באפגאניסתאן יושבים 4,000 נפש; מהם בהראת 1,050, שרובם עניים מרודים. כולם רוצים לעלות, מלבד כ-100 משפחות עשירים החוככים [=המתלבטים] בדבר.' במענה למכתב מטעם המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון, הם כותבים בצירוף רשימה שמית: "מספר יהודי אפגאניסתאן כולם הם לערך שלושת אלפים וחמש מאות נפש מאיש ועד אשה, מנער ועד זקן, והם בשלש ערים: קאבול, הראת, באלך, ומרבית יהודי אפגאניסתאן הם בעירנו [הראת] ומספרנו 2,211 נפש". ראו: יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 299

⁵⁶⁶ הינדו-כוש הוא רכס הרים שמשתרע לאורך 800 ק"מ מאפגניסטן עד צפון פקיסטן ובשיאו מתנשא לגובה 7,690 מטר. שלג עד מכסה את רוב הרכס.

גלות ישראל באפגנסטאן מונה כחמשת אלפים נפשות⁵⁶⁷. ודאי מצבנו ידוע לכבודו ביחוד מעת שהגיעו אחינו ארצה והודיעו לכבודו את מצבנו בבירור. משנת תרפ"ח [1928] עד ת"ש [1940]⁵⁶⁸ עלו מאפגנסטאן ארצה לאלפים⁵⁶⁹ ונתאזרחו שמה כי כעת לכולנו יש בארצה [בארץ ישראל] אח ואחות, בן ובת ושאר קרובים.

ואולם ממלחמת העולם השניה עד עכשיו היינו סגורים על מסגר ומוקפים בתוך חומת ברזל. ודרך לא היתה פתוחה לפנינו שדרך בה נוכל להגיע ארצה⁵⁷⁰. כעת אשר כולנו מקטון ועד גדול מגמתנו ומאון[ו]ינו האחת היא [ל]עלות ארצה, ביחוד מעת אשר הגיעה הממשלה הראשונה לב[י]ת ישראל. ומכתבים יגיעו אלינו מבנין הארץ⁵⁷¹ וגעגוענו אליה תוקפים אותנו בלי הפוגה ולהטה בקרבנו אהבה בלי מצרים לארץ ישראל וכל עורקינו ומיתרי לבבנו מלאים כמהון ועריגה [כמיהה וערגה] לאדמת אבותינו אדמת המולדת.⁵⁷²

במשך שתי שנים [1948-1950] שממשלת ישראל פתחה את שערי הארץ לפני עם ישראל לאסוף נדחיה בתוכה. אנו יגענו מאד עד שבעמל רב ויגיעה רבה על(ת)ה בידינו לקבל רשיונות יציאה מאפגן⁵⁷³ ומזה מספר מעט מהם הגיעו ארצה. והשאר כעת בפרס ומעט שנשארו עדין באפגנסטאן וגם הם במשך חודש יגיעו לפרס. ואולם אותם שבפרס מצבם קשה ביותר ובכל יום יגיעו טלגרמות ומכתבים מהם שסוכנות טיהרן⁵⁷⁴ לא תיתן רשיונות עליה מחמישים נפשות ומעלה לחודש. בהגיע השמועות כאן להעולים בשום פנים לא מקובל להם, כי לא יוכלו להשאר כאן מאחר שבעמל רב ויגיעה רבה על(ת)ה בידם [להשיג] רשיונות יציאה וגם מכרו את כל כלי ביתם. בכל צד ואופן שיהיה הם מוכרחים לעלות. וגם רוצים [=מוכנים] לכל מה שיקרה אותם מחוסר וכפן [רעב] ובלבד שיגיעו סוף סוף ארצה. בכל בית ובית יש מלחמת אחים בעבור ארץ ישראל בן עם אביו ואיש עם אשת חיקו [רעייתו]. הרבה נשים עזבו את בעליהן והלכו עם בניהם [ילדיהם]. האנשים [הגברים] הולכים אחר טרף חוקם [לחפש פרנסה] והנשים מוכרות את כלי ביתם ומכריחות את בעליהן שבכל הקדם האפשרי זמן היותר קרוב בכל צד שיהיה לעלות

⁵⁶⁷ ראו לעיל, הערה 10.

⁵⁶⁸ היו שלושה גלי עלייה מאפגניסטן: 1. בשנים 1882-1914, עלו כ-100 עולים, שיצאו במסע מפרך על סוסים ופרדות לסמרקנד, משם ברכבת לאודסה. משם הגיעו לנמל יפו באנייה. מניע העלייה – אהבת ציון. 2. בשנים 1933-1939. נתיב העלייה הדרומי עבר דרך מעבר ח'יבר, פישאוואר, קאראצ'י, בומביי, ומשם דרך הים באחת הדרכים הבאות: נתיב העלייה הדרומי עבר דרך מעבר ח'יבר, פישאוואר, קאראצ'י, בומביי, ומשם דרך הים באחת הדרכים הבאות: א. דרך המפרץ הפרסי לנמל בצרה בעיראק ומשם לסוריה, לבנון או ירדן ולארץ ישראל; ב. דרך תעלת סואץ לנמל יפו או לחיפה. 3. החל מיוני 1950 אפשרו השלטונות האפגניים ל-200 מיהודי אפגניסטן לעזוב מדי חודש את אפגניסטן ולהגיע לארץ. נתיב העלייה היה הראת – משהד – טהראן. עלייה בטיסה או בדרך היבשה לטורקיה ומשם לארץ באנייה. משנת 1951 ועד 1990 עלו למדינת ישראל כ-4,000 יהודים מאפגניסטן. או היגרו בעיקר לארה"ב, ראו: יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 261-306.

⁵⁶⁹ עד סוף המאה ה-19 עלו כ-100 נפשות. מאז ועד לקום המדינה עלו בעלייה לגלית ובלתי לגלית עוד כ-2000 נפש. משנת 1951 ועד 1990 עלו למדינת ישראל כ-4,000 יהודים מאפגניסטן או היגרו בעיקר לארה"ב, ראו: יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 261-306.

⁵⁷⁰ בין המבקשים להגיע ארצה דרך אפגניסטן היו יהודים בוכרים, שמסך הברזל מנע בעדם להגיע ארצה. לאחר בריחתם מברית המועצות הם נותרו לחיות באפגניסטן או באיראן. לאחר הקמת המדינה אסרו האפגנים צאתם של יהודים מתוך הזדהות עם הפלסטינים.

⁵⁷¹ מידע על הפיתוח והבנייה בארץ.

⁵⁷² ראה: יהושע-אהבת ציון.

⁵⁷³ ראו לעיל הערה 3.

⁵⁷⁴ שליחי הסוכנות בטהראן עמדו מול גלי היהודים שהגיעו לטהראן מעיראק, כורדיסטן, אפגניסטן ומערי איראן בצפייה שיטסו אותם ארצה מהר ככל האפשר. תנאי החיים בטהראן היו גרועים. כאלף נפשות המתינו לעלייתם והיה חשש שהאשרה שלהם תפוג והם עלולים להיות מגורשים חזרה לאפגניסטן עם כל הסכנות הכרוכות בכך. בשל מחסור במטוסים ועלות הטיסות היקרה ובהיעדר אפשרות להעברת מטען של העולים. יתר על כן, נראה שבסולם ההעדפות במשרדי הסוכנות היהודית בטהראן יהודי אפגניסטן לא נכללו. יש להוסיף שבכל מטוס היו רק 80 מושבים ומכסת העלייה החודשית הכללית עמדה על 350 נפש בלבד המכסה החודשית לטיסות לארץ ליהודי אפגניסטן עמדה על 50 נפשות [נוסח אחר: 35]. כלומר היה על 3,000 יהודי אפגניסטן להמתין כמה שנים כדי להעלות ארצה. ביולי 1951 היו בטהראן 3000 מועמדים לעלייה מהארצות השכנות ומערי פרס. באוגוסט אותה שנה היו עוד 1,000 מועמדים לעלייה. בהמשך עלתה מכסת העולים החודשית והגיעה ל-600-800 נפש בחודש. בעוד שאלפים ציפו לעלייתם ארצה.

ארצה⁵⁷⁵. ויפה שעה אחת קודם. מצבנו (מן) כאן בזו הקושי ומצב אותם שכעת בפרס קשה ביותר. ואם סוכנות טיהראן לא יוסיף על חמישים נפשות אז עלייתנו ארצה ימשך לעשרות שנים בעת שאנחנו לא נוכל להשאר פה יותר משנה. אם מצד ממשלת ישראל יר"ה [ירום הודה] יש עלינו איזו תלונה או מוכנים להפיר אותה תלונה מעלינו וגם לקבל מעכשיו כל אמירה שיהיה מצד הממשלה ובלבד שנוזכה לעלות ארצה. שאם נשאר כאן כולנו נאבד בענייני חס ושלום, כי אחוז משמונים [80%] ממנו בלי איזה מקצוע. וגם בנינו יתגדלו בלי מדע ובלי תרבות ומתוך זה יכנסו בסכנת התבוללות חלילה. ובגלל כל זאת אנו מוכרחים לעיליה בזמן היותר קרוב. גם אותם שכעת בפרס אם ישארו שם יותר יעבור זמן רשיונם ואז ממשלת פרס לא יתנם להשאר בפרס. גם גרים [זרים] הם שם. לא יוכלו לילך אחר איזה עבודה וגם אין שם מקום לגור. וחורף קשה גם לפנים [לפניהם] ובתוכם תינוקות קטנים לא יבואו [העלולים לבוא] לידי סכנה חלילה. גם אינם יכולים לחזור לאפגנסטאן. ומי יודע אם ממשלת פרס גם כן תיתן רשיון העברה להנשארים. ואז מצבנו הקשה יתקשה ביותר וגם נורא מאד כי מי יודע מה ילד יום [משלי כז, א]. ואנו מבטיחים את ממשלתנו [ממשלת ישראל] בטחון גמור כי יהודי אפגנסטאן כולנו מוכשרים לכל עבודה. ומכל מלאכה ועבודה לא נטה עורף ולא נשיב פנינו [לא יסרבו לבצע כל עבודה שיידרשו] גם אם יהיה אכילתנו ומלבושנו בתור האמצעי [גם אם יהיה על חשבון מזוננו ומלבושנו] אנו מרוצים מכך. טוב לנו 'ארוחת ירק' [משלי טו, יז] על אדמת המולדת מאלפי מאכלי ומלבושי חוצה לארץ. בקשתנו ומטרתנו האחת היא לעלות בקרוב לארץ ישראל כי שם בנינו יגדלו על ברכי התבונה והתרבות. אשר על ידה יחיו את ארצם ו[את] עצמם ואנו יודעים שממשלת ישראל החדשה סבלו ומצבו וגם יציאותיו [ההוצאות] הם למעלה מן הטבע. ובכל זאת גם אנו מוכרחים לא נוכל לכתוב את הכל במכתב ברור. לכן נא ונא בבקשה מלפני הוד מעלתו [דוד בן-גוריון] שיתן כתב אמירה [הוראה] לסוכנות טיהראן לתת רשיונות עליה בעד הנשארים ולהוסיף על המספר הקצוב.

כאן אנו מקצרים במקום להאריך, אבל מאריכים אנו בתפלה לפני צור ישראל וגואלו [מתפילה לשלום המדינה] שתרום קרנכם בכבוד ולהרים קרן משיחנו ולהדביר עמים תחתנו ולא[ו]מים תחת רגלנו [תהלים מז, ד] ולהשיב נדחנו לארץ ישראל להתראות פני משיח אלהי יעקב [שמואל ב כג, א] ושאר מגיני ארץ קדשנו. אמן.

חתימים⁵⁷⁶:

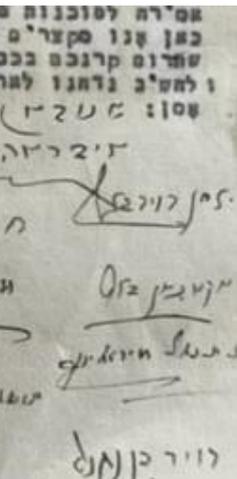
שעבאן אבראהים⁵⁷⁷; שלום בן דויד אברהם; משה בן שלום כהן עמבלו; אהרן כהן; מנשה כאפי; יצחק דויד גול; (חיים X); צבי בן יאשוע; משיח בן משה רפאל; משה אברהמוף; אברהם בן המ' [המנוח] נתנאל יקותיאל – שו"ב [שוחט ובודק] בעיר כאבול; אקאג'אן בצל; מרדכי בצל; בנימין (ריש קאני?)⁵⁷⁸; אפריים אהרונוף; שמשון (X); משה חי; נתנאל מירזאיוף; מישאל (X); יאודא בן דוד (ס"ט); דויד בן נתנאל.

⁵⁷⁵ לפנינו תופעה של חשש התפרקות המשפחה המסורתית, כמשתמע מן המכתב: הנשים שצייתו באפגניסטן לבעל ולחמות, חשו בשחרור ועצמאות ועושות ככל העולה על רוחן. או שמא היה כאן ניסיון לעורר את דאגתם של פקידי הסוכנות מפני התופעה של התפרקות משפחות?

⁵⁷⁶ חתימות שלא זוהו סומנו באות X.

⁵⁷⁷ שעבאן אבראהים הוא כנראה מבני האנוסים במשהד שחי באפגניסטן. 'שעבאן' הוא החודש השמיני בלוח השנה המוסלמי. 'אבראהים' הוא הצורה המוסלמית של 'אברהם'.

⁵⁷⁸ מגלח זקן – ספר. שם משפחה שמבוסס על עיסוקו של אדם או אחד מאבותיו

חתימת 21 מיהודי הראת שזעקו לעליית הצלה

שליחי הסוכנות בטהראן עמדו מול גלי היהודים שהגיעו לטהראן מעיראק, כורדיסטאן, אפגניסטן ומערי איראן בצפייה שיטיסו אותם ארצה מהר ככל האפשר. תנאי החיים בטהראן היו גרועים. כאלף נפשות המתו לעלייתם בבית הקברות היהודי במרחק של שמונה ק"מ מחוץ לטהראן. והיה חשש שהאשרה שלהם תפוג והם עלולים להיות מגורשים חזרה לאפגניסטן עם כל הסכנות הכרוכות בכך. בשל מחסור במטוסים, שעלות ההיסעים הייתה יקרה ובהיעדר אפשרות להעברת מטען של העולים ונראה שההעדפות במשרדי הסוכנות לא כללו את יהודי אפגניסטן. בכל מטוס היה רק 80 מושבים ומכסת העלייה החודשית הכללית עמדה על 350 נפש בלבד המכסה החודשית לטיסות לארץ היהודי אפגניסטן עמדה על 50 נפשות. כלומר היה על 3,000 יהודי אפגניסטן להמתין עד שלוש שנים כדי להעלות ארצה.

ביולי 1951 היו בטהראן 3,000 מועמדים לעלייה. באוגוסט אותה שנה היו עוד 1,000 מועמדים לעלייה. בהמשך עלתה מכסת העולים החודשית והגיעה ל-600-800 נפש בחודש. בעוד שאלפים ציפו לעלייתם ארצה.

התגבשה תכנית שלפיה יעבירו את העולים על מטעניהם האישיים בשיירת אוטובוסים מטהראן עד לתחנת הרכבת מעבר לגבול הטורקי. הנסיעה ארכה שלושה ימים. עברו את הגבול והעולים עלו לרכבת שהביאה אותם עד לאיזמיר, שם עלו על אניות ישראליות שהביאו אותם לנמל חיפה. בחורף 1950-1951 פסק לפעול הנתבי הזה וחודש רק כעבור 7-8 חודשים. ביולי 1951 דיווח יצחק רפאל, שבאותם ימים כיהן כחבר הנהלת הסוכנות וראש מחלקת העלייה, כי 3,000 יהודים מאפגניסטן עלו עד אז דרך איראן. העלייה נמשכה בעיקר דרך טורקיה. המחנות בטהראן כמעט חוסלו ונתרו בהם רק מועמדים שעליים נדחתה⁵⁷⁹

מקורות:

אביאלי-טביביאן, כור ההיתוך – קציעה אביאלי-טביביאן – מסעות בזמן – בונים מדינה במזרח התיכון, מט"ח תשס"ט-2009.

איגרת לשליחים – קלג (19.3.1951); קלה (4.4.1951); קמב (30.5.1951); קמב (20.6.1951); קמז (4.7.1951). איגרת מ-16 בנובמבר 1952.

גנזך המדינה – תיק 'עליה מאפגניסטן' 1950, מס' ג-5558/3 (תיק מקורי 3886).

דפי-עליה – כסלו-טבת תשי"א, עמ' 3, 44.

⁵⁷⁹ יהושע, מנדחי ישראל, עמ' 302-303; דפי עליה; איגרת לשליחים.

יהושע, אהבת ציון – בן-ציון יהושע, 'אהבת ציון וציונות אצל יהודי אפגאניסתאן', *כיוונים* (כתב-עת ליהדות ולציונות), חוברת 7 - אביב התש"ם, מאי 1980, עמ' 43-57.

יהושע-רז, מנדחי ישראל – בן-ציון יהושע-רז, מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן, מוסד ביאליק, ירושלים 1992, יד+579 עמ' + תצלומים ותעודות.

זביחי, ריאיון – ריאיון עם ציון זביחי, מאנוסי משהד. שמו המוסלמי רחמתוללה בן מהדי. רואיין בתאריכים 8-7.1.1966. רואיין על-ידי סטודנט מוסלמי-איראני שלמד בירושלים. מאוסף ההקלטות של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית. סרט מס' ק/9 – 688.

נעמת, ריאיון – ריאיון עם אבא נעמת, יליד העיר הראת (תרע"ט. עלה בשנת 1952) מפעילי העדה באפגניסטן. ראיין: בן-ציון יהושע בתאריכים 2.10.1974; 5.9.1994. מאוסף ההקלטות של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית. סרט מס' 813.